

RENAN ERNŐ

**A KERESZTÉNYSÉG EREDETÉNEK
TÖRTÉNETE**

III.

SZENT PÁL

BUDAPEST, DICK MANÓ KIADÁSA

RENAN ERNŐ

SZENT PÁ

Fordította

SALGÓ ERNŐ

BUDAPEST, DICK MANÓ KIADÁSA

*A Calmann-Levy párisi könyvkiadó cégtől egyedül jogosított
magyar fordítás.*

Budapesti Hírlap nyomdája

Scheffer Cornéliának.

Együtt kerestük fel Ephesust és Antiochiát, Philip-pit Thessalonikát, Athént és Corinthust, Colosset és Laodiceát. Soha, e fáradtságos és veszedelmes utakon, nem hallottalak zúgolódni; amiként utazásainkban, az igaznak szabad kutatásában se mondtad: »Állj meg«. Seleukiában, a régi rakpart szétlazult kövein, némi irigységgel gondoltunk az apostolokra, kik innen indultak a világ meghódítására, telve lángoló hit-tel Isten országának közeli eljövételében. Bizonyos, hogy e közvetlen remények oly erélyt adtak a cselekvéshez, amilyen bennünk már nincs meg. De ha formáiban kevésbé határozott is, hitünk az esz-mény uralmában nem kevésbé eleven. Minden itt alatt csak symbolum és álom. Descartesnak igaza volt, hogy nem hitt a világ valóságában, amíg Isten létét be nem bizonyította magának; Kantnak igaza volt, hogy mindenben kételkedett, amíg fel nem fedezte a kötelességet. Ifjúkorunk szomorú napokat látott és félek, hogy a sors mi jót se fog láttatni velünk a meghalás előtt. Egynémely roppant tévedés hazánkat az örvény szélére sodorta; akiket figyel-meztetnek reá, mosolyognak rajta. A megpróbáltatás napjaiban légy majd számomra ugyanaz, aki voltál, mikor sorba jártuk a hét ázsiai Egyházat, a hű társnő, ki nem vonja vissza kezét a kézből, melyet egyszer megszorított.

BEVEZETÉS.

Az eredeti okiratok vizsgálata.

A tizenöt-tizenhat esztendő, melynek vallási történetét e könyv foglalja magában, a kereszténység csecsemőkorának legjobban ismert időszaka. Jézus és a jeruzsalemi Ős-Egyház úgy tűnnek szemünkbe, mint egy távoli paradicsom rejtelmes, ködbevesző képei. Másfelől meg Szent Pál megérkezése Rómába, mint-hogy a *Cselekedetek* szerzője úgy döntött, hogy ezzel rekeszti be elbeszélését, mély éjszakának a kezdetét jelzi a kereszténység eredetének történetében, melynek sötétjébe csak Nero barbár ünnepéyeinek véres visszfénye és az Apokalypsis villámlása vet némi világosságot. Különösen az apostolok halálát burkolja áthatlan homály. Ezzel szemben Pál térítő útjainak, főként a másodiknak és a harmadiknak az idejét oly okmá⁴ nyokból ismerjük, melyek a legnagyobb értékűek. A *Cselekedetek* könyve, mely eddig a pontig oly legendás, egyszerre meglehetősen szilárdságot ölt; a végső fejezetek, melyek részben egy szemtanú előadását foglalják magukban, az egyetlen teljesen történelmi beszámolóval szolgálnak, mely a kereszténység kezdeti koráról birtokunkban van. Ez évek, az ily dolgokban vajmi ritka kedvező esély folytán, kelettel ellátott, feltétlen hitelességű okmányokat hagytak reánk, egy sorozat levelet, melyek között a legfontosabbak megállják a kritika minden próbáját és sohasem ismertek becsúztatásokat.

A megelőző kötet bevezetésében vizsgálat alá vetjük a *Cselekedetek* könyvét. Ezúttal meg kell vitat-

nunk, sorban, egyiket a másik után a különböző leveleket, melyek Szent Pál nevét viselik. Magától az apostoltól tudjuk, hogy neve alatt már életében keringtek hamisított levelek;¹ sokszor van reá gondja, hogy elejét vegye a csalásoknak.² Tehát csak szándékaihoz alkalmazkodunk, mikor szigorú ellenőrzés alá vesszük az iratokat, melyeket olybá tüntetnek fel, hogy tőle származnak.

E levelek száma az Új-Szövetségben tizennégyre megy; legegyszerűbben is két kategóriába osztandók. Tizenhárom levél felírásban, a levél szövegében ott tartalmazza az apostol nevét; más szóval, e levelek már önmaguk Pál műveinek tüntetik fel magukat; annyira, hogy csak két feltevés között lehet választani: vagy csakugyan Pál a szerző, vagy pedig valami hamisítóval van dolgunk, ki a maga szerzeményét Pál művének akarta tekintetni. A tizennegyedik, a zsidókhoz szóló levél viszont felírástalan;³ a szerző belefog a tárgyalásba, anélkül, hogy megnevezné magát. E levél Pálnak való tulajdonítása csak a hagyományon alapul.

A tizenhárom levél, mely önmaga úgy tünteti fel magát, hogy Páltól származik, a hitelesség tekintetében öt osztályba csoportosítható.

1. Kétségbevonhatatlan és kétségbe nem is vont levelek; ezek a Galatiabeliekhez írott levél, a Corinthusbeliekhez írott két levél, a Rómaiakhoz írott levél;

2. Biztos levelek, bár támasztottak velők szemben némely ellenvetéseket; ezek a Thessalonikabeliekhez írott két levél és a Philippiabeliekhez írott levél.

3. Levelek, melyeknek valószínű a hitelességük, noha velők szemben nyomós ellenvetések merültek

¹ II Thess., II, 2.

² II Thess., III, 17; I Cor., XVI, 21; Col., IV, 18; Gál., VI, 11.

³ Az egész fejtegetés folyamán, mely itt következik, „felírás“ alatt az első mondatot értem, *Τλαβλος, αποστολοε* . . . stb.; „cím“-nek az utalást nevezem, melyet a kéziratok minden levél élén említenek: *Πρόε Ρωμ.αίονε, Πίζοε Έβζαίονε*, stb.

fel; ilyen a Colossebeliekhez írott levél, melynek függeléke a Philemonnak szóló üzenet.

4. Kétséges levél; ez az úgynevezett Ephesusbeliekhez írott levél.

5. Hamis levelek; ezek a Timotheushoz írott két levél és a Titusnak szóló levél.

Az első osztályba tartozó levelekről itt mi mondanivalónk sincs; ezeket a legszigorúbb kritikusok is, mint például Baur Keresztély, minden ellenvetés nélkül fogadják el. Nem igen kell időznünk a második osztályba tartozó leveleknél se. A nehézségek, melyeket némely modernek velők szemben támasztottak, azok közé az átsuhanó gyanakvások közé tartoznak, melyeket a kritikának kötelessége ugyan nyíltan kifejezésre juttatni, anélkül azonban, hogy megállana náluk, ha nyomosabb érvek a továbbhaladásra szólítanak. Már pedig e három levél a hitelesség oly jellegét tünteti fel, mely erősebb minden más megfontolásnál. Az egyetlen komoly nehézség, mely a Thessalonikabeliekhez írott levelek ellen felmerült, a második levél második fejezetében foglalt Antikrisztus-elméleten alapul, mely azonosnak tűnik fel az Apokalypsis elméletével, és amely következképpen azt tételezné fel, hogy e rész megírásakor Nero már halott volt. Ez ellenvetésre azonban, mint e könyv folyamán látni fogjuk, van felelet. Az Apokalypsis szerzője azt tette, hogy a maga korára alkalmazott oly gondolatláncolatot, melynek egy része visszanyúl a keresztény hitnek egészen a keletkezési korába, a másik része pedig Caligula ideje táján elegyült beléje.

A Colossebeliekhez szóló levél sokkal nyomosabb ellenvetéseknek került a füzébe. Bizonyos, hogy a kifejezések, melyek e levélben Jézusnak, mint teremtőnek és minden teremtés ősképe⁴ az Istenség kebelében való szerepéről szólnak, erősen elütnek a kétségtelen bizonyosságú levelek nyelvétől és a Jánosnak tulajdonított iratok stylusára emlékeztet-

⁴ Col., I, 15 és köv.

nek. E helyeket olvasva az ember teljes gnosticis-
musban véli magát.⁵ A Colossebeliekhez írott levél
nyelve messze távolodik a bizonyosságos levelek nyel-
vétől; szótára kissé másféle,⁶ a stylus emphatikusabb
és öblösebb, a lendület és a természetesség kevesebb
benne, helyenkint nehéz lélekzetű, szónokias, túl-
terhelt, hasonló a Timotheushoz és Titushoz inté-
zett hamisított levelek stylusához. A gondolatok kö-
rülbelül olyanok, aminőket Páltól várhat az ember.
Mindazonáltal a hit folytán való megigazulás már
nem foglalja el a főhelyet az apostol elmélkedésé-
ben; az angyalok elmélete sokkal kidolgozottabb; az
eonok kezdenek megszületni.⁷ Krisztus megváltása
már nem csak földi tény; kihat az egész minden-
ségre.⁸ Némely kritikus több helyen részint más
levelek utánzását,⁹ részint arra irányuló törekvést vélt
megállapíthatni, hogy Pál sajátos irányzata összeegy-
zésre jusson az övétől eltérő iskolák nézeteivel, (mely
törekvés a *Cselekedetek* szerzőjénél oly szembeötlő),
vagy pedig hajlamot észlelt, hogy erkölcsi és me-
taphysikai formulák, aminő a szeretet és a tudomány,
helyettesítsék a hitre és a cselekedetre vonatkozó for-
mulákat, melyek az első században annyi harcot
támasztottak. Más kritikusok, hogy megmagyarázzák
a Pálhoz való és hozzá nem való dolgok e különös
keverékét, becúsztatásokat gyanítanak vagy pedig
ahhoz a feltevéshez folyamodnak, hogy Pál Timo-
theusra bízta a kérdéses levél megszerkesztését. Annyi
bizonyos, hogyha az ember e levelet, valamint a

⁵ V. ö. Col., II, 2—3.

⁶ Figyelembe veendő a *πλήρωμα* sajátos árnyalata (I. 19; II, 9), a *κρυω Χριστω* kifejezés (III, 24), *ψανίρουο&αί* (III, 4) Krisztus *παρουσία*-ja tekintetében, a *πι&ανολῳγία*, *εΟ-ῳο&ρησῳία*, *ῳφ&αλμοδονλεία* összetett szavak. A particulusok ritka használata, a mondatrészek bizonyos összezsufolása és némely egyéb sajátosságok kevéssé egyeznek Pál modorával.

⁷ Col., I, 16—19.

⁸ Col., I, 20.

⁹ Col., III, 11, v. ö. Gal., III, 28; Col., II, 5. v. ö. I. Cor.,.

Philippibeliekhez írottat is, bele akarja olvasztani Pál életének valamely folyamatos elbeszélésébe, a dolog nem sikerül oly teljesen, mint a kétségtelenül hiteles, Pál fogságánál korábbi keletű nagy levelek tekintetében. Ez utóbbiakra nézve a művelet mintegy önmagától megy végbe; a tények és szövegek minden erőfeszítés nélkül kapcsolódnak össze és mintha hívnák egymást. Ezzel szemben ami a fogságbeli leveleket illeti, nem egyszer fáradságos kombinálásra van szükség és nem egy ellenkezést kell elhallgatni;¹⁰ a tanítványok jövése-menése nem sorakozik rendbe mindjárt az első pillanatra; sok időbeli és a helyet illető körülmény, ha szabad így mondani, a visszajáról mutatkozik.

Azonban mindez nem döntő. Ha a Colossebeliekhez címzett levél (mint ahogy hisszük) Pálnak a műve, megírása az apostol életének végső éveibe esik, abba az időbe, melyet illetőleg életrajza vajmi homályos. Alább majd ki fogjuk mutatni, mennyire elfogadható, hogy Pál teológiája, mely a Thessalonikabeliekhez írott levelektől a Rómaiakhoz írott levélíg oly nagyot fejlődött, az időközben, mely a Rómaiakhoz írott levéltől haláláig terjedt, ismét tovább fejlődött, sőt ki fogjuk mutatni azt is, hogy a Colossebeliekhez írott levél legerősebb kifejezései csak kevéssel licitálnak reá a megelőző levelek kifejezéseire.¹¹ Szent Pál azok közé az emberek közé tartozott, kik elméjük természeténél fogva hajlamosak, hogy az eszmék valamely rendjéről egy másikra térjenek át, noha stylusuk és érzési módjuk a leg-

¹⁰ Philem., 9 *προεβύτης* csodálkozást kelt. Ugyanez mondható *az útitervekről, Phil., II, 24; Philem., 22 (v ö. Róm., XV, 23 és köv.; *Cseleked.*, XX, 25, meg nem feledkezve a Szent Pál spanyolországi útját illető hagyományokról). A Col., IV, 10, 11, 14; Philem., 23, 24 üdvözlések bizonyos tekintetben zavarba ejtenek. Az ember meg van lepetve, hogy Pál ily személyes összeköttetésekben van a Lycus völgybeli városokkal, ahol nem időzött huzamosabban.

¹¹ Lentebb ... és köv. 1. L. főként Róm., IX, 5; I Cor., VIII, 6; II Cor., V, 19.

határozottabb állhatatosság jellegét tünteti fel. A .gnosticismus máza, mely a Colossebeliekhez írott levélben látható, megtalálható az Új-Szövetség más irataiban is, főként az Apokalypsisben és a Zsidókhoz írott levélben.¹² Ahelyett, hogy az Új-Szövetségnek azokat a helyeit, melyekben a gnosticizmusnak nyomai találhatók, elvetnők, néha inkább megfordítva kell következtetnünk és e helyekben az eredetét kell keresnünk a gnostikus eszméknek, melyek a második században előtérbe léptek. Sőt bizonyos értelemben azt lehet mondani, hogy ez eszmék korábbiak a kereszténységénél és a megszületésben levő kereszténység nem egyszer kölcsönzött belőlük. \Tgeredményben a Colossebeliekhez írott levél, noha sok benne a különösség, nem foglal magában egy olyan lehetetlenséget se, aminőket a Titushoz és Timotheushoz címzett levelek tartalmaznak; sőt bővelkedik a tulajdonságokban, melyek ellenkeznek a hamisítás feltevésével. Ilyenek közé tartozik a Philemonhoz írott üzenettel való összefüggés. Ha a levél apokryph, apokryph az üzenet is; már pedig kevés lapból érezhető ki ennyire az őszinteség hangja; minden látszat szerint egyedül csak Pál írhatta meg ezt a kis remekművet. Az Új-Szövetség apokryph levelei, például a Titushoz és Timotheushoz írottak, fél-szegek és nehézkesek; a Philemonhoz intézett levél miben se hasonlít ez ünnepélyeskedő utánzatokhoz.

Hamarosan látni fogjuk, hogy az úgynevezett Ephesusbeliekhez írott levél részben a Colossebeliekhez írott levél másolata, ami mintegy feltételezi, hogy az úgynevezett Ephesusbeliekhez írott levél szerzője a Colossebeliekhez írott levelet apostoli eredetűnek tartotta. Jegyezzük meg azt is, hogy Marcion, kit általában oly jó ösztön vezetett Pál iratainak kritikájában és aki oly helyesen hártotta félre a Titushoz

¹² Apoc., XIX, 13; Zsid., I, 2. (oly iratok, melyek keltezése pontosan meg van állapítva és amelyek csak három-négy évvel későbbiek, mint amikor Pál a Colossebeliekhez szóló levelét ária).

és Timotheushoz címzett leveleket, gyűjteményében, minden kifogás nélkül adott helyet a két levélnek, melyről itt szó van.¹³

Végtelenül nyomatékosabbak azok az ellenvetések, melyek az úgynevezett Ephesusbeliekhez írott levél ellen támaszthatók. A levélben nincs semmi alkalomszerű jelleg; különösebben senkihez sincs intézve; a címzettek kevésbé foglalkoztatják Pál gondolatát, mint akikkel ugyanakkor levelezésben volt.¹⁴ Feltehető, hogy Szent Pál úgy írt egy Egyháznak, melylyel oly belső viszonyban volt, hogy nem üdvözöl senkit, nem továbbítja a híveknek az ismerős testvérek, főként pedig Timotheus üdvözlését, nem ad tanítványainak valami tanácsot, nem emlékezik meg a régebbi érintkezésekről, nem tüntet fel egy oly vonást se, melyek a többi levél hitelességének jellegző ismérvei? A levél megtért pogányokhoz szól;¹⁵ már pedig az ephesusi Egyház nagyrészt zsidó-keresztényekből állt. Ha az ember elgondolja, hogy Pál összes leveleiben mily serényen ragadja meg vagy keríti elő az ürügyeket, hogy küldetéséről és tanításáról beszéljen, élénk meglepetéssel látja, hogy egy levélnek, melyet azokhoz az ephesusiakhoz intézett, »kiket három éven át éjjel-nappal meg nem szünt könnyek között buzdítani«, egész folyamán felhasználatlanul hagyja az összes alkalmakat, hogy eszökbe juttassa köztük való időzését, hanem makacsul bezárkózik az elvont bölcselkedésbe, vagy pedig, ami még különösebb, oly élőket vesztett formulákba, melyek bármely Egyházhhoz szólhatnak.¹⁶ Mennyire másként van ez a Corinthusbeliekhez, a Galatiabeliekhez, a Philippibeliekhez, a Thessalonikabeliekhez írott leve-

¹³ Epiphanes, haer., XLII, 9.

¹⁴ Figyelembe veendő a κατὰ ὅμειχ (Eph., VI, 21), egybetve Col., IV, 7-tel.

¹⁵ Eph., I, 11—14; II, 11 és köv.; III, 1 és köv.; IV, 17.

¹⁶ Eph., I, 13, 15; II, 11 és köv.; III, 1—13; IV, 20 stb. Figyelembe veendő főként III, 2; IV, 21, oly helyek, melyek feltételezik, hogy azok között, kikhez Pál a levelet intézi, lehetnek olyanok is, kiket nem ismer.

lekben, sőt még a Colossebeliekhez írottban is, holott őket az apostol csak közvetve ismerte! A Rómabeliekhez írott levél az egyetlen, mely e tekintetben valamelyest hasonlít az Ephesusbelieknek szóló levélhez. Mint ez, a Rómabeliekhez írott levél is teljes tan kifejtés, míg azokban a levelekben, melyeket oly olvasókhöz intéz, kik tőle hallották az evangéliumot, Pál mindig ismeretesnek veszi tanítása alapelveit és beéri vele, hogy csak valamely alkalmilag felmerült részletre szorítkozzon. Miként eshetett, hogy Pál egyedüli két személytelen levele közül az egyik egy oly Egyházhhoz intézett levél, melyet sohasem látott,¹⁷ a másik pedig oly Egyháznak szól, mellyel hosszú és folyamatos összeköttetésben volt?

Az úgynevezett Ephesusbeliekhez írott levélnek tehát már csak az elolvasása elegendő a gyanúra, hogy a kérdéses irat nem az ephesusi Egyháznak szült. A kéziratok tanulmányozása e gyanút bizonyossággá változtatja. Az első versben olvasható *ἐν Ἐφέσω* szavak a IV. század vége táján kerülnek beléje. A vaticani kézirat és a *Codex Sinaiticus*, mindkettő a IV. századból és amely kettőnek a tekintélye, legalább is amikor egyeznek egymással, nyomosabb az összes többi kéziratokénál, nem tartalmazza e szavakat. Egy viennei kéziratban, melyet Pál leveleinek gyűjteményei sorában a 67-es számmal jelölnek és amely a XI. vagy XII. századból való, azok át vannak húzva. Szent Bazil azt mondja, hogy ti régi kéziratok, melyeket kezébe kaphatott, nem tartalmazták e szavakat.¹⁸ Végül, a III. századbeli tanúskodások azt bizonyítják, hogy abban az időben nem tudtak az első vers e kérdéses szavairól.¹⁹ Ha már

¹⁷ Ha a Rómabeliekhez írott levél körirat volt (1. lentebb Lili, és köv. 1.), az érvelés, mellyel élünk, csak még nyomosabbá válik.

¹⁸ *Contra Eunomium*, II, 14. Οὐτὼ καὶ οἱ πρό ημῶν παραδεδώκασι καί, ημεῖς ἐν τῶν παλαιῶν τῶν αντιγράφων ἐνρήκαμεν. Ez az értekezés 365 tájáról való. <

¹⁹ Origenes, Tischendorf-nál, *Non. Test.*, 7-ik kiad. (Leipzig, 1059) 441 l., jegyzet; Tetullianus, *Contra Marcionem*,

akkor mindenki azt hitte, hogy a kérdéses levél az ephesusiakhoz volt intézve,²⁰ ez a címezés, nem pedig a felírás alapján történt. Egy férfi, kiben az *a priori* dogmatikus szellem mellett is, melyet a szent iratok helyesbítésében gyakran nyilvánított, sokszor felviláglant az igazi kritikus, Marcion (150 táján), azt tartotta, hogy az úgynevezett Ephesusbeliekhez írott levél a Laodiceabeliekhez intézett levél, melyet Pál a Colosszabeliekhez írott levélben említ.²¹ Legvalószínűbbnek látszik, hogy az úgynevezett Ephesusbeliekhez írott levél nem szólt egy meghatározott Egyháznak sem és ha Szent Páltól származik, egyszerű körlevél volt a megtért pogányokból álló ázsiai Egyházakhoz. A több példányban lemásolt levél felírása a *•roig ovobv* szavak után üres helyet hagyott, amelyet azután a címzett Egyház megnevezése töltött be. Lehet, hogy az ephesusi Egyháznak birtokában volt egy ily példány, melyet Pál leveleinek kiadója felhasznált. Hogy e másolatot Ephesusban találta, elegendő oknak látszott neki, hogy a *Προς Εφεβίους* szavakat írja az élére.²² Minthogy hamarosan szakítottak a szokással, hogy *οϐΟΛΥ* után üres helyet hagyjanak, a felírás ez lett: *τοις ayioig τοις οϐΟλυ %ai ntátols*, amely kevéssé kielégítő szöveget²³ a IV. században úgy vélték kiigazíthatni, hogy *οϐΟΛΥ* után a címmel egyezően közbeiktatták az *έν Εφεβφ* szavakat.

V, 11, 17 (oly helyek, melyek feltételezik, hogy az *έν Εφεσω* szavak se Marcionnak, se Tertullianusnak nem voltak meg a kéziratában az 1. versben. Mert különben: 1. Marcion vélekedése felfoghatatlan lenne; 2. Tertullianus lecáfolhatná e szöveggel; már pedig Tertullianus csak a *Ηοδς 'Ερπειογ* címmel és az Egyház tekintélyével harcol Marcion ellen); Szent Jeromos, *In Eph.*, I, 4, ahol a *quidam* kétségtelenül Origenes-re vonatkozik.

²⁰ L. lentebb XX. 1. 40. jegyzet.

²¹ Tertullianus, 1. c. Mindazonáltal v. ö. Epiph., haer. XLII. O, 11, 12; Muratori canonja, 62—67 sor.

²² Az is lehet, hogy ez az odatulajdonítás az Eph., VI, 21—22 és II Tim., IV, 12 összevetéséből levont következtetés eredménye volt.

²³ V. ö. Róni., I, 7; II Cor., I, 4; Phil., I, 1.

Az afelől való kétség, hogy az úgynevezett Ephesusbeliekhez írott levél kikhez volt intézve, még igen jól megférne a levél hitelességével; de a kritikai megfontolás ez utóbbi tekintetben új gyanúokokra bukkan. Legelsőbb is felötlő, hogy az úgynevezett Ephesusbeliekhez írott levél mennyi hasonlatosságot tüntet fel a Colossebeliekhez írott levéllel. A két levél egyike mintegy mintája a másiknak; egyes mondatrészek szószerint kerültek át egyikből a másikba. Melyik levél az eredeti és melyik az, melyet utánzatnak kell tekinteni? Vajmi kitetsző, hogy a Colossebeliekhez írott levél az eredeti és az úgynevezett Ephesusbeliekhez írott levél az, amelyik az utánzat. Ez utóbbi levél kidolgozottabb;²⁴ a formulák benne tulozvak; mindaz, ami a Colossebeliekhez írott levelet Pál írásai között megkülönbözteti, az úgynevezett Ephesusbeliekhez írott levélben még hangsúlyozottabb. A Colossebeliekhez írott levél tele van sajátos részletekkel; oly rendelkező a természete, mely egyezik a megírásakor volt történelmi körülményekkel; az Ephesusbeliekhez írott levél merőben általános. Valamely külön rendeltetésű levélből lehet kivonni általános catechismust, de általános catechismusból nem vonható ki valamely külön rendeltetésű levél. Végül pedig az úgynevezett Ephesusbeliekhez írott levél VI., 21. verse feltételezi, hogy a Colossebeliekhez írott levél már meg volt.²⁵ Mihelyt elfogadjuk, hogy a Colossebeliekhez írott levél Pál műve, a kérdés a következőkép alakul: miként töltötte Pál azzal az idejét, hogy utánozza valamelyik munkáját, ismétlje magát és egy meghatározott tár-

²⁴ V. ö. Eph., II és Col., I, 13—12 és Col., II, 12—14; Eph., III, 1—12 és Col., I, 25—28; Eph., III, 18—19 és Col., II, 2—3; Eph., IV, 3—16 és Col., III, 14; Eph., V, 21—VI, 4 és Col., III, 18—21; Eph., III, 19; IV, 13 és Col., II, 9—10. Viszont Eph., IV, 16 és V, 6 kevésbé részletező, mint Col., II, 4—23 lévén, hogy a hamis doktorok ellen szóló e hely oly levélben, mely határozott személyeknek szól, csak általánosságokat mondhat.

²⁵ *KUL vμῆιβ* V. ö. Col., IV, 17.

gyú és rendeltetésű levelét egy banális levél megírására használja fel?

Hogy így cselekedett légyen, az nem teljesen lehetetlen; de kevésbé valószínű. Csökkenti e valószínűtlenséget, ha feltesszük, hogy Pál valamelyik tanítványára bízta a munkát. Így, például, talán Timotheusra, aki fogta a Colossebeliekhez írott levelet, hogy kibővítsé és olyan általános jellegű művet csináljon belőle, mely az összes ázsiai Egyházaknak szólhat. Efelől bajos határozottan nyilatkozni, mert az is feltehető, hogy a levél Pál halála után készült, akkor, amikor gyűjteni kezdték az apostoli iratokat és amikor, tekintve az iratok kis számát, nem aggályoskodtak, hogy a már előzőleg apostolinak tartott iratok utánzása, egybekeverése, másolása útján újakat szerkesszenek hozzájuk. Így az úgynevezett második Péter-levél a I^a Petri és Júdás levele alapján készült. Nem lenne lehetetlen, hogy az úgynevezett Ephesusbeliekhez írott levél hasonló eljárásnak köszöni az eredetét.²⁶ Az ellenvetések, melyeket a Colossebeliekhez írott levélre nézve a nyelv és a tan tekintetében támasztanak, azzal szemben még inkább megállják a helyöket. Az Ephesusbeliekhez írott levél a stylus tekintetében érezhetően távol van a biztosan hiteles levelektől; vannak kedvenc kifejezései, árnyalatai, melyek csak az övéi, vannak szavai, melyek idegenek Szent Pál rendes nyelvétől és amelyek közül néhány megtalálható a Timotheushoz, Tilushoz és a Zsidókhoz írott levelekben;²⁷ a mondat szétfolyó, puha

²⁶ V. ö. például Eph, IV, 2, 32; V, 1 és Col, III, 12—13; az utánzás ilt oly természetes, hogy csak szolgálai másoló végezhette. V. ö. továbbá Eph, IV, 11 és I Cor, XII, 1; Eph, III, 8 és Cor, XV, 9; Eph, III, 9 és I Cor, IV, 1; Eph, I, 20 és Róm, VIII, 34; Eph, IV, 17 és köv. és Róm, I, 21 és köv.; Eph, V, 17 és I Thess, V, 8.

²⁷ *διάφιλος, σωτήριοι, τῶν ῥοτῶν ἐποναυιοῦδ, τὰ πνευματικά τὰ πνεύματα* helyett, *φωτίζειν* az oktatni jelentésben, *οικονομία* az isteni elrendezésre alkalmazva, sajátos képzéssel *πληροῦσαι, ἵστε γινώσκοντες, βασιλεία. τὸν Χριστὸν καὶ Θεόν, κοσμοκράτορες* stb. Az üdvözlés (VI, 23—24) szokatlan; a dicsekedés III, 4, pedig még inkább az.

felesleges szavakkal és ismétlésekkel terhelt, parazita közbevetésektől kuszáit, tele van pleonasmussal és akadozásokkal.²⁸ Ugyanily különbség észlelhető az eszmék tekintetében is: az úgynevezett Ephesusbeliekhez írott levélben merőben nyilvánvaló a gnosticizmus;²⁹ az Egyháznak, mint élő szervezetnek a fogalma,³⁰ olyképp van kifejtve, hogy a 75-ik vagy 80-ik esztendőre gondol az ember; az exegesis nem egyezik Pál szokásaival;³¹ a mód, ahogy a szent apostolokról³² beszél, meglep; a házasság elmélete különbözik attól, amelyet Pál a Corinthusiaknak hirdet.³³

Másrészt azt is meg kell mondani, hogy nem igen látjuk a célt és az érdeket, mely a hamisítót e levél megszerkesztésében vezérelte volna, merthogy csak keveset tesz hozzá a Colossebeliekhez írott levélhez. De meg különben is az lenne a természetei, hogy a hamisító határozottan megcímezett és a körülményességre figyelemmel levő iratot szerkesztett volna, mint ahogy a Timotheushoz és Titushoz írott levelek esetében történt. Hogy Pál írta vagy mondta tollba e levelet, azt jóformán lehetetlen elfogadni; de hogy éleiben, szemeláttára írták, azt nem lehet valószínűtlennek nyilvánítani. Megtörténhetett, hogy a Rómában fogságban levő Pál megbízta Tychicust, látogassa meg az ázsiai Egyházakat³⁴ és átadott neki több levelet, a Colossebeliekhez írott levelet, a Philemonnak szóló üzenetet, a Laodiceabeliekhez írott, ma már elveszett, levelet;³⁵ azonkívül pedig átadhatta

²⁸ Főleg a II és III fej.

²⁹ I, 19 és köv.; II, 2; III, 9 és köv.; 18-19; IV, 13; VI, 12. V. ö. Valentinus, *Philosophumusa*, VI, 34.

³⁰ L. főként II, 1—22.

³¹ Eph., IV, 8—10; V, 14; VI, 2-3.

³² Eph., III, 5. A *Codex Vaticanus* mellőzi az *αποστόλοι, δΙ* (V. ö. Col., I, 26'); a *Codex Sinaiticus-loan* azonban megvan e szó. V. ö. Eph., III, 8; Cor., XV, 9 és Eph., II, 20.

³³ Eph., V, 22 és köv. V. ö. I Cor., VII.

³⁴ Col., IV, 7; Eph., VI, 21—22.

³⁵ Ha az úgynevezett Ephesusbeliekhez írott levél valójában a Col., IV, 16 említett, a Laodiceabeliekhez írott levél, nem

neki egy körlevélfélének a másolatait, melyekben a rendeltetési Egyház nevének a helye üresen volt hagyva és egy ilyen példány lenne az úgynevezett Ephesusbeliekhez írott levél.³⁶ Ephesusban jártában Tychicus e nyílt levelet megmutathatta az ephesusiaknak és megengedhető a feltevés, hogy azok átvettek egy példányt vagy megőrizték a másolatát. Ez általános levélnek a Colossebeliekhez írott levéllel való hasonlósága vagy onnan eredne, hogy, aki pár napi időközben több levelet ír és bizonyos fix eszmékkel van telítve, észrevétlenül beleesik, hogy ugyanazokat a kifejezéseket használja, vagy pedig és még inkább onnan, hogy Pál akár Timothcust,³⁷ akár Tychicust arra utasította, hogy a Colossebeliekhez írott levél mintájára és minden helyi vonatkozás ki-rekesztésével szerkessze meg a körlevelet.³⁸ A Col., IV, 16 tanúságot szolgáltat, hogy Szent Pál leveleit néha egyik Egyházból átküldette a másikba. Mindjárt látni fogjuk, hogy hasonló feltevéshez kell folyamodni a Rómaiakhoz intézett levél némely sajátosságának megmagyarázása végett is. Úgy látszik, a végső években Pál áttért az encyclikus levelekre, mint oly írásformára, mely hozzávaló a roppant kiterjedésű lelkipásztori tevékenységhez, melyet el kellett végeznie. Valamelyik Egyháznak írván, eszébe jutott, hogy amit tollbamond, megfelelne más Egyháznak is és ügy igen érthető, hogy utasítót la a két Egyházat, kölcsönösen közöljenek egymással kél ily hasonló iratot. Azután meg, mint-hogy a Colossebeliekhez, akikkel Pál nem volt személyes összeköttetésben (Col., II, 1), intézett levél helyi vonatkozású részt, üdvözlleteket stb. tartalmaz, miért hiányoznak ezek a Ljaiodiceabeliekhez írott levélből? Végül, nincs reá magyarázat, hogy az *tv A<voó'ικαα* miként változott *tv ΕφΑω-η* vagy miként tűnt el.

³⁰ *Kcá vu, i-ĩđ* (VI, 21) ebben az esetben jó! megmagyarázható.

³⁷ Hogy Timotheus neve hiányzik az Ephesusbeliekhez írott levél felírásából, míg a Colossebeliekhez írott, valamint a Philippibeliekhez és a Philemonhoz intézett levelek felírásában ott van, az mellette szól e feltevésnek.

³⁸ Origenes hasonló feltevessel magyarázza a Zsidókhöz írott levél sajátosságait.

intézte, hogy ezek se legyenek megfosztva tőle. Ezen a nyomon indulva, a Colossebeliekhez írott és az úgynevezett Ephesusbeliekhez írott levelet egészükben úgy foghatjuk fel, hogy pendantja a Rómaiakhoz írott levélnek, rendszeres theologiai érkezőféle, mely arra volt szánva, hogy körlevélként eljusson az apostoltól alapított különböző Egyházakhoz. Az Ephesusbeliekhez írott levél hitelessége nem volt oly fokú, mint a Colossebeliekhez írott levélé; de általánosabb természetű volt; előnyben részesítették vele szemben. Igen korántól fogva Pál művének tartották és nagy tekintélyben állott. Bizonyíték erre, hogy a Péternek tulajdonított első levél, melynek hitelessége nem lehetetlen és amely mindenesetre az apostoli korból származik, mennyire felhasználja.³⁹ A levelek közöd, melyek Pál nevét viselik, talán az Ephesusbeliekhez írott levél az, melyet legrégebbtől fogva idéztek a pogányok apostolának műve gyanánt.⁴⁰

Marad még a Timotheushoz írott két levél és a Titushoz írott levél. E három levél hitelességének leközdetetlen nehézségek állanak az útjában. Mindhármukat apokryph munkáknak tartom. Bizonyításul reámutathatnék, hogy e három levél nyelve nem Pálnak a nyelve; idézhetnék egész sorozat szólásmódot és kifejezést, mely vagy kizárólagosan a szerzőé, vagy pedig különösen kedves neki⁴¹ és amelyeknek

³⁹ V. ö. I Petri, I, 1, 2, 3 (Eph., I, 3, 4, 7); II, 18 (Eph., VI, 5); III, 1 és köv. (Eph., V, 22 és köv.); III, 22 (Eph., I, 20 és köv.); V, 5 (Eph., V, 21).

⁴⁰ Polycarp., *Epist. ad Phil.*, c. 1 és c. 12 (talán becsúsztatás); Ignatius (?), *ad Eph.*, c. 6 (becsúsztatás), c. 12; Irenaeus, *Adr. haer.*, V, II, 3; Alex. Kelemen, *Cohort. ad gentes*, c. 9; Strom., IV, 8; Tertullianus, *Ado. Marc.*, V, 11, 17; Valentinus, *Philosophumena*, VI, 34; Muratori canonja, 50. sor.

⁴¹ Például *χάρῖδ ελεο& Ειρήνη* (v. Ö. It. doh., 3), *maros ó l.óyos, διδασκαλία νηαῖνο νσα, λόγοι ζηγαῖνοντε\$, λόγοχ νηῖς, νηαῖνεῖν εντή πῖστει βέβηλοσ, αἰρετικὸς & νη)ρωπο\$, ποσαῖῖκη, ενσεβεία, εὔσεβὼς, ἀνθρωποσ, & εοῦ, ζητήσεῖ, επιφάνεια (παρουσία helyett), σὼτῖ/< Istenre alkalmazva, ματαιολόγοδ, ματαιολογία, λογομαχία, λογομαχεῖν, κενοφωνία σωφρονισμός, σωφρόνωσ, σὼφρων, παραιτεῖσθαι, περιστασθαι, ἀστοχεῖν, νπομυνήσκειν, παρακολοθηῖν τή διδασκαλία, ποσαῖγειν, ἀρνεῖσθαι, καλά,*

minthogy jellemzők, hasonló arányban kellene előfordulniok Pál többi levelében is, de nem, vagy legalább nem a kellő arányban fordulnak elő. Más kifejezések viszont, amelyek Pálnak mintegy a kézjegyei, a három levélben nem találhatók meg. Különösen hivatkozhalnám azután arra, hogy c levelek egész csomó olyan dolgot foglalnak magukban, amely nem illik össze az író kilétére vonatkozó feltevéssel, vagy pedig az állítólagos címzettek tekintetében tűnik fel visszásnak.⁴² A tanítási szándékkal gyártott levelek rendes jellemvonása, hogy a hamisító az állítólagos címzett mögött a közönséget látja és oly dolgokat ír a címzetteknek, melyeket az amúgy is igen jól tud, de amelyeket a hamisító a közönségnek akar értésére adni. A három levélnek, mellyel itt foglal-

ἔργα, δεσπότης κύριος helyett stb. E kifejezések legnagyobb-része a három levélben gyakran megismétlődik; a hiteles levelekben nem fordulnak elő, vagy pedig csak titkán. Oly szükös szótár mellett, mint amilyen az Új-Szövetség íróié, az ilyenféle érvelés, mint amellyel itt élünk, mindig igen nyomatékos. Az átlagszám, ahányszor valamely szó egy szerzőnek, különösen olyan szerzőnek, mint Szent Pál, néhány lapján szabályosan megismétlődik, majdnem biztosra vehető. Hasonlóképpen, ha egy csomó szó, melynek használata idegen az írótól, néhány lapon mintegy találkat ad egymásnak, ez azt bizonyítja, hogy e lapok nem a szóban levő írótól származnak. Már pedig éppen ami e három levelet jellemzi, az folytonos ismétlődése olyan szavaknak, melyek a többi levélben vagy egyáltalában nem, vagy pedig csak igen ritkán fordulnak elő.

⁴² Például az ünnepélyes felírások (szemben Philem., 1; holott pedig Philemonnal Pál kevésbbé volt meghitt viszonyban, mint Titus-szal és Timotheus-szal); a kifejtések, melyekkel Pál apostolságáról szól (I Tim., I, 11 és köv.; II, 7) és amelyek tanítvánnyal szemben merőben feleslegesek; erényeinek a felsorolása (II Tim., III, 10—11); a végüdvösség felől való biztossága (II Tim., IV; v. ö. I Cor., IV, 3—4; IX, 27) I Tim., I, 13 helyénvaló, ha Pál valamelyik tanítványa írja, de nem, ha magának Pálnak a tollából ered. I Tim., II, 2-nek Nero végső éveiben nincs értelme, ez Vespasianus uralomrajutása utánról való. *Ibid.*, V, 8 *γραφῆ*-képpen idézet Lukácsból, X, 7; már pedig Lukács evangéliuma, legalább *γραφῆ* módján, Pál halála előtt még nem volt meg. Végül, az Egyházak szervezete, a hierarchia, a presbyteri és püspöki hatalom e levelekben sokkal fejlettebb, semmint amennyire Szent Pál életének végső éveiben meg-

kozunk, nagymértékben megvan ez a tulajdonsága.⁴³ Pál, kinek hiteles levelei oly sajátosak és szabatosak, Pál, aki azt hívén, hogy a világnak közel van a vége, sohasem gondolja, hogy századok múltán is fogják, olvasni, itt általánosságban szónokló prédikátornak fest, ki oly kevéssé tartja szem előtt, akihez ír, hogy oly beszédek tart neki, melyek mi vonatkozásban sínesének vele és a jövőre tekintő kis compendiumol szerkeszt az egyházi fegyelemről.⁴¹ Azonban mindez érveki, melyek már magukban is döntők lennének, mellőzöm. Tétélem bizonyítására csak, hogy úgy mondjam, anyagi érvekhez folyamodom; megkísérlem kimutatni, hogy c leveleket nem lehet beilleszteni Szent Pál életének ismert keretébe, sőt még lehetséges keretébe se.

Előjáró igen fontos megállapítás a teljes hasonlatosság, melyet c három levéllel egymással feltüntet és amely kénytelenéi az embert, hogy vagy mind a hármait hitelesnek fogadja el, vagy pedig mindhármukat apokryphnek tartsa. A sajátos vonások, melyek mély elválasztó árkot vonnak köztük és Szent Pál többi levele közöli, mind a háromban azonosak. A Szent Pál nyelvétől idegen kifejezések, melyek bennök találhatók, egyaránt megvannak mind a háromban. A fogyatkozások, melyek slyhisukal méllallanná teszik Szent Pálhoz, ugyanazok. Vajmi furcsa, hogy Szent Pál, valahányszor fogja a tollal, hogy tanít-

engedhető a feltevése (1. Tit., I, 5 és köv., stb.; Timotheus a szellemi adományokat a lyslresi papok kollégiumának kézreátvése útján nyeri el: I Tim., IV, 14). A házasságról szóló tan, I Tim., II, 15; IV, 3; V, 14 (v. ö. III, 4, 12; V, 10) szintén az Egyház későbbi korából való és ellentmondásnak tűnik fel I Bor., VII, 8 és köv., 25 és köv. tekintetében. Az, akihez a Timotheus-levelek intézvék, állítólag Ephesusban van; miért hogy e levelekben, nincs egyetlen üzenet, egyetlen üdvözet se az ephesusiaknak?

⁴³ Vegyük figyelembe, például II Tim., III, 10—11, vagy I Tim., I, 3 és köv., 20; Tit., I, 5 és köv., továbbá Pontius Pilátus megemlítését, I Tim., VI, 13 stb.

⁴⁴ L. I Tim., III, 14—15, a felesleges hosszadalmasságok gyenge megokolását.

ványainak írjon, felejti megszokott modorát, ugyanazokba a hosszadalmasságokba, ugyanazokba az idiolismusokba esik. Hasonló megfigyelésre ad alkalmat a gondolati tartalom is. A három levél tele van általánosságba vesző tanácsokkal, erkölcsi buzdításokkal, melyekre Timotheusnak és Tilosnak, kiket a mindennapi érintkezés megismertetett az apostol eszméivel, mi szükségük se volt. A tévedések, melyekkel e levelek szembeszállnak, mindig valamelyes gnosticizmusra vallanak.¹⁷ A szerző gondja mind a három levélben ugyanaz; érzik, hogy egy már kialakult orthodoxia és kifejlődött hierarchia féltékeny és nyugtalankodó aggodalma bántja. A három levél néha ismétli egymást⁴⁶ és másolja Pál többi levelét.⁴⁷ Egy dolog bizonyos. Az, hogy ha e három levelet Pál tollbamondására írták, életének ugyanegy korszakából származnak,⁴⁸ oly korszakból, melyet hosszú esztendők választanak el attól az időtől, amikor a többi levelet írta. Minden feltevést, mely a szóbanlevő három levél közé, például, két-három évnyi időközöt iktatna vagy a többi ismert levél közül illesztene be egyet, el kell vetnünk. Hogy a három levél egymáshoz való hasonlóságát és a többitől való különbségét megmagyarázzuk, arra csak egy feltevés lehetséges, az, hogy megírásuk meglehetősen rövid időn belül követte egymást és hosszú idővel később történt, mint a többié, oly korszakban, mikor az apostol összes körülményei másokká váltak, már megöregedett, eszméi és stylusa módosuláson mentek át. Bizonyos azonban, hogy ha sikerülne is bebizonyítani e föltevés lehetőségét, a kérdés azzal még nem nyerne

⁴⁵ Figyelembe veendő *μενδωνύμων γνώβωε*. I Tim., VI, 20.

⁴⁶ V. ö. I Tim., I, 4; IV, 7; II Tim., II, 23; Tit., III, 9; — I Tim., III, 2; Tit., I, 7; I Tim., IV, 1 és köv., II Tim., III, 1 és köv.; — I Tim., II, 7; II Tim., I, 11. Vegyük figyelembe a tárgyalás megkezdésének analógiáját, I Tim., I, 3 és Tit., I, 5.

⁴⁷ II Tim., I, 3 (Róm., I, 9), 7 (Róm., VIII, 15); II, 20 (Róm., IX, 21); IV, 0 (Phil., I, 30; II, 17; III, 12 és köv.).

⁴⁸ Vegyük figyelembe, hogy Timotheus fiatal a hozzáintézett két levélben, I Tim., IV, 12; II Tim., II, 22.

megoldást. Az ember stylusa változhat; de a legkifejezőbb és a legutánozhatatlanabb slyusból, amelyenre valaha is volt példa, nem tér át ily bőbeszédű és erőtlen stylusra.⁴⁹ Mindenesetre, az, ami legbiztosabbat tudunk Pál életéből, formálisan kizárja az ily feltevést. Erre nézve az igazolás itt következik.

A Timotheushoz írott első levél az, melyben a legkevesebb a jcllcgző részlet és mégis, ha csak ez az egy volna, még akkor se lehetne neki helyet találni Szent Pál életében. Pál, amikor állítólag ezt a levelet írta, csak rövid ideje vált el Timotheustól, lévén, hogy elutazása óta még nem írt neki (I, 3). Az apostol Ephesusban vált el Timotheustól. Pál ez időben Macedóniába indult; nem lévén ideje, hogy szembe szálljon a tévtanokkal, melyek Ephesusban terjedni kezdtek és amelyeknek Hymencus és Alexander voltak a főterjesztői (I, 20) Pál otthagyta Timotheust, hogy harcoljon e tévelygések ellen. Szent Pál útja rövid tartamú lesz; úgy számítja, hogy hamarosan visszatér Ephesusba (III, 11—15; IV, 13).

Két feltevés merült fel, hogy e levelet be lehessen illeszteni Pál életének fonadékába, ahogy ezt a *Cselekedetek* előadják és a kétségtelen levelek megerősítik. Egyesek szerint az Ephesusból Macedóniába való utazás, mely Pált és Timotheust elválasztotta, azonos azzal, melyről a *Cselekedetek* XX, 1 szól. Ez a harmadik térítőútba esik. Pál három évig maradt Ephesusban. Útra kel, hogy meglátogassa macedóniai, azután pedig achaii Egyházait. Macedóniából vagy Achaiából ír a tanítványnak, kit teljes hatalommal felruházva hagy ott Ephesusban. E feltevés megengedhetetlen. Először is a *Cselekedetek-ből*. (XIX, 22) tudjuk, hogy Timotheus megelőzte mesterét Macedóniában, ahol is Szent Pál aztán csatlakozott hozzá (II Cor. I, 1). De meg valószínű-e, hogy jóformán másnap, miután Ephesusból elutazott, Pálnak szüksége lett volna oly figyelmeztetéseket intéznie tanít-

⁴⁹ Lamennais bizonyára sokat változott, de stylusa mindvégig a legteljesebben egységes maradt.

ványához, mint amilyeneket a Timotheushoz szóló első levélben olvasunk? A tévelygéseket, melyekre felhívja figyelmét, ő maga is ostorozhatta. Az I Tim., I, 3 semmikép se való oly ember szájába, ki hosszéi időzés után távozott Ephesusból. Ezenkívül Pál kijelenti, hogy vissza szándékozik térni Ephesusba (III, 11; IV, 13); már pedig Pál, mikor Ephesusból távozott, azzal a határozott szándékkal kelt útra, hogy Jeruzsálembé fog menni és pedig Ephesus érintése nélkül (*Cseleked.*, XIX, 24; XX, 2, 3, 26; I Cor., XVI, 1; II Cor., I, 16).⁵⁰ Tegyük hozzá, hogy ha a levél megírását erre az időpontra tesszük, minden balogul fest benne; az az apocryph levelek fogyatkozása, hogy semmi szabatosai se lehet belőlük megtudni, a szerző oly dolgokról értesíti a képzelt címzettet, melyekről ennek amúgy is tudomással kellene bírnia, e fogyatkozás egész az émelítéig megvan benne.

E nehézség kikerülésére, főként pedig Pál bejelentett szándékának, hogy visszatér Ephesusba, a megmagyarázására egy más feltevéshez folyamodtak. Ahhoz, hogy az I Tim., I, 3-ban említett macedóniai utazás oly kirándulás volt, melyről a *Cselekedetek*-ben nincs szó és amelyet Pál az ephesusi időzés három esztendeje közben tett meg. Bizonyára szabad azt vélni, hogy Pál e hosszú idő alatt nem ült folyton egy helyen. Feltesszük tehát, hogy körutat tett az Archipelagosban és e feltevés egyúttal láncszemet szolgáltat, hogy a Titushoz írott levelet többé-kevésbé plausibiliscn bekapcsolják Pál életébe. Nem tagadjuk az ily utazás lehetőségét, bár a *Cselekedetek* hallgatása bizonyára gondolkodóba ejthet; de tagadjuk, hogy ezzel el lehet intézni a vitát, melyet a Timotheushoz intézett első levél támaszt. E feltevéssel még kevésbé válik érthetővé, mint a másik esetében, az I, 3. Mire való

⁵⁰ L. lentebb 278. és köv. 1. Pál éleiben nincs időszak, melyre vonatkozólag jobban ismernők útiterveit. Igaz, hogy többször változtatta útirendjét; de azt a szándékát, hogy nem ejti ismét útba Ephesust, sohasem változtatta meg; az ok nagyon egyszerű: három évet töltött ott.

elmondani Timotheusnak, amit amúgy is jól tud? Pál egy vagy két évet töltött Ephesusban; hamarosan ismét ott lesz. Mit akar azokkal a tévelygésekkel, melyeket egyszerre, épp az elutazás pillanatában fedez fel és amelyek miatt Timólheust Ephesusban hagyja? E feltevés szerint egyébiránt a Timolhcushoz intézett első levél ugyanabból az időtájból származna, mint Pál nagy hiteles levelei. Pál tehát közvetlenül a Galatiabeliekhez írott levél után és a Corinthusbeliekhez írott levelek előestéjén írt ilyen híg feleresztés! Ahogy kilépett Ephesusból, elhagyta megszokott slylusát; mikor visszatéri, isméi reátalált, hogy megírja a Corinthusbeliekhez szóló leveleket, mígnem aztán néhány év múlva megint reátér az állítólagos ulazásbeli stylusra, hogy így írjon újra ugyanannak a Timotheusnak! Mindenek egyező véleménye szerint a Timotheushoz szóló második levél nem származhatott korábról, mint amikor Pál fogolyként Rómába érkezett. Ilyenformán tehát több évnek kellett eltelnie egyrészt a Timolhcushoz szóló első levél és a Tiloshoz szóló levél, továbbá a Timotheushoz szóló második levél között. Ez nem lehet. A három irat másolja egymást; már pedig miként képzelhető, hogy öt-hat évnyi időköz után Pál, mikor egy barátnak ír, régi levelekből vesz kölcsönt? Méltó eljárás ez a levélírás művészetének e lángoló, gondolatokban oly gazdag mesteréhez? A második feltevés tehát ugyanúgy, mint az első, a valószínűtlenségek szövedéke. Az I Tim., I, 3 oly kör, melyből az apologista nem talál kiutat; e vers lehetetlenséget iktat Szent Pál életrajzába. Oly helyzetet kellene találni, amelyben Pál Macedóniába menet csak érintette volna Ephcsust; ilyen helyzet Szent Pál életében fogsága előtt nem fordul elő. Tegyük hozzá, hogy amikor Pál a szóban levő levelet állítólag megírta, az ephesusi Egyház már teljes szervezettel bír, vannak vénjei, diakonjai, diakonisszái,⁵¹ sőt oly jelenségeket tüntet fel, melyek

⁵¹ I Tim., III, 15; V, 9, 17, 19—20.

a már előregedett gyülekezet rendes jellemvonásai, schismákat, tervtanokat;⁵² mindebből semmi se vág össze a harmadik térítőtől idejével.⁵³ Ha a Timotheushoz intézett első levél Páltól származik, életének valamely l'cítévéses, fogsága után és a *Cselekedetek* keretén kívül cső korszakára kell tenni az idejét. E feltevés megvizsgálását, minthogy a két másik levélnek, melyről még szólnunk kell, a vizsgálata szintén ide vezet, későbbre halásziuk.

A Timotheushoz intézett második levél sokkal több Lénnyel szolgál, mint az első. Az apostol fogságban van, nyilván Rómában (I, 8, 12, 16, 17; II, 9—10). Timotheus Ephesusban van (I, 16 18; II, 17; IV, 11 15, 19), hol Hymeneus és Philctus (II, 17) vétkekből a hibás tanok tovább burjánoznak. Pál még csak nem rég van Rómában és fogságban, mert újságok gyanánt közöl Timotheussal bizonyos részleteket egy archipelagos! kőrútról, melyet az imént tett meg: Miletosban betegen hagyta Trophimust (IV, 20); Troasban holmikát hagyott Carpusnál (IV, 13); Erastus Corinthusban maradi (IV, 20). Rómában az ázsiaiak, többek között Phigcllus és Hermogenas, elhagyták (I, 15). Ellenben egy másik ephesusi, Oncsiphorus, egyike régi barátainak, hogy Rómába jött, kereste, megtalálta és gondozta fogságában (I, 16—18). Az apostol tele van közeli végének előérzetével (IV, 6—8). Tanítványai messze vannak tőle: Dcmas elhagyta; hogy kövesse világi érdekeit, Thessalonika-ba utazott (IV, 10); Crescenlius Galatiába ment (*ibid.*), Titus Dalmatiába (*ibid.*); Tychicus-t Pál Ephesusba küldte (IV, 12); egyedül Lukács van mellette (IV, 11). Egy bizonyos ephesusi rézműves: Alexander sok bánatot okozott neki és élénk ellenkezést fejtett ki vele szemben; ez az Alexander azóta máí' visszautazott Ephesusba (IV, 11—15). Pál már megjelent volt a római hatóság előtt; a kihallgatáson senki se volt mellette

⁵² I Tim., I.

⁵³ Figyelembe veendő különösen *Cseleked.*, XX, 29 és köv., hol a tévtanok jövőbelileg vannak feltüntetve.

(IV, 16); de Isten megsegítette és kiragadta az oroszlán torkából (IV, 17). Mindezek folytán kéri Timotheus, hogy jöjjön még a tél előtt (IV, 9, 21) és hozza magával Márkot (IV, 11). Egyszersmind megbízást is ad neki, azt, hogy hozza magával a könyves dobozt, a könyveket és a pergament-lapokat, melyeket Carpusnál hagyott Troasban (I⁷, 13). Lelkére köti, hogy köszöntse Prisca-t, Aquila-t és Onesiphorus háznépét (I⁷, 19). Üdvözlétét közvetít neki Eubulus-tól, Pudens-től, Limis-től, Claudia-tól és az összes atyafiaktól (IV, 21).

Ez egyszerű felsorolás is elegendő, hogy sajátos incoherenciák tűnjenek elő. Az apostol Rómában van; körülrőn volt az Archipelagosban, úgy közli ezt Timotheussal, mintha nem is írt volna Timotheusnak az utazás óta; ugyanebben a levélben egyszersmind fogságáról és pőréről is beszél. Azt mondják, hogy ez az archipelagosi út a fogoly Pál utazása, melyet a *Cselekedetek*-)ö\ ismerek? De hiszen ennek az utazásnak a folyamán Pál nem járt az Archipelagosban; nem mehetett se Milctosba, se Troasba, főként pedig nem Corinthusba, mert Guidos vonalában a vihar Creta, azután meg Malta irányába űzte a hajót. Vagy hogy a szóbanlevő utazás a még szabad Pál utolsó útja volt, visszatérése Jeruzsálembé, a gyűjtéssel megbízott kiküldöttek társaságában? De hiszen Timotheus, legalább Macedóniától fogva, résztvett ez utazásban (*Cselekcd.*, XX, 4). Több, mint két év telt el ez utazás és Pálnak Rómába érkezése között (*Cselekcd.*, XXIV, 27). Elképzelhető, hogy Pál újságokként meséljen Timothcusnak dolgokat, melyek oly rég és ennek a jelenlétében történlek, mikor a közbeeső időben együtt éllek és alig váltak meg egymástól?⁵⁴ Trophimus nemhogy nem maradi betegen Miklósban, hanem követlc az apostolt Jeruzsálembé és oka lett letartóztatásának (*Cselek.*, XXI, 29). X II Tini., I⁷, 10—11 helye összevetve Col., IV, 10, 14

⁵⁴ Phil., I, 1; II, 19; Col., I, 1; Philem., 1; Zsid., XIII, 23.

és Philem., 24 helyével nem kevésbé súlyos ellentmondásra világít reá. Ha Demas, mikor Pál a második Timotheushoz szóló levelét írta, otthagyta az apostolt, akkor e levél későbbi, mint a Colossebelickekhez és a Philemonhoz írott levél. E két utóbbi levél írásakor Márk ott van Pál mellett; miként mondhatja tehát a második Timotheushoz szóló levélben: «Hozd magaddal Márkot, mert szükségem van reá a diakonos.ság végelt?» Másrészt, megállapítottuk, hogy nem helyénvaló elválasztani a három levelet, már pedig, akárhogy forgatjuk, mindig legalább is három esztendő marad a Timotheushoz írott első és második levél között és ebbe az időközbe kell tenni a Corinthusbelickekhez írott második levelet és a Rómaiakhoz írott IcA'etet. Mint a Timotheushoz szóló első levél ('setében, itt is csak egy menekvés nyílik, az a 'feltevés, hogy a második Timotheushoz szóló levél az apostol éleienek egy oly későbbi időszakából való, melyről a *Cselekedtek-ben* nincs említés. Még ha e feltevés lehetségesnek bizonyulna is, a levélben még mindig marad egy csomó, benne gyökeredző nehézség. Timotheus állítólag Ephcsusban van és (IV, 12) Pál szárazon megjegyzi: «Tychicust Ephcsusba küldtem<, mintha nem Ephcsusba írta volna a levelet is. Mi lehet hidegebb, mint a II Tim., III, 10—11 helye? Sőt mi a valóságnak meg nem fele főbb is? Pál Timotheusl csak a második térilőülban \Tetle maga mellé; már pedig az üldöztetések, melyeket Pál a pisidiai Anliochiában, Iconiumban, Lyslaban szenvedett, az elsőbe estek.⁵⁵ Az igazi Pál, ha Timothcusnak ír, ugyancsak más közös megpróbáltatásokat juttathatott volna eszébe; tegyük hozzá, hogy nem is pazarolta volna idejét a reájuk való emlékezlctésrc. Bármerre néznénk, mindenfelől valószínűtlenségek tűnnének sze-

⁵⁵ *παραπυλων&ησαδ μου* magában foglalja, hogy Timotheus szemtanúja volt e dolgoknak és szerepelt bennük. Aminthogy az író miért is választja például Pálnak Galatiában szenvedett megpróbáltatásait, ha nem azért, mert tudja, hogy Timotheusnak tíz a hazája?

műnkbe; de felesleges a megvitatásuk, mert maga a feltevés, melyről szó van és amely szerint e levél későbbi keletű, mint amikor Pál Nero törvényszéke előtt megjelent, mondom, e feltevés mellőzendő, amiként ezt ki fogjuk mutatni, ha majd a tárgyalás rendjén a Titushoz írott levél is sorra került.

Mikor Pál a Titushoz szóló levelet írja, ez Crela szigetén van (I, 5). Pál, aki az imént járt e szigeten és nagyon elégedetlen volt a lakosokkal (I, 12–13), otthagya tanítványát, hogy végezze be az Egyháznak szervezését és járja sorba a városokat *presbyteri* és *episcopi* beiktatása végett (I, 5). ígéri Titusnak, hogy hamarosan elküldi neki Artemas-t és Tychicus-t; kéri tanítványát, hogy mihelyt a két atyafi odaérkezett, jöjjön hozzá Nicopolis-ba, hol a telet tölteni szándékozik (III, 12). Végül az apostol szívére köti tanítványának, hogy tegyen tisztességet Zenas-nak és Apollon-nak és viseljen nagyon figyelmesen gondot reájuk (III, 12).

Ezúttal is, minden mondatnál újabb és újabb bökkenő. Egyetlen szó se a crelai híveknek, csak bántó és nem illő ridegség (I, 12–13); — újabb ki-rohanások oly tévtanok ellen, melyek hogy imént alapított Egyházakban megvannak, fel nem fogható (I, 10 és köv.) és amelyeket a távollevő Pál jobban lát és jobban ismer, mint Titus, ki a helyszínén van; — részletek, melyek azt sejtetnék, hogy a kereszténység már régóta és teljesen kifejetten él a szigeten (I, 5–6); — triviális figyelmeztetések és pedig oly dolgokat illetőleg, melyek nagyon is világosak. Az ily levél vajmi felesleges lelt vona Titusnak; egy szó jsc semmi olyanról, amit amúgy is bőven ne tudna. Azonban nemcsak az alkalmoszerűségből levont következtetésekkel, de közvetlen érvekkel is ki lehet mutatni a szóbanlevő okmány apokryph jellegét.

Ha az ember e levelet Pál élelének a (Ac/eÁ7a/c-/*rÁ*-ből ismert szakaszába akarja beilleszteni, ugyanolyan nehézségekbe ütközik, mint az előző levelek tekintetében. A *Cselekedetek* szerint Pál csak egyszer érinti

Cretát és pedig hajótörésekor; csak igen rövid ideig tartózkodik ott és ekkor is fogoly minőségében. Bizonyos, hogy ez nem volt oly pillanat, amikor Pál Egyházakat kezdetett volna alapítani a szigeten. Egyébiránt is, ha Tit. I, 5 a fogoly Pál utazására vonatkozna, Pálnak, mikor a levelet írja, fogolynak kellene lennie Rómában. Hogy mondhatja római börtönében, hogy a telet Nicopolis-ban szándékozik tölteni? Miként van, hogy nem tesz, mint ahogy szokta, valami célzást fogoly mivoltára?

Megpróbálkoztak egy másik feltevessel. Megkísérelték, hogy a Titushoz írott levelet összefűzzék az első Timotheushoz írott levéllel; úgy képzelték, hogy e két levél együttes gyümölcse annak az epizodikus utazásnak, melyet Pál állítólag ephesusi időzése alatt tett. Noha e feltevés vajmi kevésbé volt alkalmas az első Timotheus-hoz szóló levél nehézségeinek kiküszöbölésére, vegyük elő újra, hogy lássuk, vajjon a Titus-hoz írott levél ad-e neki valami támasztékot?

Pál már egy vagy két év óta Ephesusban van. A nyári időre elhatározza, hogy apostoli utat tesz, melyről a *Cselekedetek-ben* nem maradt említés. Timotheust Ephesusban hagyja és magával viszi Titust meg a két ephesusit, Artemas-t és Tychicus-t. Először is Macedóniába megy, onnan pedig Cretaba, ahol megalapít néhány egyházat. Titust otthagyja a szigeten, hogy folytassa a művet, ő meg Artemas és Tychicus társaságában Corinthusba megy. Ott megismerkedik Apollos-szal, kivel eddig még nem találkozott és aki Ephesusba szándékozik. Megkéri Apollos-t, hogy tegyen egy kis kerülői, ejtse útba Cretát és vigye el Tilosnak a levelet, mely reánk maradt. Terve e pillanatban az, hogy Epirusba megy és a telet Nicopolisban tölti. Közli e tervet Titus-szal, megírja neki, hogy Artemas-t és Tychicus-t Crelába fogja küldeni és kéri Titus-t, hogy mihelyt azok odaérkeztek, jöjjön utána Nicopolisba. Erre Pál elmegy Epirusba. Epirusból írja az első Timotheushoz szóló levelet és Artemas-t és Tychicust bízza meg az elvitelével; meghagyja

nekik, hogy ejtsék útba Cretát és ekképpen jelt adjanak Titusnak, hogy jöjjön utána Nicopolisba. Titus eljön Nicopolisba; az apostol és tanítványa együtt térnek vissza Ephesusba.

E teltevéssel úgy, ahogy elrendeződnek a Tiloshoz szóló és az első Tiinotheushoz írott levél körülményei. Sőt, mi több, látszólag két más haszon (is származik belőle. Azt hiszik, magyarázatot találtak a Corinthusbeliekhez írott leveleknek azokra a helyeire, melyekből az első pillanatra az látszik kitűnni, hogy Szent Pál, mikor hosszú ephesusi időzése után Corinthusba érkezik, már harmadszor jár ott (I Cor., XVI, 7; II Cor., II, 1; XII, 14, 21; XIII, 1); megmagyarázhatni vélik azt a helyet is, amelyben Szent Pál azt állítja, hogy egész Illyriáig hirdette az evangéliumot (Rom., XV, 19). E vívmányok hijján vannak a szilárd alapnak⁵⁶ és kedvükért micsoda sérelmek esnek a valószínűségen! Először is annak az állítólagos epizodikus utazásnak, mely oly rövid volt, hogy a *Cselekedetek* szerzője nem is tartotta érdemesnek a megemlítésre, valójában igen jelentékenynek kellett volna lennie, mert magában foglalt egy macedóniai átázást, egy cretai utat, időzést Corinthusban, teletést Nicopolisban. Mindez közel egy esztendői tenne ki. Hogy mondhatja tehát a *Cselekedetek* szerzője, hogy Pál ephesusi időzése folyamatosan tartod három éven ál! (*Cseleked.*, XIX. 8, 10; XX, 31.⁵⁷

⁵⁶ L. lentebb 300. l., jegyzet és 328. l., jegyzet. Még ha el is fogadjuk, hogy *των Ιλλυρικών* azt jelenti, hogy Pál igen közel volt Illyriához, az, hogy Nicopolisban volt, mivel se viszi előbbre a kérdést. Akármily értelemben vegyük is a szélt, *Ιλλυρικών* nem terjedt lejjebb az acrocerauni hegyeknél. Epirus, legalább a császárság korai idejében nem tartozott Illyria tartományhoz, se pedig, bármily értelemben véve is, *Ιλλυρικον*-hoz. A praelorianus tartomány *Illyria juxta Epirum*, a mai felső Albánia (Strabo, XVII, III, 25) határai az acrocerauni hegyek, Scardus és Drilo voltak. Bereusban Pál közelebb volt Illyriához, mint ahogy Nicopolisban lett volna.

⁵⁷ *Τριετίαν και ημέραν ουκ έπαυόμην μετά δακουων νον&ετων ένα έκαστον.*

Bizonyos, hogy e kifejezések nem zárnak ki kis távolléteket, de kizárják az utazások sorozatát. Azonkívül az itt tárgyalt feltevés esetén a nicopolisi út a második Corinthusblickekhez írott levél elolt történet volta.⁵⁸ Már pedig a levélben Pál kijelenti, hogy a levél megírásának időpontjáig Corinthus a legszélsőbb hely, hova térítőútjain nyugat felé eljutott.⁵⁹ Végül az útvonal, melyhez Pál utazását igazítják, nem igen természetes. Pál először Macedóniába megy, a szöveg ezt formálisan mondja (I Tim., I, 3) és innen megy Cretába. Hogy Macedóniából Crelába jusson, Pálnak szomszédoló hajókázással vagy Ephesust kellett volna útba ejtenie, amely esetben az I Tim., I, 3. versnek nincs értelme, vagy pedig Corinthust kell vala érintenie, amely esetben nem értjük, hogy mindjárt megint szükségesnek tartotta oda visszatérni. És miként van, hogy Pál, mikor Epirusba készül, a telelésről beszél, mely ez utazást befejezze, magáról az utazásról azonban nem szól? És ez a nicopolisi jődzés, miként van, hogy nem tudnánk róla valamit másfelől is? Azt vélni, hogy itt a Nestus mentén levő thraciai Nicopolisról van szó, csak növelné a zavart és hijján lenne a fentebb említett feltevés látszólagos előnyeinek. Némely exegeták azzal gondolják kiküszöbölni a nehézséget, hogy kissé módosítják az e feltevéstől megkívánt útvonalat. Szerintük Pál Ephesusból megy Cretába, innen Corinthusba, azután Nicopolisba, azután Macedóniába. A végzetes I Tim. I, 3 ellene szól ennek. Képzeljük el, hogy valaki azzal a szándékkal kél útra Párizsból, hogy utat tesz Angliában, a Rajna partján, Svájcban, Lombardiában. Kölnbe érkezve, vájjon így fog-e írni valamelyik párizsi barátjának: »Odahagytam Párizst, hogy Lombardiába utazzam...«? Mind e feltevésekben az útvonalnál nem kevésbé képtelen Szent Pál viselkedése is. Tychicus és Artemas crelai útja nincs igazolva. Miért nem

⁵⁸ L. lentebb 286. 1.

⁵⁹ II Cor., X, 14—16.

küldött Apollos-szal Pál levelet Timotheusnak?⁶⁰ Miért tartogatta, hogy csak Tychicus és Artemas útján ír neki? Miután terve már annyira kész volt, miért nem jelölte meg már akkor Titusnak az időpontot, hogy mikor jöjjön utána? A Corinthusból Ephesusba való ez átázások, melyeknek apologelikus szükségből mind Cretan át kellett történniök, vajmi kevésbé természetesek. Az epizodikus utazás c feltevése szerint, akár hogy is rajzoljuk meg az útvonalat, Pál szüntelenül félbenhagyóskodik; amit tesz, annak nem jár a végére; cselekedeteinek csak részben szedi le a gyümölcsét és későbbi alkalmakra halasztja, amit azonnyomban igen jól megtehetett volna. E leveleket tekintve, úgy tűnik fel, mintha a valószínűség és a józan ész rendes törvényei visszájákra fordulnak volna.

Minden kísérlet tehát, mely a Titushoz és Timotheushoz intézett leveleket Szent Pál életének kereteibe, ahogy ezek a *Cselekedetekben* megrajzolják, be akarja illeszteni, megoldhatatlan ellentmondásokba ütközik. Szent Pál hiteles levelei magyarázzák, feltételezik, beágazzák egymást; az a három levél, melyről itt szó van, merőben különálló csoportot alkot és pedig annál sajátosabban, mert kettőjük, az első Timotheushoz írott levél és a Titushoz írott levél éppen kellős közepébe esik azoknak az oly szorosán kapcsolatos, jól ismert ügyeknek a kavargásába, melyekre a Galatiabeliekhez írott levél a Corinthusbeliekhez írott két levél és a Rómabeliekhez írott levél vonatkozik. Éppen ezért több exegeta, ki e három levél hitelessége mellett kardoskodik, egy más feltevéshez folyamodott. Azt állítják, hogy e levelek az apostol életének egy oly korszakából származnak, melyről a *Cselekedetek* nem beszélnek. Szerintök Pál, miután, amiként a *Cselekedetek* sejtetik, megjelent Nero előtt, felmentő ítéletet kapott, ami igen lehetséges, sőt valószínű. Vissza-

⁶⁰ I Tim., I, 3, feltételezi, hogy Pál Ephesusból történt elutazása óta ezúttal ír először tanítványának.

nyervén szabadságát, újra megkezdí apostoli útjait és Spanyolországba megy, ami szintén még mindig valószínű. A kritikusok szerint, akikről itt beszélünk, Pál életének e korszakában újból ellátogatott az Archipelagosba és ez az az úlazás, mellyel az első Timolheushoz írott levél és a Tiloshoz írott levél kapcsolatos. Pál azután ismét visszatért Rómába, itt másodsor is fogságba jutott és inne'n, börtönéből írta a Timolheushoz szóló második levelet.

Mindez, cl kell ismerni, ugyancsak hasonlít az afféle mesterkéltén kilcrveztt védelemhez, mikor valamely vádlott, hogy az ellene szóló érvekre megfeleljen, kénytelen oly ténysorozatot koholni, mely semmi kapcsolatban sincs az ismert dolgokkal. Az ilyen elszigetelt, a máshonnan is tudott dolgok minden támasza és betorkolása nélkül levő feltevések az igazságszolgáltatás előtt a bűnösségnek, a kritika előtt az apokryph mivoltnak az ismertető jelei. Még abban az esetben is, ha elfogadjuk ez újabb archipelagosi utazásnak a lehetőségét, végtelenül bajos lenne összeegyeztetni a három levél részleteit; a jövések és menések vajmi kevésbé lennének igazolva. Azonban felesleges is ezt taglalni, mert nyilvánvaló, hogy a Timotheushoz írott második levél szerzője csakugyan azt a fogságot érti, melyről a *Cselekedetek-ben* szó van és amelyre a Philippibelickhez, a Colossebeliekhez és a Philemon-hoz írott levelek vonatkoznak. A II Tim., IV, 9—22 összevetése a Colossebeliekhez és a Philemonhoz írott levelek végződésével, megadja reá a bizonyoságot. Akik az apostolt környezik, mindkét esetben körülbelül ugyanazok. A fogság, melyből állítólag Pál a második Timothcushoz szóló levelet írja, szabadulással fog végződni (II Tim., IV, 17—18); Pál a levélben tele van reménységgel; új terveket forgat elméjében és az foglalkoztatja, ami csakugyan egész első (és egyetlen) fogsága alatt eltöltötte, hogy beteljesítse az evangélium hirdetését, az összes nemzeteknek, különösen pedig a szélső nyugat népeinek

hírt adjon Krisztusról.⁶¹ Ha a három levél ily késői keletű volna, felfoghatatlan lenne, hogy Timolhcus még mindig fiatalemberként szerepel. Egyébiránt közvetlenül is bebizonyíthatjuk, hogy ez a Pál római időzése után esett archipelagosi utazás nem történt meg. Ez utazás folyamán ugyanis Pál állítólag érintette Miletost (II Tim., IV, 20). Már pedig abban a szép beszédben, melyet a *Cselekedetek* szerzője, mikor Pál harmadik térilőüljének végén Miklósban jár, az apostol ajkára ad, Pál a következőket mondja: »Tudom, hogy az én orcámat többé nem látja egy ,se mindnyájatok közül, kik közölt állalmenlem, hirdetővén az Istennek országát .⁶² Ps ne mondják, hogy Szent Pál tévedhetett jövődől dolgai felől, megváltoztathatta elhatározását,⁶³ és újra felkereshetett egy Egyházat, melyről azt hitte, hogy örökre búcsút mond neki. Nem ez a kérdés. Vajmi kevésbé fontos előttünk, hogy Pál mondotta-e c szavakat vagy nem? Λ *Cselekedetek* szerzője jól ismerte Pál életének további folyását, noha, sajnos, nem tartotta alkalomszerűnek, hogy velünk is megismertesse azt. Lehetetlen, hogy mesterének oly jóslást adott volna a szájába, melyről jól tudta, hogy nem igazolódott be.

Pál életrajzának egész szövevénye visszautasítja tehát a Timothcushoz és Tiloshoz írott leveleket. Ha valamely részüket beléje illesztjük, a másik rész viszont kiütözközik belőle. Még ha egyenesen külön korszakot képzelünk is számukra az apostol életében, akkor se jutunk kielégítő eredményre. E levelek önmaguk lökik el magukat; tele vannak ellentmondá-

⁶¹ V. ö. Col., I, 25; II Cor., X, 16; Róni., XVI, 26. Nem a mi dolgunk megoldani az ellentmondást, mely II Tim., IV, 17—18 és II Tim., IV, 6—8 között van. II Tim., IV, 16—17 versét az első fogságra vonatkoztatni, mintha valami visszatekintő történelmi felvilágosítás lenne, minden érzék nélkül való eljárás, főként tekintetbe véve e két vers összefüggését a 18. verssel.

⁶² *Cseleked.*, XX, 25.

⁶³ Phil., II, 24; Philem., 22.

sokkal⁶⁴ még ha a *Cselekedetek* és a kétségtelen levelek el is vesztek volna, akkor se sikerülne oly feltevést formálni, hogy a három irat, melyről itt szó van, megállhasson. És ne mondják, hogy egy hamisító óvakodott volna ily ellentmondásoktól. Corinthusi Dionysios, a II-ik században, nem kevésbé bizarr módon adja elő Szent Pál utazásait, mikor Szent Péter társaságában érkezeti Corinthusba és utaztatja Corinlhusból Rómába,⁶⁵ ami teljességgel lehetetlen dolog. A három levelet kétségtelenül akkor gyártották, amikor a *Cselekedetek* könyve még nem jutott teljes tekintélyre. Később a *Cselekedetek* bordázata szerint hímezték volna azokat is, mint ahogy 200 táján Thckla meséjével ennek szerzője tette. E levelek szerzője tudja Pál főbb tanítványainak nevét; olvasta néhány levelét;⁶⁶ van valami homályos fogalma utazásairól; elméje meglehetősen helyesen hozzáátalál a tanítványoknak ahhoz a rajához, kik Pált körülvették és akiket Pál szétküldött minden irányba.⁶⁷ A részletek azonban, melyeket feltesz, hamisak és nem összegegyezők: Timolheust még mindig ifjúnak gondolja; a hiányos felfogás, mellyel Pál cretai partraszállása felől van, abba a hitbe ejti, hogy az apostol ott Egyházakat alapított. A személyek, kiket a három levélben szerepeltet, leginkább ephesusiak; az ember néha kísérteiben van azt hinni, az óhajtás, hogy bizonyos ephesusi családokat felmagasztaljon, másokat meg lekisebbsítsen, nem volt egészen idegen a hamisítótól.⁶⁸

A szóbanlevő három levél elejétől végig apokryph-c, vagy pedig összeállításukhoz Titushoz és Timotheushoz intézett hiteles levelet használtak fel,

⁶⁴ Úgy Onesiphoros és Alexander, az crcműves akként osztódnak el Róma és Ephesus közölt, hogy nincs reá magyarázat. II. Tim., I, 16—18; IV, 14—15.

⁶⁵ Eusabius, *H. E.*, II, 25.

⁶⁶ Úgy látszik, hogy a *la Petri-re* is emlékszik. V. ö. I Tim., II, 9 és köv. és I Petri, III, 1 és köv. >

⁶⁷ II Tim., IV, 9, és köv.

⁶⁸ II Tim., I, 15, 16 és köv., különösen pedig a 18 vers; II, 17 és köv., IV, 14 és köv., főként a 15 vers.

melyeket a kor eszméinek megfelelő értelemben és azzal a szándékkal gyúrtak át, hogy az apostol tekintélyével támogassák a kialakulást, mely felé az egyházi hierarchia tartott? Ezt nehéz eldönteni. Lehet, hogy bizonyos részekben, például a Timotheushoz intézett második levél végén, különböző időkből vak) leveleket keverték egybe; de még ebben az esetben is el kell ismerni, hogy a hamisító bőven szabadjára engedte a maga elképzelését. Mindabból, amit itt kifejtettünk, az következik, hogy a három levél testvér egymással, valójában egy műnek tekintendő és hitelesség tekintetében nem lehet köztük különbséget tenni.

Egész más kérdés, hogy vajjon a második Timotheushoz írott levél némely adatának, aminő például I, 15–18; II, 17–18; IV, 9–21 nincs-e történeti értéke? A hamisító, noha nem nagyon ismerte Pál életét és nem volt birtokában a *Cselekedeteknek*,^{TM} tudhatott, különösen az apostol végső idejéről, eredeti részleteket. Különösen ami a Timotheushoz írott második levél IV, 9–21 helyét illeti, azt hisszük, hogy a rész nagyon számbaveendő és igaz világotosságot vet Szent Pál római fogságára. A maga nemében a negyedik Evangélium is apokryph mű; de azért még nem lehet azt mondani, hogy nincs történelmi értéke. Attól a bizarrságtól, ami a mi felfogásunk szerint az ilyen származásúnak vélt munkákhoz tapad, nem való befolyásoltatnunk magunkat. Nem okozott a dolog semmi aggályt.⁷⁰ Ha a Timotheushoz és Thúshoz intézett hamisított levelek jámbor szerzője feltámadhatna és hallhatná a vitát, melyet körülötte folytatunk, nem védekezne; azt felelné, amit az ázsiai pap, Thekla regényének szerzője mon-

⁶⁹ L. mindazonáltal II Tim., III, 14. V. ö. *Cselekedet.*, XX, 25 és II Tim., IV, 7.

⁷⁰ A II-ik századtól fogva Pálnak még más Apokryph levelei is voltak forgalomban. Muratori canonja, 62–67 sor; Ephph., haer., XLII, 9, 11, 12; Szent Jer., *De viris ill.*, 5; Thw-doret, in Col., IV, 16 és köv.

dőlt, mikor sarokba szorították: convictum atque confessum id se amore Pauli fecisse.⁷¹

E három levél keletkezésének idejét a 90 vagy 100 év tájára, lehet tenni. Antiochiai Thcophil (170 körül) világosan idézi e leveleket.⁷² Irenaeus,⁷³ Alexandriai Kelemen,⁷⁴ Tertullianus⁷⁵ szintén elfogadja azokat. Marcion, ellenben, nem akar tudni vagy nem is tud róluk.⁷⁶ A vonatkozások, melyeket a Római Kelemennek,⁷⁷ Ignácnak,⁷⁸ Polycarpnak⁷⁹ tulajdonított levelekben vélnek találni reájuk, kétségesek. Egy csomó homiletikus frázis közhelyként volt abban az időben a levegőben; e frázisoknak valamely iratban való előfordulása nem bizonyítja, hogy a szerző közvetlenül kölcsönözte egy másik iratból, melyben megtalálható. Az egyezés, mely Hegesippos⁸⁰ némely kifejezése és a szóbanlevő levelek bizonyos helyei között észlelhető, sajátosan feltűnő; nem tudjuk, hogy micsoda következtetést vonjunk belőle; mert ha a kifejezésekben Hegesipposnak az első Timotheushoz írott levél lebeg a szeme előtt, ez arra mutatna, hogy az apostolok halála után keletkezett iratnak tekinti. Bárhogy legyen is, világos, hogy mikor Pál leveleinek gyűjteményét összeállították, a Titushoz és Timotheushoz írott levelek teljes tekintélyben álltak. Hol készültek? Talán Ephesusban,⁸¹ talán Rómában. E második feltevés hívei azzal érvelhetnek, hogy Keleten nem tudták volna megmagyarázni a tévedéseket, melyek bennök találhatók. A stylus latinismusokat tüntet

⁷¹ Tertullianus, *De baptismo*, 17.

⁷² *Ad Auton*, III, 14.

⁷³ *Contra haer.*, I, provem., 1.

⁷⁴ *Stromata*, II, 11.

⁷⁵ *Traescr.*, 25.

⁷⁶ Tertullianus, *Adv. Marc.*, V, 21; *Epiph., haer.*, XLII, 9.

⁷⁷ *Epist. 1 ad Cor.*, 2, 29.

⁷⁸ *Ad. Ephes.*, 2.

⁷⁹ *Ad. Phil.*, 4.

⁸⁰ Eusebiusban, *H. E.*, III, 32. V. ö. I Tim., I, 3, 6, 10; VI, 20. L. Baur, *Paulus* (2-ik kiadj., II, 110—112. 1.

⁸¹ L. fentebb XXXVII. 1.

fel.⁸² A szándék, mely a szerzőt irányította, már mint a kívánság, hogy növelje a hierarchikus elv és az Egyház tekintélyének erejét, oly módon, hogy magának az apostolnak leírásában mintáját mutassa be a jámborságnak, engedelmességnek, az »egyházias szellem«-nek, teljesen összhangban van azzal, amit már az I. századtól fogva a római Egyház szellemeről tudunk.

Még a Zsidókhöz írott levélről kell szólanunk. Mint már mondtuk, c levelet, még ha nem is Páltól származna, akkor se lenne szabad ugyanabba a kategóriába sorolni, mint a Timotheushoz intézett két levelet és a Titushoz írott levelet, lévén, hogy a szerző nem próbálja művét Pál iratának tekinteni. Mennyiben érvényes a vélekedés, mely az Egyházban kialakult és amely szerint c levélnek Pál a szerzője? Erre nézve a kéziratok tanulmányozása, az egyházi hagyomány megvizsgálása és a levél tartalmi kritikája adja meg a felvilágosítást.

A régi kéziratokban a levél élén egyszerűen *προς Εβραίωνς* olvasható. Ami a sorrendet illeti, a *Codex Vaticanus* és a *Codex Sinaiticus*, mely az alexandriai hagyományt képviseli, a levelet Pál levelei között tartalmazza. Ezzel szemben a görög-latin kéziratok mind tanúságot tesznek a habozásról, mely a középkor első felében nyugaton még megvolt a Zsidókhöz írott levél canonicus volta, következésképpen Pálnak tulajdonítása tekintetében. A *Codex Boernerianus* mellőzi; a *Codex Augiensis* csak latinul közli, Pál levelei után. A *Codex Claromontanus* soronkívüli gyanánt kezeli a levelet, mintegy függetlékképen, az írás általános stichometriája után,⁸³ ami annak a bizonyítéka, hogy a kéziratban, melyből a *Claramontaruis-t* másolták, a levél nem volt meg. Az itt említett (igen régi) stichometriában a Zsidókhöz írott levél nem szerepel, vagy ha igen, hát Barnabás neve

⁸² Például: *η γηραιωνος διασων. ακι, sana doctrina.*

⁸³ A régi kéziratok stichometriája tárgyában I. Fr. Ritschl, *Opuscula philologica*, I, 74 és köv., 173 és köv., 190 és köv.

alatt.⁸⁴ Végül a hibák, melyektől a levél latin szövege hemzseg a *Claromontanus*-ban, magukban is elegendők, hogy felkeltsék a kritikus gyanúját és bizonyítékul szolgáljanak, hogy a levél csak későn és mintegy orvul jutott be a latin Egyház canonjába.⁸⁵

Hasonló bizonytalanság uralkodik a hagyományban is. Marciónnak Pál leveleit magában foglaló gyűjteményében a Zsidókhöz írott levél nem volt meg;⁸⁶ az úgynevezett Muratori-canon szerzője kihagyja felsorolásából. Irenaeus ismerte a szóbanlevő iratot, de nem tekintette Pál művének.⁸⁷ Alexandriai Kelemen⁸⁸ annak tartja, de érzi a hovautalás nehézségét és hogy szabaduljon a zavarból, oly feltevéshez folyamodik, mely nem igen fogadható *el*: azt véli, hogy Pál a levelet héberül írta és Lukács fordította görögre. Origenes bizonyos értelemben szintén elfogadja, hogy a Zsidókhöz írott levél Páltól származik; de beismeri, hogy sokan tagadó véleményben vannak, semmiképp se leli fel benne Pál stylusát és körülbelül

⁸⁴ E stichomefria (fö. 468 v.) a szent iratok sorában egy *Epistula Barnabae*-t említ, mely lehet, hogy a rendesen Barnabásnak tulajdonított levél. Mindazonáltal a *Codex Claromontanus* akkora számú *οτίχοι*-t juttat az *Epistula Barnabae*-nak, mely körülbelül megfelel a Zsidókhöz írott levélnek, ellenben nem felel meg a rendszerint Barnabásnak tulajdonított levélnek (I. Credner, *Gesch. des neatest. Kanon*, 175 és köv., 242 és köv. 1.). Ebből azt következtették, hogy a *Codex Claromontanus* stichometriájában említett *Epistula Barnabae* a Zsidókhöz írott levél, melyet is Tertullianus csakugyan Barnabásnak tulajdonít. Gyengíti ez okoskodást: 1. hogy a *Claromontanus* sok hibát és sajátosságot tartalmaz; 2. hogy a rendszerint Barnabásnak tulajdonított levél a *Codex Sinaiticus*-ban a *Pásztorral* együtt olyképp található, hogy az úgy látszik, megfelel a *Claromontanus* stichometriájának (1. mindamellert Tertullianus, *De pudic.*, 20).

⁸⁵ Tischendorf, *Codex Claromontanus*, XVI, 1. I

⁸⁶ Epiph., haer., XLII, 9.

⁸⁷ Gobar EL, Photius, *Biblioth.-yaban*, cod. CCXXXIII, 291 l. (Bekker); Eusebius, *H. E.* V, 26. Az eretnekségek ellen való polémiájában Irenaeus gyakran idézi Pál mindegyik levélét; a Zsidókhöz írott levelet pedig, noha mely oly jól megfelelt céljának, nem idézi.

⁸⁸ Idézi Eusebius, *H. E.* VI. 13, 14.

úgy, mint Alexandriai Kelemen, azt tartja, hogy csak a gondolati tartalom az apostolé. »A Zsidókhöz című levél slylusában, mondja, nincs meg az apostol népi styhisának jellege...; c levél a szavak elrendezésének tekintetében sokkal helléncbb, amiként ezt mindenki el is fogja ismerni, aki képes megítélni a styhisok különbözőségét... Ami engem illet és ha véleményt kellene nyilvánítanom, azt mondanám, hogy a gondolatok az apostoltól származnak, de a stylus és a szavak elrendezése olyan valakitől való, ki emlékezetből közli az apostol nyilatkozatait és formába öntötte mesterének beszédeit. Ha tehát valamely Egyház e levelet Pálénak tekinti, csak helyeselni lehet, hogy így tesz; mert nem lehet ok nélkül, hogy a régiek mint Páltól valót származtatták reánk. Ami azt a kérdést illeti, hogy ki írta e levelet, Isten tudja az igazat. xA vélemények között, melyeket a történelem reánk származtatott, az egyik azt tartja, hogy Kelemen írta, ki a rómaiak püspöke volt, a másik, hogy Lukács, ki az Evangéliumot és a Cselekedeteket írta.«⁸⁹ Tertullianus nincs ennyi kímélő tekintettel: a Zsidókhöz írott levelet tisztára Barnabás munkájának nyilvánítja⁹⁰ Cains római pap⁹¹ Szent Hippolyt,⁹² Szent Cyprian⁹³ nem sorolják Pál levelei közé. A novatianista-vitában, melyben sok ok lett volna a levél felhasználására, nem esik róla említés.

Alexandriában volt a központja annak a véleménynek, mely a Zsidókhöz írott levelet be akarta iktatni Pál leveleinek sorozatába. χ A III. század kö-

⁸⁹ *Homil. in Hebr.*, idézi Eusebius, *H. E.*, VI, 25; *Epist. ad Africanum*, c. 9; *in Matth. comment. series*, 28; *De princip.*, praef., 1; III, 1, 10; IV, 22.

⁹⁰ *De pudicitia*, 20. Tertullianus egyébként nem is használja úgy, mint Pál többi levelét; nem hibáztatja Marcion-t, hogy nem vesz róla tudomást.

⁹¹ Eusebius, *H. E.*, VI, 20; Szent Jeromos, *De oiris Hl.*, 59.

⁹² Photius, 1. c. és cod. CXXI. (Bekker). A Zsidókhöz írott levél nincs idézve a *Philosophumena*-ban, holott az összes többi nagy levélre ismételtelen történik hivatkozás.

⁹³ *Ad Fortunatum, de exhort. mart.*, 11,

zepe táján Alexandriai Dionysius-nak,⁹⁴ úgy látszik, semmi kétsége, hogy a levélnek Pál a szerzője. Ez időtől fogva Keleten⁹⁵ ez a legáltalánosabb vélemény; mindazonáltal nem szűnnek meg a tiltakozások sem.⁹⁶ Különösen a latinoknál erélyesek ezek;⁹⁷ főként a római Egyház tart ki mellette, hogy a levél nem Páltól való.⁹⁸ Eusebius sokat habozik és visszatér Alexandriai Kelemen és Origenes feltevéseihez; a felé a vélemény felé hajlik, hogy a levelet Pál héberül írta és Clemens Romanns fordította le.⁹⁹ Szent Jeromos¹⁰⁰ és Szent Ágoston¹⁰¹ csak nehezen tudják elnémitani kétségeiket és a Canon c részét bizonyos fentartással idézik. Különböző doktorok makacsul kitartanak mellette, hogy vagy Lukácsot, vagy Barnabást, vagy Clemensl mondják a mű szerzőjének.¹⁰² Láttuk, a latin

⁹⁴ Idézi Eusebius, *II. E.*, VI, 41.

⁹⁵ Anliochai zsinat 264-ben, Mansi, Coll, concil., I, 1038 1.; Alexandriai Alexander, Theodoret, *H. E.*, I, 3 és Socrates, *H. E.*, I, 6; Athanasius, *Epist. fest.* (Opp., I, 926 1. Bened. kiad.). *Synopsis script. sacr.* (Opp., II, 130, 197); Nazianzi Szent Gerg., *Carmina*, 261 és 1105 p. (Caiülaui kiad.)

⁹⁸ Eusebius, *H. E.*, III, 3, 38; VI, 13; Naz. Szent Gerg., *op. cit.*, 1105 1.

⁹⁷ Szent Jeromos, *In Is.*, c. VI, VII, VIII; *in Zach.*, VIII, *In Matth.*, XXVI; *De viris ill.*, 59; *Epist. ad Paulinám II, de stud. script.* (+ . IV, p. 2, col. 574, Martianay); *Epist. ad Dardanum* (II, 608, Mart); Szent Ágoston, *De cin. Dei*, XVI, 22; Trimarius, *Comment. in epist. Pauli*, praef. (*Mar. Bibi. vet. Patrum*, Lugh, X, 144 1.); Philastr., *De haeresibus*, haer. LXI (Gallandi, *Bibi. vet. Patrum*, VII, 494—495 1); Sevillai Izidor, *De eccl. officiis*, I. XII, 11. Különösen tekintetbe veendő, hogy a IV. és V. századbéli latin Atyák mily kevéssé vannak figyelemmel e levélre.

⁹⁸ Eusebius, *H. E.*, III, 3; VI, 20; Szent Jeromos, *De viris ill.*, 59. Hilarius, a római Egyház diakónusa Pál „tizenhárom” levelét kommentálja, a Zsidókhöz írott levelet nem.

⁹⁹ Eusebius, *H. E.*, Ili, 38.

¹⁰⁰ *Epist. ad Dardanum*, 1. c.; *in derem.*, XXXI; *In Tit.*, I, 5; II, 2; *De viris ill.*, 5.

¹⁰¹ *De peccatorum meritis et remissione*, I, § 50; *Inchoata erpositio ep. ad Rom.*, § 11. V. ö. mindazonáltal *De doctriipa Christ.*, II, § 13.

¹⁰² Eusebius, Szent Jeromos, Primarius, Philaster, Sevillai Izidor, idézett helyek.

eredetű, régi kéziratok már önmaguk elegendő bizonyítást tennének a vonakodásról, melyet Nyugat tanúsított, mikor e levelet Pál műve gyanánt terjesztették elébe. Világos, hogy amikor Pál leveleit, ha szabad így mondani, az *editio princeps-bc.* foglalták, a levelek számát tizenháromban állapították meg. Kétségkívül hamarosan megszokták, hogy a tizenhárom levél után a Zsidókhöz írott levelet következtessék, mint névtelen apostoli iratot, mely az eszmékre nézve némiképpen közel áll Pál irataihoz. Innen már csak egy lépés kellett ahhoz a véleményhez, hogy a Zsidókhöz írott levél az apostoltól való. Minden amellttl szól, hogy ezt a következtetést Alexandriában vonták le, vagyis egy oly Egyházban, mely Syria, Ázsia, Görögország, Róma Egyházaihoz képest aránylag újkeletű volt. Az ily következtetésnek a kritika szempontjából mi súlya sem lehet, ha nyomós belső bizonyítékok ellene szólnak, hogy a szóbanlevő levelet Pál apostolnak tulajdonítsuk.

Már pedig itt ez az eset forog fenn. Alexandriai Kelemen és Origenes, kik avatott bírák a görög stylus dolgában, e levélben nem lelik fel Pál stylusát. Szent Jeromos hasonló véleményen van; a latin Egyház Atyái, kik nem akarják elhinni, hogy a levél Páltól származik, kétkedésüket mind ugyanazzal az érveléssel okolják meg: *propter sh/li sermonisque distantiam.*¹⁰³ Kitűnő érv. A Zsidókhöz írott levél stylusa csakugyan különbözik Pál stylusától; szónokibb, körmondatosabb; szóanyaga sajátos szavakat foglal magában. A gondolati tartalom nincs távol Pálnak, főként a fogságban levő Pálnak véleményeitől; de a kifejtés és az exegesis egészen más. Ellentétben az apostol állandó szokásával, semmi névszerint való megjelölés a felírásban; a vonások, melyeket hogy megtalálunk benne, Pál valamely levelétől mindig el lehet várni, itt hiányoznak. Az exegesis főként allegorikus és sokkal inkább hasonlít Philoéhoz, mint Páléhoz.

¹⁰³ Fentebb idézett helyek.

A szerző az alexandriai kultúra részese. Csak a Septuaginta-nak nevezett fordítást használja; e fordítás szövegére oly okoskodásokat alapít, melyek a héber nyelv tekintetében való teljes tudatlanságról tanúskodnak;¹⁰⁴ a mód, ahogy a bibliai szövegeket idézi és elemzi, nem egyezik Pál módszerével. Másrészt meg a szerző zsidó; azt hiszi, felmagasztalja Krisztust, mikor a zsidó főpaphoz hasonlítja; a kereszténység neki csak a beteljesedett zsidóság; távol van tőle, hogy a Törvényt megszüntnek tekintse. A II, 3., melyben a szerző azok közé sorolja magát, kik Krisztus életének mysteriumait csak közvetve, Jézus tanítványainak szájából ismerik, semmikép se felel meg Pál egyik leghatározottabb igénylámasztásának. Végül pedig jegyezzük meg, hogy a héber keresztényekhez írván, Pál hűtlen lett volna legszilárdabb szabályához, nevezetesen, hogy pásztori működését sohase terjessze ki a zsidó-keresztény Egyházak területére, nehogy aztán a körülmetélés apostolai is beleavatkozzanak a körülmetéletlenek Egyházaiba.¹⁰⁵

A Zsidókhoz írott levél tehát nem Szent Pál műve. Kie hát? Mikor írták? Kihez volt intézve? Mind e pontokat negyedik kötetünkben fogjuk vizsgálat alá venni. Ezúttal e fontos iratnak csak a kelte érdekel bennünket. Nos, ez az időpont eléggé szabatosan határozható meg. A Zsidókhoz írott levél minden valószínűség szerint korábbi a 70-ik évnél, mert a templombeli levitikus szolgálat úgy van feltüntetve benne, hogy szabályosan és megszakítás nélkül folytatódik.¹⁰⁶ Másrészt XIII, 7, sőt V, 12 célzásnak látszik a jeruzsalmi apostolok, például Jakab, az Úr testvére halálára; XIII, 13 úgy látszik Timotheus

¹⁰⁴ L. főként X, 5, hol a következtetés téves olvasáson vagy a másoló hibáján alapul: *ἡ ἸΜ.ηοασαωμα η&ελμ,σασωτια* helyett.

¹⁰⁵ Gal., II, 7—8; II. Cor., X, 13 és köv.; Róm., XV, 20 és köv.

¹⁰⁶ VII, 27; VIII, 3-4; IX, 6—10; XIII, 11—13. A IV. kötetben majd sor kerül az ellenvetésekre, melyeket ez érvel szemben támasztanak.

valamely, Pál halála után történt, megszabadulására vonatkozik;¹⁰⁷ X, 32 és köv., talán XIII, 7 is, azt hiszem, világos utalás Nero 64-iki üldözésére.¹⁰⁸ Valószínű, hogy III, 7 és köv. vonatkozást foglal magában a judeai lázadás (66) kezdeteire és előérzete az elkövetkezendő csapásoknak; e hely egyébiránt feltételezi, hogy Jézus halála óta még nem lelt el 40 esztendő, de már nem sok hiányzik belőle. Minden egybehangzik tehát a feltevással, hogy a Zsidókhoz írott levél megírása 65 és 70 között, alkalmasint 66-ban történt.¹⁰⁹

Miután a hitelesség megvitatásával \Tégeztünk, hátra van még Pál levelei integritásának kérdése. A hiteles levelek sohasem szenvedtek becsusztalásokat.¹¹⁰ Az apostol styhisa oly egyéni, oly eredeti, hogy minden hozzátevés kisápadna a szöveg alapjából. A kiadói ténykedésben, mikor a leveleket összegyűjtötték, mindazonáltal történt némely művelet, mellyel tisztában kell lennünk. A kiadók irányelve úgy látszik, a következő volt: 1. Mit se tenni hozzá a szöveghez; 2. el nem veszíteni semmit, amiről azt vélték, hogy az apostol írta, vagy mondta tollba; 3. elkerülni az ismétléseket, melyek nem hiányozhattak, különösen amikor körlevelekről volt szó, melyek

¹⁰⁷ V. ö. X, 34. (

¹⁰⁸ Figyelembe veendő *ὄνειδι,σμοῖδ τε καὶ Ο-λλήγίβων ὕεατριζόμενον* különösen ez utolsó szó. Minderről bővebben IV-ik kötetünkben. Ott fogjuk megmagyarázni, az akkori idők eseményeivel, a következő helyet is: *τὴν ἀρπαγὴν τῶν παρχόντων υμῶν . . . προσεῴε^ασθε* (X, 34.) *Jf-Giiois μοι* (ibid.) ügyetlen igazítás *δεσμῶι,δ* helyett.

¹⁰⁹ A levél szerzője híreket mond Timofheusról; Nero üldözését és az apostolok halálát ismert dolgoknak veszi; azt vélhetjük tehát, hogy amikor a levelet írta, ez események már kissé régiek voltak. X, 13 azonban nem engedi, hogy nagyon régieknek tartsuk azokat.

¹¹⁰ A végjegyzetek, melyek az Új-Szövetség elfogadott görög szövegében és az ebből készült fordításokban úgy szerepelnek, mint a helynek, honnan a levél kelt és annak a megnevezése, aki a levelet vilié, későbbi, teljesen értéktelen scholiák.

közös részeket tartalmaztak. A kiadók ilyen esetben, úgy látszik, bizonyos foltozó vagy beillesztő eljárást követtek, melynek mintha az lett volna a célja, hogy megmentsenek oly részeket, melyek enélkül veszendőbe jutottak volna. így a II Cor., VI, 11—VI helye kis szakaszt alkot, mely oly sajátosan üt el a levél folytatásától, hogy durván odatüzölt foltnak fest. A Rómaiakhoz írott levél végső fejezetei még sokkal \$fcl-ötlőbb dolgokat tartalmaznak, melyek aprólékos megvitátást kívánnak, mert Pál életrajzának sok része a szerint a felfogás szerint módosul, mellyel a fejezteket értelmezzük.

Ha a Rómaiakhoz írott levelet olvassuk, a XII. fejezettől kezdve némi csodálkozást érzünk. Mintha Pál itt eltérne szokott elvétől: »Mindenki a maga területén«. Különös, hogy parancsoló tanácsokat ad egy Egyháznak, melyet nem ő alapított, ő, aki oly élénken szokott kikelni azoknak a vakmerősége ellen, kik oly alapokon akarnak építeni, melyeket mások raktak le.¹¹¹ A XIV. fejezel végén még különösebb dolgok kezdődnek. Több kézirat, melyet Griesbach követ, Aranyszájú Szent János, Theodoret, Theophylactos, Oecumenius¹¹² nyomán, e helyre teszi a XVII. fejezet végét (25—27 vers). A *Codex Alexandrinus* és némely más codex kétszer adja e végződést, egyszer a XIV. azután a XVI. fejezet végén.

A XV. fejezet 1—13. versei újra meglepetést keltenek. E versek erőtlenül ismétlik és összegezik az előzőket. Kevéssé hihető, hogy ugyanabban a levélben voltak légyen, mint az előzők. Pál valaminek a kifejtésében gyakran ismétli magát, de sohasem tér vissza valamely kifejtésre, hogy azt összegezze és gyengítse. Tegyük hozzá, hogy az 1—13 versek, úgy látszik, zsidó-keresztényekhez intézvék. Szent Pál engedményeket tesz bennök a zsidó eszméknek.¹¹³ Mily különös_a 8. vers, mely Krisztust úgy nevezi, hogy

¹¹¹ II Cor., X, 13 és köv.; Róm., XV, 20 és köv.

¹¹² Griesbach, *Nov. Test.*, II, 212—213 l.

¹¹³ Különösen figyelembe veendő a 8—9 vers.

διάκονος περιτομής! Azt lehetne mondani, hogy a XII, XIII, XIV fejezet összefoglalása van itt zsidó-keresztény olvasók számára, akiknek Pál szövegekkel akarja bizonyítani, hogy a pogányok befogadása nem zárja ki Izrael előjogát és Krisztus beteljesítette a régi ígéretekkel.¹¹⁴

A XV, 14—33 rész nyilván a római Egyházhoz és csakis ehhez az Egyházhoz van intézve. Pál bizonyos tartózkodással nyilatkozik benne, mint ahogy való is, mikor oly Egyházhoz ír, melyet nem látott és amely, többségében zsidó-keresztény lévén, nem tartozik egyenesen az ő fenhatósága alá. A XII, XIII, XIV fejezetben a levél hangja határozottabb; az apostol valami szelíd tekintély-tartással beszél; a *παρακαλώ* ígét használja, ami ugyan kétségtelenül nagyon enyhített árnyalatú ige, de mégis csak az a szó, melyet tanítványaival szemben szokott használni.¹¹⁵

A 33-ik vers, Szent Pál befejezéseinek szabályai értelmében tökéletesen befejezi a Rómaiakhoz írott levelet. A XVII. fejezet 1 és 2 versét még el lehetne fogadni, utóiratként a Rómaiakhoz intézett levélnek; de ami a 3. verstől fogva következik, igazi nehézségeket támaszt: Pál, mintha az *Ámen* szóval nem is rekeszlelte volna be levelét, elkezd üdvözölni huszonhat személyt, hogy az öt Egyházzól vagy csoportról ne is szóljunk. Először is Pál sohase teszi az üdvözléseket az áldás és a befejező *Ámen* után. Azután meg ezek nem is aféle banális üdvözlések, pminőkkel olyanokat köszönt, az ember, akiket nem ismer személyesen. Pál nyilván a legbensőbb összeköttetésben volt azokkal, akiket üdvözöl. Mindegyiköknél megvan a maga különleges vonása: ez együtt dolgozott vele; amazok társai voltak a fogságban; egy másik anya gyanánt volt mellette (bizonyára ápolója volt, mikor betegen feküdt);¹¹⁶ tudja, hogy melyik

¹¹⁴ Ibid., 9—12 vers.

¹¹⁵ II Cor., VIII, 6; IX, 5; XII, 18; v. ö. 1 Tim., I, 3. L. ez utóbbira nézve Aranyszájú Szent Jánost.

¹¹⁶ L. lentebb 283. 1.

mikor tért meg; valamennyien barátai, munkatársai, igen kedves emberei. Nem természetes, hogy annyi kötelék fűzze az Egyházhoz, hol soha nem járt, mely nem tartozik az ő iskolájához, egy zsidó-keresztény Egyházzal, melyben elvei tiltják a munkálkodását. Nemcsak, hogy az Egyháznak, melyhez levelét intézi, névszerint ismeri az összes keresztényeit, de még a köztük levő rabszolgáknak, Aristobulosnak, Narcissusnak a gazdáit is ismeri; hogy beszélhet ily biztosan e két házról, ha ezek Rómában vannak, hol ő sohasem járt? Mikor azoknak az Egyháznak ír, melyeket ő alapított, Pál két-három személyt üdvözöl; miért köszönt ily nagyszámú atyafit és nővért egy oly Egyházban, melyet még sohasem látott?

Ha közelebbről nézzük, hogy kiket üdvözöl, még világosabban fogjuk látni, hogy e köszöntésekkel [telt lap sohasem szólt a római Egyháznak. Senkit se találunk köztük azok közül, kikről tudjuk, hogy a római Egyházhoz tartoztak,¹¹⁷ ellenben ott találunk többeket, kik biztos, hogy sohasem tartoztak ahhoz. Elsősorban (V, 3—4) ott szerepel Aquila és Priscilla. Mindenki elismeri, hogy az első Corinthusbeliekhez írott levelet csak pár havi időköz választja el a Rómabeliekhez írott levéltől. Már pedig mikor Pál az első Corinthusbeliekhez szóló levelet írta, Aquila és Priscilla Ephesusban voltak.¹¹⁸ Azt mondhatnák, hogy ez az apostoli pár időközben Rómába mehetett. Ez nagyon sajtószerű lenne. Aquila és Priscilla egy rendelet következtében jöttek el Rómából; előbb Corinthusban, azután Ephesusban leljük őket; visszavinni őket Rómába, anélkül, hogy a kiüzési rendeletet visszavonták volna és nyomban azután, hogy Pál Ephesusban búcsúzott tőlük, ez nagyon is vándorló életet tulajdonítana nekik; halmozása ez a valószínűtlenségeknek. Tegyük hozzá, hogy Pál Timotheushoz intézett második apokryph levele Aquilát

¹¹⁷ II Tim., IV, 21, történelmi értékű hely, bárha apokryph is a levél.

¹¹⁸ I Cor., XVII, 19.

és Priscillát Ephesusban véli,¹¹⁹ ami annak a bizonyítéka, hogy a hagyomány oda helyezte őket. A kis római martyrologia (későbbi összeállítások forrása) július 8-án *In Asia Minori, Aquilae et Priscillae, uxoris ejus*¹²⁰ emlékét tartja. Ez még nem minden. A XVI, 5 versben Pál úgy köszönti Epenetust, hogy ez »Ázsia első-születője Krisztusban.« Mit! hát az egész ephesusi Egyház találkat adott Rómában? A névsor, mely ez után következik, szintén jobban egyezik Ephesus-sal, mint Rómával.¹²¹ Kétségtelen, hogy az első római Egyház legfőként görög nyelvű volt; a rabszolga- és felszabadított-világban, honnan a kereszténység toborozódott, mindennaposak voltak még Rómában is, a görög nevek.¹²² Mindazonáltal a római zsidó felíratok megvizsgálásánál P. Garucci azt találta, hogy a latin nevek kétszeresét teszik a görög neveknek.¹²³ Itt azonban huszonnégy név közül tizenhat görög, hét latin, egy héber, annyira, hogy a görög nevek száma több, mint hetszerese a latin neveknek. Az Aristobulos és Narcissus házfő-nevei is görögök.

A Róm., XVI, 3—16 versei tehát nem a római Egyháznak szóltak, hanem az ephesusinak. A 17—20 versek se szólhattak a rómaiaknak. Szent Pál itt azt a szót használja, melyet akkor szokott, mikor tanít-

¹¹⁹ IV, 19. A Timotheushoz intézett levelek szerzőjének mindig Ephesus a sarkpont, jóllehet e részben is következtetlenné bizonyul. Az orthodox theologusok, kik a Róm., XVI, 3 és a II Tim., IV, 19 helyeket sima jelentésükben értelmezik, kénytelenek Aquilát és Priscillát Rómából Corinthusba és Ephesusba (*Cseleked...* XVIII, 2, 18, 19, 26), Ephesusból Rómába (Róm., I. c.), Rómából Ephesusba (II Tim., 7. c.) utaztatni. Sőt, úgy látszik, még arra is szeretnének időt keríteni, hogy Ephesusból másodszer is megtéssék velük az utat Rómába. De Rossi, *Bull., di arch. erist.*, 1867, 44 és köv. 1.

¹²⁰ Rosweyde kiad., Antwerpen, 1613. V. ö. De Rossi, I. c. és *Roma sott.*, II, XXVIII—XXIX I.

¹²¹ L. például a Phlegon nevet.

¹²² Részben Claudiusnak a római nevek bitorlása tárgyában kiadott rendelete folytán. Suetonius, *Claudius*, 25.

¹²³ *Cimitero degli antichi Ebrei*, 63. 1.

ványainak ad rendeletét (*παρακαλώ*); nagyon elkese-
redve szól a visszavonásokról, melyeket ellenfelei
támasztottak; kiérzik, hogy otthon van e körben; az
Egyháznak, melyhez szavait intézi, ismeri az állapo-
tát; büszkélkedik ez Egyház jó hírnevével; örömét leli
benne, mint a tanító a tanítványaiban (*ἐφ' ὑμῶν χαίρω*.)
E verseknek nincs értelmük, ha úgy vesszük, hogy
az apostol oly Egyházhoz szól bennök, mely idegen
tőle; minden szó arról tanúskodik, hogy hirdette volt
az ígét azoknak, akiknek ír és hogy ellenségei ezeket
el akarják vonni tőle. E verseket csak a corinthm?-
beliekhez vagy az ephesusbeliekhez intézhette. A leve-
let, melynek végén található, Corinthusból írták; e
versek tehát, melyek egy levél befejezését teszik, Epe-
susba intézvék. Miután kimutattuk, hogy a 3—16
versek szintén az ephesusi hívekhez intézvék, egy
hosszú töredékkel (XVI, 3—20) van dolgunk, mely-
nek valamely az ephesusiakhoz intézett levélhez kel-
lett tartoznia. Most már természetesebb, hogy e 3—20
versekhez kapcsolják ugyanannak a fejezetnek 1—2
versét, melyet olybá lehetett tekinteni, mint valami az
Ámen után következő utóiratot, de amelyet inkább
való a folytatáshoz kapcsolni. Phoebe utazása ekként
valószínűbbé válik. Végül a XVI, 2 meglehetősen
parancsoló beajánlásai, valamint a megokolás, melyre
Pál támaszkodik, jobban érthetők, ha az ephesusiak-
hoz vannak intézve, kik sok lekötelezettséggel voltak
az apostol irányában, semmint a rómaiakhoz, kik
mivel sem tartoztak neki.

Ennél nem jobban lehetett része egy a róma-
beliekhez írott levélnek a XVI. fejezel 21—21 verse¹⁻¹
sem. Mind e személyek, kik sohasem járlak Rómá-
ban, kiket a római hívek nem ismertek, mi okból
köszöntének azokat? Alit mondhatott a római Egy-
háznak ez ismeretlenek névsora? Ugyancsak fontos
megjegyezni, hogy e nevek mind macedóniaiak vagy

¹²⁴ A kéziratoknak a 24. vers helyét illető bizonytalansá-
gára nézve I. Griesbach, Nov. Test., II, 222 I.

olyan emberek nevei, kik ismerhették a macedóniai Egyházakat. A 24-ik vers egy levélnek a befejezése. A XVI, 21—24 tehát valamely, a thessalonikabeliekhez intézett levélnek lehet a vége.

A 25—27 vers újabb befejezéssel szolgál, melyben semmi helyi utalás sincs és amely, mint már említettük, több kéziratban a XIV. fejezet végén olvasható. Más kéziratok, jelesen a *Boernerianus* és az *Augiensis* (görög rész) elhagyják e befejezést.¹²⁵ Bizonyos, hogy e rész nem tartozott a Rómabeliekhez írott levélhez, melynek XV, 33 a vége, se az Ephesusbeliekhez írott levélhez, melynek XVI, 20 a vége, se pedig a macedóniai Egyházakhoz írott levélhez, melynek XVI, 24 a vége. Arra a sajátságos eredményre jutunk tehát, hogy a levél négyszer, a *Codex Alexandrinus-ban* pedig ötször végződik. Ez merőben ellenkezik Pál szokásaival, sőt a józan ésszel is. Itt tehát valami zavar van, mely valamely különös körülménynek a következménye. Azt kell-e tennünk, hogy Marcion-nal¹²⁶ és Baur-ral apokryphnak mondjuk a Rómabeliekhez írott levél két végső fejezetét? Meglepő, hogy egy oly avatott kritikus, mint Baur, beérte ily durva megoldással. Egy hamisító mi okból eszelt volna ki ily jelentéktelen részleteket? Miért toldott volna a szent műhöz egy név-lajstromot? Az első és második században az apokryph munkák szerzőit majdnem mind valamely dogmatikai érdek vezérelte; az apostoli iratokba valamely tan vagy szervezet elfogadtatása céljából csúsztattak betoldásokat. Azt hisszük, kielégítőbb feltevést ajánlhatunk, mint amilyen Bauré.

¹²⁵ L. a *Codices Matthaei* (Meissen, 1791) és Scrivener (Cambridge, 1859) vagy Griesbach (*Nov. Test.*, II, 212 l.) eszközte kiadását. A *Boernerianus-ban* a XIV f. végén üres hely van. A *Claromontanus* a XVI f. végén adja, de kiérzik, hogy a javítók gyanúsak tartották. (Tischendorf, *Codex Clarom.*, 550 l.)

¹²⁶ L. Origenes, *Comment, a Róm., lev.-hez*, X, 43. Nyilvánvaló, hogy Marciont itt nem vezette semmiféle dogmatikai szempont.

Szerintünk a Rómabeliekhez írott levél: 1. nem szólt végig a rómaiakhoz; 2. nem szólt csak a rómaiakhoz.

Szent Pál, ahogy pályáján előbbre haladt, megkedvelte az encyclicus leveleket¹²⁷, melyek arra voltak szánva, hogy több Egyházban kerüljenek felolvasásra.¹²⁸ Azt véljük, hogy a Rómabeliekhez írott levél alapján egy efajta encyclica volt. Szent Pál teljes érettségének időpontjában intézi legjelentékenyebb Egyházaihoz, legalább is háromhoz közülök és, kivételesen, a római Egyházhoz is. A XV, 33; XVI, 40; XVI, 24; XVI, 27 verstől jelzett négy befejezés a szétküldött különböző példányok külön-külön megfelelő befejezése. Amikor a leveleket rendezték, a római Egyházhoz intézett példányt vették alapul¹²⁹; de, hogy mi se vesszen kárba, az ilyenformán megállapított szöveghez hozzáfűzték az eltérő részeket és pedig kiváltképp az elmellőzött példányok különböző befejezéseit.¹³⁰ Ez megmagyarázza a sok saját-szerűséget: 1. a párhuzamosságot, mely a XV, 1—13 és a XII, XIII, XIV fejezetek között észlelhető, lévén, hogy e fejezetek, melyek csak az apostoltól alapított

¹²⁷ L. Col., IV, 16 és fentebb XVIII. és köv. 1. Figyelemreméltó, hogy a *laPetri* szerzője, ki felhasználja Pál leveleit, főként a Rómabeliekhez írott levelet és az Ephesusbeliekhez írott levelet használja, vagyis azt a két levelet, mely mintegy általános értekezés, catechismus.

¹²⁸ Látni fogjuk, hogy az úgynevezett „katholikus“ levelek hasonló szokásból eredtek.

¹²⁹ Lehet, hogy Pál leveleit Rómában rendezték.

¹³⁰ Íme, milyen szerkezetűnek vélhetjük a négy példányt:

1. A római Egyház példánya: az első tizenegy fejezet + az egész XV. fejezet;

2. Az ephesusi Egyház példánya: az első tizennégy fejezet (módosításokkal az első fejezet első felében) + XVI, 1—20;

3. A thessalonikai Egyház példánya: az első tizennégy fejezet (módosításokkal az első fejezet első felében) + XVI, 21—24.

4. Valamely ismeretlen Egyházhoz intézett példány: az első tizennégy fejezet (módosításokkal az első fejezet első felében) + XVI, 25—27, mely versek, mint már említettük, sok kéziratban közvetlenül a XIV. fejezet végső szavai után következnek.

Egyházakhoz illenek, nem lehettek meg a rómaiaknak, küldött példányban, míg a XV, 1—13 hely csak Pál tanítványaira illik és teljesen helyén van a rómaiakkal szemben; 2. a levél bizonyos vonásait, melyek csak okkal-móddal alkalmazhatók a római hívekre, sőt szinte tapintatlanságot jelentenek, ha egyedül ez utóbbiak címére szólanának¹³¹; 3. az ingadozást, melyet a legkiválóbb kritikusok tanúsítanak arra nézve, hogy vajjon a levél megtért pogányokhoz vagy pedig zsidó-keresztényekhez volt-e intézve,¹³² amit is feltevésünk merőben érthetővé tesz, mert e szerint a levél főrészei arra voltak szánva, hogy több Egyháznak szóljanak; 4. azt a meglepő jelenséget, hogy Pál ily nagyjelentőségű levelet tisztára olyan Egyház használatára írt meg, amelyet nem ismer és amelynek irányában csak vitatható jogokkal bírt; 5. végül a XV és XVI fejezet bizarr különösségeit, az érthetetlen üdvözléseket, a négy befejezést, melyek közül három bizonyára nem volt meg a Rómába küldött példányban. A jelen kötet folyamán látni fogjuk, mennyire jól összevág e feltevés Szent Pál életének összes egyéb követelményeivel.

Ne mellőzzük egy fontos kézirat tanúskodását. A *Codex Boernerianus* elhagyja az első fejezet 7 és 15 versének Rómára való utalását.¹³³ Nem lehet azt mondani, hogy ez elhagyás a templomokban való felolvasás szempontjából készült; a Boernerianus-kézirat, mely sanct-galleni philologusok 900 táján készült munkája, tisztára exegetikai célt követ és egy igen régi kézirat másolata.

A jegyzetek elegendően fogják tájékoztatni az olvasót az egyéb okiratok felől, melyeket felhasználtam és hogy miként használtam fel azokat. Azt hiszem, nem hagytam figyelmen kívül az eligazodás és ellenőrzés

¹³¹ Figyelembe veendő különösen: II, 16; XI, 13; XVI, 25.

¹³² L. lentebb 321. 1, 65. jegyzet.

¹³³ A 7. versben ezt mondja: *rols OVGLV iv αγάπη* ©FOP; a 15-ben; *μὴν εὐαγγελισσας* & M L. Matthaeci kiad. (Meissen, 1791).

semmilyen eszközt sem. Galatiát kivéve, megjártam az összes országokat, melyekről e kötetben szó van. A talmudikus részt illetőleg megnyertem Derenbourg József úr és Neubauer úr tudós segítségét. A földrajz tekintetében a súlyos pontokat megtárgyaltam Perrot, Heuzey, Desjardins Ernő urakkal, főként pedig Kiepert úrral, ki volt olyan szíves, hogy megrajzolja az e kötethez való térképet. A görög és latin vonatkozásokra, különösen a feliratokra nézve, három kartárs, kiknek barátságát végtelenül nagyra tartom, Renier Leo úr, Egger úr és Waddington úr, megengedte, hogy szüntelen igénybe vegyem gyakorlott kritikájukat és mély tudásukat. Különösen Waddington úr oly tökéletesen ismeri Syriát és Kiszíát, hogy az idevonatkozó kérdések tekintetében lelkiismeretemet sohasem érzem nyugodtnak, amíg nem sikerült összhangba jutnom ez élesclmjű és jóítéletű kutatóval.

Sajnáltam, hogy e könyvben nem juttathattam helyet Szent Pál végső ideje előadásának; e végből azonban aránytalanul meg kellett volna növelnem a kötet terjedelmét. Meg aztán ezzel a harmadik könyv vesztett volna valamit a történelmi szilárdságból, mely jellemzi. Attól fogva ugyanis, hogy Pál Rómába érkezik, megszűnik, hogy vitathatatlan szövegek talaján járjunk; újra legendák és apokryph írások éjszakájában kell tapogatódzni. A legközelebbi kötet (a kereszténység eredete történetének negyedik kötete) elő fogja adni Pál életének végét, ajudeai eseményeket, Péter Rómába jövetelét (valószínűnek tartom), Nero üldözését, az apostolok halálát, az Apokalypst, Jeruzsálem bevétele, a synoptikus evangéliumok megszerkesztését. Egy utolsó és ötödik kötet azután fel fogja ölelni; iz Új-Szövetség kevésbé régi iratainak keletkezését, a kizsiai Egyházak belső mozgalmait, a hierarchia és a fegyelem előhaladását, a gnosztikus szekták megszületését, egy dogmatikus orthodoxia és a püspökség végleges kialakulását. Attól fogva, hogy az Új-Szövetség végső irata megkapta a formáját és az Egyház tekin-

télye kialakult és mintegy próbakövel bír az igazság és a tévedés megkülönböztetésére, attól fogva, hogy az első apostoli korszak kis demokrata-gyülekezetei hatalmukat letették a püspök kezébe, a kereszténység teljes. A gyermek még fog növekedni; de már megvannak összes tagjai; többé nem embryo; lényeges szervvel már nem fog gyarapodni. Ugyanekkor a végső szálak is, melyek az Egyházat még anyjához, a zsidó zsinagógához fűzték, elszakadnak; az Egyház önálló lényé válik; anyja iránt csak ellenszenvet érez. A kereszténység eredetének története ennél a pontnál véget ér. Reményiem, hogy öt évnél hamarabb befejezem e munkát, melyre életem legérettebb éveit akartam reáfordítani. Sok áldozatomba fogott volt kerülni, különösen, hogy kizárt a College de France tanszékéből, második feltett célomból. Azonban nem szabad túlságosan követelőnek lenni; talán akinek megadatott, hogy két terv közül az egyiket megvalósítsa, nem való, hogy vádolja a sorsot, főként, ha e terveket kötelességeknek értelmezte.

A jegyzetek Renan („A kereszténység eredetének története“) egyéb köteteire való utalásaiban a lapszám a francia kiadás szerint értendő. *(A kiadó.)*

Szent Pál

I. FEJEZET.

Szent Pál első útja. — A cyprusi térítés.

Elhagyván Antiochiát,¹ Pál és Barnabás Márk-János társaságában Seleuciába ment. Antiochiától e városig a távolság egy kis napi járás. Az út messziről követi az Orontcs jobb partját, fel-le a Pierias hegységének végső redőin, gázlókkal szelve át a sok patakot, mely onnan lefelé lejt. Minden oldalról myrtus-, vadszőlő-, babér-, tölgy bozótos erdőség terül el; gazdag falvak a hegy élesen kirajzolt taraján. Baloldalt az Orontes síksága tárja ki ragyogó tenyészetét. Délfelé Daphné hegységének fás csúcsai rekesztik be a láthatárt. E táj már nem Syria.² Az ember itt klasszikus, mosolygó, termékeny, polgárosult földön jár. Az összes nevek a hatalmas görög kolóniára emlékeztetnek, mely oly nagy történelmi jelentőséget adott e vidéknek és néha heves ellenállási központot alkotott a sémita szellemmel szemben.

Seleucia³ volt Antiochia kikötője és északi Syria kijáratá nyugat felé. A város részben a síkon vetette meg a lábát, részben pedig a meredek magaslatokon

¹ *Cseleked.*, XIII, 4 és köv.

² Syria természetes határa a Casius-hegy.

³ A hely, hol a város feküdt, ma pusztaság. Szép romjai maradtak és csodálatraméltó sziklaművek. L. Ritter, *Erkunde*, XVII, 1233 és köv. 1.; *Etudes de théol., de phil. et d'hist.*, publ. pas des PP. de la Soc. de Jésus, 1860 szeptember.

ült, a szöglet felé, melyet az Orontes hordaléka a Corypheus⁴ tövével alkot, körülbelül másfél merföldnyirc északra a folyó torkolatától. Évről-évre itt szállt hajóra a százados rothadásból született romlott lényeknek az a raja, mely aztán ellepte és befertőzte Rómát.⁵ Az uralkodó kultusznak a szép szabályos csúcsú Casius-hegy, mely az Orontes túlsó oldalán emelkedett és amelyhez legendák fűződtek, volt a központja.⁶ A part barátságatlan és viharos. Az öbölbeli szél, mely a hegyek magaslatáról fúj és hátra kapja a hullámokat a tengerszélen, mindig nagy zajgást okoz. Egy mesterséges medence, mely szűk csatormán közlekedik a nyílt tengerrel, nyújtott védelmet a hajóknak a tenger lökései ellen. A rakpartok, a roppant tömbökből épített molo még állanak⁷ és hallgatag várják a kevéssé távoli napot, mikor Seleucia újra az lesz, ami valamikor volt, a föld egyik nagy útfője.⁸ Ahogy kezével utolszor is búcsút intett a part fekete fövényén összegyűlt atyafiaknak, Pál az Orontes torkolatától alkotott szép körivet látta maga előtt; jobboldalt a Casius szimmetrikus kúpja, melyről háromszáz évvel később majd az utolsó pogány áldozás füstje volt felszánandó;⁹ baloldalt a Corypheus hegy szakadékos lejtői; háta mögött, a felhők között a Taurus hava és Cilicia partja, mely az Issus öblét öleli. Ünnepeles óra volt. Jóllehet már több év óta kimozdult az országból, mely bölcsője volt, a kereszténység még nem lépte át Syria határait. Márpedig a zsidók egész Syriát,

⁴ Az Amanus nyúlványa.

⁵ Juvenalis, III, 62 és köv.

⁶ Vaillant, *Numism. graeca imp. rom.*, 30, ⁴⁶, 110 1.; Mionnet, *Deser. des med. ant.*, V, 271 és köv.

⁷ Lehetséges, hogy a meglevő művek a második századból valók vagy még későbbiek.

⁸ A vasút, mely Syriát, a Tigris és az Euphrates medencéjét, Perzsiát, Indiát egymással és Európával össze fogja kötni, csak az Orontes völgyén át érheti el a Földközi-tengert. Kitorkolása Seleuciában vagy ehhez közel, a keresztések Saint-Simeon kikötőjében lesz.

⁹ Ammianus Marcellinus, XXII, 14.

egész az Amanusig, olybá tekintették, hogy a szent földhöz tartozik és osztozik annak előjogaiban, rítusaiban, kötelességeiben.¹⁰ Elérkezett tehát a pillanat, mikor a kereszténység valóban elhagyja szülőföldjét és kilép a nagyvilágba.

Pál már sokat utazott volt, hogy terjessze Jézus nevét. Hét éve volt keresztény és lángoló meggyőződése egy napig se szunnyadozott. Antiochiából Barnabással együtt való utrakelése mindazonáltal döntő változást jelez pályafutásában. Ekkor kezdődött meg nála az az apostoli élet, melyben páratlan tevékenységet és hallatlan fokú buzgalmat és szenvedélyt nyilvánított. Az utazgatás akkoriban igen fáradságos volt, ha csak nem tengeren; kocsival járható utak és járművek nem voltak. Íme az ok, hogy a kereszténység terjesztése a partok és a nagy folyamok mentén történt. Puzzoleban, Lyonban már voltak keresztények, mikor egész csomó, a kereszténység bölcsőjével szomszédos város még hírért se hallotta Jézusnak.

Pál, úgy látszik, majdnem mindig gyalogszerrel járt¹¹ és kétségtelenül kenyér, zöldség és tej volt a tápláléka. E gyalogos, kóbor élet mennyi nélkülözéssel, mily sok megpróbáltatással járt! A rendőrség hanyag volt, vagy brutális. Pál kétszer volt megláncolva.¹² Ezért, ha csak tehette, inkább a hajóutat választotta. Bizonyos, hogy a tengerek, amikor csendesek, csodálatra gerjesztők; azonban őrző szeszélyeik is vannak; zátonyra jutni, valami roncsba kapaszkodni az egyetlen, amit az ember ilyenkor tehet. Veszély volt mindenütt: »A fáradaimakat, börtönöket, ütlegeket, a halált — mondja maga a hős — mindezt én bőszégesen megízleltem, ötször mérték reám a zsidók

¹⁰ *Mischna, Schebiát*, VI, 1; *Challah*, IV, 8; *Tosiphta, Challah*, 2 fejj.; *Jer. Talm.*, *Schebiát*, VI, 2; *Bab. Talm.*, *Gittin*, 8 a. *Jerus. Tamm, Numeri*, XXXIV, 8; *Szent Jeromos, Epist. ad. Dardanum* (Martianay, II, 609). V. ö. Neubauer, *la Géogr. du Talmud*, 5 és köv. L

¹¹ *Cseleked.*, IX, 4, 8; XX, 13. Igaz, hogy ez utóbbiban *névfív* egyszerűen ellentétbe állítható *πλεῖν*-nel.

¹² Clemens Rom; ad Cor. I, c. 5.

harminckilenc csapásukat;¹³ háromszor verettem meg vesszővel;¹⁴ egyszer köveztettem meg;¹⁵ háromszor ért hajótörés;¹⁶ egy napot és egy éjjelt voltam a mélységben.¹⁷ Az utaknak se szeri, se száma, veszedelmek a folyóvizeken, veszedelmek latroktól, veszedelmek Izrael nemzetségétől, veszedelmek a pogányok részéről, veszedelmek a városokban, veszedelmek a pusztaságokban, veszedelmek a tengeren, veszedelmek a hamis atyafiaktól, mindezt megismertem. Fáradalmak, küzködések, ismételt virrasztások, éhség, szomjúság, hosszú böjtölések, hideg, meztelenség, — ez volt az életem.«¹⁸ Az apostol 56-ban írta ezt, amikor megpróbáltatásai még messze voltak a végződéstől. Közel tíz évig kellett még folytatnia ezt az életet, melyet méltóan csak a halál koronázhatott meg.

Pálnak majdnem minden útjában voltak utitársai, de elvből lemondott egy könnyítésről, melyből a többi apostol, különösen Péter, sok vigaszt és segédelmet merített, már mint arról, hogy apostoli hivatásában és munkálkodásában társnő legyen mellette.¹⁹ A házasságtól való húzódozásához még kényességi megfontolás is járult. Nem akarta az Egyházakat két személy táplálásával terhelni. Barnabás ugyanezt a szabályt követte. Pál gyakran visszatér annak a kijelentésére, hogy mibe se kerül az Egy-

¹³ V. ö. Deuter., XXV, 3. V. ö. Mischna, *Maccoth*, III, 10. A *Cselekedetek-ben* e megostorozások egvikéről sincs említés. V. ö. Gal., VI, 17. I “

¹⁴ A *Cselekedetekében* csak egy ilyen megvesszőzésről van említés (XVI, 22). *Ραβδευ&εacute;ις* Clem. Rom. *ad Cor. I*, 5-ben helytelen. Helyesen: *φνγαδεν&εacute;ις*. L. Laurent és Hilgenfeld javításait.

¹⁵ *Cseleked.*, XIV, 19; Clem. Rom., *ad Cor. I*, 5.

¹⁶ A *Cselekedetek* szerzője nem tud e három hajótörésről; mert az, amelyet elbeszél (XXVII), később történt, mint amikor Pál az idézett részt írta.

¹⁷ Kétségtelenül egy hajóronconson hanyódva.

¹⁸ II Cor., XI, 23—27. V. ö. I Thess., II, 9; Gal., V, 11; I Cor., IV, 11—13; XV, 30—31; II Cor., IV, 8 és köv.; 17; VI, 4 és köv.; Róm., VIII, 35—36.

¹⁸ I Cor., IX, 5 és köv.

házaknak. Teljesen méltányosnak találja, hogy az apostol a gyülekezettől él, hogy a catechista mindenben közös legyen azzal, akit catechizál²⁰; de ő maga finnyásabb; nem akarja hasznára fordítani a jog szerint valót.²¹ Egyetlenegy kivételtől eltekintve, állandóan azon volt, hogy munkájával tartsa el magát. Pál szemében ez az erkölcs és a jó példa kérdése volt; egyik közmondása, hogy: »Aki nem dolgozik, ne is egyék.«²² De volt ebben része a takarékos ember naiv érzésének is, aki fél, hogy szemére vetik, amibe kerül, túlozza az aggályokat, hogy elejét vegye a morgolódásoknak: az ember nagyon óvakodó lesz a pénzkérdésekben, ha olyanok között kell élnie, kik nagyon sokat gondolnak a pénzre. Mindenütt, ahol időzött, munkának állt és folytatta fonómesterségét.²³ Élete a külszínben hasonlított a vándor mesteremberéhez, ki bejárja Európát és terjeszti maga körül az eszméket, melyek betöltik gondolkodását.

Az ilyen életmód, mely modern társadalmainkban csak a munkásnak lehetséges, könnyen megvalósítható az oly társadalmakban, melyekben a vallási társulatok, ugyanúgy, mint a kereskedelmi arisztokráciák valami szabadkőművesség-féléket alkotnak. Az arab utazók életfolyása, például Ibn-Batoutah-é, nagyon hasonló ahhoz, amilyen Szent Pálé lehetett. Járják a muzulmán világot, egyik végétől a másikig, minden nagy városban meg-megállnak, ott kadhiként, orvosként tevékenykednek, megházasodnak és mindenütt szíves fogadtatásban részesülnek és munkálkodhatnak. Tudelai Benjamin és a többi középkorbeli zsidó utazó hasonló életmódot folytatott, hit-

²⁰ Gal., VI, 6; I Cor., IX, 7 és köv.

²¹ I Cor., IX, 4 és köv.; II Cor., XI, 9 és köv.; XII, 13, 14, 16; I Thess., II, 5, 7, 9; II Thess., III, 8 és köv.; Phil., IV, 15; *Cseleked.*, XX, 33—34.

²² II Thess., III, 10—12.

²³ *Cseleked.*, XVIII, 3; XX, 34; I Thess., II, 9; II Thess., III, 8; I Cor., IV, 12.

közszégről hitközségre járt és azon nyomban meghitt viszonyba került vendéglátójával. E hitközségek külön városrészt foglaltak el, melyet gyakran kapu zárt el és kiterjedt bírói hatáskörrel felruházott vallási fejők volt; a városrész közepén volt egy közös udvaruk és rendszerint gyülekezési és imádkozási célokra szolgáló helyök. A zsidók egymásközi viszonyában még ma is észlelhető valami ilyenféle jelleg. Mindenütt, ahol a zsidó életnek szilárdan maradt a szervezete, az izraeliták *ghetto-ból ghetto-ba*. utaznak, ellátva ajánló levelekkel. Ami Triesztben, Konstantinápolyban, Smyrnában észlelhető, e tekintetben pontos mása annak, amit Szent Pál idejében Ephesusban, Thessalonikában, Rómában lehetett tapasztalni. Az ujonjöttet, ki szombaton beállít a zsinagógába, észreveszik, körülfogják, kikérdezik. Megkérdik tőle, hova való, ki az apja, mi hírt hoz. Jóformán egész Ázsiában és Afrikának egy részében a zsidók ilyenformán, annak folytán, hogy mintegy titkos társulatfélét alkotnak és a különböző országok belső harcaiban semleges magatartást tanúsítanak, egész különleges utazási könnyítéseket élveznek. Tudelai Benjamin egész a világ végére jut, anélkül, hogy másokkal érintkezett volna, mint zsidókkal, Ibn-Batoutah, anélkül, hogy másokkal, mint muzulmánokkal.

E kis coteriák kitűnő csatornák voltak a tanok terjesztésére. A beletartozók jól ismerték, szüntelen ellenőrizték egymást; mi sem volt távolabb a mi modern társadalmaink banális szabadságától, amelyben az emberek oly kevéssé érintik egymást. Ahol valamely városnak nem a politika a főgondja, a pártok megoszlása a vallás szerint igazodik. E hithű izraeliták között valamely vallási kérdés felmerülése lángba borított mindent, szakadásokat, torzszalkodásokat keltett. A vallási kérdés legtöbbszörre nem volt más, mint kapóra jött csóva a régi gyűlölségek számára, ürügy a tömörülésre és leszámolásra.

A kereszténység meggyökerezése megmagyarázhatatlan volna a zsinagógák nélkül, melyekkel a

Földközi-tenger parti világa már el volt borítva, mikor Pál és a többi apostol elindult térítő útjára. E zsinagógák rendszerint nem igen tűntek szembe; olyan házak voltak, mint a többiek és kis *mens vagy angi-port* gyanánt illeszkedtek a városrészbe, melynek középpontját és összefogó kapcsát alkották. E városrészek megkülönböztető jele volt az életet utánzó szobrászati ékítések hiánya, ami a díszítést arra kényszerítette, hogy félszeg, dagályos és hamis eszközökhöz folyamodjon. Ami azonban minden egyébnél jobban felismertette a Seleuciából vagy Caesareából újonnan érkezett utassal a zsidó városrészt, az a faji jel volt, a harsány, tompítás nélküli fehér, vörös, zöld színekbe öltözött fiatal leányok, a békés, piros arcú, kissé kövérkés, jó anyás szemű matrónák serege. Miután megérkezett és hamarosan elhelyezkedett, az apostol bevárta a szombatot. Akkor elment a zsinagógába. Szokás volt, hogy ha egy tanultnak vagy hitbuzgónak látszó idegen érkezett, felszólították, mondjon néhány épületes szót a népnek.²⁴ Az apostol felhasználta az alkalmat és előadta a keresztény thesist. Jézus teljesen eképpen járt el.²⁵ Legelsőbb a csodálkozás volt az általános benyomás. Az ellenvélemény csak kissé később, mikor már beszélgetéseket folytattak volt, nyilvánult meg. Ilyenkor a zsinagóga előjárói egész az erőszakig mentek: parancsukra hol a szégyenletes és kegyetlen fenytéket mérték az apostolra, mellyel az eretnekeket szokták sújtani, hol pedig a hatósághoz fordultak, hogy az újítót kiűzzék vagy megbotozzák. Az apostol a pogányoknak csak a zsidók után szónokolt. Általában a pogányságból megtértek voltak a kisebb számuak és még ezek is majdnem mind a lakosságnak abból az osztályából kerültek ki, mely már érintkezésben állott a zsidósággal és hajlott, hogy hozzá csatlakozzon.

Nyilvánvaló, hogy e proselytismus csak a vá-

²⁴ *Cseleked.*, XIII, 14—16; XVI, 13; XVII, 2.

²⁵ Lukács, IV, 16.

rosokba talált behatolást. Falukban az első keresztény apostolok nem térítettek. A paraszt (*paganus*) csak legkésőbb vált kereszténnyé. Okát ennek részben a helyi táj szőlások tették, melyeket a falvakban a görög nyelv nem *irtott ki*. Valójában a városokon kívül elszórta élő parasztság azokban az országokban és abban a korban, melyekben és mikor a kereszténység terjedni kezdett, meglehetősen ritka volt. Az apostoli kultusz szervezete gyülekezeteken (*ecclesia*) alapulván, lényegileg városias volt. Ugyanígy az izlamsmus is kiváltképpen városi vallás. Csak nagy moschéival, iskoláival, ulémáival, müezzinjeivel teljes.

A jókedv, a szívbeli fiatalság, mely ez evangéliumi odysseákat eltölti, új, eredeti és elbájoló valami volt. Az *Apostolok cselekedei-nek* könyve, a keresztény öntudat első nekilendülésének e könyve, az örvendezés²⁶, a derűs buzgalom könyve. A homeri költemények óta nem született ennyire üde érzésekkel, teljes mű. Valami hajnali szellő, a tenger illata, ha szabad így mondanom, mely vidámságot és erőt suga], hatja át az egész könyvet és kitűnő utitárssá teszi, elragadó breviáriumává annak, ki a Dél tengerein követ antik nyomokat. Ez volt a kereszténység második költészete. Tiberias tava és halászbárcái szolgáltatták az elsőt. Ma hatalmasabb cél, távolabbi tájak felé irányuló vágyakozás nyílt tengeren ragad bennünket.

Az első hely, melyet a három misszionárius érintett, Cyprus szigete volt, ősi kevert lakosságú föld, melyen a görög faj és a phöniciai faj, miután eleinte egymás mellett élt, végül jóformán összeolvadt. Itt volt Barnabás hazája és ez bizonyára jelentékeny súllyal esett a mérlegbe a missio első lépteinek irányításánál. Cyprus már kapott volt a keresztény hit vetőmagjából;²⁷ mindenestre az új vallás több cypriótát számlált kebelében.²⁸ Zsidó gyülekezetek tekintélyes számmal voltak a szigeten. Egyébiránt, tekintetbe kell

²⁶ *Cseleked.*, XIII, 52; XV, 3, 31.

²⁷ *Cseleked.*, XI, 19.

²⁸ *Cseleked.*, XI, 20; XXI, 16.

venni, hogy ez az egész seleuciai, tarsusi, cyprusi kör erősen szűkre volt vonva és az e helyeken lakozott zsidók kis csoportja körülbelül olybá veendő, mintha Saint-Brieuc-ben, Saint-Malo-ban és Jerseyben megtelepedett néhány egymással rokonságban lévő családról volna szó. Pál és Barnabás ekkor tehát még jóformán alig léptek ki otthoni körükből.

Az apostoli csoport Salamis régi kikötőjében lépett partra.²⁹ Keletről nyugatra áthaladt az egész szigeten, délfelé és alkalmasint a part mentén tartva. A szigetnek ez volt a leginkább phöníciai része; itt állott Cillium, Amathonta, Paphos városa, — régi sémita központok, melyek eredeti *jellege még nem* volt eltörődve. Pál és Barnabás hirdették az igét a zsinagógákban. Ez útból csak egy incidens ismeretes. Nco-Paphos³⁰ volt a színhelye, új város, mely kis távolságra feküdt a Venus-kultuszról oly nevezetes régi várostól (Palaepaphos).³¹ Az időben, úgy látszik, Neo-Paphos volt a székhelye a római proconsulnak,³² ki Cyprus szigetét kormányozta. A proconsul Sergius Paulus volt, előkelő származású férfi,³³

²⁸ Porlo-Coslungo, két mérföldnyire északra Famagustától. A város majdnem egészen eltűnt.

³⁰ Ma Bapho.

³¹ Strabo, XIV, VI, 3; Peutinger térk., IX, F.; Plinius, V, 35; Ptolemaeus, V, XIV, 1; Pomponius Mela, II, VII, 5.

³² A tartomány senatorialis provincia volt. Strabo, XIV, VI, 6; XVII, III, 25; Dio Cassius, LIV, 4; cyprusi proconsularis pénzérme; *Comp. inser. gr.*, 2632 sz.

³³ Sergius Paulus egyébként ismeretlen. Nem saEóbad felednünk, hogy a senatorialis provinciák proconsuljai, ritka kivétellel, egy évig viselték hivatalukat és hogy Cyprus a legkisebb római provincia volt. A cyprusi feliratok, szövegek proconsularis pénzérme nem elegendők, hogy valamelyest teljes névsorba lehessen foglalni e sziget proconsuljait. A *Cselekedetek* proconsulját valószínűtlenség nélkül azonosíthatják a hasonló nevű természetbúvárral, kit Plinius említ (szerkők névmutatója a II. és a XVIII. könyv élén). Lucius Sergius Paulus, a 168. évbéli consul és leányig, ſergia Paulina, kikiről egy híres domesticus collegium nyert elnevezést; (Orelli, 2414, 4938; Gruter, 1117, 7; Fabretti, *Inscr. dönt.*, 446 1., 178 sz.; Amaduzzi, *Anecd. Utt.*, I, 476 1., 39—40 sz.; Otto Jahn, *Specimen epigraph.*, 79

ki, ami egyébiránt gyakori eset volt a rómaiaknál, úgy látszik, szórakozást lelt az országnak, hova a véletlen odasodorta, bűvészetében és babonás hiedelmeiben.³¹ Volt mellette egy zsidó, névszerint Barjesus, ki mágusnak adta ki magát és oly címmel kérkedett, melynek értelmét az *elint* vagy »bölc«³⁵ szóval magyarázzák. Itt, úgy mondják, hasonló jelenetek játszódtak le, mint amilyenek Sebastében az apostolok és Simon mágus között.³⁶ Barjesus heves ellentállást fejtett ki Pállal és Barnabással szemben. A hagyomány később azt regélte, hogy e küzdelemben a proconsul megtérése volt a tét. Azt beszélték, hogy egy nyilvános vitázás alkalmával Pál, hogy ellenfelét lecáfolja, kénytelen volt azt időleges vaksággal sújtani és a proconsul e csoda hatása alatt megtért.

Egy ilyen rangú rómainak abban az időben való megtérése, teljességgel elfogadhatatlan.³⁷ Pál kétségtelenül hitnek vette az érdeklődés jeleit, melyeket Ser-

és köv. 1.) alkalmasint e Sergius Paulusnak voltak a leszármazottjai. Borghesi, *Fastes consul*, (még kiadatlan), 168 év.

³⁴ V. ö. Jos., *Ant.*, XX, VII, 2.

³⁵ Arab szó, melynek többszáma *ulema*. E szó nincs meg se a héberben, se az arameusban, ami nagyon kétséggé teszi az *Elymas* elnevezés ez etymológiáját.

³⁶ A két elbeszélés párhuzamossága ugyan némi kétséget támaszt az egész epizód hihetősége tekintetében. Úgy látszik, Pál legendáját több dologban Péterének a mintájára igyekeztek formálni.

³⁷ Egy proconsul igen tekintélyes ember volt és valószínű, hogy ha ez az eset megtörtént volna, a római történetíróktól is tudnánk róla, mint ahogy Pomponia Graecina, Flavius Clemens és Flavia Domililla esetében történt. A *Cselekedetek* szerzőjét itt alkalmasint elragadta a törekvés, hogy minél több pogány megtéréséről adjon számot, továbbá abban való kedvtelése, hogy a római tisztviselőket úgy tüntesse fel, mint akik kedvező szemmel nézték az új kultuszt és aztán a vágy is, hogy Szent Pált mindjárt kezdetben a pogányok apostolaként állítsa be. Egyébiránt majd még látni fogjuk a *Cselekedetek* elbeszélőjében azt a naiv érzést, mely a népbeli embert büszkévé teszi, hogy híres vagy befolyásos emberekkel volt összeköttesben. Úgy látszik, felelni akart az ellenfeleknek, kik azt állították, hogy a keresztények mind alrendű, hír- és név nélküli emberek voltak.

gius nyilvánított; sőt talán jósnak minősítette, ami csak ironia volt. A keletiek nem értik az ironiát. Különben is, elvök az, hogy aki nincs ellenök, mellettök van. A kíváncsiság, melyet Sergius Paulus tanúsított, a térítők szemében kedvező hajlandóság számába mehetett.³⁸ Mint számos római, Paulus is igen hiszékeny lehetett; lehet, hogy a bűvészmutatványok, melyeket illetőleg, sajnos, nem kételkedhetünk, hogy Pál és Barnabás nem egyszer folyamodtak hozzájuk,³⁹ igen nyomósaknak és különbeknek tűntek fel előtte, mint amilyeneket Barjesus mutatott be. Azonban a csodálkozás ez érzésétől a megtérésig még nagy a távolság. A legenda, úgy látszik, olyan okoskodást tulajdonít Sergius Paulusnak, mint ahogy valamely zsidó vagy syriai okoskodott volna. A zsidó és a syriai a csodát olybá tekintették, hogy az bizonyítéka a tannak, melyet a varázsló hirdet. A római, ha tanult ember volt, csalásnak vette a csodát, melyben mulattatást lelhet; ha hiszékeny és tudatlan volt, olyan dolognak, mely hébe-korba megeshet. Azonban neki a csoda nem bizonyított semmiféle tant; mélységesen hiányában lévén a theologikus érzésnek, a rómaiaknak eszökbe se jutott, hogy ha egy Isten csodát tesz, valami dogma a cél, mely ebben vezérli.⁴⁰ A csoda az ő szemükben valami bizarr, de azért természetes dolog volt (a természeti törvény fogalma, ha csak a görög philosophiát nem tanulmányozták, ismeretlen volt előttük) vagy pedig olyan cselekedet, mely az Istenség közvetlen jelenlétéről tanúskodott.⁴¹ Ha Sergius Paulus igazán hitt Pál csodatételeiben, így kellett okoskodnia: »Ez az ember igen hatalmas; talán valami isten«, nem pedig, hogy: »A tan, amit ez az ember hirdet, igaz.«⁴² Minden-

³⁸ V. ö. *Cseleked.*, XXV, 22 és köv.

³⁹ V. ö. Róm., XV, 19; II Cor., XII, 12.

⁴⁰ L. Valerius Maximus, I. könyv, az egész.

⁴¹ L. lentebb a lystrai kalandot és *Cseleked.*, XXVIII, 6.

⁴² Ugyanígy az, hogy Syriában a muzulmánok elfogadják a keresztények csodatételeit és igyekeznek azokat hasznukra

esetre, ha Sergius Paulus megtérése ily gyenge alapon épült, azt hisszük, csak megbecsüljük vele a kereszténységet, ha nem nevezzük megtérésnek és kitöröljük Sergius Paulust a keresztények sorából.

Ami valószínű, az az, hogy jóindulatú viszonyban volt a missióval, mert ez mint bölcse és jó embernek őrizte meg az emléket.⁴³ Szent Jeromos feltevése,⁴⁴ hogy Saul e Sergius Paulustól vette a Pál nevet, csak hozzávetés; mindazonáltal nem mondható, hogy e hozzávetés valószínűtlen. A *Cselekedetek* szerzője e perctől fogva a Saul nevet állandóan Pállal helyettesíti.⁴⁵ Az apostol Sergius Paulust talán patronusának fogadta és clicsi voltának jeléül vette fel a nevét. Az is lehetséges, hogy Pálnak, mint sok más zsidónak is, két neve volt,⁴⁶ egy héber és egy másik, mely annak durva görögösítése vagy latinosiíása volt, (amiként például a *József-ek Hegesippos-nak* hívták magukat) és csak amikor állandóbb és közvetlenebb érintkezésbe lépett a pogány világgal, kezdte el, hogy kizárólagosan a Pál nevet viselje.⁴⁷

A cyprusi missiónak nem tudjuk az időtartamát. E missio nyilván nem volt valami jelentőséges, mert Pál nem említi leveleiben és sohase gondolt rá, hogy viszontlássza az Egyházakat, melyeket a szigeten alapított. Talán úgy nézte azokat, hogy inkább Barnabáshoz tartoznak, semmint ő hozzá. Mindenesetre az apostoli út ez első kísérlete döntő kihatással volt Pál pályájára. Ez időtől fogva rendelkező hangon beszél.⁴⁸ Eddig mintegy alája volt rendelve Barnabásnak. Ez utóbbi régebbi idő óta tartozott az fordítani, anélkül, hogy azért eszükbe jutna a kereszténységre térni.

⁴³ *Cseleked.*, XIII, 7.

⁴⁴ *De viris ill.*, 5.

⁴⁵ És figyelmeztet is rá, XIII, 9.

⁴⁶ Feliratok Garrucci, *Dissert. arch.*, II, 160 1. (*Cocotio qui et Juda*). V. ö. Orelli, *Inscr. lat.*, 2522 sz.

⁴⁷ A Pál nevet számos ciliciai viselte. L. Papé, *Woert. dér griech.*, *Eigennamen*, 2. kiad. 1150 1.

⁴⁸ *Cseleked.*, XIII, 1—13 nagy tapintattal jelzi az átmene- tet GaJ., II, 1, 9, bizonyítja, hogy Pál is így fogta fel.

Egyházhoz; Pált ő vitte be oda és ő kezeskedett érte; felőle biztosabbak voltak. A missio folyamán megváltoztak a szerepek. Pálnak a szónoklásban való tehetsége azt eredményezte, hogy az íghirdetés dolga majdnem teljesen őrcá háramlóit.⁴⁹ Ettől fogva Barnabás már csak útitársa Pálnak, egyik tagja a kíséretének.⁵⁰ Ez az igazán szent ember csodálatraméltó önmegtagadással beleegyezett mindenbe, mindent reahagyott merész barátjára, kinek elismerte a felsőbb-ségét. Nem így Márk János. Közte és Pál között véleményeltérések támadtak, melyek csakhamar szakításra vezettek.⁵¹ Az alapokat nem ismerjük. Lehet, hogy Pálnak a zsidók és pogányok viszonyát illető elvei bántották Márk jeruzsalemi előítéleteit és ellentéteseknek tűntek fel neki, mesterének, Péternek elveivel. Az is lehet, hogy Pál egyre növekedő egyénisége elviselhetetlen volt azoknak, kik közvetlen közelből látták, ahogy napról-napra mind térfoglalóbb és fölényesebb lett.

Mindazonáltal nem valószínű, hogy Pál már ekkor felvette vagy magára ruháztatni engedte az apostoli címet.⁵² E címet eddig csak a jeruzsalemi Tizenkettő viselte; nem tekintették átruházhatnak; azt tartották, egyedül csak Jézus adományozhatja. Pál talán már sokszor mondta magában, hogy ő is közvetlenül Jézustól kapta a damaszkusi utón való látományában;⁵³ de nyíltan még nem ismerte be maga előtt ily fennenjáró igényét. Ellenfeleinek heves kihívásaira volt még szükség, hogy olyan dologra raagadtassa magát, mely eleinte neki is vakmerőségnek tűnhetett fel.

⁴⁹ *Cseleked.*, XIV, 12.

⁵⁰ *Cseleked.*, XIII, 13.

⁵¹ *Cseleked.*, XIII, 13; XV, 38—39.

⁵² E címet Pál először, amennyire tudhatjuk, a Galatia-beliekhez írott levél élén használja. Ne feledjük, hogy a *Cselekedetek* szerzője kerüli, hogy egyenesen ezzel a címmel illesse.

⁵³ *Cseleked.*, IX, 15; XXII, 21; XXVI, 17—18.

II. FEJEZET.

Szent Pál első útjának folytatása. — A galatai missio.

A missio, elégedetten a Cyprusban végzettekkel, elhatározta, hogy ostrom alá veszi Kis-Ázsia szomszédos partját. E vidék tartományai között egyedül Cilicia hallotta az új igehirdetést és csak ott voltak Egyházak.¹ A földrajzi régió, melyet Kis-Ázsiának nevezünk, híjjával volt minden egységnek. Faj és szociális állapot tekintetében mélységesen különböző országokból állott. A nyugati rész és az egész partvidék ősrégtől fogva besodródott annak a közös civilizációnak a rajzásába, melynek a Földközi-tenger volt a belten-gere. Görögország és a ptolemaeusi Egyiptom hanyatlása óta ez országokat tartották a legműveltebbeknek, vagy legalább is azoknak, melyek a legtöbb irodalmilag kiváló embert szülték.² Különösen az ázsiai provincia és az egykori pergamosi királyság, mint ahogy ma szokás mondani, a haladás élén jártak. A félsziget közepe azonban csak mérsékelten volt

¹ V. ö. *Cselekedet.*, XV. 23.

² Elegendő csak Perysi Apolloniust, Aratust, Halicarnassus! Dionysost, Strabot, Epictetust, Dió Chrysostomost, Pausaniast, Dioscoridest, Aphrodisiasi Alexandert, Trallesi Alexandert, Soranust, Ephesusi Rufust, Areteust, Galienust, Trallesi Phlegont idéznünk. Pergamost, Sardest, Tarsust, Nysát illetőleg 1. Strabot (XIII, IV, 3, 9; XIV, 1, 48; V, 13—15).

érintve. Az élet ott úgy folyt, mint az ősidőkben.³ Több belhoni tájszólás még nem volt elenyészve.⁴ Az országutak nagyon rossz karban voltak.⁵ Mindez országoknak közös jellemvonásuk valójában csak egy volt: a határtalan hiszékenység, rendkívüli hajlandóság a babonára. A régi kultuszok, hellén és római átalakulásuk mezében nem egy vonást őriztek meg ősi arcukatból.⁶ E kultuszok közül többen még teljes divatjukban voltak és bizonyos felsőbbiséggel tűntek ki a görög-római kultuszokkal szemben. Semmiféle ország se produkált annyi theurgost, annyi theosophust. Tyanai Apollonius ott készült, abban az időtájban, melynél tartunk, bizarr pályafutására. Abonoticaei Alexander és Peregrinus Proteus hamarosan indulandók

³ Még ma is Cariában, Lyciában a házak formája régiesebb, mint bárhol a világon.

⁴ Lycnoniát illetőleg l. *Cseleked.*, XIV, 11 (V. ö. Steph. Byz. a *-ἀέζδη* szónál); Lyciára nézve (Dio Cassius, XL, 17 (Sturz, III, 759); Cappadocia és Paphlagonia: Strabo, XII, III, 25. Lydiában a lydiai nyelv megszűnt: Strabo, XIII, IV, 17. Mysiában és Bithyniában már csak görögül beszéltek; Strabo, XII, IV, 6. Galátiát illetőleg l. Strabo, XII, V, 1. Szent Jeromos, *Comm. in Epist. ad Gal.*, 1. II, prol. nem sokat nyom. Galatiában a gall nevek Tiberius ideje táján enyésznek el: Perrot, *de Galatia prov. rom.*, 88 és köv. 1. Phrygiában csak a parasztok és rabszolgák beszélnek phrygiai nyelven. L. a számos kisázsiai glossát, P. Boetticher Arica-jában és ugyané szerző *Gesanunelte Abhandlungen-jában*.

⁵ A nagy haladást, tekintetben Vespasianus eszközölte, Henzen, *Inscr. lat.*, 6913 sz.; Perrot, *De Gál. prov. rom.*, 102 l.

⁶ Iconiumra nézve l. *Corpus inscr. gr.*, 3993 sz. és Cave-doni jegyzetei. Lydiára és Phrygiára nézve l. Le Bas, *Inscr.*, III, 600 a, 604, 655, 667, 668, 675, 678, 680, 685, 688, 699, 699 a, 700 sz. és Waddington jegyzetei; Wagener, *Inscr. As. Min.*, 3 és köv. 1. A Lycusmenti Laodiceát illetőleg, Waddington, *Voy. en As. Min. au point de vue numismatique*, 26 és köv. 1. Aphrodisiasra és Sebastopolisra nézve, *ibid.*, 43 és köv., 54—55 l. Mylasara nézve, Le Bas, III, 340 és köv. sz. A Solyma-kultuszt illetőleg, *Corpus inscr. gr.*, 4366 k. és qu. sz.; Waddington Le Bas (III) 1202 sz.-ra vonatkozóan. Lyciára nézve, *Corpus*, 4303 i és k. sz.. Le Bas, III, 1229. Pisidiára nézve, Waddington Le Bas (III) 1209, 1210 sz.-ra vonatkozóan; *Voy. numismatique*, 99, 105—107, 140—141 l. A két Comana és Pessinonte megőrizte egész pápi szervezetét.

voltak, hogy az egyik csodatételeivel, jóslataival és a jámborság nagy mutatványaival; a másik csalásaival,⁷ meghódítsa a provinciákat. Ephcsusi Arlemidoros⁸ és Aelius Aristides⁹ bizarr példái az oly embereknek, kik őszinte és igazán vallásos érzéseket nevetséges babonákkal, szélhámos ötletekkel egyesítenek. A pictista reactio, mely az első század vége felé a régi kultuszok mellett és a pozitív philosophia ellen megnyilvánult, a birodalom egy részében se volt határozottabb.¹⁰ Palesztina után Kis-Ázsia volt a világ legvallásosabb helye. Egész országok, mint például Phrygia, oly városok, mint Tyana, Vonásé, Comana, Cappadociai Caesarea, Nazianz mintegy a mysticismusnak voltak szentelve.¹¹ Sok helyen a papok még majdnem uralkodók voltak.¹³

Ami a politikai életet illeti, ennek nyoma se volt. Az összes városok mintegy versenyezve vetették magukat a Caesarok és római tisztviselők féktelen bálványozásába.¹³ A »Caesar barátja« cím nagyon kapós

⁷ Lucianus, *Alexander seu pseudomantis* (oly mű, mely nem tisztára Regény v. ö. Athenagoras, *Leg.*, 26 és Abonotica pénzérmei); *De marté Peregrini* (ugyanolyan; v. ö. Alhanagoras, *l. c.*; Tatianus, *adu. Graec.*, 25; Aulus-Gellius, *Noct. att.*, XII, 11; Philostrates, *Vit. soph.*, II, I, 33; Eusebius, *Chron.*, ad olymp. 236).

⁸ L. *Onirocritica-yM*.

⁹ L. életrajzát műveinek kiadásában (Dindorf), III, CXVI 1., etc.; *Mém. de l'Acad. des inser.* (új sorozat), XXVI, 1 r., 203 és köv. 1. Még Galenus is, ki pedig oly próbált elméjű, hisz az Aesculap-álmokban (1. értekezését *A betegségek felismerése álmok útján* és számos megjegyzését irataiban, Opp., t. II, 29; X, 971; XI, 314; XV, 441 és köv.; XVII, 214 és köv. 1.) Strabo, ki oly józan ítéletű, hisz a templomi csodákban (pld. XIII, IV, 14).

¹⁰ Lucianus, *Alexander seu pseudom.*, 25, 44, 47 §.

¹¹ Gondoljunk a cataphrygekre, a montanismusra, pepuzei Priscillára.

¹² Például a két Comanában, Pessinontében, Olbában. L. Strabo, XII, II, 5—6; Waddington, *Mél. de num.*, 2 sorozat, 121 és köv. 1.

¹³ Tac., *Ann.*, IV, 55—56; Dio Cassius, XLI, 20; felirat Nero istenségéről még életében, *Corp. inser. gr.*, 2492 d sz. (suppl.). V. ö. Le Bas, III, 1480; Waddington, *Mil. de num.*, 2.

volt.¹⁴ A városok gyermekes hiúsággal tülekedtek a »metropolis«, »nagyon híres« pompázó címekért, melyek adományozása császári rescriptumokban történt¹⁵ A terület erőszakos hódítás nélkül, vagy legalább is nemzeti ellenállás nélkül került a rómaiak uralma alá.¹⁶ A történelem nem említ egyetlen komoly politikai mozgalmat se. A rablórendszer és az anarchia, melynek Taurusban, Isauriában, Pisidiában hosszú ideig bevehetetlen erődítményei voltak, végül is behódolt a rómaiak és szövetségeseik erőfeszítéseinek.¹⁷ A polgárosodás meglepő gyorsasággal terjedt.¹⁸ Claudius jótékony ténykedésének és egynémely zavargás leszámításával,¹⁹ a lakosság iránta való hálájának mindenfelé fellelhetők a nyomai.²⁰ Itt nem úgy volt, mint Palesztinában, hol a régi szervezetek és a régi erkölcsök elkeseredett ellenállást tanúsítottak. Ha eltekinünk Isauriától, Pisidiától, Ciliciának azoktól a részeitől, melyekben még volt némi árnyéka a függetlenségnek, és bizonyos fokig Galatiától, hiányzott minden nemzeti érzés. E tájaknak sohase volt saját dinasztiájuk. Phrygia, Lydia, Caria ősi tartományi egyénisége politikai tekintetben régóta meghalt volt. Perga-

sorozat, 133 és köv. 1.; ugyanaz, *Voy. en Asie Min. au point de vue numism.*, 6, 9—10, 33, 34, 35, 36, 75, 149—150 sz. A római tisztviselők tiszteletére szóló feliratoknak se szeri, se száma. L. különösen Corp, inser. gr., 3524, 3532, 3548 sz.

¹⁴ Φϋόκαισαρ Corp, inser. gr., 2748, 2975 stb. sz.

¹⁵ Aelius Aristides, orat., XLII, ed. Dindorf; Wagener, Inscr. As. Min., 36 és köv. i.; Waddington, *Mim. de l'Acad. des inser.*, XXVI 1 r., 252 és köv. 1.

¹⁶ Attains végrendelete, ancyrai felirat stb.

¹⁷ Főként P. Servilius Isauricus, Pompeius, Amyntas, Quirinius tüntették ki magukat. Strabo, XII, VI, 5; XIV, III, 3; V, 2, 7; Quirinius felirata. Mommsen, *Res gestae dióí Aug.*, 118 és köv. 1.; Cicero, ciliciai levelek; Tacitus, *Ann.*, III, 48; VI, 41; XII, 55.

¹⁸ például Paphlagoniában figyelembe veendő Germanicopolis, Neoclaudiopolis, Pompeiopolis, Adrianopolis, Antinoopolis.

¹⁹ Dio Cassius, LX, 17.

²⁰ L. alább 28 1. V. ö. Le Bas, *Inscr.*, III, 848, 857—859, 1385 II. sz. és Waddington jegyzetei.

mos, Bithynia, Pontus mesterséges királyságai szintén halva voltak. Az egész félsziget örömmel vette magára a római uralmat.²¹

Hozzátehetjük, hogy hálával is, mert soha uralom nem igazolta magát annyi jótéteménnyel. »A felséges Gondviselés» csakugyan nemtője volt a meghódolt területnek.²² A császár kultusza, különösen Augustusé és Líviáé uralkodó vallása volt Kis-Ázsiának.²³ E mindig Róma istenségével társított²¹ földi istenek templomai mindenfelé sokasodtak.²⁵ Augustus papjai, kik főpapok (*ἀρχιερεῖς*, metropolita vagy primás-féle) vezetése alatt tartományok szerint voltak csoportosítva, idők folyamán olyanforma klérust alkottak, amelyen volt Konstantintól fogva a keresztény klérus.²⁶ Augustus politikai végrendelete szent irat lett, közlecke, melyet szép emlékművek tártak mindenek szeme elé és örökítettek meg.²⁷ A városok és törzsek mohón kaptak a jelzőkön, melyek arról tanúskodtak, hogy megőrizték a nagy császár emlékét.²⁸ A cariai

²¹ Jos., *Ant.*, XIV, X, 22—23; Strabo, XVIII, III, 24; Tacitus, *Ann.*, IV, 55.

²² *Σεβαοτῆ] πρόνοια* (Le Bas, *Inscr.*, III, 858). V. ö. a pénzérmeket és Le Bas, III, 1245. E formula egyébiránt nem szorítkozott csak Kis-Ázsiára. V. ö. *Corp. inscr. gr.* 313 sz.

²³ Eckhel, *D. η. v.*, VI, 101 1.; Tacitus, *Ann.*, IV, 37, 55—56; VI, 15; Dio Cassius, LI, 20; *Corpus inscr. gr.*, 3524, 3990 c, 4016, 4017, 4031, 4238, 4240 d, 4247, 4266, 4363, 4379 c, e, h, i, k sz.; Le Bas, *Inscr.*, III, 621, 627, 857—859, 1611 sz.; Waddington, *Explic. des Inscr.* (Le Bas), 207—208, 238—239, 376 L; Perrot, *De Gal. prov. rom.*, 129 1. Rómában nem volt ily rendeltetésű templom. A császár kultuszára nézve különbséget tettek Itália és a provinciák között.

²⁴ *Corpus inscr. gr.*, 2943, 4366 b.

²⁵ V. ö. Tacitus, *Ann.*, IV, 55—56.

²⁶ *Corp. inscr. gr.*, 3461 sz.; Dio Chrys., orat. XXXV, 497 L (Emperius); Mionnet, Phrygia, suppl. VII, 564 1.; Le Bas, *Iriecr.*, III, 626, 653, 885 sz. és Waddington magyarázatai; Perrot, *op. cit.*, 129, 150 és köv. 1.; *Expl. de la Gál.*, 199 és köv. 1.

²⁷ Ancyra és Pisidiai Apollónia Augustumja. Hasonló volt Pergamosban, Nicomédiában és kétségtelenül más városokban is. Kis-Ázsián kívül nincs tudomásunk ilyenről.

²⁸ *Corp. inscr. gr.*, 4085 sz. V. ö. Perről, *De Gál. prov. rom.*, 15 I.

ősi Ninoe²⁹ régi Mylitta-kultuszára hivatkozott, hogy kötelékeket bizonyítson Caesarral, ki Vénusnak volt az ivadéka.³⁰ Mindebben szolgálalkúség és lealacsonyodás nyilvánult;³¹ de megvolt benne egy új korszak megnyílásának, addig soha nem hallott és csakugyan századokon át felhőtlenül maradt üdvnek az érzése is. Egy ember, aki talán tanúja volt hazája meghódításának, Halicarnassusi Dionysos írt egy Róma történetéről szóló munkát, hogy megmutassa honfitársainak a római nép kitűnőségét, bebizonyítsa, hogy ez a nép ugyanabból a fajból való, mint ők és dicsősége részben az övék is.

Egyiptom és Cyrenaica után Kis-Ázsiában volt a legtöbb zsidó. Hatalmas, jogaikra féltékeny gyülekezeteket alkottak, melyek mindjárt üldözést szimatoltak és megvolt a rossz szokásuk, hogy folyton panaszkodjanak a római hatóságokhoz és a városon kívül álló pártfogásokhoz folyamodjanak. Kieszközölték, hogy nyomós garantiákat nyerjenek és valósággal kiváltságosak voltak a lakosság többi osztályához képest. Nemcsak, hogy kultuszukat szabadon gyakorolhatták, de egy csomó közteher, melyről azt mondták, hogy lelkiismeretükbe ütközik, reájuk nem nehezedt. A rómaiak e tartományokban nagy kedvezéssel voltak irántuk és az ottani lakosokkal való civódásaikban majdnem mindig nekik adtak igazat.³²

Miután Nea-Paphos-ban hajóra szállt, a három missionárius a Cestrus torkolata felé hajózott, Pamphyliába és két vagy három mérföldnyire³³

²⁹ Ninive.

³⁰ Tacitus, *Ann.*, III, 62; *Corp. inser. gr.*, 2748 sz.

³¹ Perrot, *Exploration de la Gál.*, 31—32, 124 l. Le Bas, 1021, 1033, 1034 a, 1039, 1042, 1044, 1137, 1205, 1219, 1227, 1245, 1253, 1254 sz.

³² Okmányidézetek Josephusnál, *Ant.*, XIV, X, 11 és köv.; XVI, VI, 2 (vajmi gyanús), 4, 6, 7, melyek hitelességüktől függetlenül is bizonyító erejűek; Cic., *Pro Flacco*, 28; Philo, *Leg. ad Caium*, 36, 40 §; *Cseleked.*, II, 9—10; I Petri, I, 1.

³³ Strabo, XIV, IV, 2; Pomp. Mela, I, 14; Texier, *Asie Min.*, 709 l.; Tchikatchef, *Asie Min.*, 1 r., 106—107 l.

felhaladva a folyón, elérkezett Perga nagy és virágzó városához,³⁴ mely majdnem az ephesusival egyenlő hírű Diana-kultusznak volt a központja.³⁵ E kultusz nagy hasonlóságokat tüntetett fel a paphosival³⁶ és nem lehetetlen, hogy a két város egymással való összeköttetése, melynél fogva rendes hajójárat volt köztük, irányító befolyással volt az apostolok úti-tervére. Általában Cyprus és Kis-Ázsia párhuzamos partjai mintegy feielkeztek egymásnak a kikötőkkel.³⁷ Mindkét oldalon különféle és eredeti jellegükből sokat vesztett elemekkel vegyült sémiták voltak a lakosok.³⁸

Pergában történt, hogy Pál szakítása Márk-Jánossal dűlőre jutott. Márk-János elvált a missiótól és visszament Jeruzsálembé. Barnabásnak bizonyára kínos volt a dolog, mert Márk-Jánossal rokonságban állott.³⁹ De Barnabás, hozzá lévén szokva, hogy parancsoló természetű társától mindent eltűnjön, nem mondott le Kis-Ázsia átszelésének nagy tervéről. A két apostol nekivágva a száraznak és mindig észak felé tartva, a Cestrus és az Eurymedon medencéje között áthaladt Pamphylián, Pisidián és eljutott egész a hegyes Phrygiáig. Fáradságos és veszedelmes utazásnak kellett lennie.⁴⁰ A kopár hegyek ez útvesztőjét barbár, rabláshoz szokott népek őrizték, kiket a rómaiak csak alig fékeztek meg.⁴¹ Pált,

³⁴ Szép romjai maradtak. L. Ritter, *Erdkunde*, XIX, 585 és köv. 1.; Texier, *op. cit.*, 710 és köv. 1.; *Descr.*, III, 211 és köv. 1. és *Arch. byz.*, 31 és köv. 1.

³⁵ Scylax, *Peripl.*, 100; Strabo, *I. c.*; Callimachus, *Hymnus Artemishez*, 187 v.; Cicero, *In Verz.*, II, I, 20; Waddington, *Voy. en Asie Mineure au point de vue numismatique*, 92 és köv., 142 1.; *Corp. inser. gr.*, 4342 sz.; Le Bas, *Inscr.*, III, 1373.

³⁶ Waddington, *l. c.* és *Mel. de num. et de phil.*, 67 1.

³⁷ Waddington, *Mel. de num. et de phil.*, 58 l.

³⁸ L. a tulajdonnevek különös alakjait, *Corp. inscr. gr.*, 4401 és köv. sz.

³⁹ *Cseleked.*, XIII, 13; XV, 38—39.

⁴⁰ Texier, *Asie Mineure*, 713 és köv. I.; Waddington, *Voy. num.*, 99—100 1.

⁴¹ Cicero ciliciai proconsulságából írott levelei. V. ö. Dió Cassius, LX, 17. A homonadok lakták e tájakat. Strabo, XII,

ki Syria képeihez volt szokva, bizonyára meglepték a festői és regényes alpesi tájak, tavaikkal, mely völgyekkel, melyek a Lago Maggiore és Tessino környékére emlékeztetnek.⁴² Első pillanatra az ember csodálkozik az apostolok különös útvonalán, mely távoltartotta őket a nagy központoktól és a leginkább járt utaktól. Bizonyára ekkor is még a zsidó emigrációk nyomdokait követték. Pisidiának és Lycaoniának olyan városai voltak, mint pisidiai Antiochia, Iconium, melyekben nagy zsidó gyarmatok éltek. E zsidók sokakat térítettek meg;⁴³ távol Jeruzsálemtől és kívül esve a palesztinai fanatizmus hatókörén, jó egyetértésben éltek a pogányokkal.⁴⁴ Ez utóbbiak eljártak a zsinagógába;⁴⁵ a vegyes házasságok nem tartoztak a ritkaságok közé.⁴⁶ Pál még Tarsusból tudhatta, hogy az új hit mily kedvező körülményeket találhat itt a meggyökerezésre és a gyümölcsözésre. Derbé és Lystra nem esnek nagyon messze Tarsustól. Pál családjának lehetett rokonsága e vidéken vagy legalább is megbízható értesülésekkel bírhatott e félre-
eső cantonokról.

Pergából felkerekedve a két apostol körülbelül negyven mérföldnyi út után eljutott pisidiai Antiochiába vagy Antiochia-Caesareába,⁴⁷ a félsziget felsíkjának szívébe.⁴⁸ Ez az Antiochia közepes jelen-

VI, VII, 51; XIV, V, 1, 24. Főlészkük azonban, úgy látszik, távolabb keleten volt.

⁴² L. Laborde, *Voy. de la Syrie*, 107 és köv. 1., XXX, LIX, LX, LXI, LXII ib.; W. I. Hamilton, *Researches in Asia Minor*, I, 427 és köv.; Ritter, *Erdkunde*, XIX, 477 és köv. 1.; Conybeare és Howson, *the Life of saint Paul*, I, 175 és köv. 1. V. ö. Plinius, V, 23.

⁴³ *Cseleked.*, XIII, 43, 50.

⁴⁴ *Cseleked.*, XIV, 11—5.

⁴⁵ *Cseleked.*, XIII, 44; XIV, 1.

⁴⁶ *Cseleked.*, XV, 1, 3.

⁴⁷ Valójában e város Phrygiához tartozott (Strabo, XII, VII, 14). Meg is őrizte ennek a hagyományait (Waddington Le Bas, *Inscr.*, III, 668 sz. feliratáról).

⁴⁸ Számottevő romok Jalovatch közelében. Arundell, *Discoveries in Asia Minor*, I, 265 és köv.; W. L. Hamilton, *Re-*

tőségű város volt,⁴⁹ mígnem Augustus a római colonia rangjával és itáliai joggal ruházta fel.⁵⁰ Ettől fogva igen tekintélyessé és részben más jellegűvé vált. Addig, úgy látszik, olyanformán, mint Comana, papi város volt. A templomot, mely légiónyi hieroduljaival és nagy jószágaival híressé tette, a rómaiak bezűntették (Kr. e. 25).⁵¹ E nagy vallási intézmény azonban, mint ahogy mindig történni szokott, a lakosság erkölceiben mély nyomokat hagyott. A zsidók kétségtelenül a római colonia nyomán vándoroltak be pisidiai Antiochiába.

Szokásuk szerint, a két apostol szombaton elment a zsinagógába. A Törvény és a próféták olvasása után az előljárók, két jámbor formájú idegent látván, odaüzentek hozzájuk, hogy van-e valami buzdító szavuk a néphez? Pál beszélt,¹ előadta Jézus mysteriumát, halálát, feltámadását. Élénk benyomást keltett és a két apostolt felkérték, hogy a következő szombaton újra beszéljenek. A zsinagógából nagyszámú zsidó és proselyta kísérete őket és az egész héten át Pál és Barnabás igen tevékeny munkálkodást fejtett ki. A pogány lakosság hajlott a dologra és kíváncsisága fel volt gerjesztve.

A következő szombaton az egész város odagyült a zsinagógába; de az orthodox párt érzelmei alaposan megmásultak. Megbánta a türelmességet, melyet a múlt szombaton tanúsított; a tóduló tömegek nem

searches in Asia Minor, I, 471 és köv.; Laborde, *Voy. de l'Asie Mineure*, 113 és köv. 1., XXX, LXII ábr.

⁴⁹ Pénzérméi tanúskodnak róla.

⁵⁰ Strabo, XII, VIII, 14; Plinius, V, 24; Steph. Byz., e szó alatt; Eckhel, III, 18—19 1.; *Corp inser. gr.*, 1586, 2811 b; *Digesta*, L, XV, 8. V. ö. *Ann. de l'Inst. archeol. Rom.*, XIX, 147 1. A latin feliratoknak nagy a számuk. (Le Bas és Waddington, *Inscr.*, 1189—1194, 1815 és köv. sz.) A pénzérmek latinok.

⁵¹ Strabo, XII, VII, 14 (v. ö. XII, III, 31); Hamilton, 1. c. V. ö. Waddington magyarázatait Le Bas, III, 215—216 1. felirataihoz. Az érmek mindazonáltal azt bizonyítják, hogy az aniochiái külön kultusz egész Gordianusig tartott.

tetszettek a vezetőknek; sértésekkel tarkított vita támadt. Pál és Barnabás bátran állták a vihart, de a zsinagógában nem beszélhettek. Tiltakozva távoztak. «Kötelességünk volt, — mondták a zsidóknak, — hogy először nektek hirdessük Isten igéjét. Minthogy azonban visszautasítjátok és magatokat az örök életre méltatlanoknak nyilvánítjátok, a pogányokhoz fogunk fordulni.» E pillanattól fogva csakugyan⁵² Pálban mindjobban megszilárdult a gondolat, hogy a jövő nem a zsidóké, hanem a pogányoké; hogy az új területen az igehirdetés sokkal jobb gyümölcsöt teremne; hogy Isten őt egyenesen a népek apostolának rendelte és arra választotta ki, hogy a világ végéig hirdesse a jó hírt. Nagy lelkének különleges jellemvonása volt, hogy szüntelen táguljon és táruljon. Nem tudok mást, csak Nagy Sándor lelkét, mely fel volt ruházva a határtalan ifjúság ez adományával, az akarat és átkarolás e végtelen képességével.

A pogány lakosság kitűnő hajlandóságának bizonyult. Többen megtértek és mindjárt az első pillanattól fogva teljesen keresztényekké váltak. Ugyanezt fogjuk látni Philippiben, Alexandria Troas-ban és általában a római coloniákban. A vonzódás, melylyel e jó és vallásos emberek egy megtisztult kultusz iránt viseltettek és amely addig a zsidósághoz való megtérésekben nyilvánult, innentől fogva a kereszténységhez való megtérésekben fog nyilvánulni. Sajátos kultuszának ellenére, sőt talán visszahatásként e kultusszal szemben, Antiochia lakossága, mint általában az egész Phrygiáé, valamiféle hajlandósággal volt a monotheismus iránt.⁵³ Az új kultusz, mely nem kívánta a körülmetélést és nem kötelezett bizonyos kicsinyes szabályok betartására, sokkal alkal-

⁵² Pál maga is tudatában volt, hogy felfogása változott e tekintetben. II, Cor., V, 16; Gal., V, 11; Phil., III, 13; Eph., IV, 13—14; I Cor., I egészen; III, 1; IX, 20.

⁵³ *Corp. inser. gr.*, 3980 sz. E formula sajátosan phrygiai. V. ö.] lentebb 239—240 l. Továbbá, Pisidiával való ellentétet illetőleg, 4380 sz. *r. s. t. L. Le Bas*, III. 1231 sz.

masabb volt, mint a judaizmus, hogy a jámbor pogányokat magához vonja; hamarosan az övé is lett a pálma. E félreeső, a hegyek között eldugott, a hatóságtól kevésbé ellenőrzött vidékek, melyek híján voltak a történelmi hírességnek és mindennemű fontosságnak, kitűnő talajul szolgáltak a hitnek. Meglehetősen számos tagból álló Egyház alakult. Pisidiai Antiochia propaganda-központtá vált, honnan a tan körösköré sugárzott.

Az új hirdetésnek a pogányok között elért sikere végleg feldühösítette a zsidókat. Hitbuzgó cselszövény fonódott a térítők ellen. Egynéhányan a város legtekintélyesebb hölgyei közül áttértek volt a zsidóságra; az orthodox zsidók reábeszéltek őket, szóljanak férjeiknek, hogy Pált és Barnabást üzessék ki a városból. A két apostolt csakugyan községi határozattal ki is tiltották Pisidiai Antiochia városából és területéről.⁵⁴

Az apostoli szokás szerint lerázták a város felé lábaikról a port.⁵⁵ Azután Lycaonia irányába tértek és körülbelül öt napi úttal, mely termékeny vidéken vezetett át,⁵⁶ elértek Iconium városába. Mivelként Pisidia, Lycaonia is ismeretlen, kevésbé szem előtt lévő tartomány volt, mely megőrizte régi szokásait. A hazafiság ott még meglehetősen eleven volt,⁵⁷ az erkölcsök tiszták, a gondolkodás komoly és tisztességes.⁵⁸ Iconium régi kultuszok és régi hagyományok⁵⁹ városa volt, mely hagyományok sok tekintetben közelálltak a zsidókéihez.⁶⁰ A város, mely

⁵⁴ *Cseleked.*, XIII, 14 és köv., II Tim., III, 11.

⁵⁵ *Cseleked.*, XIII, 51. V. ö. Máté, X, 14; Márk, VI, 11; Lukács, IX, 5; *Cseleked.*, XVIII, 6.

⁵⁶ Laborde, *Voy. de l'Asie Min.*, 115 és köv. 1.; Sperling, *Zeitschrift für allgemeine Erdkunde*, 1864, 10 és köv. 1.

⁵⁷ *Corp, inser. gr.*, 3993, 4385 sz.

⁵⁸ *Corp, inser. gr.*, 3995 b, 4389 sz.

⁵⁹ Figyelembe veendő a tulajdonnevek barbár formája. *Corp, inser. gr.*, 3987 és köv. sz.

⁶⁰ Ch. Müller, *Fragm. hist. gr.*, III, 524 l. V. ö. Apamaeos Kibotos érmeit, tekintettel Enoch és Noé bibliai mythosaira.

addig igen kicsi volt,⁶¹ Pál odaérkeztekor kapta vagy volt közvetlenül előtte, hogy megkapja Claudiustól a colonia címet. Egy magasállású római tisztviselő, Lucius Pupius Fraesens, Galatia procuralora, a város második alapítójának nevezte magát és a város ősi nevét felcserélte a *Claudia* vagy *Claudiconium* névvel.⁶²

A zsidók, kétségtelenül e körülmény következtében, nagy számmal voltak a városban⁶³ és sok párt-hívei szereztek maguknak. Pál és Barnabás szónokoltak a zsinagógában; Egyház alakult. A térítők Iconiumol második, igen tevékeny központjává telték az apostolkodásnak és sokáig ott maradtak.⁶⁴ Itt történt, hogy, egy a III. század első felétől⁶⁵ fogva igen népszerű regény szerint, Pál megszerezte leg-szebb tanítványát, a hű és megható Theklát.⁶⁶ E történetnek nincs semmi valóságos alapja. Mindazonáltal kérdés, hogy vájjon az ázsiai pap, a regény szerzője, merőben önkényből választotta-e Iconium városát elbeszélése színhelyévé? Még ma is az e vidéki görög nők híresek bájaikról és valami endemikus hysteriában szenvednek, melyet az orvosok az éghajlatnak tulajdonítanak.⁶⁷ Akárhogy is, az apostolok igen nagy sikert értek. Sok zsidó megtért;⁶⁸ de még több prosely-

⁶¹ Strabo, XII, VI, 1.

⁶² *Corp, inser. gr.*, 3991, 3993 sz. (1. *addenda*); Le Bas, III, 1385, II; Eckhel, *l. η. v.* III, 31 33. Iconium (Konich) még ma is számot tesz.

⁶³ A zsidók Ázsia e központi részeiben való lakozását illetőleg 1. *Corp, inser. gr.*, 4129 sz. és talán 4087. sz. (Perről kiigazitása, *Exploration de la Galatie*, 207 és köv. 1.); *Csel eked.*, XVI, 3; I Petri, I, 1; a Galaliabeliekhez írott levél, mely feltételezi, hogy zsidók is vannak a megtértek között: II, 15; III, 2, 7—8, 13, 23—24, 28; IV, 3, 21, 31/

⁶⁴ *Cseleked.*, XIV, 3.

⁶⁵ Tertullianus, *De baptismo*, 17.

⁶⁶ L. Tischendorf, *Acta apoc.*, 40 és köv. 1.

⁶⁷ Sperling, az idézett folyóiratban, 23—24 1.

⁶⁸ Gal., II, 15; III, 2, 7—8, 13, 23—24, 28; IV, 3, 21.

tát szereztek az apostolok kívül a zsinagógán,⁶⁹ azok között a rokonszenvező lakosok között, kiket a régi kultuszok már nem elégítettek ki. Pál szép erkölcs-tana elbájolta a jó lycaoniaiakat,⁷⁰ kiket hiszékenységük egyébként is hajlandóvá tett, hogy bámulattal fogadják amit csodának és a Lélek természetfeletti adományainak tartottak.⁷¹

A vihar, mely a térítőkét Pisidiai Antiochia elhagyására kényszerítette, Iconiumban megismétlődött. Az orthodox zsidók izgatták a pogány lakosságot a térítők ellen. A város két pártra szakadt. Zavargás támadt; arról beszéltek, hogy a két apostolt meg kell kövezni. Menekültek és ott hagyták Lycaonia fővárosát.⁷²

Iconium egy évszaki tó közelében fekszik, küszöbén a nagy pusztának, mely Kis-Ázsia közepén terül el és amely addig nyakason ellenállt minden civilizálásnak. A tulajdonképpeni Galatia és Cappadocia felé vezető ut el volt zárva. Pál és Barnabás nekiindultak, hogy gyalogosan megkerüljék a kopár hegyeket, melyek délről félkörben határolják a síkot. E hegyek valójában a Taurus északi hágói; de minthogy a központi síkság magasan a tenger színe felett fekszik, a Taurus ezen a részen csak mérsékelt emelkedésű. A táj hideg és egyhangú; hol mocsaras, hol homokos vagy pedig a hőségtől kiszikkasztott talaj gyászosan komor képet nyújt. Csak a ma Karadagh⁷³ nevű ki-aludt tűzhányó tömbje emelkedik ki, mint valami sziget, ebből a végetlen tengerből.⁷⁴

Két kis jelentéktelen város, melynek bizonytalan

⁶⁸ Gal., IV, 8; V, 2; VI, 12. A Galatiabeliekhez írott levél e felhasználására nézve 1. lentebb, 30—32. 1.

⁷⁰ Gal., V, 21. '

⁷¹ Gal., III, 2—5.

⁷² *Cseleked.*, XIV és köv., II Tim., III, 11.

⁷³ „Feketehegy”/1 Régi nevét nein tudjuk.

⁷⁴ Strabo, XII, VI, 1; Hamilton, *Res.*, II, 310 és köv.; Laborde, *Voy. de l'Asie Min.*, 119 és köv. I.; Texier, *Asie Min.*, 651 és köv. 1.; Conybeare és Howson, I, 199 és köv. 1.

a holfekvése, vált most színhelyévé az apostolok tevékenységének. E két kis város Lystra és Derbó.⁷⁵ A Karadagh völgyeibe rejtve, pásztorkodásból élő szegény népességtől környezve, az ókorban ismert legmegátalkodottabb zsványok barlangjainak tövében a két város merőben megmaradt vidékies mivoltában.⁷⁰ A civilizált római úgy érezte olt magát, mintha vadak közé

⁷⁵ Lystra alkalmasint Madenscher vagy Binlir-kilissé, a Karadagh területein (Hamilton, II, 316 és köv. és a 423 sz. felirat; v. ö. Laborde, 120 és köv. 1.; Conybeare és Howsan, I, 200 és köv. 1.; 1. azonban Texier, *Descr. de l'Asije Min.*, 132—133). Lystrát nem szabad összetéveszteni Uistra, ma *Ilisra* helységgel (Hierocles, *Sgneed.*, 675 1.; Wesseling., *Noticiae episcop.*, 70, 115, 157—158, 177, 193—194, 212—213, 254—255 1., Parthey; Bolotoff és Kiepert térképei Tchikatchef nyomán; Texier, *I. c.*; Hamilton, II, 325). Derbé talán Divlé, a Taurus lejtőinek völgyében; Strabo (XII, VI, 2 és 3) és Steph. Byz. (a *Μέ(ίβη* szónál) ilyen értelemben tanúskodnak. V. ö. Texier, *Asie Min.*, 658 I. Divlé szolgáltatott is két feliratot (*Corpus inser. gr.*, 4009 c², 4009 c³; Le Bas, III, 1807, 1808). Mindazonáltal minthogy Steph. Byz. egy *λψ/ήν-t* (helyesen: *λίμνη*) említ Derbé közelében, Derbét azonosítani lehet egy régi város romjaival is, melyeket (Hamilton az Ak-Ghieul-tó közelében fedezett fel (1. Kiepert térképét Kis-Ázsiáról. Hamilton, II, 313, 319 és köv. 1. és 1421 sz. felirat). Ilyenformán Lystra és Derbé körülbelül nyolc mérföldnyire esnének egymástól és teljesen ugyanegy földrajzi határba tartoznak. Ahogy e két városról rendszerint egymással kapcsolatosan van szó (*Cseleked.*, XIV, 6; XVI, 1), azt bizonyítja, hogy szomszédosak voltak. Mindenesetre e két helységre nézve *Cseleked.*, XIV, 21; XVI, 1—2 ad tájékoztatást és < csak azok között a városnyomok között habozhatunk, melyek a Karadagh—Ak-Ehicul-úton vannak elszórva. Derbét a régi geográfusok úgy tekintették, hogy Isauriához tartozik. Isauria és Lycaonia határa a római korban igen határozatlan volt. V. ö. Strabo, XII, VI, 2; Plinius, V, 23, 25.

⁷⁶ Az isauriaik, a elitek, a homonadok. Strabo, XII, VI, 2—5; Tacitus, *Ann.*, III, 48; VI, 41; XII, 55. Az isauriak még jó sokáig a középkorban is megmaradtak ebben a mivoltukban. Teljesen csak a szeldzsukok fékeztek meg őket. Trebellius Pollion, *A harminc zsarnok*, 25; Vopiscus, *Probus*, 19; Ammianus Marcellinus, XIV, 2; XXVII, 9; Aranyszájú Szent János, *Epist.*, 522, 570, 593, 596 és köv., 599, 606, 630, 631, 633 és köv., 656, 661, 673, '676, 679, 682. 683, 708 1. (Monlfaucou kiad.)

került volna.⁷⁷ Lycaoni nyelven beszéltek.⁷⁸ Zsidó csak kevés volt.⁷⁹ Claudius azzal, hogy a Taurus hozzáférhetetlen területein coloniákat létesített,⁸⁰ nagyobb rendet és biztonságot teremtett ez árva vidékeken, mint amelyet valaha is élveztek.

Elsőbb Lystrát evangelizálták.⁸¹ Olt sajátos eset játszódott le. Az első időkben, hogy az apostolok a városban időztek, híre ment, hogy Pál csodásán meggyógyított egy sántát. E hiszékeny és a csodához vonzó lakosság különös képzelődésnek adta át magát. Azt hitték, hogy a két apostol, két istenség, aki emberi formát öltött, hogy a halandók között járjonkeljen. Az istenek ioldreszállásában való hit nagyon el volt terjedve, főként Kis-Ázsiában. Nem sokkal később Tyanai Apollonius életét olybá fogják tekinteni, hogy egy istennek vándorlása a földön;⁸² Tyan nincs messze Derbétől. Minthogy egy régi phrygiai hagyomány, amelynek templom, évenként ismétlődő ünnep és kedves mesék⁸³ őrizték az emlékét, Zeusról és Hermesről költött ily utazást, a két apostolt az isteni utasok nevével illették. Barnabást, ki magasabb természetű volt, mint Pál, nézték Zcusnak; Pál, aki a szót vitte, volt Hermes. Éppen a város kapuja előtt állt egy Zeusnak szentelt templom.⁸⁴ A pap, értesül-

⁷⁷ Ez volt a benyomása Cicerónak, ki két hétig táborozott Cybistrában, Derbé közelében; az egész tartományról mély lenézéssel beszél. (Ciliciából keltezett levelek *ad fám.* és *ad Att.*)

⁷⁸ *Cseleked.*, XIV, 11; Steph. Byz. a *Λεοβη* vagy *-ΙιΑβεία* szónál.

⁷⁹ *Cseleked.*, XIV, 19 (görög szöveg) erre mulat. Mindazonáltal voltak zsidók. *Cseleked.*, XVI, 3.

⁸⁰ Claudionopolis Mout a Calycadnusnál (Hierocles, *Synecd.*, 709 l., Wess.; *Nolitia episc.*, 85, 129, 224 l., Parthey kiad.); Claudiconium, stb. Le Bas, III, 1385².

⁸¹ Iconiumtól Lystráig (ha Lystra Madenscher) az út tizenhárom óra. Laborde, 119 l.

⁸² Eunap., *A sophisták élettörténete*, 454, 500 l. (I)idot kiad.)

⁸³ Ovidius, *Mélám.*, VIII, 621—720.

⁸⁴ *Zebz mjónvXüs*, N. ö. *Corp. inser. gr.*, 2963 c sz.

ven, hogy isteni megnyilatkozás történt és istene megjelent a városban, áldozatot akart bemutatni. A bikákat már elővezellék és a virágkoszorúkat felagatták a templom homlokzatára,⁸⁵ mikor Barnabás és Pál ruháikat meglépve és azt erősítgetve, hogy ők is csak emberek, siettek oda. E pogány népek, mint már mondtuk, a csodának egész más értelmet tulajdonítottak, mint a zsidók. Ez utóbbiak szemében a csoda tan tétel i érv volt; amazok szemében: valamely isten közvetlen megnyilatkozása. Az apostolok, mikor az ilyenmű lakossághoz szóltak, nem annyira Jézust, mint inkább Istent hirdették; prédikálásuk tisztára zsidó vagy inkább deista volt.⁸⁶ A proselyta-szerzésre törekvő zsidók mindig érezték, hogy ami vallásukban megfelel az emberek egyetemének, az csak a monotheista alap; minden egyéb, a mózesi rendszabályok, messianista eszmék stb., mintegy második lépcsőfoka a hitnek, külön java Izrael fiainak, családi örökség-féle, mely nem ruházható át.

Mínhogy Lystrában csak kevés, vagy egyáltalán nem volt palesztinai eredetű zsidó, az apostol élete ott sokáig igen nyugodalmas volt. A város egyik családja központja és iskolája volt a legmagasabb fokú jámborságnak. Állt pedig az egy Lois nevű nagyanyából, Eunika⁸⁷ anyából és egy Timotheus nevű fiatal fiúból.⁸⁸ A két nő kétségkívül proselyta-mivoltban tartozott a zsidó valláshoz, Eunika pogány férfihoz ment volt nőül,⁸⁹ ki Pál és Barnabás odaérkeztekor már halott volt. Timotheus a két nő között a

⁸⁵ *Πρόσκ* csak a templomra vonatkozhat. *Ἀχούσαντες* szintén azt a feltevést vallja, hogy a jelenet távol történt a helytől, hol Pál volt. Végül, a gondolat, hogy Pál lakása elé jöttek áldozatot bemutatni, túlzott és ellenkezik az ókor szokásaival. Ismeretes, hogy az áldozásokat a templom előtt és nem abban bent végezték.

⁸⁶ *Cseleked.*, XIV, 15—17.

⁸⁷ E női név Cyprusban is előfordul. L. Papé, s. h. v.

⁸⁸ II Tim., I. 5; III, 15. E levél apokryph, de bajos feltenni, hogy a két név csak koholmány.

⁸⁹ *Cseleked.*, XVI, 1. L. lentebb 43 1,

szent iratok tanulmányozásában és a legnagyobb áhítatot érzéseiben nőtt fel; de, mint ahogy a legjámborabb proselytáknál is gyakran történt, szülői nem végeztek el rajta a körülmetélést.⁹⁰ Pál megtérítene a két nőt. Timothcus, ki tizenöt éves lehetett, anyjától és nagyanyjától beavatást nyert a keresztény hitbe.

E megtérések híre elhatott Iconiumba és pisidiai Anliochiába és újra lángra lobbantotta a két város zsidóinak haragját. Megbizol! a két küldtek Lystrába, kik zavargást támasztottak. Pált a fanatikusok megragadták, kihurcolták a városból, elhalmozták kődobálásokkal és halottként hagyták a földön.⁹¹ A tanítványok segítségére jöttek; sérülései nem voltak komolyak; visszament a városba, alkalmasint éjszaka és másnap Barnabással utazott Derbébe.

Hosszú ideig ott időztek és sok lelket nyertek meg. E két Egyház, a lystrai és a derbéi volt az első két Egyház, mely majdnem tisztán csak pogányokból állott. Elképzelhető, mennyire különböztek az ily Egyházak a palesztinaiaktól, melyek a vegyületlen zsidóság kebelében alakultak, de még az antiochiaitól is, mely zsidó kovász körül és már judaizált társadalomban alakult. Itt merőben új hívőkkel volt dolog, igen vallásos jó vidékiekkel, kiknek képzelete azonban vajmi másféle volt, mint a syriaiaké. Eddig a keresztény igehirdetés csak nagy városokban gyümölcsözött, hol nagy számmal voltak az iparúzó lakosok. Innentől fogva keletkeztek kisvárosi Egyházak is. Se Iconium, se Lystra, se Derbé nem volt elég jelentékeny, hogy olyanforma Anya-Egyházat alkosson, aminő volt Corinthusé vagy Ephesusé. Pál megszokta, hogy lycaoniai keresztényeit a tartományról nevezze el, melyben laknak. Már pedig e tartomány »Galatia« volt, abban a közigazgatási értelemben véve a nevet, melyben azt a rómaiak alkalmazták.

A Galatia nevű római tartomány ugyanis távol-

⁹⁰ Cseleked., XVI, 3.

⁹¹ Cseleked., XIV, a és köv.; II Tim., III, 11. V. ö. II Górnak, XI, 25,

ról se csak azt a gall kalandoroktól benépesített területet foglalta magában, melynek Ancyra városa volt a központja.⁹² Mesterséges halmazat volt ez, megfelelően a tartományok átmeneti egyesítésének, melyet Amyntas galatii király hajtott végre. E király a philippi-i ütközet és Deiotáres halála után Antoniustól megkapta Pisidiát,⁹³ azután Galatiát és Lycaonia és Pamphylia egy részét.⁹⁴ Augustus megerősítette birtokaiban.⁹⁵ Uralkodásának végén (Kr. e. 25) Amyntas a tulajdonképpeni Galatián kívül bírta Lycaoniát és Isauriát bezárólag egész Derbéig, Phrygia dél-keleti és keleti részét Antiochia és Apollónia városokkal, Pisidiát és a tracheái Ciliciát.⁹⁶ Halála után mindez országok, a tracheái Cilicia⁹⁷ és a pamphyliai városok kivételével⁹⁸ egyetlen római provinciát alkottak.⁹⁹ A tartomány tehát, mely a hivatalos névtárban Galatia nevet viselte, legalább az első Caesarok alatt magában foglalta: 1. A tulajdonképpeni Galatiát, 2. Lycaoniát,¹⁰⁰ 3. Pisidiát,¹⁰¹ 4. Isauriát,¹⁰² 5. a Sziklás-Phrygiát Apollónia és Antiochia városokkal.¹⁰³ Ez az állapot sokáig

⁹² L. Perrot, *De Gál. prov. rom.*, 33 és köv. 1.; *Explor. de la Gál.*, 114 és köv. 1; Waddington felirat magy. Le Bass, II, 337, 349; Robiou, *Hist. des Gaulois d'Orient*, 259 és köv. 1. és térkép.

⁹³ Appianus, *Bell. civ.*, V, 75.

⁹⁴ Dio Cassius, XLIX, 32.

⁹⁵ Dio Cassius, LI, 2.

⁹⁶ Strabo, XII, V, 4; VI, 1, 3, 4; VII, 3; XIV, V, 6.

⁹⁷ Strabo, XIV, V, 6.

⁹⁸ Dio Cassius, Lili, 26.

⁹⁹ Strabo, XII, V, 1; VI, 5; VII, 3; XVII, III, 25; Dio Cassius, LIII, 26.

¹⁰⁰ Dio Cassius, LIII, 26. V. ö. Plinius, *H. N.*, V, 25, 42.

¹⁰¹ Strabo, XII, VI, 5. V. ö. Mommsen, *Res gestae divi Aug.*, VII 1.

¹⁰² Plinius, V, 23; Le Bas, *Inscr.*, III, 1385² és Waddington jegyzete. Hozzátartozott Amyntas királyságához; mikor pedig Amyntas meghalt, se szabadságát nem kapta vissza, se valamely más provinciához nem csatolták oda.

¹⁰³ Henzen, 6912 sz. V. ö. Perrot, *De Gál. prov. rom.*, 39 és köv., 46 és köv. 1.; Mommsen, *Res gestae divi Aug.*, VII 1. Apolloniát illetőleg mindazonáltal 1. Le Bas, III, 1192 sz,

így tartott.¹⁰⁴ E nagy egésznek, mely jóformán Kis-Ázsia egész közepét magában foglalta, Ancyra volt a fővárosa.¹⁰⁵ A rómaiaknak nem volt ellenszenves, hogy a nemzetiségek szétbontása és az emlékezés útvesztésbe vitele végett ilyenformán megváltoztassák a régi földrajzi fogalmakat és önkényes közigazgatási csoportokat alakítsanak, amelyek hasonlítottak a francia départementokhoz.¹⁰⁶

Pálnak az volt a szokása, hogy az egyes országokat közigazgatási nevükön említse.¹⁰⁷ A terület, melyet pisidiai Antiochiától Derbéig evangelizált, neki: Galatia; a terület keresztényei: a Galatiabeliek.¹⁰⁸ E név rendkívül kedves maradt neki. A galatii Egyházak azok közé tartoznak, amelyek iránt az apostol a legtöbb gyengédséggel viseltetett és amelyek a legtöbb személyes ragaszkodással voltak iránta. Az e jó lel-

¹⁰⁴ Így Iconium, mint jótevőjének hódol Galatia egy procuratorának. (*Corp, inser. gr.*, 3991 sz.) V. ö. Le Bas, III., 1385^s. Plinius (*Fl. N. V.*, 42) a *Lystrenia* Galatia lakosai között említi. Amit Galatia határaitól mond (V, 25 és 42), zavaros, de lényegileg nincs ellentétben thesisünkkel. Ptolemaeus (V, IV, 1, 10, 11) ugyanúgy nézi Galatiát, mint Strabo. V. ö. Henzen, 6940 sz.; Le Bas, III, 1794; Capitolinus, *Maximinus et Balbinus*, 7; I Patri, I, 1. A feliratok, melyek, mint Henzen, 6912, 6913; Marini, *Atli*, 766 1.; Le Bas, III, 176, 627, 1816; Perrot, *De Gál.*, 102 I. Galatia mellett felsorolják a hozzácsatolt provinciákat, csak azt bizonyítják, hogy a régi nevek fentmaradtak. Egyébiránt e provincia-halmazatok gyakran változtak, főként Vespasianától kezdve. V. ö. Le Bas és Waddington, III, 1480; Perrot, *De Gál.*, 134—136 I.

¹⁸⁵ *Corp, inser. gr.*, 4011, 4020, 4030, 4032, 5896; Henzen, 6912, 6013; Marini, *Atli*, 766 1.; Perrot, *De Gál.*, 102 I. Eckhel, *D. η. v.*, III, 177—178.

¹⁰⁸ Strabo, XII, IV, 6; XVII, HI, 25. Ugyanez a politika észlelhető Galliában is. Azonban a tartományon belül, melynek határai nagyon változékonyak voltak, a régi kerületi és községi beosztások megmaradtak.

¹⁰⁷ *Ázsia, Macedonia, Achaia* nála az ilyen nevű provinciát jelzi, nem pedig azt az országot, mely valamikor e nevet viselte.

¹⁰⁸ Ez magyarázza meg a Galatiabeliekhez írott levélnek azt az egyedülálló sajátosságát, hogy nincs semmiféle meghatározott Egyházhoz intézve. És ez magyarázza meg Szent Pál életének egyik látszólagos különösségét. A Galatiabeliekhez

kéknél talált barátságának és odaadásnak az emléke egyik legerősebb benyomása volt apostoli pályájának.¹⁰⁹ Némely körülmény még fokozta ez emlékek élnétségét. Úgy látszik, galatai időzése alatt az apostol gyengeség! vagy betegségi rohamokban szenvedett, melyek gyakran ismétlődtek. A proselyta hívek gondoskodása, figyelmessége szívéig meghatotta.¹¹⁰ Az üldöztetések pedig, melyeket együtt szenvedett velők,¹¹¹ végleg erős kötelékekkel fűzte őt hozzájuk. A kis lycaoniai központ ilyenképpen nagyon jelentőssé vált: Szent Pál szeretett vissza-vissza térni reá, mint első művére; később innen vette két leghűbb segéd társát, Timotheus-t és Caius-t.¹¹²

Négy vagy öt esztendőt töltött el így meglehetősen szűk körben. Akkoriban nem gondolt azokra a gyors nagy utakra, melyek élete vége felé mintegy szenvedélyévé váltak, hanem inkább szilárd megalapozására törekedett oly Egyházaknak, melyek támaszpontul szolgáljanak neki. Nem tudni, hogy ez idő alatt voltak-e összeköttetései az antiochiai Egyházzal, melytől megbízását kapta. A vágy, hogy viszontlássa ez Anya-Egyházat, felébredt benne. Elhatározta, írott levél azt sejteti, hogy Pál hosszan időzött azoknál, kikhez e levelet intézi és belső viszonyban volt velük, legalább is annyira, mint a korinthusiakkal vagy a thessaloniaiakkal. Már pedig a *Cselekedetekben* említés sincs a tulajdonképeni Galatia evangelizációjáról. Második útjában Pál „állaimén a galatai országon“ (*Cseleked.*, XVI, 6); látni fogjuk, hogy akkor csak igen rövid időzéstől lehet szó; semmikép se valószínű, hogy az a mélyreható és folyamatos evangelizáció, mely a Galaliabeliekhez írott levél háttere, ily sebes utazás alatt ment végbe. Ezzel szemben, ami az első utazásban szembeötlő, az annak hosszú tartama, tekintve a bejárt terület kis terjedelmét és, ha a galatai Egyházak alapítása nem ezalatt történt, az eredmény csekély voltát. Ha azonban ekkorra tesszük a galataiak evangelizálását, megkapja a kellő nyomatékot, melyet Szent Pál életének egyensúlya megkíván. A *Cseleked.* XVI, 6 és XVIII, 23, összevetése arról győz meg, hogy a *Cselekedetek* szerzőjének *Γαλατική χώρα* a római provincia Galatiát jelenti és az a rész, melyről e helyeken szól, Lycaonia. Ne hivatkozzunk ennek ellenében arra, hogy mikor a XIV. fejezetben Iconium, Lystra és Derbé evangelizálásáról beszél, a *Cselekedetek* Szerzője mellőzi a Galatia nevet. Itt részletes előadásról van

hogy odautazik és visszafelé végigjárja az útvonalat, melyet már bejárt volt. A két térítő másodszer is meglátogatta Lystrát, Iconiumot, pisidiai Antiochiát. Újból időztek e városokban, erősítve a híveket a hitben, buzdítva őket a kitartásra, a türelemre és oktatást adva, hogy a megpróbáltatásokon át jutnak be Isten országába. Egyébiránt e félreeső Egyházak szervezete igen egyszerű volt. Az apostolok mindegyikben kiválasztottak öregeket, kik aztán, miután ők eltávoztak, letéteményesei voltak fenhatóságuknak. A búcsúzási szertartás igen megható volt. Böjtöltek, imádkoztak, azután az apostolok Istennek ajánlották a híveket és mentek.

Pisidiai Antiochiából az apostolok újra elértek Pergába. Úgy látszik, térítésüket ezúttal siker koronázta.¹¹³ A körmenetes, zarándokos és panegyriás városok gyakran kedvező helyek voltak az apostolok igehirdetésére. Pergából egy napi úttal eljutottak Attaliába, Pamphylia nagy kikötőjébe.¹¹⁴ Itt hajóra szálltak, hogy Seleuciába menjenek, azután visszatértek a nagy Antiochiába, hol öt év előtt Isten kegyelmére bízták őket.

A térítés területe nem volt nagy kiterjedésű. Felölelte Cyprus szigetét hosszanti irányában és egy szó, míg *Cseleked.*, XVI, 6; XVIII, 23 összegezve beszél. Bizonyosság reá, hogy egyik esetben felcseréli *Φρυγία* és *Γαλατική χώρα* sorrendjét. A *Cselekedetek* szerzőjének szemében e két utazás Kis-Azsián át konfirmáló, nem pedig térítő út (*Cseleked.*, XV, 36, 11; XVI, 5, 6; XVIII, 23). Végül, minthogy az egyik utazásban Szent Pálnak Troas, a másikban pedig Epheus a célja, a *Cseleked.* XVI, 6. és XVIII 23. Étrendje érthetetlen, ha *Γαλατική χώρα* a tulajdonképpeni Galatia. Miért e különös elkanyarodás észak felé, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a központi pusztaságon mily nehezen lehet áthatolni? Abban a korban alkalmasint nem volt semmiféle út Iconiumból Ancyrába (Perrot, *De Gál.*, 102—103 1.). Mily valószínűtlen, hogy a jeruzsalmi küldöttek (Gal., I, 7) ily utazást végeztek volna! Tegyük hozzá, hogy Barnabás emlegetése a Galatiabeliekhez írott levélben arra val¹, hogy a galatiiaiak ismerték őt, ami a galatiiaiak evangelizálását az előző missio idejébe utalja.

¹⁰⁹ Gal., IV, 14—15, stb.

⁴¹⁰ (iab, IV, L3 -14.

körülbelül száz mértföldnyi szaggatott vonalat foglalt le Kis-Ázsiában. Az első példa volt ilyenmő apostoli útra; mi sem volt megszervezve. Pálnak és Barnabásnak nagy külső nehézségekkel kellett küzdeniök. Nem szabad ez utazásokat úgy képzelnünk, mint egy Xavér Ferenc vagy Livingstone utazásait, melyeket gazdag társulatok támogatnak. Az apostolok sokkal inkább szocialista munkásokhoz hasonlítottak, kik korcsmáról-korcsmára járva terjesztik eszméiket, semmint modern hittérítőkhez. Mesterségük szükséges maradt nekik; kénytelenek voltak állomásokat tartani, hogy dolgozzanak és útvonalat ahhoz képest kellett beosztani, hogy hol kapnak munkát. Késedelem, meddő hónapok, elvesztegetett idő voltak ennek a következményei. A roppant akadály ellenére is ez első térítő út általában óriási eredménnyel járt. Mikor Pál újból hajóra szállt, hogy visszatérjen Antiochiába, már voltak megtért pogányokból alakult Egyházak. A nagy lépés meg volt téve. Az összes e nemű tények, melyek előzőleg történtek, többé-kevésbé határozatlanok voltak. Ezeket illetőleg lehetséges volt elfogadhatóan felelni Jeruzsálem fájbeli zsidóinak, kik azt tartották, hogy a körülmetélés kötelező előfeltétele a keresztény hitvallásnak. Ezúttal azonban a kérdéssel egyenesen kellett szembe nézni. És kiviláglott egy másik nagyfontosságú tény is: a kiváló hajlandóság, melyet bizonyos, a mythologiai kultuszoknak hódoló fajoknál az Evangélium befogadására lehetett találni. Jézus tanítása nyilvánvalóan hasznát fogja látni annak a varázsnak, mellyel a judaismus eladdig a jámbor pogányokra volt. Kis-Ázsia különösen ki, volt jelölve, hogy a második keresztény föld legyen.' A csapások után, melyek nemsokára Palesztina Egyházait sújtandók voltak, az lesz az új hit fő tűzhelye, legfontosabb átalakulásainak színpada.

¹¹¹ Gal., III, 4.

¹¹² *Cseleked.*, XVI, 1—2; XX, 4.

¹¹³ *Cseleked.*, XIV, 25. Pamphyliában voltak zsidók. Philo, *Leg. ad Calum.* 36 §; *Cseleked.*, II, 10.

¹¹⁴ *Ma Adalia*,

III. FEJEZET

Az első körülmetelés! ügy.

Pál és Barnabás visszaérkezett az antiochiai Egyházban örömköltés üdvözölte. Az egész Singon-ucca¹ ünnepe; az Egyház összesereglett. A két térítő elmondta kalandjait és hogy Isten mit műveit általuk. «Isten maga, mondták, nyitotta meg a pogányoknak a hit kapuját.» Szóltak Galatia Egyházairól, melyek majdnem mind pogányokból állanak. Az antiochiai Egyház, mely a maga részéről már rég elismerte a pogányok megkeresztelésénck legitim voltát, helyeselte viselkedésüket. Több hónapon át maradtak Antiochiában, megpihenve fáradalmaiktól és új erőt merítve az apostoli szellem e forrásából.² Úgy látszik, ekkor történt, hogy Pál megtérített és mint tanítványt, kísérőt és munkatársat³ magához csatolt egy körülmetéletlen és pogány szülőktől származott Titus⁴ nevű fiatalembert, kit ettől fogva mellette lehet látni.

Súlyos és Jézus művét majdnem megsemmisítő véleménykülönbség támadt ez időben és egész a romlás széléig taszította a megszületésben lévő Egyházat.

¹ Malata János, 242 I. (Bonni kiad.). L. Az *apostolok*. 226—227 l. ,

² *Cseleked.*, XIV, 27—28.

³ II Cor., VIII, 23.

⁴ Gal., II, 1, 3; Tit., I, 4

E véleménykülönbség a helyzet lényegéből fakadt; nem lehetett kikerülni; oly válság volt, melyen az új hitnek át kellett esnie.

Jézus, mikor a vallást a legmagasabb csúcsra emelte, amelyet csak valaha is elért, nem mondta meg teljeá világossággal, hogy zsidónak marad-e vagy nem? Nem jelölte meg, hogy mit akar megőrizni a judaismusból. Hol azt mondta, hogy beteljesíteni jött Mózes/törvényét, hol pedig, hogy pótolja azt. Igazában, egy nagy költőnek, amilyen ő volt, ez csak jelentéktelen részlet lehetett. Ha az ember eljutott az égi Atyának, annak a megismeréséhez, kit szellemben és igazságban imád, többé már nem tartozik semilyen szektához, semilyen külön valláshoz, semilyen iskolához. Az igaz vallást vallja; az összes szertartások közömbösekké válnak; nem viseltetik lenézéssel irántuk, mert olyan jelek, melyek tiszteletreméltók voltak és ma is azok; de már nem tulajdonít nekik bentrejlő értéket. Körülmetélés, kresztség, hűsvét, kovásztalan kenyér, áldozások — mindez egyaránt másodrangúvá válik. Az embernek eszébe se jutnak. Egyébiránt, életében egyetlen körülmetéletlen se csatlakozott határozottan Jézushoz; a kérdésnek tehát nem volt alkalmá felvetődnie. Mint az összes lángelméjű férfiak, Jézus is csak a lélekkel törődött. A gyakorlati kérdések, még a legfontosabbak is, azok, melyek az alsórendű elmék előtt főbenjáróknak tűnnek fel és amelyek a szorgos embereket leginkább gyötrik, neki nem is voltak a világon. - -

Halálakor általános volt a tanácstalanság. A hívek, magukra hagyatva, megfosztva attól, ki egész eleven theologia volt nekik, visszatértek a zsidó új tattság szertartásaihoz. A legnagyobb mértékben jámborak voltak, már pedig a jámborság azidött a zsidó jámborság volt. Megőrizték szokásaikat és visszamerültek azokba az apró rendszabályokba, melyeket a közönséges emberek a zsidóság lényegének tekintenek. A nép szent embereknek tartotta őket; sajátjaos megfordulással a farizeusok, kik Jézus

legfinomabb gúnyolódásának céltáblájául szolgáltak, majdnem kibékültek tanítványaival.⁵ A sadduceusok voltak azok, kik az új mozgalom legengesztelhetetlenebb ellenségeinek mutatkoztak.⁶ Úgy látszott, annak, hogy valaki keresztény legyen, a Törvény legaprólékosabb betartása volt az első feltétele.

E felfogással hamarosan nagy nehézségek álltak elő. Mert mihelyt a keresztény család kezdett növekedni, az új hit éppen a nem izraelita származásuaknál, a judaismushoz vonzó körülmételekkel talált leginkább befogadásra. Körülmételekre kötelezni őket: lehetetlen volt. Péter csodálatraméltóan gyakorlati józan ésszel tisztán látta ezt. Másrészt a félénk elméjük, olyanok, mint Jakab, az Úr testvére a legnagyobb mértékben istentclenségnek tartották, hogy pogányok bejuthassanak az Egyházba és együtt étkezzenek velők. Péter amennyire csak tehette, halasztotta a megoldást.

Egyébként, a zsidók is, a maguk részéről ugyanabban a helyzetben voltak és hasonlóképp viselkedtek. Amikor a proselyták vagy párthívek mindenfelől özönlöttek hozzájuk, nekik is szembe kellett nézni a kérdéssel. Némelyek, kik haladottabb elméjük voltak, tudománytalan jámbor laikusok, kik nem álltak a doktorok befolyása alatt, nem erőlködtek a körülmételéssel; sőt megesett, hogy az újonnan megtérteket le is beszélték róla.⁷ Ez egyszerű és jámbor szívek a világ üdvét akarták és ennek a fejében minden egyebet odaáldoztak. Ezzel szemben az orthodoxok, élükön Schammai tanítványaival, a körülmételést elengedhetetlennek nyilvánították. Ellene lévén a pogányok közül való proselyta-toborzásnak, mit se tettek a vallás befogadásának megkönnyítésére; ellenkezőleg, a megtértek iránt bizonyos ridegséggel

⁵ *Cseleked.*, V, 34; XV, 5; XXI, 20; XXIII, 9 és köv.

⁶ *Cseleked.*, IV, 5—6; XXIII, 6 és köv.

⁷ Kierzik, hogy Josephus így gondolkodott (*Ant.*, XX, II, 5; *Vita*, 23), valamint az a zsidó is, kinek Strabo, XVI, II, 35 37 közli a nyilatkozatait.

viseltettek; Schammai, mondják, bottal kergette el őket magától.⁸ A vélemények e különbözősége világosan látható az adiabenei királyi család esetében. Az az Ananias nevű zsidó, ki megtérítette, erősen lebeszélte Izatest, hogy körülmetéltesse magát: »Egész jól lehet, mondta, valaki zsidó körülmetélés nélkül is; az igazán fontos: Istent imádni.» A kegyes Helena ugyanezen a véleményen volt. Ezzel ellenkezőleg, egy Eleazar nevű rigorista kijelentette, hogy a király, ha nem metélteti körül magát, istentelen; a Törvényt olvasni nem ér semmit, ha nem tartják be; az első szabály a körülmetélés. A király e vélemény értelmében cselekedett, megkockáztatva vele, hogy elveszti koronáját.⁹ A kis királyok, kik a gazdag házasságok miatt, melyekre Herodes családja lehetőséget nyitott, a judaismushoz csatlakoztak, ugyanígy alávetették magukat e dolognak.¹⁰ Azonban az igazi jámborság kevésbé járt egy rugóra, mint a politika és a kapzsiság. Sok jámbor neophyta élt zsidó módra, anélkül, hogy végrehajttatta volna magán a műveletet, mely a közönséges felfogás szerint első feltétele volt a bejuthatásnak.¹¹ Ebből folytonos zavar származott reájuk. A vakbuzgó társadalmak, melyekben erősek az előítéletek, vallási szertartásaikat a jó modor és a jólneveltség dolgaivá szokták emelni.¹² Míg Franciaországban a hitbuzgó embernek, hogy jámborságáról tanúságot tegyen, bizonyos szégyenkezéssel, a megbecsülés károsodásával kell küzdenie, a muzulmánoknál, megfordítva, a vallásos ember a kifogástalan ember; aki nem jó muzulmán, nem számít úriembernek; olyan a helyzete, mint nálunk valami faragatlan és rosszmódorú vidékinek. Hasonlóképpen Angliában és az Egyesült-Államokban aki nem tartja

⁸ Bab, Talin, *Schabbath*, 31 a.

⁹ Jos., *Ant.*, XX, II, 5. L. *Az apostolok*, 256 l.!

¹⁰ Jos., *Ant.*, XVI, VII, 6; XX, VII, 1, 3. V. ö. *Masseket Gérim*, ed. Kichheim, c. i.

¹¹ Suetonius, *Domitianus*, 12.

¹² L. lentebb, 205, 213 l. .

meg a vasárnapot, kiközösíti magát a jó társaságból. A zsidók között a körülmételetlennek még rosszabb volt a helyzete. Az ilyen emberrel való érintkezés az ő szemükben valami elviselhetetlen volt; a körülmételetés nekik mindenkire nézve, aki körükben akart élni, kötelezőnek tűnt fel.¹³ Aki nem vetette neki alá magát, alrendü teremtés volt, lisztátlan állatféle, kit kerüllek, otromba fickó, kivel jótársaságbeli ember nem állhatott összeköttetésben.

A zsidóság kebelében levő nagy dualismus nyilvánult meg itten. A Törvény, mely lényegileg korlátozó és az elszigetelésre irányul, egész más szellemű, mint amely szellem a prófétákat löl ti el, kik a világ megtéréséről álmodoznak és oly széles horizontokat fognak ál. Két, a tahnudi nyelvből való szó igen jól juttatja kifejezésre a különbségei. A *hagada*, szemben a *halaka*-val, jelenti a népies kihirdetést, mely a pogányok megtérítését célozza, szemben a tudós kazuisztikával, mely csak a Törvény szoros betartására gondol, anélkül, hogy bárkit is meg akarna téríteni. Hogy a Talmud nyelvén szóljunk, az evangéliumok *hagada*-k; ezzel ellentétben a Talmud a *halaka* végső kifejezése. A *hagada* az, mely a világot meghódította és a kereszténységet megalkotta; a *halaka* viszont a forrása az orthodox judaismusnak, mely még mindig megvan és nem akar tágítani a keretein. A *hagada* olybá mutatkozik, hogy főként galileai dolog; a *halaka* főként jeruzsalmi termék. Jézus, Hillel, az apokalypsisok és az apokryphák szerzői *hagadislák*, a próféták tanítványai végtelen aspirációik örökösei; Schammai, a talmudisták, a Jeruzsálem elpusztulása után következett zsidók *halakisták*, a Törvénynek és szigorú szabványainak hívei. Látni fogjuk, hogy, egész a 70-ik év végső válságáig, a Törvényhez szító fanatizmus napról napra növekszik és a nemzet nagy összeomlásának előestjén, mintegy reakcióképpen Pál tanaival szemben, megszüli a «tizennyolc rendszabályt», mely

¹³ Josephus, *Vita*, 23.

azután zsidók és nem-zsidók között lehetetlenné tesz minden közlekedést és megnyitja szomorú történetét annak az elzárkózott, gyűlölködő és gyűlölt zsidóságnak, mely a középkor zsidósága volt és a Kelet zsidósága még ma is.

Világos, hogy a megszületésben levő kereszténységnek itt volt a fordulópontja, melytől jövője függött.¹⁴ A judaismus reá fogja-e kényszeríteni vagy nem sajátos rítusait a hozzátóduló tömegekre? Különbséget fog-e tenni a monotheista alap között, mely lényege és a rendszabályok között, melyek arra reáakodtak? Ha, amiként a schammaiták óhajtották, az első felfogás győz vala, a zsidó propaganda befejezte pályafutását. Bizonyos, hogy a világ nem vált volna zsidóvá, a szó szűkre határolt értelmében. Ami a judaismup vonzerejét tette, az nem rítusok rendszere volt, mely elvben nem különbözött a többi vallás rítusaitól, hanem theologiai egyszerűsége. Olybá nézték, mint valamiféle deismust vagy vallási philosophiát, amint-hogy például egy Philo felfogásában a judaismus igen jól társult a philosophiai speculatiókkal, az essenusoknál bizonyos társadalmi utópia formáját öltötte magára, a Phocylidesnek tulajdonított költemény¹⁵ szerzőjénél a józan ész és a becsületesség egyszerű catechismusává, az »Értelem uralmáról« című értekezés¹⁶ szerzőjénél pedig valami sloicismusfélévé váll. Mint az összes, eleinte a kasztra és törzsre alapítóit! vallások, a judaismus is halmozva tartalmazta a viselkedési szabályokat, melyek arra voltak rendelve, hogy a hívőt elkülönítsék az egyéb világtól. E szabályok, amikor a judaismus arra aspirált, hogy az egyetemes, kizárás és elkülönülés nélkül való vallás legyen, már csak akadályul szolgáltak. Deismusi, nem pedig mozaismusi mivoltában volt arra hivatva, hogy az emberiség egyetemes vallása legyen. »Szeress minden em-

¹⁴ L. már *Cseleked.*, X, 13—15.

¹⁵ Jacob Bernarys, *Ueber das phokylideische Gedicht* (Berlin, 1856).

¹⁶ Josephus művei között.

bért, mondta Hillel, és kalauzold őket a törvényhez; ne tedd másnak, amit nem akarsz, hogy neked tegyenek. Ez az egész Törvény; minden egyéb csak kommentár hozzá.«¹⁷ Olvassuk el Philo értekezéseit »A szemlélődő életről« vagy a »Minden ember szabad« címűt, sőt olvassuk el bizonyos részeit a zsidó szerzőktől származó sybillai verseknek:¹⁸ oly eszmekörbe jutunk, melyben nincs semmi sajátosan zsidó, valami általános mysticismusu világba, mely ugyanannyira zsidó, mint amennyire buddhista vagy pythagorasista. A Pseudo-Phocylides egész a szombat eltörléséig megy! Kérzik, hogy mind e férfiak, kik az emberiség megjavításáért lángoltak, a judaismust valami általános erkölcsantra akarták redukálni, arra törekedtek, hogy megszabadítsák minden particularismustól, mind attól, ami körülhatárolt kultusszá teszi.

Aminthogy három fődolog a judaismust csakugyan valami igen elzárkózottá tette és pedig a körülmetélés, a vegyes házasságok tiltása és a megengedett és a tilos húsételek között való különbségtétel. A körülmetélés a felnőtteknek fájdalmas, nem veszélytelen és a legnagyobb mértékben bántó szertartás volt. Egyike volt az okoknak, hogy a zsidók kívül rekedtek a közösséggel való együttélésen és külön kasztot alkottak.¹⁹ A fürdőkben és gymnasiumokban, az ókori városok ez oly fontos helyein, a körülmetélés a zsidót mindenféle bosszantásnak tette ki. Valahányszor a görögök és rómaiak figyelmét ^leirányították, kitörő nevetés volt a következés. A zsidók ezt nagyon érzékenyen vették és kegyetlen visszatorlásokkal bosszulták meg.²⁰ Többen, hogy megmeneküljenek a kinevettetés-

¹⁷ *Pirke Aboth*, I, 12; Bab. Talm., *Schabbalh*, 31 a.

¹⁸ *Carmina sibyll.*, III, 213 és köv. V. ö. Strabo, XVI, II, 35—37. Figyelemreméltó, hogy a Pseudo-Phocylides, a Pseudo-Heraclites, az ál-sibylla minden aggály, nélkül használnak néha pogány kifejezéseket.

¹⁹ Tac., *[list.*, V, 5. V. ö. Strabo, XVI, II, 37.

²⁰ L. a szigorú büntetést, melyet Apion állítólag szenvedett, mert gúnyolta a körülmetélést. Josephus, *Contra Ap.*, II, 13.

től és hogy görögöknek nézzék őket, sebészi műtéttel igyekeztek palástolni származási jelöket,²¹ mely műtéti eljárásnak Celsus megőrizte a leírását.²² Ami a megtérteket illeti, kik alávetették magukat e bevezető szertartásnak, csak rejtőzködéssel kerülhették el a csúfolódást. Úriember sohasem törődött volna bele az ilyen helyzetbe és kétségtelenül ez az oka, hogy a zsidóságra való áttérés a nők között sokkal gyakoribb volt, mint a férfiak között,²³ mert nekik nem kellett ily visszataszító és minden tekintetben kényelmetlen megpróbáltatással kezdeniük. Sok példa van rá, hogy zsidónők pogányhoz mentek férjhez, de egyetlen egy sincs, hogy zsidónak pogány volt a felesége. Sok zavar származott innen és szükségét érezték, hogy jöjjön, valamely szabad felfogású casuista, ki békét teremtené e feldúlt családokban.

Hasonló nehézségek eredtek a vegyes házasságokból. A zsidók az ily házasságot merőben parázsnaságnak tekintették;²⁴ ez olyan bűn volt, melyet a *kanaiin* törrel büntettek és pedig éppen mert a Törvény nem szabott rá határozott lakolást, hanem a hitbuzgók karjára bízta a megtorlást.²⁵ Eképpen, bár a hit és Krisztus szeretető egybefűzte őket, két kereszténynek akadályba ütközhetett, hogy házasságot kössön egymással. A Jézushoz megtért izraelita, ki görög származású nővért akart feleségül venni, ezt az ő sze-

²¹ I Makk., 1,15; I Lor., VII, 18; Jos.,4nh, XII, V, 1; Martialis, VII, XXIX (XXX) 5; Bab. Talm., *Jebamoth*, 72a; Jer. Talm., *Jebamolh.*, Vili, 1; Buxlörf, *Lex. chald. talm. rabb.*, a szónál.

²² *De medic.*, VII, 25. V. ö. Dioscorides, IV, 157; Epiphanes, *De mensuris et ponderibus*, 16.

²³ Josephus, B. II, XX, 2. V. ö. Derenbourg, *Palestine d'apres les Thalmuds*, I, 223 l., jegyzetek és *Borschiingen der uriss. talm. Vereins*, 14 sz. 1867 (Beilage zu *Ben Chananja*, 6 sz.), 190 l.; *Cseleked.*, XIII, 50; XVI, 1/

²⁴ Genesis, XXXIV, 14 és köv.; Exodus, XXXIV, 16; Numeri, XXV; Deuter., VI, 3 és köv.: I Kir., XI, 1 és köv.; Jer. Talm., *Megilia*, IV, 10.

²⁵ Mischna, *Sanhedrin*, IX, 6. V. ö. Numeri, XXV, 13.

mében szent egyesülést a leggyalázóbb nevekkel halotta megbélyegeztetni.²⁶

Nem kisebb következzésekkel járlok a tiszta és tisztátlan húsételekre vonatkozó szabályok. Erre nézve fogalmat alkothatunk abból, amit még ma is láthatunk. Miután a modern erkölcsök már nem türik a meztelenséget, a körülmetélésnek az izraelitákra nézve megszűntek a hátrányai. De a külön mézárszék szükségessége nagyon feszélyező maradt. Azokat, kik szigorúan tartják a szabályokat, eltiltja a keresztényeknél való étkezéstől, következésképpen elkülönülésre kötelezi őket a társadalom egyetemétől. Ez a szabály a főoka, hogy sok országban a zsidóság még az elzárkózott szekta állapotában leledzik. Oly országokban, melyekben az izraeliták nincsenek elkülönítve a nemzet többi részétől, botránykoztatásoknak a kútfeje; ennek a megértése végett elég látnunk, hogy a Németországból vagy Lengyelországból jött puritán zsidók mennyire megütözkönek a szabadosságokon, melyeket a Rajnáán innen lakó hitsorsosaik megengednek maguknak. Azokban a városokban, amelyekben, mint Salonikiben, a lakosság többsége zsidó és a gazdagság a zsidók kezében van, e szabályok lehetetlenné teszik az eleven társadalmi érintkezést. Már az ókor is panaszkodott e béklyók miatt.²⁷ Egy zsidó törvény, maradványa azoknak a távoli századoknak, melyekben a tisztálkodási rendszabályok lényeges részét tették a vallási törvényhozásnak, tilalommal sújtotta a sertést, amire Európában nem volt semmi ok. Ez ősi ellenszenv, keleti eredetnek a nyoma, a görögök és rómaiak szemében gyermekesnek tűnt fel.²⁸ Nagy csomó más szabály abból az időből maradt fenn, melyben a civilizálók egyik főgondja volt megakadályozni alárendeltjeiket, hogy undorító dolgokat egyenek, hullákat megérintsenek. Végül, a házaseslet egész-ségtana a hivatalos tisztatlanság meglehetősen bonyo-

²⁶ V. ö. I Cor., VII.

²⁷ I Cor., X, 25 és köv.; Tac., *Hist.*, V, 5.

²⁸ Philo, *Leg. ad. Caium*, 45 §; Strabo, XVI, II, 37.

dalmas törvénykönyvével terhelte a nőt. Az efajta rendelkezéseknek az a tulajdonságuk, hogy túlélék az időt, amelyben megvolt a lét jogosultságok és hovatovább olyannyira feszélyezőkké válnak, amennyire eredetileg helyesek és üdvösek lehettek.

Λ húsételekre vonatkozó szabályokat egy sajátos körülmény különösen súlyosakká tette. Az isteneknek bemutatott áldozatokból származó húst tisztállannak tekintették.²⁹ Már pedig a húst az áldozás után gyakran piacra vitték,³⁰ ahol nagyon nehéz volt megkülönböztetni a többitől. Végeláthatatlan aggályok származtak ebből. A szigorú felfogású zsidók nem tartották megengedhetőnek, hogy az ember összecsússzon vásároljon a piacon; azt kívánták, hogy az eladót ki kell kérdezni a hús eredete felől, a vendéglőst pedig <tz ételek elfogadása előtt az elkészítés módja felől.³¹ E casuistical terhet reakényszeríteni a neophylákra, nyilvánvalóan annyit jelentett volna, mint elrontani a dolgot. A kereszténység nem vált volna a kereszténységgé, ha, mint a mai judaismus, kötelezve lett volna, hogy külön mézarszékeket állítson fel és ha a keresztény a szabályok megsértése nélkül nem étkezhetett volna együtt a többi emberrel. Ha az ember látta, hogy az cfajta rendelkezésekkel túlterhelt vallások a nehézségek micsoda hálójába préselik az életet;³² ha látta, hogy Keleten a zsidót, a muzulmánt rituális törvényei falként választják el az európai világtól, melyben helyet kaphatna, megéri roppant fontosságát a kérdéseknek, melyek a most tárgyalt időpontban jutottak dűlőre. Az volt kockán, hogy a kereszténység formalista, rituális vallás, mosakodások, tisztálkodások, tiszta és tisztátlan dolgok között való

²⁹ Lxodus, XXXIV, 15; Mischna, *Aboda zara*, 11, 3.

³⁰ Theophratos, *Jellcmr.*, IX; Servius, *ad Aeneid.*, VIII, 183.

³¹ I Cor., VIII, 4 és köv.; X, 25 és köv.

³² Példaként a syriai metualikat említem, kiket a legsötétebb fanatizmusban tart a szabály, hogy össze kell törniök minden edényüket és fenekestül felforgatják a házukat, ha egy keresztény érintésétől beszennyeződtek.

különbségtételek vallása legyen-e, vagy pedig a szellem vallása, idealista kultusz, mely megölte vagy megközelítőleg meg fogja ölni a vallási materialismust, az összes rendszabályokat, az összes szertartásokat. Világosabban mondva: arról volt szó, hogy a kereszténység kis szekta vagy egyetemes vallás legyen-e, hogy Jézus gondolata zátonyra jusson-c tanítványainak alkalmatlan volta miatt vagy pedig e gondolat a benne lakozó erő folytán diadalmaskodjon az aggályain néhány szűk látókörű és elmaradt címének, aki azon volt, hogy azt önmagával helyettesítse és eltörpítse.

Pál és Barnabás térítése oly határozottan vetette fel a kérdést, hogy többé nem volt mód meghátítani a megoldás elől. Pál, ki igehirdetésének első korszakában, úgy látszik, hangoztatta a körülmételést,³³ most feleslegesnek nyilvánította azt. A pogányokat általánosan beengedte az Egyházba; pogányokból álló Egyházakat alapított; Titus, benső barátja, nem volt körülmételve. A jeruzsálemi Egyház immár nem hunyhatott szemet ily közismert tények előtt. Arra nézve, amiről itt szó van, ez az Egyház általában habozó vagy a legmaradibb állásponton volt. A konzervatív szenátus ott volt megtalálható. Szomszédságában a templomnak, állandó érintkezésben lévén a farizeusokkal, az öreg apostolok, szűkfelfogású és félénk elmék, nem hajlottak Pál mélységesen forradalmi elveire. Egyébiránt is sok farizeus csatlakozott a kereszténységhez, anélkül, hogy letett volna szektájának lényeges elveiről.³⁴ Ezeknek az embereknek a feltevés, hogy körülmételés nélkül is van üdvözülés, egyértelmű lelt volna az istenkáromlással. Nekik az volt a felfogásuk, hogy a Törvény egész teljességében áll fenn továbbra is. Azt hallották, hogy Jézus megpecsételni jött a Törvényt, nem pedig, hogy megszüntesse azt. Ábrahám ivadékainak kiváltsága az ő szemükben érintetlen maradt; a pogányok nem jut-

³³ Erre látszik vallani II Cor., V, 16; Gal., V, 11, figyelembe véve (az *ἔτι*. nyomatakát.

³⁴ *Cseleked.*, XV, 5; XXI, 20.

haltak be Isten országába, csak ha előzőleg felvételt nyertek Ábrahám családjába; egyszóval, hogy valaki keresztény legyen, előbb zsidóvá kellett válnia. Látható, hogy soha a kereszténységnek alapvetőbb kérdést nem kellett megoldania. Ha a zsidó párt véleményére hajolnak, még az agape, a közös lakoma is lehetetlenné vált volna; Jézus Egyházának két fele nem étkezhetett volna együtt. A theologia szempontjából pedig még súlyosabb volt a kérdés: arról volt szó, hogy a Törvény szerint való cselekedetek vagy Jézus Krisztus kegyelme folytán üdvözül-e az ember?

A judeai Egyház néhány tagja, ki, úgy látszik, az apostoli testület megbízása nélkül³⁵ érkezett Antiochiába, kezdeményezte a vitát.³⁶ Kereken kijelentették, hogy körülmetélés nélkül nincs üdvözülés. Nem szabad feledni, hogy azok a keresztények, kiknek Antiochiában nevek és megkülönböztetett tekintélyük volt, Jeruzsálemben nem számítottak, viszont minden, ami Jeruzsálemből jött, nagy súllyal hatott az egész Egyházban, mert a tekintélynek ott volt a központja. Nagy izgalom keletkezett. Pál és Barnabás a legerélyesebb ellenállást fejtették ki. Hosszú viták folytak. Hogy ezeknek véget vessenek, azt határozták, Pál és Barnabás elmennek Jeruzsálembe, hogy e tárgyban értekezzenek az apostolokkal és az öregekkel.

Az ügy Pálra nézve személyileg is jelentős volt. Mindezideig majdnem teljesen függetlenül működött. Megtérése óta csak két hetet töltött Jeruzsálemben és tizenegy év óta nem tette be oda a lábát.³⁷ Többek szemében mintegy valami eretnekeféle volt, ki a saját szakállára tanított és csak alig tartozott össze a többi

³⁵ *Cseleked.*, XV, 24. A nyomaték, mellyel e dolgot firtatták, bizonyosság, hogy voltak kétségek felőle.

³⁵ *Cseleked.*, XV, 11—2.

³⁷ Gal., II, 1. Természetesebbnek tűnne fel „tizennégy“ esztendőnt mondani. De ha a tizenégy évet nem a megtérés pillanatától számítjuk (v. ö. *ibid.*, I, 17—18) szinte oly chronologiai nehézségekbe ütközünk, melyek jóformán megoldhatatlanok.

hívóvel. Büszkén hangoztatta, hogy neki megvolt a saját kinyilatkoztatása, a maga evangéliuma. Jeruzsálembe menni, ez, legalább látszatra, annyit jelentett, mint lemondani szabadságáról, evangéliumát alárendelni az Anya-Egyháznak, mástól tanulni, amit saját és személyes kinyilatkoztatásából is tudott. Nem tagadta az Anya-Egyház jogait; de résen volt velők szemben, mert ismerte az Egyház némely tagjának csökönységét. Ügyelt tehát, hogy ne kösse meg túlságosan magát. Kijelentette, hogy amikor Jeruzsálembe megy, nem azért teszi, mintha valami felhívásnak engedelmeskedne vele; sőt, szokott pretensiójának megfelelően,³⁸ úgy adta elő, hogy égi parancs vezetési és c dologra nézve is kinyilatkoztatásban volt része.³⁹ Magával vitte tanítványát, Titust, ki mindenben egyetértett vele és aki, mint már mondtuk, nem volt körülméltve.⁴⁰

Pál, Barnabás és Titus útnak indultak. Az anliochiai Egyház elkísérte őket a tengerparti Laodicea⁴¹ felé vezető úton. A phöniciái part mentén haladtak, azután átvágtak Samarián, lépten-nyomon találkozá atyafiakkal és elmesélve nekik, mily csodás térítéset végeztek a pogányok között. Nagy örvendezés volt mindenütt. így értek el Jeruzsálembe. Egyik legünnepélyesebb órája ez a kereszténység történetének. A nagy bizonytalanság most jut dűlőre; a férfiak, kiken az új vallás egész jövője nyugszik, szemtől-szembe kerülnek egymással. Leikök emelkedettségtől, szívök tisztaságától függ az emberiség jövője.

Tizennyolc év telt el Jézus halála óta. Az apostolok megöregedtek; egyikök vértanúságot szenvedett; mások talán meg is haltak már. Tudjuk, hogy az apostoli testület elhunyt tagjainak nem léptek újak a helyébe, hagyták, hogy e collegium a sors menete szerint fogyjon és enyésszen. Az apostolok mellett

³⁸ V. ö. *Cseleked.*, XXVI, 16 stb.

³⁰ Gal., II, 2.

⁴⁰ Gal., II, 1—3.

⁴¹ Ma *Lattakie*.

alakult egy öregekből álló testület, mely osztozott azok tekintélyében.⁴² A Szent-Lélek letéteményeseként szereplő »Egyház« apostolokból, öregekből és az összes hívekből állott.⁴³ Az egyszerű atyafiak között voltak fokozatok.⁴⁴ Az egyenlőtlenség teljes érvényben volt; de azt tisztán erkölcsileg értelmezték; nem volt szó se külső előjogokról, se anyagi előnyökről. A gyülekezetnek még mindig Péter, Jakab, az Úr testvére és János, Zebedeus fia¹⁵ volt a három fő, ahogy nevezték, »oszlopa«. Több galileai eltűnt; helyükbe más személyek léptek, kik a farizeus-párthoz tartoztak. Farizeus egyértelmű volt a »hitbuzgó«-val; már pedig mind e jó jeruzsalemi szentek maguk is nagyon hitbuzgók voltak. Nem lévén meg bennök Jézus elméje, választékossága, emelkedettsége, halála után valami nehézkes vakbuzgóságba merültek, olyan-félébe, amelyet mesterök oly élesen ostorozott. Képtelenek voltak az iróniára; jóformán elfeledték Jézus ékesszóló kifakadásait a képmutatók ellen. Némelyek mintegy zsidó talapoinfélék lettek, Keresztelő János és Banu módjára, melletverők, kik teljesen a formákra adták magukat és akikkel szemben Jézus, ha még élt volna, nem talált volna eléggé csípős szavakat.

Jakab, kinek az Igaz¹⁶ vagy »az Úr testvére^ volt a mellékeve, különösen kitűnt a Törvény pontos betartásában.¹⁷ Sőt némely, igaz, hogy nagyon kétséges, hagyomány szerint, egyenesen aszkéta volt, ki követte a nazireusi önmegtartóztatás összes szabá-

⁴² Cseleked., XV, 2, 22, 23; XXI, 18.

⁴³ Cseleked., XV, 4, 22.

⁴⁴ Cseleked., XV, 22.

⁴⁵ Gal., II, 9; Clem. Rom., *Epist. I ad Cor.* 5.

⁴⁶ Lehet, hogy c nevet csak halála után kapta, vonatkozással Epaias III, 10 versére, ahogy ez a Septuagintában olvasható, valamint *Hobliam* névre is. Hegesippos jelzi is az összefüggést és amikor szoros összeköttetésbe hozza a *Δίκαιος* és *Ωβλίαις* neveket, hozzáteszi *ὡς οἱ προφηται, δηλονοί περί, αὐτον*

⁴⁷ Jos., *Ant.*, XX, IX, 1.

lyait, nőtlenségben élt,⁴⁸ nem ivott semmiféle részegítő italt, nem evett húst, haját soha meg nem nyírta, nem engedett magának se kenetet, se fürdőt, soha nem viselt se szandált, se gyapjúból való ruhát, hanem csak egyszerű vásznat.⁴⁹ Látni való, mi se lehetett volna ellentétesebb Jézus gondolataival, ki, legalább Keresztelő János halála óta az efajta maskarádékat merőben hiúságosaknak nyilvánította. Az önmegtartóztatások, melyeket a judaismus bizonyos ágazatai már felkaroltak,⁵⁰ divatba jöttek és uralkodó vonásává váltak az Egyház ama töredékének, melyet később egy állítólagos Ebion nevű emberrel hoztak kapcsolatba.⁵¹ A tisztavizü zsidók ellene voltak a megtartóztatásoknak,⁵² de a proselyták, főként a nők, nagyon hajlottak reájuk.⁵³ Jakab ki nem mozdult a templomból; mondják, hogy órákhosszat térdelt imádkozva, annyira, hogy térdei megkérgesedtek, mint a tevékéi. Azt tartották, hogy mint Jeremiás, a népért

⁴⁸ Ez ellentmondónak tűnik fel az I Cor., IX, 5-höz viszonyítva és arról tanúskodik, hogy az arckép, melyet Hegesippos és Szent Epiphanes őrzött meg róla, részben a *priori* vonásokat foglal magában.

⁴⁹ Hegesippos, Eusebiusban, *Hist. eccl.*, II, 23. Eusebius, *H. E.*, II, 1; Epiph., haer. LXXVIII, 7, 13—14; Szent Jeromos, *De viris ill.*, 2; *Comm. in Gal.*, I, 19; *Adv. Jovin.*, I, col. 482 (Marlianay); Pseudo-Abdias, *Hist. apóst.*, VI, 5. V. ö. a nazareusok evangéliuma, Szent Jeromos, *De viris illnstr.* 2. Érzik e különös részeken, hogy visszhangja és gyakran szószerinti kivonata található bennök egy judeo-keresztény legendának, mely azon igyekszik, hogy nagyítsa Jakab szerepét és zsidó főpapot formáljon belőle. Egyébiránt *Cseleked.*, XXI, 23 és köv. eléggé mulatja Jakab vonzódását a fogadalmak és külső szertartások iránt. A levél, melyet neki tulajdonítanak, szintén bizonyos aszkéta jelleget tüntet fel.

⁵⁰ Daniel, I, 8, 12; Tobias, I, 12 és köv.; Josephus, *Vita*, 2—3. L. főként ami az essenusokat és az állítólagos terapeutákat illeti Philo és Josephus írásaiban és Eusebius erre vonatkozó megjegyzéseit (*Hist. eccl.*, II, 17).

⁵¹ Epiph., haer. XXX, 15—16; Homil. pseudo-clem., VIII, 15; XII; 1, j; XIV, 1; XV, 6. V. ö. Rom., XIV fejj.; Alexandriai Kelemen, *Paedag.*, II, 1.

⁵² Jer. Talm., *Nazir*, I, 6.

⁵³ Mischna, *Nazir*, III, 6; VI, 11; Jos., *B. J.*, II, XV, 1.

tart bűnbánatot, a nemzet bűneit siratja és imádása arra való, hogy elfordítsa róla a büntetést. Csak karjait kellett az ég felé emelnie, hogy csodákat műveljen.⁴⁵ Igaz-nak nevezték és *Obliam*-nak is, vagyis »a nép bátyjájának, mert úgy vélték, imái voltak azok, melyek az isteni haragot feltartóztatták, hogy mindent elsöpörjön.⁴⁶ A zsidók állítólag ugyanúgy tisztelték, mint a keresztények.⁴⁷ Ha e különös ember csakugyan fivére volt Jézusnak, legalább is azok közé az ellenséges testvérek közé kellett tartoznia, kik megtagadták és zár alá akarták vetni⁴⁸ és talán ezek az emlékek voltak, melyek az ily korlátozott gondolkodáson felháborodott Pálnak elméjében jártak, mikor a jeruzsalemi Egyház ez oszlopairól kijelentette: »Hogy mik voltak, nem törődöm velem! Isten nem néz a személyekre.«⁴⁹ Judás, Jakab testvére, úgy látszik, teljesen osztotta testvére nézeteit.⁵⁰

✓egcredményben a jeruzsalemi Egyház mind jobban és jobban eltávolodott Jézus szellemétől. A judaizmus ólomsúlya lenyomta. Jeruzsálem az új hitnek egészségtelen környezet volt, mely végül is megölte volna. A judaizmus e fővárosában igen nehéz volt nem maradni zsidónak. Éppen ezért az új emberek, amilyen volt Szent Pál is, szinte rendszeresen óva-

⁴⁴ Epiph., haer. LXXVIII, 14. .

⁴⁵ Vagy talán „a nép kötelékéinek Lehetséges, hogy e név eleinte a keresztények között való szerepét jellemezte, később aztán a judeo-keresztény legenda Jakab e szerepét az egész zsidó nemzetre vonatkoztatta.

⁴⁶ Hegesippos, *loc. cit.*; Epiphanes, haer. LXXVIII, 14.

⁴⁷ Hegesippos, *loc. cit.*; Josephus, *Ant.*, XX, IX, 1, oly rész, mely egészen hitelesnek tűnik fel. Ellenben amit Origenes (*Comm. in Math.*, Tom. X, 17 § és *Contra Cellám*, I, 47 §; II, 13 §), Eusebius (*H. E.*, II, 23; *Dem. co.*, III, 23) és Szent Jeromos (*De viris illustr.*, 2; *Adu. Jooin.*, 1. c.) tesznek hozzá, az Origenes tévedésének vagy valami becsusztatásnak a következménye.

⁴⁸ L. *Jézus élete*, 134 1.

⁴⁹ Gal., II, 6.

⁵⁰ Jud., 1 és az egész levél. V. ö. Máté, XIII, 55; Márk, VI, 3.

kodlak az olt időzéstől. Kénytelenítve lévén, nehogy elszakadjanak az ősi Egyháztól, megbeszélés végeit most feljönni az öregekhez, roppant kényelmei len helyzetben lelték magukat és a mii, melynek csak egyetértés és önmeglagadás biztosíthatott fennmaradást, nagy veszélyben forgott.

Az összejövetel csakugyan rendkívül feszélyezett és zavart volt.⁶¹ Legelsőbb tetszéssel hallgatták a beszámolást, melyben Pál és Barnabás elbeszélték térítő utazásaikat; mert mindnyájan, még a legzsidózóbbak is, azt tartották, hogy a népek megtérése a Messiás nagy jele.⁶² Az érdeklődés, hogy lássák azt az embert, kiről annyit beszéltek és aki oly új útra vitte a szektát, eleinte igen élénk volt. Dicsőítették Istent, hogy üldözöből apostolt csinált.⁶³ De amikor a körülmetélés és a Törvény kötelező betartása került sorra, teljes erővel kitört a különbözőség. A farizeus-párt a leghatározottabban hangoztatta követeléseit. Az emancipáció pártja diadalmas hévvel felelt. Több esetre hivatkozott, hogy körülmetéletlenek elnyerték a Szent-

⁶¹ E főfontosságú epizód történetét két előadásból, *Cseleked.*, XV és *Gal.* II ismerjük. A két előadás igen súlyos eltéréseket tüntet fel. Ami az anyagi tények pontosságát illeti, természetesen Pál előadását illeti az elsőbbség. A *Cselekedetek* szerzője erős politikai befolyásolás alatt ír. A tan tekintetében a pogányoknak kedvező párthoz tartozik; de a személyi kérdésekben sokkal puhább, mint Pál; lel akarja tüntetni még a nyomál is a véleménykülönbségeknek, melyek megvoltak; egyáltalában alapot akar vetni az elméletnek, mely az egybegyült Egyház hatalma felől kezdett érvényesülni. Ezért a megbeszélésnek valami zsinati jelleget ad, ami ily fokban nem volt meg és Pálnak oly engedelmességet tulajdonít, amely ellen ő maga tiltakozik (v. ö. *Cseleked.*, XV, 41; XVI, 14 és *Gal.* I és II). Másrészt Pált két gondolat tartja befolyás alatt: először vilathatlannak tüntetni fel a pogányokból alakult Egyházak jogát; azután pedig jól kidomborítani, hogy mit sem kapott és mit sem tanult az apostoloktól. Holott már maga a tény, hogy Jeruzsálemben jött, elismerése volt a jeruzsálemi Egyház fennhatóságának. A két előadást tehát kombinálni, módosítani és egyeztetni kell egymással.

⁶² *Cseleked.*, XV, 4, 14—18.

⁶³ *Gal.*, I, 23—24.

Lelket. Ha Isten nem tett különbséget pogányok és zsidók között, ki lehetne oly vakmerő, hogy helyette tegyen? Hogy tarthatnák szennyezettnek, amit Isten megtisztított? Miért terhelnék a neophytákat oly igával, melyet Izrael sarjadéka sem bírt meg? Az ember Jézustól üdvözöl, nem pedig a Törvénytől.⁶⁴ Pál és Barnabás e tétel támogatására elmondták a csodákat, melyeket Isten a pogányok megtérése végett műveit.⁶⁵ A Farizeusok azonban nem kisebb nyomatokkal azt vetették ellene, hogy a Törvény nincs eltörölve, az ember sohasem szűnik meg zsidó lenni és a zsidó kötelezettségei mindenkorra ugyanazok maradtak. Megtagadták az érintkezést Titus-szal, ki nem volt körülmetélve; Pált nyíltan hitetlennek és a Törvény ellenségének mondták.

A kereszténység történetének legbámulatosabb részlete, hogy ez a mély, gyökeres, elsőrangúan fontos kérdést érintő véleményeltérés nem okozott az Egyházban szakadást, mely annak vesztét vonta volna maga után. Pál kíméletlen és túlhajtó szellemének itt félelmes alkalom nyílt a megnyilvánulásra; gyakorlati józan esze, okossága, belátása kivédte a dolgot. A két párt élesen, tüzesen, majdnem bántón viaskodott egymással; senki se tett le a véleményéről, a kérdés nem jutott megoldásra, a hívek egyesülve maradtak a közös munkára. Egy felsőbb kötelék, a szeretet, mellyel mindnyájan Jézus iránt viseltettek, az emlékek, melyből valamennyien éltek, erősebb volt, mint a különbözés. A legalapvetőbb véleményi térés, mely az Egyház kebelében valaha is felmerült, nem vezetett anathemára. Nagy lecke, melyről a következő századok éppenséggel nem fognak tudni példát venni!

Pál megértette, hogy népes és szenvedélyes gyűléseken nem érhet el sikert, hogy olt a szűk felfogásunké lesz a győzelem, a judaismus Jeruzsálemben nagyon is erős, semhogy elvbeli engedményt lehetne

⁶⁴ *Cseleked.*, XV., 7 és köv.

⁶⁵ *Cseleked.*, XV, 12.

tőle reményleni. Külön-külön kereste fel a tekintélyes embereket, különösen pedig Pétert, Jakabot és Jánost.⁶⁶ Péter, mint minden ember, kit valamely fenkölt érzés éltet, közömbös volt a párldésekkel szemben. E viták elszomorították; ő összetartást, egyetértést, békét szeretett volna. Félénk és kevésé szélesen néző elméje nehezen szakadt el a judaismustól; jobb szeretete volna, ha az újonnan megtértek elfogadják a körülmetélést; de látta, hogy e megoldás nem lehetséges. A mélységesen jó természetek mindig határozatlanok; sőt néha valamelyest színlelésre ragadtatják magukat: mindenkit ki akarnak elégíteni; minthogy szemökben semmiféle elvi kérdés se ér fel a béke áldásával, a különböző pártok kedvéért ellentétes nyilatkozatokba bonyolódnak és ellentétes ígéretek tesznek. Péter néha elkövette ezt a vajmi csekély vétséget. Pállal a körülmetéletlenek mellett volt; a szigorú zsidókkal ő is a körülmetélést pártolta. Pál lelke oly nagy, oly nyílt volt, annyira tele az új tűzzel, melyet Jézus hozott le a földre, hogy Péternek rokonszenveznie kellett vele. Szerették egymást és amikor együtt voltak, az egész világ volt az, melyen a jövő ez uralkodói osztoztak.

Kétségtelen egyik ily beszélgetésük végén történt, hogy Pál, a nyelvnek és a lendületnek azzal a túlzásával, mely nála szokásos volt, így szólt Péterhez: »Megegyezhetünk egymással: a te részed a körülmetélés evangéliuma, az enyém a prepulium evangéliuma.« Pál később úgy hivatkozott e kijelentésre, mint valami annak rendje és módja szerint történt megállapodásra, melyet az összes apostolok elfogadtak.⁶⁷ Bajos feltenni, hogy Péter és Pál négy szemköztön kívül is mertek volna ismételni egy nyilatkozatot, mely a legnagyobb mértékben sérthette Ja-

⁶⁶ Gal., II, 2 és köv. Pál előadása nem zárja ki a gyűlések lehetőségét; de kizárja, hogy az ügyet főként gyűlésen tárgyalták és gyülekezet határozott felőle.

⁶⁷ Gal., II, 7 — 9; Cor., X, 13—16; Róm., XI, 13; XV, 14—16.

kab igényeit, sőt talán még Jánoséit is. Azonban a nyilatkozat elhangzott. E széles távlatok, melyek semmikép se egyeztek Jeruzsálemmel, megragadták Péter rajongó lelkét. Pál nagy hatást tett reá és teljesen megnyerte magának. Eladdig Péter keveset utazott; pásztori látogatásai, úgy látszik, nem terjedtek túl Palesztina határain. Körülbelül ötven éves lehetett. Pál világotjáró buzgása, apostoli útjainak elbeszélése, a tervek, melyeket a jövőre nézve közölt vele, feltűzték lelkesedését. Péter ekkortól fogva kezd távolmaradni Jeruzsálemtől és tér reá szintén az apostol vándorló életmódjára.

Jakab oly kétséges ízlésű szentességével coryphaeus volt a zsidózó pártnak.⁶⁸ Az ő műve volt majdnem minden fariseusnak a megtérése;⁶⁹ a párt⁷⁰ követelései benne találtak szószólóra. Minden arra mutat, hogy a dogmatikai elv tekintetében mi engedményt se tett,⁷¹ de csakhamar mérsékelt és békéltető felfogás kezdett kialakulni. Elismerték a pogányok megtérésének legitim voltát; kijelentették, hogy felesleges a körülmetélés kérdésével aggasztani őket, csak néhány erkölcsi vonatkozású vagy pedig oly szabályt kell érvényben tartani, melynek eltörlése nagyon is megütköztelné a zsidókat.⁷² Hogy a farizeusok pártját megnyugtassák, kijelentették, hogy a Törvény megmaradását ez nem érinti, hogy Mózes időtlen idők óta lelt és fog is lelteni mindig embereket, kik a zsinagógákban azt felolvassák.⁷³ A zsidó megtértek ekként alávétve maradnak az egész Törvénynek és az alóla

⁶⁸ *Cseleked.*, XXI, 18 és köv.; Gal., II, 12.

⁶⁹ Hegesippos, Eusebiusnál, *H. E.*, II, 23.

⁷⁰ Kétséggkívül ezek a Gal., II, 4 *παῖσαν τοι ψυδοῦδιλγυι*.

⁷¹ A *Cselekedetek* ellenkezőleg állítják. De Gal., II, 12 azt bizonyítja, hogy nem változtatott a véleményén.

⁷² *Cseleked.*, XV, 13—21.

⁷³ A XV, 21 versnek ez az értelme. A farizeusok nem olybá nézték a Törvényt, hogy az az egész emberi nemre vonatkozik; az ő szemükben az volt a lényeges, hogy mindig legyen egy szent törzs, mely azt megtartja és élő megvalósulását tünteti fel a kinyilatkoztatott eszménynek.

való felszabadítás csak a pogány megtörtökre vonatkozott.⁷⁴ A gyakorlatban egyébiránt kerülni kellett a szűkebb felfogásúak megbotránkoztatását. Alkalmassint a mérséklet hívei, c meglehetősen ellentmondásos megegyezés szerzői,⁷⁵ voltak azok, kik azt tanácsolták Pálnak, hogy hagyja körülmetéltetni Tilust. Amint-hogy Titus volt a helyzet egyik legfőbb nehézsége. A jeruzsalemi megtért farizeusok annak még csak elviselték a gondolatát, hogy Antiochiában vagy valahol messze Kis-Ázsiában vannak körülmetéletlen keresztények. De hogy Jeruzsálemben is lássanak ilyeneket, akikkel közlekedjenek és ezzel nyíltan megsértsék a Törvényt, melyen lényük legbensőbb lényével csüggttek, erre nem voltak hajlandók.

Pál a kívánalmat végtelen elővigyázatossággal fogadta. Megállapodtak, hogy Titus körülmetélését nem szükségesség gyanánt kívánják, Titus keresztény marad abban az esetben is, ha nem vetné alá magát e szertartásnak, csak úgy kéri tőle, mint előzékenységnek a jelét azok iránt az atyafiak iránt, kiknél ez lelkiismeret dolga és akik különben nem közlekedhetnének vele. Pál beleegyezett, de nem néhány kemény szó nélkül azok ellen, kik e követelést támasztották »a betolakodót Lak ellen, < »kik csak azért léplek be az Egyházba, hogy megapasszák a szabadságot, melyet Jézus hozott.«⁷⁶ Kijelentette, hogy véleményét semmiben se rendeli alá az övékének, hogy az engedmény, melyet tesz, csak erre az egy esetre szól; és csakis a békesség érdekében történik. E fenntartásokkal megadta beleegyezését és Tilust körülmetélték. A dolog nagyon nehezebbre esett Pálnak és a mondat, melyben szól róla, egyike a legsajátosabbaknak, melyeket leírt. A szó, melytől idegenkedik, nem akar kijönni a tollából. A mondat első pillantásra mintha azt mondaná, hogy Tilust nem metélték körül, holott magá-

⁷⁴ V. ö. *Cseleked.*, XXI, 20 és köv.

⁷⁵ V. ö. *Cseleked.*, XXI, 20—25.

⁷⁶ Gal., II, 4.

ban foglalja, hogy körülmetélték.⁷⁷ E kínos pillanat emléke gyakran feltámad benne; a zsidósághoz való visszatérés e látszata néha Jézus megtagadásának tűnik fel előtte; azzal nyugtatja magát, hogy azt mondja: »Zsidó voltam a zsidókkal, hogy megnyerjem a zsidókat.«⁷⁸ Mint mindazok az emberek, kik sokat adnak az eszmékre, Pál keveset adott a formákra. Láta a hiú voltát mindannak, ami nem a lélek dolga és mikor a lelkiismeret legfőbb érdekeiről volt szó, ő, aki rendszerint oly merev, odaáldozott minden egyebet.⁷⁹

A nagyhorderejű engedmény, melyet Titus körülmetéltetése jelentett, jó sok gyűlöletet lefegyverzett. Megállapodtak, hogy a távoli országokban, hol az újonnan megtértek nem voltak mindennapos érintkezésben a zsidókkal, elegendő, ha tartózkodnak a vértől, továbbá az isteneknek áldozott vagy megfojtott állatok húsától és a házasság, meg a két nem egymással való érintkezése dolgában ugyanazokat a törvényeket követik, mint a zsidók.⁸⁰ A disznóhús fogyasztását,

⁷⁷ Gal., II, 3—5. Az értelme ez: „Hogy Titust körülmetélték, nem kényszerrel történt. Körülmetélték a hamis atyafiak miatt... kiknek engedhettünk egy pillanatra, de elvben nem vetettük alá magunkat.¹¹ A tagadó formákkal való játék egyezik a héber nyelvhasználattal. V. ö. Róm., XV, 18. A *πρού ὥραν* és a *οὐσπεὶρ* szembeállítás megerősíti értelmezésünket. Ha nem fogadják el, az 5. versnek semmi értelme. V. ö. Tertullianus, *Contra Marcion.*, V, 3. Pál viselkedése e helyzetben, ha úgy volt, ahogy feltesszük, megfelel annak, amit *Cseleked.*, XVI, 3; XXI, 20 és köv., I Cor., IX, 20 és köv. és *Róm.*, XIV; XV, 1 és köv. mond.

⁷⁸ I Cor., IX, 20.

⁷⁹ L. főként a bálványoknak bemutatott áldozatokból származó húsételek tárgyában való válaszat. I Cor., VIII, 4 és köv.; X, 10 és köv. ,

⁸⁰ *Cseleked.*, XV, 28 és köv. V. ö. *Cseleked.*, XXI, 25; Apoc., II, 14, 20; Pseudo-Phocylides, 175 és köv. v.; Pseudo-Heraclites, 7-ik levél (zsidó vagy keresztény kéztől) 85 sor (Bernays kiad.); Pseudo-Clement., *Homil.*, VII, 4, 8; *Recogn.*, I, 30; IV, 36; VI, 10; IX, 29; *Constit. apóst.*, VI, 12; *Canones apóst.*, 63 canon (Lagarde); a lyoni és viennei Egyházak levele Eusebius, *H. E.*, V, 1; Tertullianus, *Ápol.*, 9; Minutius Felix, 30. A *πορνεία* szó értelmét illetőleg v. ö. I Cor., V, 1 és Levit., XVIII. E szó nem jelentheti tisztán csak a vegyes házasságokat;

aminek eltiltása mindenütt jeje volt a zsidóságnak, megengedték. Nagyjában és egészében a *noahita* szabályok voltak ezek, vagyis azok, melyekről azt tartották, hogy a Noénak adott kinyilatkoztatásban foglaltattak és amelyek megtartása minden proselytát kötelezett.⁸¹ A képzet, hogy az élet a vérben van, hogy a vér maga a lélek, a zsidókban borzadályt keltett a ki nem vértelt hússal szemben. A tőle való tartózkodás nekik a természeti vallás parancsa volt.⁸² Azt tartották, hogy a démonok kiváltképpen szomjúhozják a vért, miért is aki véres húst eszik, abban a veszedelemben forog, hogy valamely démon az aszaltársa.⁸³ Egy valaki, aki ugyanez idő tájban a híres görög moralista Phocylides neve alatt a nem-zsidók számára egyszerűsítve kis könyvbe foglalta a zsidó természeti erkölcsant,⁸¹ beérte az ilyenféle magyarázatokkal. E derék hamisító semmikép se iparkodik a judaismushoz téríteni olvasóját; csak a »noahita parancsolatokat« és a húsételt, meg a házasságot illető néhány, nagyon enyhített, szabályt igyekszik vele elfogadtatni. A húsételre vonatkozó szabályok nála tisztán egészségi és illendőségi tanácsok, tartózkodás az undortkeltő vagy ártalmas dolgoktól, a házasságot illetők pedig a nemi viszonyok szabályozását és tiszta-

v. ö. I Cor., VII. A vér elfogyasztásának tilalma a latinoknál csakhamar feledésbe merült (Szent Ágoston, *Contra Faust um*, XXXII, 13). A görögöknél azonban megmaradt. (Gangr. zsin., 18 canon; Böles Leó novellái, const. 58; Harmenopul., *Epitome canonum*, V szak., V cím, 14 sz., 65—66 l. (Freher); Colelier, *Ecet, graecae monum*, III, 504—505, 668—669; *De Sto Theodora*, 253 v., Wernsdorf, *Manuelis Philae carmina graeca*, 46 l.

⁸¹ Bab. Talm., *Sanhedrin*, 56 b.

⁸² Genesis, IX, 4; Levit., XVII, 114; jubil 7 f. (Ewald, *Jahrb.*, II és III évf.)

⁸³ Origenes, *Contra Celsum*, Vili, 30.

⁸⁴ Poéma *νοῦ & τιχόν*, 139, 145, 147, 148 v. (Bernays, *Ueber das phokyl. Gedicht*). Heraclites apokryph levelezése, mely nagy részben időszámításunk I. századából való, helyenkint hasonló irányzatot tüntet fel. V. ö. Bernays, *Die heraklitischen firiefe* (Berlin, 1869), 26 és köv., 68, 72 és köv. 1.

ságát célozzák.⁸⁵ A zsidó rituálé minden egyéb részre esik.

Egyébiránt a jeruzsalemi értekezlet határozatait csak előszóval formulázták és nem foglalták pontosan írásba, mert látni fogjuk, hogy gyakran kétségeskedtek felőlük.⁸⁶ A zsinattól megállapított dogmatikai canon fogalma ebben az időben még nem volt meg. Ez egy szerű emberek mélységes józan ésszel a politika legmagasabb fokára emelkedtek. Átlátták, hogy a nagy kérdésekből való kimenekülés egyedüli módja azoknak meg nem oldása, a középídon való maradás, ami senkit se elégít ki és hagyni, hogy a problémák elkopjanak és elenyésszenek, mert elfogy a létalapjuk.

A tanácskozók elégedetten váltak el egymástól. Pál kifejtette Péternek, Jakabnak és Jánosnak az evangéliumot, melyet a pogányoknak hirdet, mindhárman helyeselték, mi kifogásolni valót se találtak benne és nem próbálták, hogy bármit is még hozzátegyenek.⁸⁷ Lelkesen kezét fogták Pállal és Barnabással, elismerték közvetlen isteni jogukat a pogány világ apostolságára; valamiféle külön kegyelmet tulajdonítottak nekik küldetésük külön tárgyára nézve. A pogányok apostola cím, melyet Pál már felvett, nyilatkozata szerint⁸⁸ hivatalos megerősítést nyert és két-

⁸⁵ Poéma *vovdmv.óv*, 175 és köv. v.

⁸⁶ V. ö. főként *Cseleked.*, XV, 20 és I Cor., VIII—X. Lehetetlen elfogadni a *Cseleked.*, XV, 23—29-ben foglalt határozat szövegi hitelességét, mert először is, Szent Pál, Gal., II, hivatkozna e határozatra; 2. Gal., II, 12 és köv.-nek nem lenne értelme, ha e határozatot meghozták volna; 3. *Cseleked.*, XXI, 18 és köv., valamint XVI, 3 is ebben az esetben hiányával lenne a magyarázatnak; 4. Pál tana az áldozati húsról (I Cor., VIII—X) ellentétben van a határozattal; 5. a zsidó-keresztény párt mindig tagadta annak legitimitását, hogy a Törvény valamely része érvényét vesztesse, ami érthetetlen lenne, ha a kérdést oly emberek már elintézték volna, mint Jakab és Péter, kiket a judeo-keresztény párt legfőbb tekintélyeknek hirdetett.

⁸⁷ Gal., II, 2, 6 és köv. V. ö. *Κήρυγμα Παύλου*, idézi a *De non iterando baptismo* szerzője, Szent Cyprian művei függelékében. Rigault kiad., Párizs, 1648, függ., 139 l.

⁸⁸ Gal., II, 7—9. Valószínű, hogy Pál emlékezete itt egyezően működött álláspontjának érdekeivel és némi túlzásba sodorta.

ségtelenül elismerték, ha hallgatagon is, ami a legfőbb volt előtte, nevezetesen, hogy épp oly közvetlenül részesült a maga külön kinyilatkoztatásában, mint azok, akik látták volt Jézust, másszóval, hogy a da[^]maszkusi utón történt látománya egyenértékű volt a feltámadt Krisztus egyéb megjelenéseivel. Cserébe csak azt kérték az antiochiai Egyház három képviselőjétől, hogy ne feledkezzenek meg Jeruzsálem (szegényeiről. E város Egyháza ugyanis, kommunista szervezete, külön terhei és a nyomor következtében, mely Júdeában uralkodott, nagyon inségeskedett. Pál és pártja buzgón kapott az ötleten. Azt remélték, hogy valami adófélével betömik a jeruzsalemi türelmetlen párt száját és kibékítik a gondolattal, hogy vannak pogányokból alakult Egyházak. Némi adó árán megvásárolják a szellem szabadságát és összeköttetésben maradnak a központi Egyházzal, melyen kívül nem merték reményleni az üdvözülést.⁸⁹

Hogy semmi kétség se lehessen a béke felől, azt akarták, hogy Pált, Barnabást és Tilust Antiochiába való visszatértükben kísérje el a jeruzsalemi Egyház fő tagjainak ketteje, Juda Bar-Saba és Silvanus vagy Silas, azzal a megbízatással, hogy cáfoljanak reá a judeai atyafiakra, kik zavart támasztottak az antiochiai Egyházban és tanúskodjanak Pál és Barnabás mellett, kiknek elismerték a szolgálatait és a buzgalmat. Antiochiában igen nagy volt az öröm. Juda és Silas prófétai rangban voltak; az antiochiai Egyház lelkesülten hallgatta ihletett beszédüket. Silas oly jól érezte magát az élet és szabadság e légkörében, hogy többé nem is akart visszamenni Jeruzsálembe. Juda egyedül tért visisza az apostolokhoz, Silas pedig az testvéresülés napról-napra bensőbb kötelékeivel fűzte magát Pálhoz.⁹⁰

⁸⁹ Gal., II, 2.

⁹⁰ *Cseleked.*, XV, 22 és köv.

IV. FEJEZET.

A kereszténység nesztelen terjesztése. — Bevitele Rómába.

Mindenekelőtt, ha a kereszténység terjesztéséről van szó, nem szabad azt képzelni, hogy e terjesztést folyamatos missziók végezték és a mai missionariusokhoz hasonló igehirdetők útján, kiknek az a foglalkozásuk, hogy városról-városra járnak. Pál, Barnabás és útitársaik voltak az egyedüliek, kik néha eképpen cselekedtek. A többit oly munkások végezték el, kiknek neve ismeretlen maradt. A hírnevessé vált apostolok mellett ilyenformán volt egy homályos másik apostolatus, melynek tagjai nem voltak hivatásos dogmatizálók, de amely csak annál hatékonyabb volt. Az akkori zsidók kiválóaji nomádok voltak. Mint kereskedők, szolgák, kézművesek, foglalkozásukat gyakorolva járták a tengerpart összes nagy városait. Elevenek, iparkodók, tisztességesek voltak,¹ kik magukkal hordták eszméiket, jó példájukat, lelkesedésüket és e vallási tekintetben lesüllyedt néptömegekkel szemben teljes mértékben érvényesítették azt a fensőbbiséget, mely a lelkesült embert a közömbösök között kitünteti. Akik a keresztény szektához csatlakoztak, ugyanúgy utazgattak, mint a többi zsidó és magukkal vitték az üdvösséges újságot. Valami olyan

¹ Josephus, *Contra Apionem*, II. 39.

meghitt igehirdetés-féle volt ez és pedig jóval meggyőzőbb, mint bármely másformájú. Az új hívők szelídsege, derűje, jó kedélye, türelme² mindenütt jó fogadtatást szerzett nekik és megnyerte a szíveket.

Róma egyike volt az első helyeknek, hova ily módon a kereszténység eljutott. A birodalom fővárosa jóval korábban hallotta Jézus nevét, semmint hogy a közbeneső országok cvangclisálása megtörtént, ugyanúgy, mint ahogy a hegycsúcs már világos, mikor a közte és a nap között lévő völgyek még árnyékban vannak. Egyáltalában Róma találkozóhelye volt az összes keleti kultuszoknak,³ a Földközi-tenger vidékének az a pontja, mellyel a syriaiak leginkább voltak összeköttetésben. Roppant csapatokban érkeztek oda. Mint minden szegény népség, mely rohamra indul a nagyvárosok ellen, ahol szerencsét akar próbálni, szolgálatkészek voltak és alázatosak. Velők együtt csoportosan jöttek görögök, ázsiaiak, egyiptomiak, kik mind görögül beszéltek. Róma a szó szoros értelmében kétnyelvű város volt.⁴ A római zsidó és keresztény világnak három századon át görög volt a nyelve.⁵ Ami a leghitványabb és legtisztesebb, legjobb és legaljasabb Rómában található volt, annak a görög volt a nyelve. Rhetorok, grammatikusok, bölcsészek, érdemes pedagógusok, számadók, szolgák, fondorkodók, művészek, énekesek, táncosok, ügynökök, mesteremberek, új szekták hirdetői, vallási borosok — ez az egész világ mind görögül beszélt. A

² *Cseleked.*, XIII, 52 slb.

³ *Urbem. .. quo cuncta undique atrocitas aut pudenda confluunt celebrenturque.*; Tacitus, *Ann.*, XV, 44.

⁴ A római epigraphia tanúskodik róla, az irodalom pedig még inkább.

⁵ A zsidókat illetőleg 1. Garrucci, *Cimitero degli antichi Ébrei*, 63 1.; *Dissert. arch.*, II, 176—177 stb. I. A római zsidó feliratoknak csak egy negyedrésze latin. — Ami a keresztényeket illeti: 1. Rossi, *Inscr. christ. urbis Romae*, L — Mind a zsidók, mind a keresztények a latint gyakran görög betűkkel írták. Garrucci, *Cim.*, 67 I. és *Dissert.*, II, 164, 176, 180, 183, 181 l.

régi római polgárság az idegenek ez áradatában fuldokolva napról-napra vesztette a talajt.

Roppant valószínű, hogy néhány kereszténnyé vált syriai zsidó már 50 körül eljutott a birodalom fővárosába és ott elhintette eszméit. Aminthogy Claudius üdvös közigazgatási intézkedései között Suetonius a következőt is említi: »Kiűzte Rómából a zsidókat, kik Chrestus ösztönzése folytán gyakori zavargásokra ragadtatták magukat.«⁶ Minden bizonnyal lehetséges, hogy volt Rómában egy Chrestus nevű zsidó,⁷ ki zavargásokba vitte hitsorsosait és azok kiűzetését idézte elő. Sokkal valószínűbb azonban,⁸ hogy a *Chrestus* név nem más, mint magának Krisztusnak a neve.⁹ Az új hit megjelenése Róma zsidóságában kétségtelenül civakodásokat, verekedéseket, szóval oly jeleneteket idézett elő, mint amilyenek Damaszkuszban, Antiochiában, Pisidiában, Lystrában játszódtak volt le. Lehet, hogy véget akarván vetni e rendzavarásoknak, a rendőrség elhatározta, hogy a zavargókat ki kell űzni. A rendőrség vezetői csak felületesen

⁶ Suetonius, *Glaudius*, 25; *Cseleked.*, XVIII, 2. Az óvintézkedések, melyeket Dio Cassius LX, 6 szerint Claudius a zsidók ellen foganatosított, úgy látszik, különállók attól, amit Suetonius említ. Alkalmasint korábbi időpontra vonatkoznak.

⁷ E név meglehetősen használatos, különösen rabszolgák és felszabadítottak között; Orelli, 2414 stb.; Cic., *Epist. fal-n.*, II, 8. L. van Dale, *De orac.*, 604—605 l. (2-ik kiad.). Legkivált zsidók viselték: *Corp. inser. gr.*, 2114 bő.; Lévy, *Epigr. Beitr.*, 301, 313 l.; *Ant. du Bosph. cinim.*, 22 sz. felirat; *Mél. grécorom.* (Szent-Pétervári akad.) I, 98 l. V. ö. Marlialis, VII, LIV; de Rossi, *Homa sóit.* I, XXI, 4 sz.

⁸ *Cseleked.*, XVIII, 2 és Tacitus, *Ann.*, XV, 44 összehasonlítása e feltevést majdnem bizonyossággá teszi. Tacitus ugyanis arra vall, hogy a keresztényeket már Nero előtt büntették. Igaz, hogy Tacitus (*ibid.*) és egy más helyen (*Nero*, 16) maga Suetonius is pontosabban szól a keresztényekről. De feltehető, hogy Claudius életrajzában Suetonius egy korbéli előadást vagy rendőri jelentést másol.

⁹ A *χρηστι,απόδ* név, mely korábbi keletkezésű (1. *Az apostolok*, 234 l.), amellet szól, hogy már e korban is *χотарос* volt Jézus leggyakoribb neve. V. ö. Plinius, *Epist.*, X, 37. Szent Pál leveleiben rendszerint egyesíti a két nevet; néha külön használja az egyiket és külön a másikat.

vizsgálgatták, mi körül forog a veszekedés, mely vajmi kevésbé érdekelte őket; a kormányzat elé terjesztett jelentés azt a megállapítást tartalmazhatta, hogy az izgatókat *christiani-nak*¹⁰ nevezik, vagyis egy bizonyos *Christus-nak* a hívei és mert e név ismeretlen volt, alkalmasint *Chrestus-t* tettek a helyébe, megfelelően a kevésbé tanult emberek szokásának, hogy az idegen neveknek oly formát adnak, mely egyezőbb a nekik megszokottakkal.¹¹ Ebből arra a következtetésre jutni, hogy volt egy ilyen nevű ember, aki a zavargásokat támasztotta és vezette,¹² ahhoz csak egy lépés kellett; a rendőrség vezetői bizonyára megtették a lépést és minden további nyomozás nélkül kimondták a száműzetést mindkét pártra.¹³

A római zsidók legtömegesebben a Tiberis túlsó partján laktak,¹⁴ vagyis a város legszegényebb és

¹⁰ L. *Az apostolok*, 234—235 I.

¹¹ A két név összezavarását egyébként a *χρησोटόδ* iotacista kiejtésével is lehet magyarázni. Az ily összezavarás gyakori volt. L. Tertullianus, *Ápol.*, 3; Lactantius, *Instit.*, IV, VII, 5. A Constantin előtti feliratokban, melyekben a keresztények neve előfordul, három közül kettőben *χρησταχνοέ* olvasható (*Corpus inser. gr.*, 2833 d, 3857 g, 3857 p/ Az *i* betűnek *é* betűvel való helyettesítése egyébiránt igen szokásos jellemvonása a római helyesírásnak. Quintilianus, IV, 7; VII, 22. Orosius ÍVII, 6) *Christus-l* olvasott Suetonius szövegében.

¹² V. ö. *Csel eked.*, XVI, 17.

¹³ Suetonius jnem említi, mikor történt e száműzetés. Orosius Claudius uralkodásának kilencedik esztendejére (49—50) teszi, *Hist.*, VII, 6. Azonban Orosius erre nézve Josephus-ra hivatkozik, akinek műveiben mi említést se találunk a dologról. A *Cseleked.*, XVIII, 2 verse világosan mondja, hogy mikor Pál Corinthusban járt (52), e rendelet még friss keletű volt.

¹⁴ Philo, *Lag. ad Caium*, 23 §; Martialis, 1, XLII (XXXV), 3. A zsidók egész a XV. vagy XVI. századig a Trastevere-ben laktak (Bosio, *Rom. sott.*, II. k., XXII. fej.; v. ö. *Corp.*, 9907 sz.). Bizonyos azonban, hogy a császárok idejében más városrészekben is laktak, különösen pedig a Marsmezőn (*Corp.*, 9905, 9906 sz.; Orelli, 2522; Garrucci, *Dissert. arch.*, II, 163 L), a Porta Capena-n kívül (Juv., *Sat.*, III, 11 és köv.; Garrucci, *Cimiteroj* 4 I.; külön archeológiai értesülések), a Tiberis szigetén és a koldus-híd környékén (Juv., IV, 116; V, 8; IV, X 134; Martialis, X, V, 3) és talán a Suburan is (*Corp.*, 6447 sz.).

legpiszkosabb részében,¹⁵ alkalmasint a mai *Porta Portese* környékén.¹⁶ Mint ma, akkor is itt volt Róma kikötője, az a hely, hol az Ostiából bárkákon szállított árucikkeket kirakták. Zsidók és syriaiak városrésze volt ez, «szolgaságra született nemzeteké^ ahogy Cicero mondja.¹⁷ Aminthogy a római zsidóságnak első magva felszabadultakból állott,¹⁸ kik alkalmasint legtöbbszörre azoknak az ivadékai voltak, akiket Pompeius fogolyként hozott Rómába. Vallási szokásaikon mitsem változtatva mentek át a rabszolgaságon.¹⁹ Csődálatos a zsidóságban a hitnek az az egyszerűsége, mely azt okozza, hogy a zsidó ezer mérföldnyire vitetve hazájától nemzedékek múlva is mindig még igen tisztavizű zsidó. A római zsinagógák állandó érintkezésben voltak Jeruzsálemmel.²⁰ Az első telepedést számos emigráns gyarapította.²¹ E szegény

¹⁵ Martialis, I, XLII, 3; VI, XCII, 4; Juvenalis, XIV, 201 és köv.

¹⁶ A legnagyobb római zsidótemetőt Bosio ennek a közelében találta 1602-ben. Bosio, op. cit., II k., XXII fej.; Aringhi, *Roma soft.*, I, II, k., 23 fej. V. ö. *Corp. inser. gr.*, 9901 és köv. sz., oly feliratok, melyek legtöbbször e temetőben találtak és amelyek nagy számmal maradtak fenn a környező városrészben. E catacombának már nyoma sincs; P. Marchi hiába kutattott utána. Azóta két zsidó catacombát fedeztek fel Rómában, mindkettőt a Via Appia-n, egymás szomszédságában, Szent Sebestyén közelében; Garrucci, *Cimitero degli antichi Ebijei* (Roma, 1862); *Dissert. arch.* II (Roma, 1866), 150 és köv. 1.; de Rossi, *Bull. di arch. erist.*, 1867, 3, 16 l.

¹⁷ *Provinc. cons.* 5.

¹⁸ Philo, *I. c.*; Tacitus, *Ann.*, II, 85. A feliratok is iemelletl szólnak. Lévy, op. cit., 287 l.; Mommsen, *Inscr. regni Neap.*, 6467 sz., *captiva* kétséges; de Rossi, *Bull.*, 1864, 70, 92—93 l. V. ö. *Cseleked.*, VI, 9.

¹⁹ V. ö. Wescher és Foucart, Delphiben gyűjtött feliratok, 57 és 364 sz.

²⁰ Cicero, *Pro Flacco*, 28.

²¹ Jos., *Ant.*, XVII, III, 5; XI, 1; Dio Cassius, XXXVII, 17; Tacitus, (*Ann.*, II, 85; Suetonius, *Tib.*, 36; Mommsen, *Inscr. regni Neap.*, 6467 sz. Rómában legalább is négy zsinagóga volt, melyek kelteje Augustus és Agrippa (Herodes Agrippa?) nevét viselte: *Corp. inser. gr.*, 6447, 9902, 9903, 9904, 9905, 9906, 9907, 9909; Orelli, 2522; Garrucci, *Cimitero*, 38—40 l., *Dissert. arch.*, II, 161, 162, 163, 185 l.; de Rossi, *Bull.*, 1867, 16 l.

emberek százával szálltak partra a *Ripa-n* és a Trastevere szomszédos részein lakoztak, abból élve, hogy teherhordók, utcai árusok voltak, gyűjtőt csereberéltek törött üvegekért és oly typus látványát nyújtották a kevély italiola népnek, mely később vajmi ismeretessé vált nekik: *a maga* mesterségében tökéletes koldusét.²² Római ember, ki tartott magára valamit, soha be nem lépett c nyomorúságos utcákba. Mintegy a megvetett osztályok és nemtelen foglalkozások külvárosa volt ez; a timárműhelyek, a pacaltisztítók, a döghelyek oda voltak szorítva.²³ Viszont a szerencsétlenek meglehetősen nyugodtan is éltek az elkerült zugban az áruhalmok, kis korcsmák és a hordszékesek (*Syri*) között, kiknek itt volt a főszállásuk.²⁴ A rendőrség csak akkor mutatkozott, ha a civódások véres verekedéssé fajultak vagy pedig nagyon gyakorsakká váltak. Rómában kevés városrész volt oly szabad, mint ez; a politikának mi keresete se volt benne. Rendes körülmények között a kultuszok itt nemcsak akadálytalanul élhettek, de a propagandának is nyitva volt az útja.²⁵

Oltalmaztatva a megvetéstől, melyet maguk iránt keltettek, de meg különben is keveset törődve a világi emberek gúnyolódásával, a trasteverei zsidók vallásilag és társadalmilag igen tevékeny életet folytattak. Voltak *hakamim-iól* vezetett iskoláik;²⁶ a törvény szertartásból! és rituális rendelkezéseit sehol se tar-

²² Philo, *Leg. ad Caium*, 23 §; Juvenalis, III, 14, 296; VI, 542; Martialis, I, XLII, 3 és köv.; X, III, 3—4; XII, LVII, 13—14; Statius, *Silu.*, I, VI, 72—74. A római zsidó sírok nagy szegénységről tanúskodnak. Bosio, *Roma softer.*, 190 és köv. 1.; Lévy *Epigraph. Beiträge zur Gesch. der Juden*, 283 1.

²³ Nardini, *Roma antica*, 111,828—300 1. (4-ik kiad.); Martialis, VI, XCH, 4.

²⁴ *Casfra lecticariorum*, 1. *De regionibus urbis Romáé*, regio XIV: Canina, *Ro,ma antica*, 553—554 1. V. ö. Forcellini, a *lecticarius* szónál. A latin vígjátékok *Syrus-a* rendszerint *lecticarius.*

²⁵ Josephus, *Ant.*, XIV, X, 8; *Cseleked.*, XXVIII, 31.

²⁶ *Corp, inser. gr.*, 9908 sz.; Garrucci, *Cimitero*, 57—58 1.

tolták be aggodalmasabban;²⁷ a zsinagógák szervezete a legteljesebben ki volt építve.²⁸ Az oly címek, hogy »a zsinagóga atyja« vagy »anyja«, nagy becsben állottak.²⁹ Gazdag megtörök bibliai neveket vettek fel; magukkal együtt megtérítették rabszolgáikat is, írástudókkal magyarázták! ák maguknak az írást, imaházakat építettek és büszkék voltak a tekintélyre, melyet e kis világban élveztek.³⁰ A szegény zsidó, ahogy reszkető hangon esdekelt alamizsnáért, módját ejtette, hogy az előkelő római hölgynek fülébe rebegeje néhány szavát a Törvénynek és gyakran megnyerte a matrónái, ki aprópénzzel tele nyújtotta feléje a markát.³¹ A szombat és a zsidó ünnepek megtartása Horatius szemében oly jellemvonás, mely az illetőt a gyenge elméjük közé, vagyis a tömegbe sorakoztatja, *units nuittorum*³² a rangja. Az egyetemes jóindulat, az igazakkal való együttnyugvás boldogsága, a szegény gyámolítása, az erkölcsök tisztasága, a családi élet nyájassága, az alvásnak tekintett halál szelíd elfogadása — a zsidó feliratok ezekről az érzé-

²⁷ V. ö. Hor., *Sat.*, I, IX, 69 és köv.; Suetonius, *Aug.* 76; Seneca, *Epist.*, XCV, 47; Persius, V, 179 és köv.; Juvenalis, XIV, 96 A köv.; Martialis, IV, IV, 6. A római zsidó epigraphia a vallási gyakorlatokban igen nagy pontosságról tanúskodik. Lévy, *Epigr. Beitr.*, 285 és köv. 1. Figyelemre méltó a sok *φωέωντολοδ* jelző (*Corp.*, 9904 sz.; Garrucci, *Dissert.*, II, 180, 185, 191—192 L), mely (megfelelt *Zsolt.*, CXIX, 48 versnek vagy más egyéb hasonló helynek. V. ö. Mommsen, *Inscr. regni Neap.*, 6467 sz. (Garrucci, *Cím.*, 24—25 1. mellett is). A zsidók gondosan mellőzték a D. M. jelzésű sírköveket. Voltak Italiában gyáraik is, melyek nekik kellő lámpákat gyártottak (a Parent-múzeum zsidó lámpája, melyet Baiában találtak).

²⁸ *Corp. inscr. gr.*, 9902 és köv. sz.; Garrucci, *Cimitero*, 35 és köv., 51 és köv., 67 és köv. J.; *Dissert. arch.*, II, 161 és köv., 177 és köv., 181 és köv. 1.

²⁹ *Corp. inscr. gr.*, 9904, 9905, 9908, 9909 sz. (v. ö. Renier, *Inscr. de l'Algérie*, 3340 sz.); Orelli, 2522 sz. (V. ö. Gruter, 323 1.); Garrucci, *Cimitero*, 52—53 1.

³⁰ Orelli, 2522, 2523; Lévy, 285, 311—313 1.; Garrucci, *Dissert. arch.*, II, 166 1.; Graetz, *Gesch. dér Juden*, IV, 123, 506—507 1.

³¹ Juvenalis, VT, 542 és köv.

³² Hor., *Sat.*, I, IX, 71—72.

sekről beszélnek és pedig a meghaló kenetességnek, az alázatnak, a biztos reménységnek azzal a sajátos hangsúlyával, mely jellemzi a keresztény felíratokat.³³ Voltak ugyan előkelő zsidók is, gazdag és hatalmas emberek, mint például az a Tiberius Alexander, ki a birodalom legfőbb kitüntetésait élvezte, két vagy három esetben elsőrangú befolyással volt a közügyekre, sőt, a rómaiak nagy bosszúságára, szobrot is kapott a fórumon;³⁴ de ezek már nem voltak jó zsidók. A Herodesek, noha nagy hűhóval gyakorolták kultuszukat Rómában,³⁵ szintén messze voltak, már csak a pogányokkal való összeköttetések miatt is, attól, hogy jó izraeliták legyenek. A hitükhez hű maradt szegények ez előkelőket hitehagyottaknak tekintették; ugyanúgy, mint ahogy ma a lengyel vagy magyar zsidók megítélik az előkelő pozícióban lévő francia izraelitákat, kik gyermekeiket a protestantizmusban neveltetik, hogy kiszabadítsák őket egy nyagon is szűkre szorított körből.

Az eszmék egész világa hullámozott ekként az izzadságos rakparton, hol a földkerekség árucikkei halmozódtak; de mindez elveszett a London és Párizs nagyságával vetekedő város tolongásában.³⁶ Bizonyos,

³³ *Corp., inser. gr., 9904 és köv. sz.; Garrucci, Cimitero, 31 és köv., 67 és köv., főként pedig 68 l.; Dissert., II, 153 és köv.* Különösen figyelembe veendőek ezek a szép kifejezések: *φάσιπνήζ* (Garrucci, *Dissert.*, II, 185; v. ö. *Az apostolok*, 320 l., 4 jegyzet), *cpdólaos* (*Corp.*, 9904 sz.; Garrucci, *Diss.*, 185 l.; v. ö. II Makk., XV, 14), *congresconius, conlaboronius* (Garr., *Diss.*, II, 160—161 l.). A zsidó és a keresztény epigraphia formulái a legnagyobb analógiát tüntetik fel egymással. Igaz, hogy az imént idézett zsidó feliratok legtöbbször Claudius uralkodásánál jóval későbből való. De a római zsidó colonia szelleme nem változhatott valami nyagon. |

³⁴ L. *Az apostolok*, 252 l. Renier úr azt véli, hogy Juvenalis, I, 129—131 Tiberius Alexanderről szól: *arabarches arabarches* helyett. *Mein. de l'Acad. des inser.*, XXVI, 1. rész, 214 és köv. l. '.

³⁵ Persius, V, 179 és köv. *A hanucca-ról* van szó.

³⁶ Platner és Bunsen, *Beschreibung der Stadt Rom.*, I, 183—185 l. A legutóbbi ásatások, melyeket a Servius Tullius-

hogy a gőgös patríciusok, mikor az Aventínuson való sétájuk közben pillantásukat a Tiberis túlsó partján kalandoztatták, nem sejtették, hogy a jövő készül a nyomorúságos viskók e tömegében, a Janiculus tövében.³⁷ Azon a napon, melyen Claudius uralkodása alatt, egy valamely az új hitbe beavatott zsidó szemben az *emporium-maj.* parira lépett, azon a napon senki se tudta Rómában, hogy egy új birodalom megalapítója, egy második Romulus pihent le szalmára a kikötőben.³⁸ Közel a kikötőhöz volt egy a nép és a katonák körében jól ismert szállóféle, melynek *Taberna meritoria* volt a neve. A szájtatók odavonzására egy sziklából fakadó állítólagos olajforrást mutogattak benne. Ez olajforrást a keresztények hamarosan symbolikusnak tartották: azt állították, hogy keletkezése egybeesett Jézus születésével.³⁹ Úgy látszik, a *Taberna-ból* később templom lett.⁴⁰ Ki tudja, vajjon nem fűződnek-e a kereszténység legrégebb emlékei ehhez a fogadóhoz? Alexander Severus alatt a keresztények és a vendéglősök pörben álltak egy bizonyos hely miatt, mely valamikor közcélokra szolgált és amelyet e jó császár döntése a keresztényeknek juttatott.⁴¹ Az ember úgy érzi, hogy itt valami régi népies kereszténység szülőföldjén jár. Claudius akkoriban, megütközésében »az idegen babonaságok terjedésén«, azt hitte, hogy jó conservatív politikát követ, ha visszaállítja a haruspicumokat. Egy szenátusi előterjesztésben panaszt tett a közömbösség féle *agger* közelében végeztek, a népesség igazán hihetetlen sűrűségéről tanúskodnak.

³⁷ V. ö. Tacitus, *Hist.*, V, 5.

³⁸ V. ö. Juvenalis, III, 14; VI, 542.

³⁹ Orosius, VI, 18, 20; kis római martyrologia (Rosweyde kiad.), július 9. L. Forcellini, a *meritorius* szónál.

⁴⁰ A római hagyomány azt tartja, hogy a Santa Maria di Trastevere templom foglalta el a *Taberna* helyét. L. Nardini, *Roma antica*, III, 336—337; Platner és Bunsen, III, 3-ik r., 659—660 l.

⁴¹ Lampridus, *Vita Alex. Sem.*, 49. L. Anast. Bibi., *Vitae Pontif. rom.*, XVII. (Bianchini kiad.) tekintettel Platner észrevételeire.

miatt, mellyel a kor Italia régi szokásait és a jó erkölcsöket elhanyagolja. A szenátus felszólította a pontifexeket, hogy vizsgálják meg, a régi szertartások közül melyeket lehetne felújítani. Minden rendben ment és azt vélték, c tiszteletreméltó szemfényvesztéseket most már örökre megmentették.

Az időpont nagy ügyeként Agrippina halalomrajutása, Nero Claudiustól való örökbefogadása és egyre növekedő szerencséje foglalkoztatta az embereket. Senki se gondolt a szegény zsidóra, ki először említette Krisztus nevét a syriai bevándoroltaknak és közölte a hitet, mely őt boldoggá lelte, lakótársaival. Csakhamar jöttek mások is; syriai levelek, melyeket az újonnan érkezettek hoztak, hirt adtak a mozgalomról, mely egyre növekedett. Megalakult egy kis csoport. Mind szagotlak a foghagymától;⁴² a római praelatusok ez ősei szegény, piszkos, mitsem sejtető, modortalan, büzhödt rongyokban járó proletárok voltak, lehelletük kellemetlen szagú, amilyen a rosszul táplálkozó embereké szokott lenni.⁴³ Odúikat a nyomorúságnak az a szaga töltötte be, melyet a szűk helyiségbe összezsúfolt, rongyos ruhájú és kotyvalókon élő emberek támasztanak.⁴⁴ Hamarosan elég számosak lettek, hogy hangosan merjenek beszélni; térítő szónoklatokat tartottak a *g hetto-ban*; az orthodox zsidók nem engedtek. Hogy ilyen körülmények között izgatott jelenetek játszódtak le, c jelenetek egymás után több este megisméltődtek, a római rendőrség közbelépett és kevésbé törődve vele, tulajdonképpen miről is van szó, jelentést Lelt a felsőbb hatóságok és a zavargásokat egy bizonyos Chrestus terhére róttá, akit nem sikerült kézrekeríteni és hogy elrendelték az izgatok kiűzetését, — mindebben semmi sincs, ami ne volna nagyon hihető. Suetonius nyilatkozata, de még inkább a *Cselekedetek* szavai olyan érlelműeknek látszanak, hogy az összes zsidókat kiűzték;

⁴² *Foetentes judoéi*. Ammianus Marcellinus, XXII, 5.

⁴³ L. *Az apostolok*, 290 és köv. I.

⁴⁴ Juvenalis, III. 14; Martialis, IV, IV, 7.

de ez nem hihető. Valószínű, hogy csak a keresztényeket, a rendbontó Chrestus híveit távolították el. Claudius általában kedvezett a zsidóknak, sőt nem lehetetlen, hogy a keresztények kiűzetése, melyről itt szó van, éppen a zsidók, például a Herodesek, hajtogatása folytán történt. E kiűzetések egyébiránt mindig csak időlegesek és feltételesek voltak.⁴⁵ Az egy pillanatra megállított áradat mindig újra megindult.⁴⁶ Mindenesetre Claudius rendszabálya nem járt sok következássel, mert Josephus meg se említi és 58-ban Rómában már ismét volt keresztény Egyház.⁴⁷

Ez első római Egyháznak, melyet Claudius rendeleté megsemmisített, nem tudjuk, hogy kik voltak az alapítói. Két zsidónak azonban, kit a *Porta Portosé* környékén történt zavargások következtében kiűztek, ismerjük a nevét. Jámbor házaspár volt ez, Aquila, pontusi származású zsidó, kinek ugyanaz volt a mestersége, mint Szent Pálnak, gyékényfonás⁴⁸ és a felesége, Priscilla. Corinthusba menekültek, hol csakhamar összeköttetésben találjuk majd őket Szent Pállal, kinek benső barátai és buzgó munkatársai, váltak belőlük. Aquila és Priscilla ilyenformán a római Egyház kél legrégebb ismert tagja.⁴⁹ Emlékük

⁴⁵ L. Suetonius, *Tib.*, 36.

⁴⁶ Dio Cassius, XXXVII, 17. V. ö. Tacitus, *Aim.*, XII. 52; *Hist.*, I, 22.

⁴⁷ Ez a kelte a Rómabeliekhez írott levélnek. V. ö. *Cseleked.*, XXVIII, 15 és köv.

⁴⁸ *Cseleked.*, XVIII, 2, 3. A *Ιουδαίων* kifejezés semmikép se bizonyítja, hogy nem volt keresztény. V. ö., például, Gal., II, 13.

⁴⁹ A *Cselekedetek könyve*, igaz, nem mondja, hogy amikor Pál találkozott velük, már keresztények voltak. De azt se mondja, hogy Pál térítette meg őket és a kanonikus szöveg inkább az ellenkezőre látszik vallani. Erősen valószínű, hogy Claudius rendeleté csak azokra vonatkozott, kik résztvettek a zavargásokban; már pedig hihető-e, hogy ez az apostoli házaspár „Chrestus“ ellenfelei közé tartozott? Lehetetlen, hogy Corinthusban váltak keresztényekké; éppen akkoriban érkeztek oda, mikor Pál találkozott velük és különben is Corinthusban Pál odajövétele előtt nem volt Egyház. (I Cor., III, 6—10; IV, 14, 15; IX, 1, 2; II Cor., XI, 2 sth.)

is alig maradt fenn benne!⁵⁰ A legenda, mely mindig igazságtalan, mert mindig politikai motívumok irányítják, kiüzte a keresztény pantheonból e két szerény munkást, hogy a római Egyház alapításának tisztességét egy híresebb névhez fűzze, amely jobban megfelelt az egyetemes uralom gögös igénylésének, melyről a birodalom kereszténnyé vált fővárosa nem tudott letenni. Ami bennünket illet, mi nem a Szent Péternek szentelt színpadias bazilikában, hanem a *Porta Portese* környékén, a régi *ghetto-ban* látjuk a nyugati kereszténység igazi bölcsőjét. E szegény vándorló zsidóknak, kik magukkal hozták a világ vallását, e küzködő embereknek, kik nyomorukban Isten országáról álmodoztak, kellene megtalálni és csókolni a lábuk nyomát. Lényegében nem vonjuk kétségbe Róma jogcímét; alkalmasint Róma volt a nyugati világ, sőt Európa első helye, hol a kereszténység megtelepedett. De e büszke bazilikák, a fenhéjázó jel-szavak: *Christus aincet*, *Christus regnat*, *Christus imperat*, helyett mennyivel igazságosabb lenne szerény kápolnát emelni a két jó pontusi zsidónak, kiket Claudius rendőrsége elűzött, mert Chrestus követői voltak!

A római Egyház után (ha ugyan nem még előtte) a pozzulei a legrégebb nyugati Egyház. Szent Pál 61 táján már keresztényeket talált ott.⁵¹ Puzzole mintegy kikötője volt Rómának;⁵² legalább is a zsidók és

⁵⁰ Az aventinusi régi „Szent Prisca“ Priscillának, Aquila feleségének való odatulajdonítása összetévesztésen alapul. L. de Rossi (*Bull. di arch. erist.*, 1867, 44 és köv. 1), ki ez azonosítást csak a VIII. századig tudja visszavezetni.

⁵¹ *Cseleked.*, XXVIII, 14.

⁵² Paulus Diaconus, Festus *Epitome-je*, a *Minorem Deltán* szónál, Dio Cassius, XLVIII, 49 és Jköv; XLVII, 14; Suetonius, *Aug.*, 98; *Nero*, 31; Tacitus, *Ann.*, XV, 42, 43, 46; Plinius, *Hist. nat.*, XIV, 8 (6); Seneca, *Epist.*, LXXVII, 1—2; (Statius, *Silv.*, IV, III, 26—27. Ostia csak Trajan után fejlődött teljes jelentőségére. Mindazonáltal már Claudius idejében laktak ott zsidók. De Rossi, *Bull.*, 1866, 40 1.

syriaiak, kik Rómába jöttek, itt kötöttek ki.⁵³ E tűztől aláaknázott különös talaj, a phlyreai mezők, a solfatar, a forró gőzzel telt barlangok, melyek mintha a pokol szelelőlyukai lennének, a kénes vizek, a tüzes völgyekbe, mint megannyi gyechnábatemetett óriások és démonok mythosai, a fürdők, melyek a zord és minden meztelenséget kárhóztató zsidók szemében a fürtelem betetőzésének tünnek fel, erős benyomással hatottak az újonnan jöttek élénk képzőimére és mély nyomot hagytak a kor apokalyptikus műveiben.⁵⁵ Caligula örültségei,⁵⁶ melyeknek még lehetett látni a nyomait, szintén szörnyű emlékeket borítottak e helyekre.

Mindenesetre főfontosságú tény, melyet már itt meg kell jegyezni, hogy eltérően a kisázsiai, macedóniai, görögországi Egyházaktól, a római Egyház nem Pál iskolájának volt az alkotása. Zsidó-keresztény alapítás volt az, közvetlen kapcsolatban a jeruzsalemi Egyházzal.⁵⁷ Pál itt sohasem lesz a maga földjén; sok gyengeséget fog észlelni a nagy Egyházban, melyet elnézően fog kezelni, de amely bántani fogja felmagasztosult idealismusát.⁵⁸ A római Egyház a körülmételéshez és a külsőséges szertartásokhoz való ragaszkodásával,⁵⁹ elbionita⁶⁰ mivoltával, a tilalmi sza-

⁵³ Philo, *In Flaccum*, 5 §; Jos., *Ant.*, XVII, XII, 1; XVIII, VI, 4; VII, 2; *Vita*, 3; *Corp. inser. gr.*, 5853; zsidó mécses, melyét Baiában találtak (Parent-múzeum).

⁵⁴ Strabo, V, IV, 6.

⁵⁵ Enoch könyve LXVII fej; sibyllai versek, IV, 130 és köv.; Apok., IX, 1 és köv.

⁵⁶ Dio Cassius, LIX, 17; Suetonius, *Cains*, 37; Tacitus, *Ann.*, XIV, 4; Jos., *Ant.*, XIX, I, 1; Seneca, *De brevit. vitae*, 18. V. ö. Philo, *Leg.*, 44 §.

⁵⁷ *Cseleked.*, XVIII, 2; Hilarius diakónus comment. Szent Pál leveleihez, Szent Ambrus művei függelékében (a bencések kiad.), II, 2. rész (Paris, 1686) 25 és 30 hasáb. E commentar oly embertől származik, ki nagyon otthon van a római Egyház hagyományában.

⁵⁸ Róm, XIV (?), XV, 1—13.

⁵⁹ Róm, XIV (?), XV, 8. V. ö. Tacitus, *Hist.*, V, 5.

⁶⁰ Epiph, haer. XXX, 18. V. ö. XXX, 2, 15, 16, 17.

bályok iránt való hajlandóságával⁶¹ és Jézus személyét és halálát illető inkább zsidó, mint keresztény tanításával,⁶² a millenarismushoz való ragaszkodáséval⁶³ már első napjaiban megmutatta a lényeges vonásokat, melyek hosszú és csodálatos történelmének folyamán megkülönböztetően jellemzik. A római Egyház, Jeruzsálem közvetlen szülőtte, mindig aszkéta, papi jelleget fog feltüntetni, szemben Pál protestáns irányzatával. Péter lesz az igazi feje; majd, miután megtelt a régi pogány Róma politikai és hierarchikus szellemével, csakugyan az új Jeruzsálem lesz, a pontificatus, a hieratikus és ünnepélyes vallás, az önmaguktól megigazolást művelő anyagi sacramentumok városa, a kérges térdű és homlokán aranylemezt viselő Oblam Jakab fajtájú szentek városa. A tekintély Egyháza lesz. Azt fogja hirdetni, hogy az apostoli küldetés egyedüli jele az apostoloktól aláírt levél, az orthodoxiáról tanúskodó bizonyítvány felmutatása.⁶⁴ Ami jót és ami rosszat a jeruzsálemi Egyház a megszületésben levő kereszténységnek okozott, a római Egyház azt ki fogja terjeszteni az egyetemes Egyházra. Hiába lesz Pál szép levele hozzá, hogy kifejtse neki

⁶¹ Róm., XIV (?), Homel., pseudo-clement, XIV, 1.

⁶² Hilarius fentidézett comment., *ibid.* V. ö. Artemon idézését Eusebius-ban, *H. E.*, V, 28; Homel. pseudo-clement. (római eredetű munka), VI, 14 és köv.

⁶³ Ez a magyarázata, hogy a zsidó-keresztény és millenarista irodalom latinul nagyobb mértékben maradt meg, mint görögül (Esdras 4-ik könyve. Kis genesis. Mózes mennybemenelete). A IV. és V. századbeli görög Atyák nagyon ellene voltak az irodalomnak, még az Apokalypsisnek is. A görög Egyház közvetlenebb kapcsolatban van Pállal, mint a latin; Keleten Pál valóban megsemmisítette ellenfeleit. Figyelembe veendő, hogy a montanismus (amely eretnokség rokonságban van a judeo-kereszténységgel) és a többi hasonlófajta szekta Rómában kedvező fogadtatásra talált. Tertullianus, *Adu. Prax.*, 1; Szent Hippolyt (?) *Philosophum.*, IX, 7, 12, 13 és köv. L. főleg, Eusebius, *H. E.*, V, 28, Artemon és Theodotus eretnokségét, figyelembe véve az artemonilák álláspontját, mely szerint a római Egyház hagyományos tana Zephyrintől fogva elmásult.

⁶⁴ L. a pseudo-clem. homeliákat (római írás), főként a XVII, homeliát.

Jézus keresztjének mystriumát és egyedül a hit-től való üdvözülést. E leveleket a római Egyház nem fogja megérteni. De Luther, tizennégy és fél évszázaddal később, majd megéri és új korszakot nyit Péter és Pál váltakozó diadalmaskodásának százados sorozatában.

V. IEJEZET.

Szent Pál második útja. — Újabb időzés Galatiában.

Alig hogy visszatért Antiochiába. Pál már újabb tervekkel foglalkozott. Tüzes lelke nem bírta a pihe- nést. Egyfelől azon járt a gondolata, hogy kiszélesíti első térítőútjának meglehetősen szűk mezejét, másfelől meg a vágy nem hagyott neki békét, hogy viszont- lássa kedves galatai Egyházait és megerősítse azokat a hitben.¹ A gyengédség, melytől e sajátos lélek bizonyos tekintetben mintha meg lett volna fosztja, valami hatalmas szeretnitudásra változott a gyülekezetek iránt, melyeket ő alapított. Egyházai iránt azzal az érzelemmel volt, amellyel más emberek a nekik legdrágább iránt szoktak viseltetni.² Ez a zsidók egyik sajátos adománya volt. A társulási szellem, mely őket eltöltötte, a családi érzés merőben új alkalmazására vitte őket. A zsinagóga, a templom volt az, ami majd a középkorban a kolostor lesz, a szerelmetes ház, a nagy ragaszkodások otthona, a hajlék, mely az embernek legdrágábbat őrzi.

Pál közölte szándékát Barnabással. Azonban a két

¹ A *προσχαρτέρησιδ* vagy a proselyták megerősítése (1. Schleusner a *ὑπηρίζω* és *ἐπιστηρίζω* szavaknál), a zsidóknak is nagyon fontos dolog volt. L. *Anliq. du Bosph. cimm.*, 11, ‘-2 felirat.

² II, Cor., XI, 2.

apostol barátsága, mely eddig a legsúlyosabb megpróbáltatásokat is megállta, melyet a hiúság semmiféle érzékenysége, a természet semmi bogarassága se tudott megingatni, most kegyetlen törést szenvedett. Barnabás azt ajánlotta Pálnak, vigyék magukkal Márk-János!; Pál indulatba jött. Nem bocsátotta meg Márk-Jánosnak, hogy Pergában elhagyta az első missiót, épp akkor, mikor az út legveszedelmesebb szakasza következett. Az az ember, ki egyszer megtagadta a munkában való részvételt, méltatlannak tűnt fel előtte, hogy újból társul vegyék. Barnabás védelmébe vette unokaöccsét, kinek csakugyan lehet is, hogy Pál túlságos szigorúsággal ítélte meg a szándékait. A vitatkozás nagyon élénkévé vált; nem lehetett megegyezésre jutni.³ E régi barátság, mely az evangéliumi igehirdetés előfeltétele volt, némi időre meghátrál egy semmiséges személyi kérdés elől. Igazában szabad a gyanú, hogy a szakítás mélyebb okokból eredt. Csoda volt, hogy Pál egyre növekedő igényei, gögössége, a feltétlen vezérség kikövetelése nem tette már hűszor is lehetetlenné az összeköttetést a két férfi között, kiknek egymáshoz való helyzete teljesen megcserélődött. Barnabásban nem volt meg Pál lángelméje; de ki tudja megmondani, vájjon a lelkek igazi hierarchiájában, mely a jóság szerint tagozódik, nincs-c magasabb rangban? Ha eszünkbe juttatjuk, hogy mi volt Barnabás Pálnak, ha meggondoljuk, hogy ő volt az, aki Jeruzsálemben elnémitotta az eléggé indokolt bizalmatlanságot, melyet az újonnan megtért maga iránt gerjeszteti, ő ment el Tarsusba a még elszigetelt és útja felől bizonytalan jövődő apostolért, ő hozta a fiatal és tettbuzgó antiochiai világba, egyszóval: ő volt, aki apostollá tette — nem lehet megá] ani, hogy e másodrendű okból való szakítás elfogadásában Pál részéről nagy hálátlanságot ne lássunk. Azonban művének követelményei parancsoltak neki. Hol van a lettek oly embere, ki életében egyszer nem követett el nagy szívbeli vétket?

³ *Cseleked.* XV, 37—39.

A két apostol tehát elvált egymástól. Barnabás Márk-Jánossal Selcuciában hajóra szállt, hogy Cyprusba menjen.⁴ A történelem ettől fogva nem tud az útjáról. Míg Pál a dicsőség felé halad, társa, mihelyt megvált attól, aki sugaraival beragyogta, a homályba tér és ismeretlen apostolkodásban örli fel magát. A roppant igazságtalanság, mely a világ dolgainak kormányzásában gyakran észlelhető, mint minden egyébben, a történelemben is érvényesül. Azoknak, kik az önmegtágadás és a szelídség szerepét választják, rendszerint a feledés a részök. A *Cselekedetek* szerzője, naiv békéltető politikájával, akaratlan feláldozta Barnabást, hogy Pétert és Pált összebékíthesse egymással. A helyreállítás valami ösztönszerű szükségérzete folytán, miután egyfelől kisebbítette és alárendelte Pált, másfelől megnövesztette egy szerény munkatárs rovására, kinek nem volt oly határozott szerepe és aki nem terhelte a történelmet azzal az áldatlan súllyal, mely a pártok egyezkedéséből származik. Innen van, hogy Barnabás apostolkodása felől tudatlanságban leledzünk. Csak azt tudjuk, hogy tovább is tevékeny volt. Barnabás hű maradt a nagy szabályokhoz, melyeket ő és Pál első térítő útjukban állapítottak meg. Vándorlásaiban nem vett maga mellé társat, mindig munkájából élt és semmit se fogadott el az Egyházaktól.⁵ Pállal még fog találkozni Antiochiában. Pál büszke módja még nem egy összekoccanást fog támasztani köztük;⁶ de a szent mű elcsittit mindent és a két apostol között teljes lesz az összeműködés. Miközben mindegyik a maga dolgát végzi, összeköttetésben maradnak egymással és kölcsönösen tudakozódnak munkálkodásukról.⁷ A legnagyobb véleménykülönbségek mellett is Pál mindig vele egyenrangúként fog bánni Barnabással és úgy tekinti, mint aki osztozik vele a pogányok apos-

⁴ *Cseleked.*, XV, 39.

⁵ I Cor., IX, 6.

⁶ Gal., II, 13.

⁷ Erre mutat I Cor., IX, 6.

tolságának munkájában.⁸ Pál, noha heves, mérték-telen, kényes érzékenységű természet volt, hamarosan felejtett, ha nem a nagy elvekről volt szó, melyeknek életét szentelte.

Barnabás helyébe Pál Silast vette ulilársul, a Jeruzsálemi Egyház prófétáját, ki Antiochiában maradt. Talán nem is bánta, hogy Márk-János hiányában a Jeruzsálem! Egyház egy másik tagja van vele, ki, úgy látszik, közel állt Péterhez.⁹ Silas állítólag viselhetette a római polgár címét,¹⁰ ami, ha hozzávesszük, hogy .Silvanus volt a neve, azt a hitet keltheti, hogy nem volt Judoéból való vagy pedig már volt alkalma megbarátkozni a pogány ok világával. Miután az atyafiak isten kegyelmébe ajánlották őket, útnak indultak. Ez ajánlás azidőben nem volt üres formaság: azt tartották, hogy Isten ujjá mindenütt ott van és az új ország apostolainak minden lépését az ég közvetlen inspirációja irányítja.

Pál és Silas szárazföldön telték meg az utat.¹¹ Északnak tartva, az antiochiai síkságon át, áthaladtak az Amanus szorosán, a »syriai kapum;¹² azután, végig az Issus öblének görbületén és a Porta amani-dán¹³ át átvágva az Amanus északi ágán, átmentek Cilicián, talán útbajtették Tarsust, megmászták a Taurus-t, bizonyára a híres ciliciai-kapun¹¹ át, mely a világ egyik legijesztőbb hágója volt, lejutottak Lycaoniába és eljutottak Derbébe, Lystrába és Iconumba.

Pál úgy találta kedves Egyházait, ahogy hagyta volt azokat. A hívek kitartottak; számuk megnövekedett. Timotheus, ki Pál első útjának idején még csak gyermek volt, kitűnő ifjává fejlődött. Fiatalsága, jámborsága, értelmessége megtetszett Pálnak. Az ösz-

⁸ Gal., II, 9—10.

⁹ I Petri, V, 12. Az azonosság felől van némi kétség.

¹⁰ Cseleked., XVI, 37, 38.

¹¹ Cseleked., XV, 41.

¹² A Beylan-átjáró.

¹³ Ma *Demir-kapu* vagy *Kara-kapu*.

¹⁴ Ma *Külek-Boghaz*.

szes lycaoniai hívek a legjobb tanúskodással szóltak róla. Pál magához kapcsolta, gyengéden szerette és mindig buzgó munkatársát¹⁵ vagy inkább fiút (Pál maga használja ezt a kifejezést)¹⁶ talált benne. Timotheus gyanútlan, szerény, félénk ember volt.¹⁷ Nem volt oly biztos fellépése, hogy elsősorban szerepeljen, hiányzott belőle a tekintély, különösen a görög tartományokban, hol az elmék hiúságosak és könnyedek voltak,¹⁸ de önmehtagadása páratlan diakonná és titkárrá tette Pál számára. Pál éppen ezért ki is jelentette, hogy egy más tanítványa se volt ennyire a szíve szerint való.¹⁹ A pártatlan történelem kénytelen Timotheus és Barnabás javára levonni valamit abból a dicsőségből, melyet Pál nagyon is magábaolvastó személyisége halmozott össze.

Pál, amikor magához kapcsolta Timotheust, előre látta, hogy ebből súlyos zavarok fognak támadni. Tartott tőle, hogy a zsidókkal való érintkezésben a körülméletlenség, melyben Timotheus volt, visszautasításnak és zavarnak lesz az oka. Mindenütt tudták róla, hogy az apja pogány volt. A félénk természetűek nem fognak vele közlekedni akarni; a civódások, melyeket a jeruzsalmi találkozás még alighogy lecsillapított, kiújulhatnak. Pálnak eszébe jutottak a nehézségek, melyeket Titus esetében kellett tapasztalnia: elhatározta, hogy elébök.vág és nehogy később elvi engedményeket kelljen tennie, ő maga végezte el a körülméletlést Timotheuson.²⁰ Ez teljesen megfelel az elveknek, melyek a Titus-ügyben irányították²¹ és ame-

¹⁵ *Cseleked.* XVI, 1, 3; I Cor., IV, 17; XVI, 10—11; Phil., II, 20, 22; I Tim., I, 2; II Tim., II, 22; III, 10—11. E két utóbbi levélnek, tekintve, hogy hamisítványok, nem szabad szigorúan venni a tanúskodását. Mindazonáltal az nem egészen értéktelen.

¹⁶ Phil., II, 22. V. ö. I Tim., I, 2.“

¹⁷ I Cor., XVI, 10—11.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Phil., II, 20. .

²⁰ *Cseleked.* XVI, 3. Ez eléggé mutatja, hogy XV, 41 és XVI, 4-ben mennyi túlzás és szándékoltság van.

²¹ Gal., II, 3—5. L. fentebb 56 és köv. 1.

lyeket mindig is követett.²² Sohasem lehetett volna reábirni, hogy azt mondja, a körülmételés szükséges az üdvözüléshez; ez az ő szemében hitbéli tévedés lett volna. De miután a körülmételés nem volt vétséges cselekedet, azt tartotta, végre lehet hajtani, hogy elkerüljék a botrányt és a szakadást. Legfőbb szabálya az volt, hogy az apostolnak mindennek kell lennie, mindenek számára és meg kell hajolnia azoknak az előítéletei előtt, akiket meg akar nyerni, ha az előítéletek magukban véve lényegtelenek és nem feltétlenül kárhoztatandók. Ezzel egyidejűleg azonban, mintha megsejtette volna a megpróbáltatásokat, melyekkel a galataiak hitének nemsokára meg kell küzdenie, megfogadtatta velők, hogy sohasem hallgatnak más mesterre, mint őreá és anathemával sújtanak minden tanítást, mely más, mint az övé.²³

Inconiumból Pál alkalmasint pisidiai Antiochiába ment²¹ és ilyenképpen végigjárta a főbb galatai Egyházakat, melyeket első útján alapított. Szándéka támadt,²⁵ hogy új területeket vesz munkába; de nagy habozások fogták el. Arra gondolt, hogy Kis-Ázsia nyugati részét, vagyis Ázsia tartományát²⁶ fogja megdolgozni. Kis-Ázsia lelegelelenebb része volt ez. Ephesus volt a fővárosa és ott álltak a szép és virágzó városok: Smyrna, Pergamos, Magnesia, Thyatire, Sardes, Philadelphia, Colosse, Laodicea, Hierapolis, Tralles, Miletos, melyekben a kereszténység csakhamar központját fogja lelteni. Nem tudjuk mi okozta, hogy Szent Pál más irányba fordult. >A Szent Lélek, mondja a *Cselekedetek* szerzője, megakadályozta, hogy Ázsiába menjen a hitet hirdetni.« Nem szabad felednünk,

²² I Cor., IX, 20 és köv.; Rom., XV, 1 és köv.

²³ Gal., I, 9.

²⁴ Tekintetbe véve, amit a *Γαλατική* szó jelentéséről mondtunk, *Cseleked.*, XV, 36 és XVI, 6 erre látszik vallani.

²⁵ *Cseleked.*, XVI, 6, a *Codex Vaticanus* és a *Codex Sinaiticus* szövege szerint.

²⁶ V. ö. *Cseleked.*, II, VI, 9; XX, 16; I Petri, I, 4; Apokal., I, 4 a II, III értelme szerint. V. ö. Ptolom., V, II; Strabo, XII, Vili, 15; Plinius, V, 28.

hogy az apostolokról azt tartották, útjaik irányára nézve felsőbb sugallatnak engedelmeskednek. Hol valószínű okokat, megfontolásokat vagy pozitív értesüléseket lepleztek az ilyen beszéddel, hol pedig minden tényleges ok hiánya rejtőzött alatta. A hit, hogy Isten álomban közli az emberrel akaratát, nagyon pl volt terjedve,²⁷ mint ahogy Keleten még ma is el van. Valamely álom, hirtelen nekibuzdulás, akaratlan mozdulat, véletlen nesz (*bath kol*)²⁸ a Lélek megnyilatkozásának számított és irányt szabott az igehirdetés útjának.²⁹

Annyi bizonyos, hogy pisidiai Anliochiából Kis-Ázsia ragyogó tartományai helyett Pál és ulitársai mindjobban a félsziget közepének tartottak, mely jóval kevésbé híres és kevésbé civilizált tartományokból állott. Áthaladtak a Phrygia Epictetes-en,³⁰ alkalmasint érintve Synnades és Aezanes városát és elértek Mysia határára. Itt újból kezdődött a határozatlanság. Északra forduljanak-e, Bithynia irányába vagy menjenek tovább nyugat felé és be Mysiába? Először megkísérelték, hogy behatoljanak Bithyniába. de ennek ellene szóló jelek mutatkoztak, melyeket az ég akaratának jeleiként értelmeztek. Úgy vélték, Jézus szelleme nem akarja, hogy belépjenek ebbe a tartományba.³¹ Átvágtak tehát egyik végétől a másikig Mysián és eljutottak Alexandria Troasba,³² egy számottevő kikötőbe, mely körülbelül szemben Tenedoszsal, a régi Trója helyétől nem messze terült el. Az apostoli csapat ilyesformán egyhuzamban több, mint száz mérföldnyi utat tett meg olyan területen, mely kevésbé volt ismert és amelyen római coloniák és

²⁷ Még Galenus is hisz benne. *De libris pr(,priis*, II. (Opp. XIX, k., 18—19 I. Kühn kiad.) .

²⁸ L. Buxtörf. *Lex. chald., talm., rabb.*, a 'X szónál.

²⁹ *Cseleked.*, VIII, 26, 28. 39, 40; XVI. 6. 7, 9.

³⁰ *Cseleked.*, XVI, 6.

³¹ *Cseleked.*, XVI, 7.

³² Meglehetősen jelentékeny romjai maradtak. Texier, *A.üe J/in.*, 194 és köv. 1.: Conybeare és Howson, I, 300 és köv. 1.

zsidó zsinagógák hiányában nélkülözniök kellett mindazokat a könnyebbségeket, melyekben előzőleg részük volt.

E hosszú, szelíd unalommal és álmodozó mysticismussal telt kisázsiai utazások különös keverékei a szomorúságnak és bájnak. Az út gyakran zord; némely kerület különösen rideg és kopár. Mások viszont üdeséggel teltek és semmikép se felelnek meg a képzeteknek, melyeket a határozatlan Kelet-szó gyűjtőneve alatt szoktak összefoglalni. Az Orontes torkolata mind a természet, mind a fajok tekintetében éles határvonal. Kis-Ázsia a táj vonalait és színezetét illetőleg Itáliára vagy a francia Délre emlékeztet Valence és Avignon vonalában. Az európai ott egyáltalában nem érzi magát idegen éghajlat alatt, mint Syriában vagy Egyiptomban. Ez, ha szabad így mondanom, árja föld, nem pedig sémita és kétségtelen, hogy majd újra az indoeurópai faj (görögök és örmények) fogják elfoglalni. Viz bőven van; a városok mintegy el vannak árasztva tőle; bizonyos helyek, így Nymphi, a sipylai Magnesia valóságos paradicsom képét tüntetik fel. A lépcsőzetesen sorakozó hegyek, melyek a láthatárt mindenütt befogják, a formák végtelen változatosságát és néha bizarr játékosságát mutatják, melyeket, ha művész megmeréselné a leábrázolásukat, álmoknak tartanának: fűrészfogszerűen kicsipkézett tetők, feldúlt és lemarcangolt hegyoldalak, furcsa kúpok és meredeken megtört falak, melyek csillogva tárják ki a kő minden szépségét. A sok hegylánc kedvezéséből a patakok vize élénk és könnyed. Hosszú nyárfasorok, kis plátáncserjék a tél zuhatagainak széles ágyában, remek indás fák, melyek töve forrásokban ázik és amelyek komor tömbökkel nyúlnak fel minden hegy lábánál, enyhítik az utas szemét. A karaván minden forrásnál megáll és iszik. A napokon és napokon át való vándorlás ez ősi kövezet keskeny vonalain,³³ melyeket évszázadok óta oly különböző utasok tapostak, néha

³³ Szélességük körülbelül két méter.

kifárasztja az embert; de a pihenők gyönyörletesek. Egy órai nyugvás, egy falat kenyér a kavicságyukban átlátszóan folydogáló csermelyek partján, hosszú időre új erőt ad.

Troasban Pál, ki útjának e szakában, úgy lát szik, nem követett valami nagyon szilárdan megállapított tervet, ismét visszazökkent a határozatlanságba, hogy merre forduljon. Macedonia, úgy vélte, dús aratással kecsegteti. Egy macedóniai, kivel Troasban találkozott, úgy látszik, még inkább megerősítette e véleményben. Egy körülméletlen³¹ proselyta orvos, névszerint Lucanus vagy Lucas³⁵ volt ez. Latin neve azt sejtetné, hogy az új tanítvány a philippii római

³⁴ Ez következik a Col. IV, 11, 14 verséből, ha egybevetjük a kettőt. Így nézve a dolgot, érthetővé válnak azok az általános részrehajlások, melyek a *Cselekedetek* könyvét, főként pedig a XV. fejezetet jellemzik.

³⁵ Oly feltevés, melynek a valószínűség mellette szól. Elfogadjuk, hogy az elbeszélő, ki *Cseleked.*, XVI, 10-től fogva többesszám első személyben beszél, csakugyan a harmadik Evangélium és a *Cselekedetek szerzője* (Irenaeus, *Adv. haer.*, HL IV, 14) és nem látunk elegendő okot, hogy ne azonosítsuk őt Lukáccsal, Pál útítársával, kit. Col., IV, 14; Philem., 24; II, Tim., IV, 11 említ. Már pedig, ha így van, azt kell vélnünk, hogy Lukács Troasban csatlakozott Pálhoz, mert innentől kezdődik a „mi”. Troasban azonban nem volt zsidóság. Minthogy másfelől: 1. az elbeszélő, ki a többesszám első személyben beszél, a XVI-tól fogva, úgy látszik, Philippiben maradt; 2. a XVI. fej. 9—10 verse olyan színezetű, hogy gondolkodóba éji; 3. a 12 és köv. versek, a *πρώτη* -ban foglalt (egyébiránt nem is igazolhatóan) kis tévedés ellenére is oly emberre látszanak vallani, ki ismeri a vidéket; 4. az elbeszélő sokkal inkább törődik Macedóniával, mint Corinthus-szal és ez tévedésbe ejti; 5. a többesszám első személyben szóló elbeszélő a XX. fej. 5-ben, tehát épp akkor lép fel ismét, mikor Pál utoljára érinti Philipit és visszatér Troasba — arra a véleményre kell jutnunk, hogy a többesszám első személyű elbeszélő macedóniai volt. Szembeszökő két jellemvonás, egyrészt az előadás részletessége és pontossága mindabban, ami Pál macedóniai térítését és végső utazásait illeti (a XX, 5-től kezdve); másrészt meg a hajózás szakkifejezéseinek ismerete mindazokban a részekben, hol a szerző többesszám első személyben beszél. Tegyük ‘hozzá, hogy a *Cselekedetek* írója meglehetősen hiányosan ismeri a judaizmust, ellenben tud valami keveset Görögországról és a görög filozófiáról (*Cseleked.*, XVII, 18 és köv.). Lehet, hogy a

coloniához tartozott;³⁶ a tengerészeti földrajzban és a hajózási dolgokban való nem közönséges járatossága mindazonáltal inkább azt sejtetné, hogy neapolisi volt; a Földközi-tenger kikötői és egész vízi közlekedése feltűnően ismeretesek előtte. .

Ez az ember, kire oly nagy szerep várt a kereszténység történetében, mert történetírójává volt válandó a kereszténység előidejének és ítéletei, átszállván az utókorra, irányítóan hatottak a fogalmakra, melyek szerint az Egyház őskorát az emberek elképzelik, meglehetősen gondos zsidó és hellén nevelésben részesült. Szelíd, békéltető elme volt, gyengéd, rokonszenves lélek, szerény és a háttérbe vonulásra kész jellem. Pál nagyon szerette és Lukács viszont mindig hu maradt mesteréhez.³⁷ Miként Timotheus, Lukács is mintha egyenesen arra született volna, hogy útítársa legyen Pálnak.³⁸ Önmagának alárendelése és a vak bizalom, a határtalan csodálat, az ösztönös engedelmesség, a maradéktalan odaadás, — ezek voltak természetes ösztönei. Szinte már az ének az a feltétlen feláldozása, mely az irlandi szerzetest az apát eszközévé teszi.³⁹ A Λ tanítvány» fogalma sohasem jutott ily tökéletes megvalósulásra: Lukács a szó szoros értelmében Pál bűvölete alatt áll. Népi származásának lépten-nyomon megnyilatkozik a jókedélyűsége; a tökéletesség és boldogság mintája neki mindig valamely jóra való ember, ura a családjának, melynek mintegy

Gondviselés útjai iránt való csodálatból hangsúlyozza annyira XVI, 6—7-ben a sugallatokat, melyek Pál útvonaltát úgy irányították, hogy Troasban találkozniok kellett egymással.

³⁰ A nevek legnagyobb része, melyeket Philippi és Neapolis felírataibah találunk, latin név. V. ö. Henzey, *Miss, de Maced.*, első rész. A Lucanus vagy Lucas név egyébiránt Keleten nem Volt nagyon ritka. V. ö. *Corp, inser. gr.*, 3829, 4700 k, 4759 (v. ö. pótl.).

³⁷ Col., IV, 14; II Tim., 4, 11.

³⁸ V. ö. Phil., II, 20 és köv.

³⁹ V. ö. *Cseleked.* XXVII—XXVIII, különösen XXVII, 11, 21 és köv. és a Szent Brandanról szóló blbeszélések.

szellemi apja, szívbelien zsidó, ki megtér egész háznépével.⁴⁰ Szerette a római tisztakat és szívesen vélte erényeseknek őket: azok között, amiket legszívesebben csodált, ott van a jámbor és a zsidókhoz jóindulatú derék centurio, ki rendet tart és kinek készségesen engedelmességek;⁴¹ alkalmasint Philippiben ismerkedett meg a római katonasággal és észleletéi nagy hatással voltak reá; naiv lélekkel azt vélte, hogy a fegyelem és a hierarchia az erkölcsi dolgok rendjébe tartoznak. Ugyanilyen nagy megbecsüléssel viseltetik a római hivatalnokok iránt is.⁴² Orvos lévén,⁴³ természetes, hogy voltak ismeretei, amiről egyébként iratai is tanúskodnak, de ez nem jelent egyszersmind tudományos és racionális műveltséget is, amivel akkoriban csak kevés orvos dicsekedhetett. Ami Lukácsra kiváltképpen ráillik, az, hogy »jóakaratu embere, a szív szerint igazi izraelita, kinek Jézus a békét hozza. Ő származtatta reánk és alkalmasint ő szerezte is azokat az elbájoló énekeket Jézus születéséről és gyermekségéről, az angyalok, Mária, Zakariás, az agg Simeon hymnusait, melyekben oly tiszta és oly repeső hangokban tör ki az új szövetség öröme, a jámbor proselyta *Hosanna-ja*, az összhang, mely Izrael megnagyobbodott családjában helyreállt az atyák és fiák között.⁴⁴

Minden arra vall, hogy Lukácsra Troasban szállt, reá a kegyelem, hogy már ekkor csatlakozott Pálhoz és meggyőzte Pált, hogy Macedóniában kitűnő

⁴⁰ *Cseleked.*, X, 2, 24; XVI, 15, 33, 34; XVIII, 8.

⁴¹ *Cseleked.*, IX, 1 és köv.; Lukács. VII, 4—5. V. ö. *Cseleked.*, XXVII, 3 és köv.

⁴² L. *Az apostolok* XXII és köv. 1.; 203 1., 1. jegyzet; továbbá fentebb 10 1., 37. jegyzet. Rendszeresen mindig úgy tünteti fel a dolgokat, hogy Pált a rómaiak mentik ki a zsidók kezei közül.

⁴³ Col., IV, 14.

⁴⁴ Lukács, I, 46 és köv.; 68 és köv.; II, 14, 29 és köv., és általában az I. és II. fej. V. ö. *Jézus élete*, LXXXII és köv. 1. (13-ik kiad.)

teret fog találni. Szavai nagy hatással voltak az apostolra. Álmában mintha Macedonia hívta volna: Jöjj segítségünkre». Az apostoli csoport nyilvánvalónak fogadta, hogy Isten parancsa Macedóniába küldi őket és csak kedvező alkalmat vártak, hogy útra keljenek.⁴⁵

⁴⁵ *Cseleked.*, XVI, 9—10.

VI. FEJEZET.

Szent Pál második útja. — A macedóniai térítés.

A missio most teljesen új területre lépett. Xévszerint Macedonia volt a neve; de csak Fülöp óla tartozott a macedón királysághoz. Tulajdonképpen Thracia egyes részeiből állott, melyeket valaha a görögök gyarmatosítottak, azután beleolvadtak abba az erős monarchiába, melynek Pellában volt a központja, kétszáz év óta pedig a nagy római egységbe voltak bekebelezve. Kevés tája a világnak volt fajbclileg tisztább, mint ezek a Haemus és a Földközi-tenger között fekvő területek. Az indo-európai családnek, bár különböző, de egyaránt igen autentikus ágazatai rétegeződtek ott egymásra. Leszámítva némi, Thasosból és Samotraceból származott föníciai behatást, jóformán semmi idegen elem se jutott beljebb. A nagyrészt kelta¹ Thracia hu maradt az árja élethez; megőrizte a régi kultuszokat és pedig oly formá-

¹ Figyelembe veendő a Sadoc, Sparadoc, Medoc, Amadoc, Olorus, Lutarius, Leonorius, Comonlorius, Lomnorius, Luarins. Cavarus, Bithocus vagy Bituitus (v. ö. *Revue num.*, új foly. 1. 1856; avernusi pénzek, 5—6 sz.), Rabocentus, Biticenthus, Zipacenthus (Heuzey, *Miss. de Mac.*, 149 és köv. 1.; *Art de verif. les dates*, Kr. e., III, 106—132 I. nevek). Az iszákosságra való hajlam, mely a thrákoknál oly erősen ki volt fejlődve, rendszerint gall vagy germán származás jele.

ban, mely a görögök és rómaiak szemében barbárnak tűnt fel, holott a valóságban csak primitív volt. Ami Macedóniát illeti, az antik világnak talán ez volt a legbecsületesebb, legkomolyabb, legegészségesebb területe. Eredetileg nem független nagy városok, hanem feudális várak országa volt, már pedig az összes kormányformák között ez óvja meg leginkább az erkölcsösséget és ez gyűjt tartalékba legtöbb erőt a jövő számára. Monarchisták lévén a megbízhatóság és önmehtagadás folytán, telve ellenszenvvel a kis köztársaságok szélhámoskodása és gyakran meddő vetélykedése iránt, a macedóniaiak a társadalom olyanféle típusát tüntették fel a görögök között, amilyen a középkoré volt, mely a *loyalismus-on*, a legitimitásba es az öröklésbe vetett hiten és azon a konzervatív szellemen alapult, mely egyaránt távol volt mind a Kelet nemtelen despotismusától, mint pedig attól a demokrata láztól, mely a nép vérét forralva oly hamarosan felemészti azokat, akik átengedik magukat neki. Ily módon mentesítve magukat a társadalmi romlottságnak azoktól a tényezőitől, melyek majdnem mindig együtt járnak a demokráciával és emellett szabadok lévén 'azoktól a vasláncoktól, melyeket Spárta talált ki, hogy biztosítsa magát a forradalom ellen, az ókor népei között a macedóniaiak voltak azok, kik leginkább hasonlítottak a rómaiakhoz. Némely más tekintetben viszont a bátor, iszákos, bárdolatlan, büszke, hű germán bárókra emlékeztetnek. Habár csak egy pillanatra valósították meg, amit a rómaiaknak maradandóan sikerült megalapítaniok, legalább meg volt az elégtételök, hogy túléltek kísérletüket. A kis macedóniai királyság, mely nem ismert pártokat és zavargásokat, jó belső közigazgatásával a legizmosabb nemzetiség volt, melyet a rómaiaknak Keleten le kellett küzdeniök. Erős hazafias és legitimista szellem uralkodott benne, annyira, hogy vereségeik után a lakosok újra és újra csodálatos készséggel fogtak fegyvert szédelgőkért, kik azzal ámitották őket, hogy régi dynastiájukból származnak.

A rómaiak alatt Macedonia reátartó és tiszta talaj maradt. Brutusnak két kitűnő légiót szolgáltattott.² A macedóniaiak nem tették, mint a syriaiak, egyiptómiaiak, ázsiaiak, hogy Rómába tóduljanak alávaló mesterkedésekkel való meggazdagodás céljából. A fajok később elkövetkezett rettenetes átptótlása ellenére is azt lehet mondani, hogy Macedonia mindmáig megőrizte e jelleget. Az európai élet normális körülményei között lévő ország ez, fában bővelkedő, termékeny, melyet folyamok öntöznek és el van látva a gazdagság belső forrásaival, míg a sovány, szegény, mindenben különös Görögországnak nincs egyebe, mint csak dicsősége és szépsége. Csodák földje, mint Judea és Sinai, Görögország egyszer virágzott, de újra ki nem virágozhat; valami páratlant alkotott, amit nem lehet megismételni; úgy tetszik, ha Isten valamely országban megmutatkozott, azt örökre ki is szárítja. Klephták és művészek földje, Görögország nem játszik többé önálló szerepet, mikor a világ a gazdagság, az ipar, a nagyméretű fogyasztás útjára tért; neki csak lángelme a terméke; ha bejárjuk, az ember ámul, hogy egy hatalmas faj meg tudott élni e kopár hegyhalmazatban, hol a völgyfenék, melynek van némi nedvessége, egy kis egykilométeres síkság már csodaszamba megy; soha ennyire meg nem lehetett látni a bőség és a nagy művészet ellentétes voltát. Ezzel szemben Macedonia valaha Schweitzhez vagy Dél-Németországhoz fog hasonlítani.³ Falvai óriási fák lombtömegei; mindene megvan, hogy a nagy termelés és a nagyipar országává váljon, tágas síkságok, gazdag hegyek, zöld rétek, széles kinyílások, melyek vajmi mások, mint a görög táj elbájoló kis zugolyai. A szomorú és komoly macedóniai parasztban mi sincs a görög paraszt nagyzolásából és könnyűvérűségéből. A nők, kik szépek és tartózkodók, a férfikkal együtt dolgoznak

² Appianus, *Bell. ciu.*, III, 79.

³ Ma a szláv elem dominál Macedóniában.

a mezőn. Azt lehetne mondani, hogy protestáns parasztok népe; jó és erős faj, munkás, otthonához ragaszkodó, szereti a hazáját és jövőben.

Troasban hajóra szállván, Pál és utitársai (Silas, Timotheus és alkalmasint Lukács) a szél irányában hajózva az első este érintették Samothracet, másnap pedig eljutottak Neapolisba,⁴ mely kis földnyelven, Thasos szigetével szemben feküdt. Neapolis kikötőhelye volt a jókora Philippinek, mely három mérföldnyire volt tőle a tartomány belsejében.⁵ A Via Egnatia, mely nyugatról keletre átszelte Macedóniát és Thráciát, itt érte el a tengert. Ezt az utat választva, melyről aztán egész Thessalonikáig le nem tértek, az apostolok felkapaszkodtak a Neapolist domináló sziklába vágott és kikövezett peremen, megmászták a kis hegyláncot, mely a partot körülzárja és bejutottak a szép síkságba, melynek közepén egy kinyúló hegyfokon állt Philippi városa.⁶

E gazdag síkság, melynek legmélyebben fekvő részét tó és mocsár foglalja el, a Pangea kanyarulata révén közlekedik a Strymon medencéjével. Az aranybányák, melyek a hellén és macedón uralom idejében híressé tették a környéket, akkor már majdnem műveletlenek voltak. Azonban Philippi fekvésének katonai jelentősége,⁷ hogy a hegy és a láp közé volt ékelve új életet virágoztatott fel. Az ütközet, melyet kilenc-

⁴ Ma Cavala fontos tengeri megálló. L. Heuzey, *Miss, de Maced.*, 11 és köv. 1. Mindazonáltal voltak feltevések, hogy az ókori városnak Lefthero-Limani vagy Eski-Cavala (Ó-Cavala) a helye, Cavalától délkeletre tíz kilométernyire, hol igen jó kikötő van. L. Tafel, *De via Egnatia*, II, 12 és köv. 1. Valószínűbb, hogy Lefthero-Limani a régi *Daton*, melyet lassanként odahagytak az „új város“, *Neapolis* vagy *Neo polls* miatt. L. Per-ről, *Revue arch.*, 1860, július, 45 és köv. 1. Aminthogy csakugyan Lefthero messze van a Via Egnatiától és távolabb Philippitől, mint Cavala.

⁵ Appianus, *Bell, civ.*, IV, 106; Heuzey, 15 és köv. 1.

⁶ Ma már teljesen elpusztult. Szép romok. Még a neve is, mely a *Filibedjik* falu nevében folytatódott, megszűnt. L. Heuzey, *Miss, de Maced.*, 1 rész.

⁷ Heuzey, *Miss, de Maced.*, 33—34 1.

vennégy évvel a keresztény térítők odaérkezése előtt, a kapuinál vívtak meg, váratlan fényt hozott neki.⁸ Augustus a legtekintélyesebbek közé számítható és a *jus italicum-mal* felruházott coloniát telepített oda.⁹ A város jóval inkább latin volt, mint görög; a köznyelv a latin volt benne; Latinul vallásait, úgy látszik, teljes egészükben áthozták beléje; a falvakkal behintett síkság, mely környezte, c korbán szintén olybá tűnt fel, mint valami római vidék, melyet Thracia szívébe vetettek.¹⁰ A colonia a Voltinia tribusba volt lajstromozva;¹¹ főként Antonius pártjának törmelékeiből alakult, melyeket Augustus erre a vidékre telepített; hozzájuk a régi thrák törzsből keveredtek részek.¹² Mindenesetre igen dolgos és egyszerűsmind igen vallásos nép volt, mely rendben és békeességben élt.¹³ A társulatok virágoztak, különösen melyek a latin uralom védszcllemének tekintett Sylvanus isten¹⁴ nevében alakultak.¹⁵ A thraciai Bacchus mysteriumai¹⁶ magasan szárnyaló eszméket foglaltak magukban a halhatatlanságról és a lakosok körében megszokottakká tették a jövő élet és valami idyllikus paradicsom képeit, melyek nagyon hasonlítottak p kereszténység erre vonatkozó képzeihez.¹⁷ A poly-

⁸ Strabo, VII, fragm. 41.

⁹ *Cseleked.*, XVI, 12; Dio Cassius, LI, 4; Plinius, *H. N.*, IV, 18; Digeisla, L, Xl⁷, 6; pénzek és feliratok: v. ö. Heuzey, 17—18, 72 l.

¹⁰ Heuzey, *Miss, de Maced.*, az egész, Philippire és környékére vonatkozó rész. Később a görög újból teljesen felülkerekedett.

¹¹ Heuzey, 40, 41, 46, 140 l.

¹² Heuzey, IV—V, 42, 137—138 etc. 1.

¹³ Heuzey, 78 és köv. 1.

¹⁴ *Cultores sancti Silvani*, Heuzey, 69 és köv. 1.

¹⁵ Orelli, *Inscr. lat.*, 1800 sz.; Steiner, *Inscr. Germ.* 1275 sz.

¹⁶ Bacchus philippii kultuszára nézve l. Appianus, *Bell, civ.*, IV, 106; Heuzey, 79—80 l.

¹⁷ Heuzey, 39 l. L. főleg a szép Doxato-feliratot: Heuzey, 128 és köv. 1. V. ö. *Comptes rendus de l'Acad. des inscr.*, 1868, július, 219 és köv. J. V. ö. Vibia sabazius sírját Rómában (Garucci, *Tre sepoleri*, etc., Napoli, 1852.)

theismus e tájakon nem volt oly szövevényes, mint másutt. Sabaziás kultusza, mely szoros érintkezésben az ősi orphismussal és a kor syncretismusának megfelelően a dionysosi mysteriumokkal is kapcsolatban Thráciában és Phrygiában el volt terjedve, magában foglalta a monotheismus csiráit.¹⁸ Bizonyos gyermekies egyszerűség¹⁹ utat egyengetett az Evangéliumnak. Minden arra vall, hogy tisztés, komoly, szelíd életszokásokat sejtünk. Az ember olyanféle környezetben érzi magát, mint amely Virgilius földműves és érzelmes költészetének volt az otthona. A mindig zöldelő síkság a vetemények és virágok változatos tenyészetével ékeskedett.²⁰ Gyönyörű források, melyek a város felett emelkedő, arannyal futtatott márványhegy tövében fakadtak, kellően irányítva, gazdagságot, árnyékot és üdítő hűvöset adtak. Nyárfák, fűz-, füge-, cseresnyefák, vadszőlőtömbök a legédesebb illatot lehelve rejtegetik a patakokat, melyek mindenfelől csörgedeznek. Másutt előtött vagy magas náddal borított lapályokon fehérszemű óriás szarvú bivalyok csordái láthatók, ahogy csak fejük emelkedik ki a vízből, míg méhek és fekete meg kék pillangók serege rajzik a virágok körül. A Pangea fenséges csúcaival, melyek júniusig hóval borítvák, úgy nyomul előre, mintha a mocsáron át el akarná érni a várost. Mindenünnen másfelől szépraj zú hegy vonalak rekesztik be a láthatárt, nem hagyva, csak egy nyílást, melyen át az égbolt tovasiklik és a távoli világosságban sejteti a Strymon medencéjét.

Philippi kiválóan alkalmas terület volt a missiónak. Már láttuk, hogy Galatiában pisidiai Antiochia,

¹⁸ Strabo, X, III, 16; Arist, sehol, in *Vesp.*, 9; Macrobius, *Saturn.*, I, 18; Heuzey, 28—31, 80; Wagener, *Inscr. d'Asie Miss.*, 3 és köv. L

¹⁸ A Doxato-felirat.

²⁰ Theophrastos. *Hist. plant.*, II, 2; IV, 14 (16), 16 (19); VI, 6; VIII, 8; *De causis plant.*, IV, 12 (13); Plinius, *Hist. nat.*, XXI, 10. *Dekili-tasch* közelében még ma is szép zöldséges-telepek láthatók.

Iconium római telepei igen kedvezően fogadták az üdvözítő tant; ugyanezt fogjuk észlelni Corinthusban, Alexandria Troasban. A régtől fogva meggyökeresedett népek, melyek messze visszanyúló hagyományokkal bírtak, kevésbé viseltettek hajlandósággal az újdonságok iránt. Philippi zsidó gyülekezete, ha ugyan volt ilyen, nem volt valami jelentékeny; egészen talán arra korlátozódott, hogy voltak nők, kik megtartották a szombatot; még azokban a városokban is, hol nem laktak zsidók, némelyek rendszerint megtartották a szombatot.²¹ Mindenesetre alapos a látszat, hogy Philippiben nem volt zsinagóga.²² Az apostoli csapat a hét elején érkezett a városba. Pál, Silas, Timotheus és Lukács néhány napig szállásukon vesztegeltek, hogy szokásuk szerint bevárják a szombatot. Lukács, ki ismerte a helyet, emlékezett reá, hogy akik tartották a zsidó szokásokat, szombatonként a külvárosokon túl egy kis meredélyes partu pataknál szoktak összegyűlni, mely a várostól másfél mérföldnyire nagy gőzölgő forrással fakadt fel a földből és amelynek *Gangas* vagy *Gangites* volt a neve.²³ Talán a szent folyamok (*Ganga*) ősi árja neve volt ez.²⁴ Annyi bizonyos, hogy a *Cselekedetek-Gén* leírt nyugalmas jelenet, mely a kereszténység első foglalását jelentette Macedóniában, azon a helyen játszódott

²¹ L. *Az apostolok*, 294—295 1.

²² Erre mutat *Cseleked.*, XVI, 13 viszonyítva *Cseleked.*, XVII, 1, 10-hez. .

²³ Appianus, *Bell. civ.*, IV, 106—107; Dio Cassius, XLVII, 47. Ma Bounarhachi a neve. L. Philippi térképét Heuzey szerint és a szöveget 97, 106, 120 1. Herodotos (VII, 113) egy Angites (a mai *Angista*) nevű patakot említ, mely, mondja, Pangeától nyugaton a Strymonba ömlik. Lehet, hogy ez ugyanaz: a név, mint a *Gangites*; a Bounarhachi patak fő levezető csatornája a philippi síkság központi mocsarának és az Angistába, azután meg a Strymonba ömlik. L. Törökország térképét Kieperltől, továbbá Cousinery, *Voy. dans la Maced.*, II, 45 és köv. 1.

²⁴ Az egyetlen forrásból fakadó nagy víztömeg, amilyen a: Loiret is, méltán idézhetett fel a régieknél vallási fogalmakat.

le, hol egy századdal előbb a világ sorsa dőlt el.²⁵ A Kr. e. 42-ben vívott nagy ütközetben a Gangites jelezte Brutus és Cassius elhelyezkedésének vonalát.

Az oly városokban, hol nem volt zsinagóga, azok, kik a zsidósághoz csatlakoztak, kis fedetlen szárnyékokban, sőt gyakran egyszerűen a szabad ég alatt, alig elkerített helyeken, melyeknek *proseuchae*²⁶ volt a nevök, szoktak összegyülekezni. Ez imahelyeket legszívesebben a tenger vagy patakok közelében rendezték be, hogy könnyen végezhesék a mosakodásokat.²⁷ Az apostolok odamentek a megjelölt helyre. Csakugyan jött is néhány asszony, hogy ájtatosságát végezze. Az apostolok szóba ereszkedtek velök és hirdették nekik Jézus mysteriumát. Kedvező meghallgatásra leltek. Egy asszony különösen meg volt hatva. Az Ur, mondja a *Cselekedetek* szerzője, megnyitotta a szívét. Lydiának vagy »a lydiai nő«-nek nevezték, mert Thyatiresből származott;²⁸ a lydiai ipar egyik főtermékével,²⁹ biborbáronnyal kereskedett. Jámbor, azok közé tartozó teremtés volt, kiket »Istenfélők«-nek neveztek, vagyis származására nézve pogány, de az úgynevezett «noahikus szabályok»³⁰ szerint élt. Egész

²⁵ A Kiémer-nek nevezett ívet, mely a *Cselekedetekben* említett hely környékén áll, talán az ütközet emlékére emelték. Heuzey, 118—120 l.

²⁶ Feliratok az *Antiquités du Bosphore cimmerien-ben*, 22 sz.; a szent-pétervári akadémia görög-római gyűjt., II, 200 és köv. 1.; Epiph., *Contra haer.*, haer. LXXX, 1. V. ö. Juvenalis, III, 296.

²⁷ Jos., *Ant.*, XIV, X, 23; Pseudo-Aristeas, 67 l. (Moriz Schmidt-kiad.); Philo, In *Flaccum*, 14 §; Tertullianus, *De jej.*, 16.

²⁸ V. ö. az analógia szempontjából *Koyiv&fa Corp, inscr. gr.*, 3847 n sz.; Le Bas, III, 1022 sz.; *Miss, de Phén.*, sidoni felirat.

²⁹ Plin., *H. N.*, VII, 57; Tyrusi Maxim., XL, 2; Valerius Flaccus, IV, 368—369; Claud., *Rapt. Proserp.*, I, 276; Aelian., *Anim.*, IV, 45; Strabo, XIII, IV, 14; v. ö. *Corp, inscr. gr.*, 3496, 3497, 3498, 3924, 3938 sz.; Le Bas, III, 1687; Wagener, *Revue de l'instr. publ. en Belgique*, 1868, 1 és köv. 1. A zsidók, úgy látszik, különösen felkarolták ezt az iparágat. (Wagener, *l. c.*)

³⁰ L. Lévy, *Epigr. Beitrage*, 312—313 l.

háznépével együtt megkeresztelkedett és nem nyugodott, mígnem sok könyörgés árán elérte, hogy a négy misszionárius nála lakjon. Néhány hétig ott maradtak és szombatokként az imahelyen, a Gangites partján hirdették az igét.

Egy kis, majdnem csupa nőből álló,³¹ igen jámbor, igen engedelmes, Pál iránt nagy odaadással viseltető³² Egyház alakult. Lydián kívül az Egyház kebelébe tartozott Evhodia és Syntiche,³³ kik derekasan küzdöttek az apostollal együtt az Evangéliumért, de néha összekülönböztek egymással diakonisszái tisztjük miatt;³⁴ azután a bátor Epaphrodités, kit Pál testvérének, munkatársának, fegyvertársának nevez;³⁵ Clemens és még mások, kikről Pál úgy emlékezik meg, hogy »munkatársai és növök be van írva az élet könyvébe».³⁶ Timotheus szintén nagy szeretetben állott a Philippibeliéknél és ő is nagy odaadással volt irántuk.³⁷ Ez volt az egyetlen Egyház, melytől Pál pénzbeli támogatást elfogadott,³⁸ mert gazdag Egyház volt és kevésbé terhelték szegény zsidók. Kétségtől Lydia volt a fő ez adakozásokban; Pál elfogadta adományait, mert tudta, hogy nagyon ragaszkodó hive. A nő szívvel ad, részéről nem kell tartania se szemrehányásoktól, se ellenszolgálatra való számítástól. Pál bizonyára szívesebben tartozott egy (alkalmasint özvegy) nőnek, aki felől biztos volt, semmint férfiaknak, akikkel szemben kevésbé lett volna független, ha valamifélekép lekötelezettjük lett volna.

A keresztény erkölcsök feltétlen tisztasága elhá-

³¹ *Cseleked.*, XVI, 13 és köv.; *Phil.*, IV, 2—3.

³² *Phil.*, I, 3 és köv.; II, 12.

³³ E nevet illetőleg 1. *Corp, inser. gr.*, 2264 m sz.; *Perrot, Expl. de la Gál.*, 88; *Le Bas (Waddington)* III, 722.

³⁴ *Phil.*, IV, 2—3.

³⁵ *Phil.*, II, 25 és köv.

³⁶ *Phil.*, IV, 3.

³⁷ *Phil.*, II, 19—23.

³⁸ *Phil.*, IV, 10 és köv. V. ö. I *Thess*, II, 5, 7, 9; II *Cor.*, XI, 8 és köv.

rított minden gyanút. Egyébiránt talán nem túlságosan merész feltevés, hogy Lydia az, kit Pál a Philippibeliekhez írott levelében »kedves hitvesemének nevez.³⁹ Ha tetszik, vegyük e kifejezést egyszerű metaforának.⁴⁰ De hát feltétlenül lehetetlen-e, hogy Pál e nővérral szorosabb kötelékbe lépett? Nem lehet állítani. Az egyetlen, ami bizonyos, az, hogy Pál nem vitt magával nővért utazásaiban. Az egyházi hagyomány egy egész ágazata mindazonáltal azt tartotta, hogy Pál nős volt.⁴¹

A keresztény nő mivolta mindjobban kirajzolódott. A zsidó nőnek, ki néha oly erős, oly önfeláldozó volt, a syriai nőnek, kinél a beteg szervezet puha elomlása a lelkesedés és szeretet felvillámlásával változott, Tabithának, Magdalai Máriának a görög nő lépett örökébe, Lydia, Phoebe, Chloe, élénk, jókedvű, tevékeny, szelíd, finom teremtések, nyíltak és e mellett hallgatagok, mesterök dolgába be nem avatkozók, engedelmességek, képesek a legnagyobbra, mert beérték vele, hogy munkatársaik és testvéreik legyenek a férfiaknak, segítsenek nekik, mikor szép és jó dolgokat művelnek. E finom és erős fajból való görög nők az idők múltával oly változást szenvednek, mely egészen átformálja őket. Megsápadnak, tekintetök kissé réveteggé válik; fekete fátyolt tűzve a lesimitott hajra, mely arcukat bekeretezi, a szigorú kötelességeknek szentelik magukat, melyeket élénk és eszes buzgalommal teljesítenek. A görög »szolgáló« vagy diakonissza bátorságra nézve meg felülmúlta a syriait vagy palesz-

³⁸ Γνήσιέ σύζυγε, Phil., IV, 3. Alexandriai Kelemen (*Strom.*, III, 6) és Eusebius (*Hist. eccl.*, III, 30) συζυγί-*I* hitvestársnak értelmezik. Igen figyelemreméltó, hogy philippiibeliekhez írott levélben Lydia nincs megemlítve; egy ily fontos személynek különös az elmellőzése. A szerep, melyet Pál a συζυγί-*nek* tulajdonít (V, 3), igen jól megfelel a gazdag Lydiának (σὺλζαμβάνων) Némelyek Σύζυγος-*I* személynévnek veszik; de sehol egyetlen példa se ily névre.

⁴⁰ V. ö. γνησίω τέχνω, I Tim., I, 2; Tit., I, 4. Rufus anyját Pál ugyanígy „anyám“-nak nevezte.

⁴¹ Alexandriai Kelemen és Eusebiuson kívül I. Pseudo-Ignatius, *Ad Philad.*, 4 (üressel). V. ö. *Az apostolok*, 172 l.

tinait. E nők, kik az Egyház titkait őrizték, vállalták a legnagyobb veszedelmeket, elszenvedtek minden kínzást, semmint, hogy bármit is eláruljanak.⁴² Méltóságot szereztek nemőknek, éppen mert nem beszéltek jogaikról; többet tettek, mint a férfiak, oly színben tüntetve fel magukat, mintha csak arra szorítkoznának, hogy szolgálatára legyenek azoknak.

Egy közbejött esemény siettetette a misszionáriusok távozását. A városban kezdtek beszélni róluk és a képzelet már hímezte a csodás erényeket, melyeket, különösen az exorcismus tekintetében, nekik tulajdonítottak. Egy alkalommal, ahogy az imahely felé tartottak, találkoztak egy fiatal, alkalmasint hasbeszélő⁴³ rabszolgánövél, ki a jövőbe látó jósnő hírében állott. Gazdái nagy hasznot húztak ebből a nemtelen kiaknázásból. A szegény leány, akár mert csakugyan túlfeszült volt a lelke, akár mert beleunt a gyalázatos mesterségbe, alig hogy megpillantotta a misszionáriusokat, nagy kiabálással utánuk eredt. A hívek azt állították, hogy meghódolt az új hitnek és azoknak, akik azt hirdették. E jelenet több ízben megismétlődött. Egy nap végre Pál exorcisálta; a megcsendesedett leány azt mondta, hogy megszabadult a szellemtől, mely megszállva tartotta volt. Gazdái azonban ropant bosszankodtak; a leány meggyógyulása folytán elvesztették kenyérkeresetüket. Port indítottak Pál ellen, aki exorcisálta és Silas ellen, akit büntársként tüntettek fel⁴⁴ és az *agora-ra* vitték őket a duumvirek elé.⁴⁵

Bajos lett volna ily sajátságos alapon követelni a kártérítést. A panaszosok tehát főként a város felzavarását és a tilalmas tanítást hangoztatták. »Oly szabályokat hirdetnek, mondták, melyeket nekünk

⁴² Plinius, *Epist.*, X, 97.

⁴³ Plutarchos, *De defectu orac.*, 9; Hesychius a *Πν&ων* szónál; Aristophanes scholiast., ad *Vesp.*, 1019 v.

⁴⁴ Timotheus és Lukács bizonyára nem voltak jelen az exorcizálásnál.

⁴⁵ Ez volt a coloniák főtisztviselőinek elnevezése.

tilos követnünk, mert rómaiak vagyunk.« Aminthogy csakugyan a városban az itáliai jog uralkodott és minél közelebb álltak a lakosok a római rendű városhoz, a kultuszok szabadsága annál fogyatékosabb volt. Ezzel egyidejűleg a babonás tömeg, a jósnő gazdától felizgattatva, ellenséges tüntetésre csődült az apostolok ellen. Az e fajta kis zavargások gyakoriak voltak az ókori városokban; a hírhordók, a munkátlanak, az *vagora* oszlopáig ahogy már Demosthenes nevezte őket, ezekből éltek.⁴⁶ A duumvirek, abban a hitben, hogy közönséges zsidókról van szó, minden vizsgálat és nyomozás nélkül⁴⁷ Pált és Silast megbotoztatásra ítélték. A lictorok az apostolokról lerántották a ruhát és nyilvánosan kegyetlenül megbotozták őket.⁴⁸ Azután börtönbe hurcolták őket;⁴⁹ a legbentebb eső tömlőkamarák egyikében jelölték ki a helyöket és bilincsekbe verve zárták oda őket.

Akár mert nem engedték, hogy védekezhessenek⁵⁰ vagy pedig mert óhajtották a dicsőséget, hogy megáláztatást szenvedjenek mesterökért,⁵¹ se Pál, se Silas nem hivatkozott a bíróság előtt római polgár voltára.⁵²

⁴⁶ L. a görög szótárakat az *ayogalos* szónál.

⁴⁷ *Cseleked.*, XVI, 37.

⁴⁸ *Cseleked.*, XVI. 22—23, 37; I Thess., II, 2; II Cor., XI, 25; Phil., I, 30.

⁴⁹ A szemtanú elbeszélése, mely az imént még oly szabatos volt, itt zavarossá válik a vágy folytán, hogy mindenütt csodákat és bűnösök meg mindenféle hitvány foglalkozású emberek részéről történt oly megtéréseket lásson, melyek hirtelen, a kegyelem reájuk szállásával következtek be. Mi meglepő Van abban, hogy Pál tanítványa hisz mestere csodatevő voltában, mikor maga Pál kijelenti, hogy csodákat művelt? Porphyros nem tulajdonít-e csodákat Plotinosnak, mesterének, kinek évekig élt az oldalán? A börtönből való csodás kiszabadulások az apostoli csodatelepek leggyakoribb formái közé tartoztak: *Cseleked.*, V, XII. A börtönőr elalvása megvan a XII. f. elbeszélésében is, amely egyébiránt, ugyanúgy, mint az, amelyről itt van szó, szinte valami szemtanú előadására vall.

⁵⁰ *Cseleked.*, XVI, 37.

⁵¹ *Cseleked.*, V, 41; II Cor., XI, 23 és köv.

⁵² A kétségeket illetőleg, melyek ez epizódhoz fűződnek, 1. lentebb, 350. l., jegyzet.

Csak éjszaka, a börtönben mondták meg, hogy ki-félék. A börtönőr nagyon megdöbbsent; eddig keményen bánt a két zsidóval; most pedig két római állt előtte, *Paulus* és *Siluanus*, kiket illetéktelenül vetettek börtönbe. Megmosta sebeiket és ételt adott nekik. Valószínű, hogy ezzel egyidejűleg a duumvirek is értesültek az esetről, mert korán reggel lictoraikkal parancsot küldtek a börtönőrnek, hogy bocsássa szabadon a foglyokat. A Lex-Valeria és a Lex-Porcía félreérthetetlenül rendelkezett; római polgárt botbüntetéssel sújtani a tisztviselőre nézve súlyos vétségnek számított.⁵³ Pál, élve a helyzet előnyeivel, megtagadta, hogy így, mintegy kisonva távozzon a börtönből; azt kívánta, mondják, hogy a duumvirek személyesen jöjjenek őket szabadonbocsátani. A két főtisztviselő vajmi nagy zavarban volt; eljöttek és reábrták Pált, hogy hagyja oda a várost.

A két fogolyt, hogy kiszabadult, útja Lydiához vezette. Úgy fogadták őket, mint vértanukat; végső buzdító és vigasztaló szavakat intéztek az atyafiakhoz és útnak indultak. Eladdig Pál még egy városban se ért és érzett ennyi szeretetet. Timotheus, ki nem volt belekeverve az esetben és Lukács, ki másodrendű szerepet játszott, Philippiben maradtak.⁵⁴ Lukácsra csak öt év múltán következett el, hogy viszontlássza Pált.

Pál és Silas Philippit odahagyván, követték a Via Egnatiát és Amphipolis felé tartottak. Pálnak ez volt egyik legszebb útja. A philippii síkság után az út mosolygó völgybe fordul, melyre a Pangea magas tömbjei néznek alá.⁵⁵ Lent és a legjobban mérsékelt

⁵³ Cic., *In Verrem*, II, V, 62 és köv.

⁵⁴ Timotheust illetőleg erre vall *Cseleked.*, XVII, 4, 10, 14, 15. Ami Lukácsot illeti, e mellett szól, hogy a többes szám első személy újra csak *Cseleked.*, XX, 5.-től fordul elő, amikor is Pál harmadik térítőútjában visszatér Macedonia és Troas tájaira.

⁵⁵ Azt lehetne vélni, hogy Pál útja a Pangeától északra vezetett (Leake, *Travels in northern Greece*, III, 179—180 1.; Conybeare és Howson, I, 340 1.); de eltekintve attól, hogy a nyomok, melyek a Via Egnatiáé lehetnek, a déli oldalon lát-

égalj növényeit természetik benne. Nagy falvak ülnek a hegység minden hajlatában. A római út nagy márványkockákkal van kirakva. Lépten-nyomon, majdnem minden platán alatt mély kutak kínálóznak az utasnak, telve egyenesen a szomszéd hómezőkből származó és az átbocsátó lerakódások vastag rétegein átszűrt vízzel. Fehér márványsziklák engednek kibuggyanást páratlanul átlátszó kis patakoknak. Itt tanulja meg az ember, hogy a jó vizet az első helyre tegye a természet adományai között. Amphipolis nagy város volt, székhelye a tartománynak,⁵⁶ körülbelül egy órányira a Strymon torkolatától. Az apostolok, úgy látszik, nem időztek benne,⁵⁷ talán mert tisztára hellén város volt.

Amphipolisból az apostolok, miután kijutottak a Strymon árterületéről, a tenger és a hegység között folytatták útjukat, sűrű erdőkön és egész a part fővenyéig elnyúló füves mezőkön át. Az első pihenő, platánok alatt, a homokból felfakadó igen hideg forrás mellett két lépésnyire a tengertől, elragadó hely. Utána az apostolok bejutottak a mély szakadékba, mely mint valami meredélyes Bosphorus a belföldi tavak vizének levezetésére szolgál a tengerbe,⁵⁸ elhaladtak, alkalmasint ügyet se vetve reá, Euripides sírja mellett.⁵⁹ A fák szépsége, a levegő üdesége, a gyorsan iramló patakok, a páfrányfélék és minden-

hatók, meggyőződtem, hogy ma is ha az ember *Dekili-tasch*-ból (Philippi khan-ja) Jeniköibe megy, a Travistától Orfaniig húzódo völgyön halad át.

⁵⁶ Titus Livius, XLV, 29 (v. ö. Plinius, IV, 17); jóllehet *Cseleked.*, XVI, 2. Mindazonáltal 1. Strabo, VII, 21 töredék. Amphipolis jóformán egészen eltűnt. Egykori területén egy meglehetősen élénk falu: Jeniköi alakult.

⁵⁷ *Cseleked.*, XVII, 1.

⁵⁸ L. Cousinéry, *Vog. en Mac.*, I, 116 és köv.; Clarké, *Travels*, IV, 381 és köv. 1.; Leake, III, 170 és köv., 461.

⁵⁹ Plutarchos, *Lycurgus*, §1; Vitruvius, VIII, III, 16, Plinius, H. N., XXXI, J9; Aulus-Gallius, XV, 20; Ammianus Marcellinus, XXVII, 4; *Ifin, de Bordeaux*, 604 1. (Wesseling); *Antok, palat.*, VII, §1; Clarke, *l. c.*

fajta cserjék dús tenyészete a Grande Chartreuse vagy Grésivaudan valamely zugolyára emlékeztetnek, mely egy tüzes kemence szomszédságába került. Amint-hogy a mygdoniai tavak medencéje csakugyan perzselően forró; mintha olvadt ólom lenne; csak a fejöket magasra tartó viperák, ahogy árnyékot keresve úsznak, vonnak néhány redőt a felszínére. A nyájak, melyek délfelé a fák tövében szoronkognak, mintha megmerevedtek volna; ha nem lenne a rovarok döngése és a madarak éneke, mert az egész természetben csak ezeken nincs hatalma a tikkadásnak, az ember a halál birodalmában képzelhetné magát.

A kis Apollónia városan,⁶⁰ anélkül, hogy megállott volna benne, áthaladva; Pál a déli oldalon megkerülte a tavakat és majdnem végéig követve a síkságot, melynek azok központi mélyedését töltik ki, eljutott a kis hegylánc tövébe, mely a thessalonikai öblöt kelet felől elzárja. E dombok tetejéről a látóhatár szélén teljes pompájában látszik az Olympos. A hegy töve és középső része egybefolyik az ég azúrával; a hóval fedett csúcs mintha a légben felfüggesztett aetheri lakhely lenne. Azonban, sajnos, a szent hegy már le volt tarolva. Az emberek felkúsztak reá és lárták, hogy az istenek már nem laknak ott. Mikor Cicero, thessalonikai száműzetésében, nézte a fehér tetőket, tudta, hogy csak hó és szikla van ott. Pálnak bizonyára egy pillantása se volt egy más faj ez elvárásolt helye számára. Nagy város terült el előtte és tapasztalata megmondta neki, hogy itt kitűnő talajt találhat valami nagynak a megalkotására.

A római uralom folyamán Thessalonika a Földközi-tenger egyik legfőbb kereskedelmi kikötőjévé vált.

⁸⁰ Plinius, IV, 17; *Itin. Ant.*, 320 l. (Wesseling); Biz. Steph., s. h. v. Kétségtelenül azonos a Pollina nevű romcsoporttal, a Betschik-Gueul tó délkeleti végén. (L. Törökország térképét Kieper-tól; Cousinéry, I, 115—116 és a térkép; Leake, III, 457 és köv. l.; Conybeare és Howson, I, 343—344 l.) E név ma majdnem ismeretlen azon a vidéken. Nem tévesztendő össze azzal az Apollóniával, mely Neapolis és a Strymon Torkolata között a parton fekszik.

Nagyon gazdag és nagyon népes város volt.⁶¹ Nagy zsinagógája volt, mely vallási központul szolgált Philippin, Amphipolis és Apollónia zsidóságának, mely városokban csak imahelyek voltak.⁶² Pál megszokott módszere szerint járt el. Három egymásután következő szombaton beszélt a zsinagógában, elismételve-egyazon beszédet Jézusról, bizonyítva, hogy ő volt a Messiás, az írás benne lelt megvalósulásra, szenvednie kellett és feltámadt a halálból. Néhány zsidó megtért; de a megtérés főként »az Istent félő« görögök között volt számos. Mindig ez volt az az osztály, mely a legbuzgóbb híveket adta az új hitnek.

A nők tömegesen jöttek, Thessalonika női társadalmának legjava már régtől fogva tartotta a szombatot és követte a zsidó szertartásokat; a jámbor nők legkiválóbbjai tódultak az új igehirdetőkhez.⁶³ Megtért sok pogány is.⁶⁴ A thaumaturgia, glossolalia, a Szent-Lélek adományainak, a mystikus csapongásnak és elragadtatásnak szokott jelenségei nyilvánultak.⁶⁵ A thessalonikai Egyház jámborságban, az apostol iránt való gyengéd figyelmeiségben versenyzett a philippinivel.⁶⁶ Pál sehol se tanúsított több buzgalmat, vonzódást, lebilincselő kellemet.⁶⁷ Ez a természettől élénk, könnyen felinduló ember térítéseiben meglepően szelíd és nyugodt volt; apa, anya, dajka egy személyben, ahogy maga is mondja,⁶⁸ komolysága, sőt még a rútsága is csak növelte a varázsát. A merev és zord jellemek, ha felengednek, páratlan bűvölésre

⁶¹ Strabo, VII, VII, 4; Lukianos, *Lucius*, 46; Appianus. *Bell. ciu.*, IV, 118.

⁶² *Cseleked.*, XVII, 1. A *η συναγωγή* látszik a helyes szövegnek. V. ö. Philo, *Leg.*, 36 §.

⁶³ *Cseleked.*, XVII, 4. ,

⁶⁴ I Thess., I, 9.

⁶⁵ I Thess., I, 5. E hely megértése végett v. ö. *Cseleked.* VI, 8; X, 38; I Cor., V, 4; XII, 28; Col., I, 11.

⁶⁶ L. a Thessalonikabeliekhez írt két levelet.

⁶⁷ I Thess., II, 7 és köv.

⁶⁸ I Thess., II, 1—12.

képesek. A szigorú, sohasem hízelgő⁶⁹ beszédnek sokkal több kilátása van, különösen a nőknél, hogy megkedveltesse magát, mint a lágyságnak, mely gyakran a felfogás ingadozó vagy érdekelt voltának a jele.

Pál és Silas egy bizonyos, izraelita törzsbeli⁷⁰ Jesusnál laktak, aki a zsidók szokása szerint Jason-ra görögösítette a nevét; de csak a szállást fogadták el tőle. Pál éjjel-nappal dolgozott, hogy ne kerüljön költségébe az Egyháznak.⁷¹ A biborbáronnyal kereskedő gazdag philippii asszonyt és nővértársait különben is búsította volna, ha mások és nem ők látják el az apostolt az életfenntartáshoz szükséges dolgokkal. Thessalonikai időzése alatt⁷² Pál két Ízben kapott Philippiből küldeményt, amit el is fogadott. Ez merőben ellenkezett elveivel: életszabálya az volt, hogy maga tartsa el magát és mitse fogadjon el az Egyháztól; de szemrehányást kellett volna tennie magának, ha visszautasítja e szívből jött ajándékot; a szomorúság, amit a jámbor asszonyoknak okozott volna, meggátolta benne. De meg aztán, mint már mondtuk, talán jobban is szerette, ha asszonyoknak van lekötelezve, kik sohasem fogják feszélyezni cselekedeteiben, semmint férfiaknak, aminő Jason volt, kikkel szemben meg akarta őrizni tekintélyét.

Úgy látszik, Pálnak sehol se sikerült annyira eleget tenni ideáljának, mint Thessalonikában. A néposztály, mellyel érintkezett, főként dolgos munkásokból állott; Pál behatolt gondolkodásmódjukba, rendet, munkásságot hirdetett nekik és hogy miként kell viselkedniök a pogány okkal szemben. Egész sor új rendelés kapott helyet tanításában: takarékoság, szorgalom a vállalt munkában, ipari tisztesség, mely a jó módon és a függetlenségen alapul.⁷³ Ugyanakkor, oly

⁶⁹ I Thess., II, 5.

⁷⁰ Róm., XVI, 21. A *ovγγένη* jelentését illetőleg 1. *Az apostolok*, 108 l. 6. jegyzet.

⁷¹ I Thess., II, 9; II Thess., III, 8 és köv.

⁷² Phil., IV, 16; I Thess., II, 5, 7, 9.

⁷³ I Thess., IV, 11; II Thess., Ili, 10—12

ellentmondással, amelyen nem lepődhetünk meg,⁷⁴ feltárta nekik az Apokalypsis legbizarrabb mysteriumait, ahogy azokat akkoriban elképzelték.⁷⁵ A thessalonikai Egyház mintakép lett, melyre Pál szeretett hivatkozni⁷⁶ és amelynek jó illata úgy áradt szét mindem felé, mint a megépülés illatos olajáé.⁷⁷ Jasonon kívül az Egyház tekintélyes tagjai között szerepel Caius, Aristarchos és Secundus.⁷⁸ Aristarchos körül volt megtélve.⁷⁹

Ami már hússzor is megtörtént, megisméltódott Thessalonikában is: a bosszús zsidók zavargást támasztottak. Összeszedtek egy csomó dologtalan csavargót, mindenféle ingyenélőt, akik az ókori városokban éjjel-nappal a bazilikák oszlopai tövében lebzseltek, készen, hogy lármát csapjanak annak a szolgálatában, aki megfizeti őket érte. Összezsűkülve Jason házához vonultak, hogy megostromolják azt. Nagy kiabálással követelték Pál és Silas kiszolgáltatását; minthogy nem találták meg őket, a zavargók megköttették Jasont és vele többeket a hívek közül is és a politarchosok⁸⁰ vagyis a főtisztviselők elé hurcolták őket. A legzavarosabb vádaskodások hallatszottak: »Forradalmárok jöttek a városba, mondták egyesek, és Jason szállást adott nekik.« »Ezek az emberek, mondták mások, nem ismerik el a császár rendeletét.« »Királyuk van, akit Jézusnak neveznek«, mondta a harmadik. Nagy csődület volt és a politarchosok nem maradtak megfélemlítenül. Kényszerítették Jasont és a vele együtt elfogott híveket, hogy adjanak óvadékot és aztán elbocsátották őket. A reá következő éjjel az atyafiak Pált és Silast kicsempészték a vá-

⁷⁴ L. *Jézus élete*, 124 L, jegyzet.

⁷⁵ II Thess., II, 5.

⁷⁶ I Thess., I, 7.

⁷⁷ I Thess., I, 8—9.

⁷⁸ *Cseleked.*, XIX, 29; XX, 4. V. ö. *Corp, inser. gr.*, 1967. sz

⁷⁹ Col., IV, 10—11.

⁸⁰ V. ö. a thessalonikai feliratot, *Corp, inser. gr.*, 1967. sz.

rosból és Bercába⁸¹ kalauzolták őket. A zsidók tovább is okvetetlenkedtek a kis Egyház ellen, de ezzel csak még szilárdabbá tették azt.⁸²

A bereai zsidók liberálisabbak és jobb modornak voltak, mint a thessalonikaiak.⁸³ Készségesen hallgatták Pált és hagyták, hogy nyugodtan kifejthesse gondolatait a zsinagógában. Napokon át mintegy el voltak telve a kíváncsi érdeklődéssel. Azzal töltötték az időt, hogy forgatták az írást, keresve a helyeket, melyeket Pál idézett és vizsgálták, hogy csakugyan úgy szólnak-e? Sokan megtértek, többek között egy Sopotrosi vagy Soripatros nevű zsidó is, Pyrrhus fia.⁸⁴ Azonban itt is, mint Macedónia összes többi Egyházaiban, a nők voltak többségben. A megtért nők mind görögök voltak, azok közé az ájtatos asszonyok közé tartoztak, kik noha nem voltak zsidók, tartották a zsidó szertartásokat. Sok görög és proselyta is megtért és a zsinagóga, kivételképen, békességben maradt. A vihar Thessalonikából jött. Az ottani zsidók, hallván, hogy Pál Bereában sikerrel hirdette az ígét, átjöttek ide és megismételték hadműveletüket. Pál újból sebtében volt kénytelen távozni és anélkül, hogy Silast magával vihette volna. A bereai atyafiak közül többen elkísérték, hogy kalauzolják.

A macedóniai zsinagógák annyira fel voltak lár-mázva, hogy Pálnak az e tartományban való időzése lehetetlennek látszott. Városról városra sarkában voltak és ahova lépett, zendülés tört ki. A római rendőrség nem igen volt ellenséges iránta; de ilyen körülmények között a rendőrség szokásos elvei szerint járt el. Mihelyt zavargás támadt az utcán, egyaránt hibásnak nézett mindenkit és nem törődve vele, hogy annak, aki ürügyet szolgáltatott az izgatásra, igaza

⁸¹ Még ma is megvan (*Veria* vagy *Kara-Verria*). V. ö. Cousinery, I, 57 és köv.; Leake, III, 290 és köv.

⁸² I Thess., II, 14; III, 3, 5; II Thess., I, 4 és köv.

⁸³ *Cseleked.*, XVII, 11.

⁸⁴ *Cseleked.*, XX, 4; Rom., XVI, 21 (v. ö. *Corp, inser. gr.*, 1967 sz.). A *συνενης* értelmére nézve 1. fentebb, 104 l., 170 jegyzet.

van-e vagy nincs, hallgatást parancsolt neki vagy pedig, hogy álljon odább. Alapjában annyi volt ez, mint igazat adni a zavargásnak és törvényesíteni, hogy csak néhány vakbuzgó kell és egy polgárt meg lehet fosztani szabadságától. A zsandár sohasem vesződött valami sokat a philosophálással. Pál elhatározta tehát, hogy távozik és olyan vidékre megy, mely elég messze van, hogy ellenfeleinek nyomot veszítsen a gyűlölete. Silast és Timotheust Macedóniában hagyta, a bereaiakkal a tenger felé tartott.⁸⁵

Ekként végződött a fényes macedóniai térítő-út, a legtermékenyebb mindazok között, melyeket Pál eddig végzett. Egészen új elemekből álló Egyházak alakultak. Itt már nem a syriai könnyűvérűség, a lyconiai kedélyesség szerepelt; finom, kényes, választékos, elmés fajok tagjai voltak ezek, kik a judaismustól előkészítve most az új hithez csatlakoztak. Macedonia partja tele volt görög gyarmatokkal; a görög génius itt termelte legszebb gyümölcsseit. A nemes philippii és thessalonikai Egyház, mely e két város legelső asszonyaiból⁸⁶ alakult, hasonlíthatatlanul a legszebb két hódítás volt, melyre a kereszténység addig szert tett. A zsidó nőt már maga mögött hagyta; az alázatos, otthonülő, engedelmes, a kultuszban kevésbé résztvevő zsidó asszony nem tartozott a megtérők közé. Az »Istent félő«⁸⁷ görög nő, ki megelégelte az akropolisok ormán lándzsát szegező istennőket, az erényes hitves, ki elfordult a kivénült pogányságtól és tiszta kultuszt áhítozott, ő volt az, ki követte az égi vonzást, íme, hitünk másodszori megalapítónői. A galileai asszonyok után, kik követték és szolgálták Jézust, Lydia, Phoebe, Philippi és Thessalonika ismeretlen hölgyei az igazi szentek, akiknek az új hit terjedésének leggyorsabb lépéseit köszönhetette.

⁸⁵ *Cseleked.*, XVII, 14—15. A helyes szöveg *é'as*.

⁸⁶ *Cseleked.*, XVI, 13; XVII, 4.

⁸⁷ *hi-fiúpkvat*, vagy *ένυχημονύ*,

VII. FEJEZET.

Pál második útjának további folyamata. — Pál Athénben.

Pál, még mindig a bereai hívek társaságában,, Athén felé vitorlázott.¹ A Thermaikos öbölből Phalcosig vagy Pireusig az út partmenti hajózással három-négy nap. A hajó elhalad az Olympos, az Ossa, a Pelion mellett, követi a belső tengernek, melyet Eubea választ el az Egei tenger többi részétől,² öblösödéseit, áthalad a sajátos Eurepe-szoroson. Az ember minden hullámcsapással azt az igazán szent földet érinti, melyen a tökély egyszer megmutatkozott, az eszmény való volt, azt a földet, mely látta, ahogy a legnemesebb faj egyidőben alapította meg a művészetet, a tudományt, a bölcsészetet, a politikát. Pál ottjárában bizonyára nem érezte azt a valami fiúi érzelmet, mely a művelt embereket már azelőtt

¹ Hogy Pál ezt az utat tengeren tette meg. az kitűnik a *Cselekedetek-ből*, XVII, 14, 15. Hogy az ember Bereából szárazföldön jusson el Athénbe, ahhoz nem: kellett a tengerpartra kerülni; a szárazföldi út ebben az esetben tele lett volna kerülőkkel és nehézségekkel; ha így akar vala utazni, természetesebb lett volna, hogy Pál, mielőtt Athénbe megy, előbb iCorinthust keresi fel. Pál alkalmasint Alorus vagy Methone felé szállt hajóra. (L. Strabo, VII, 20, 22 tör.; Leake, III, 435 és köv.)

² Ez a mai út, de igen lehetséges, hogy Szent Pál Eubea nyílt tengeri oldalán hajózott, ahol Kiepert úr gondolja.

elfogta, ha e tiszteletre méltó földre léptek.³ Ő más világbeli ember volt; az ő szent földje másutt feküdt.

A szörnyű csapásokból, melyek az utóbbi századok alatt sújtották, Görögország nem ocsúdott fel. Miként a föld fiai, ez arisztokrata törzsek agyonmarcangolták egymást; a rómaiak aztán bevégezték kiirtásukat; a régi családok körülbelül kipusztultak. A hajdani Théba, Argos városok szegény falvakká váltak; Olympia és Spárta megalázottságba jutottak; csak Athén és Corinthus élték túl a történeteket. A mezők majdnem pusztasággá változtak: a lezülles képe, mely Polybius, Cicero, Strabo és Pausanias leírásából élénk tűnik, elszorítja a szívet.⁴ A szabadság látszatai, melyeket a rómaiak meghagytak a városoknak és amelyek csak Vespasianus alatt fognak majd eltűnni,⁵ merő gúnynak tekinthetők. A rómaiak rossz közigazgatása mindent tönkretett;⁶ a templomokat nem gondozták; lépten-nyomon szobortalapzatok álltak, melyekről a hódítók ellopták a szobrokat, vagy amelyeket a hizelkedés az új hatalmasoknak szentelt.⁷ Peloponesus különösen halálra volt sújtva. Sparta megölte; felperzseltetve ez örült utópia szomszédságától, e szegény tájék soha többé fel nem támadt.⁸ A római korszakban egyébiránt a sok kis központ he-

³ Cicero, *Epist. ad Quintum fratrem*, I, 4; Sulpicius Cic.-hoz, *Epist. fam.*, IV, 5; *Ad Att.*, V, 10; VI, 11; Tacitus, *Ann.*, II, 53; Plinius jun., *Epist.*, VIII, 24; Philostratos, *A poll.*, V, 41; *Vit. soph.*, II, í, 27; Spartianus, *Sept. Sev.*, 3.

⁴ Polybius, XXXVII, 4: XL, 3; Cicero, *In Pisonem*. 40. Sulpicius levele Ciceróhoz, *Ad fam.*, IV, 5; Strabo, VIII, VIII, 1; IX, II, 5, 25; V, 15; Plutarchos, *De def. orac.*, 5, 8; Pausanias, II, XVIII, 3; XXXVIII, 2; VII, XVII, 1; Jos., *B. J.*, I, XXI, ill—12.

⁵ A későbbi nyomokat illetőleg l. Tillemont, *Hist. des emp.*, I, 317 l. \

⁶ Cicero, *In Pis.*, 40. V. ö. Tacitus, *Ann.*, I, 76, 80.

⁷ Pausanias gyakran említ ilyet. Augusztus nagy mennyiségű szobrot vitetett el, főként Apollo Palat. temploma számára.

⁸ Bizonyítéknak elég Tirynthos, Mycene, Ithome romjaira hivatkozni. Ily romokat csak azokban az országokban lehet látni, melyeknek valami régi katasztrófa után többé nem volt megújulásuk.

lyébe a mindent felszívó nagy városok rendszere következett el; Corinthus magához vont minden életet.

A faj mindazonáltal, Corinthustól eltekintve, meg lehetőszen tiszta maradt; a zsidók száma, Corinthuson kívül, nem volt valami jelentékeny.⁹ Görögországba csak egy római colonia fészkelte be magát; a szlávok és albánok beáradása, mely oly mélyen megváltoztatta a hellén vért, csak később történt. A régi kultuszok még virágzottak.¹⁰ Némely asszony ugyan, férjének tudta nélkül, titkon, a gyneceum rejtekében idegen, főként egyiptomi babonáknak hódolt,¹¹ de a bölcsek tiltakoztak ellene: »Miféle isten az, mondták, ki egy férjes asszony rejtett hódolatában gyönyörködik! A feleségnek nem lehetnek más barátai, mint férjének. És nem az istenek-e a mi legfőbb barátaink?»¹²

Úgy látszik, Pál vagy már a hajón, vagy amikor Athénbe érkezett, bánta, hogy társait Macedóniában hagyta. Lehet, hogy ez az új világ meglepte és nagyon is elszigeteltnek érezte magát benne. Annyi bizonyos, hogy a bereai híveket elbocsátván, megbízta őket, mondják meg Silas-nak és Timotheus-nak, hogy amily hamarosan csak tehetik, jöjjenek utána.¹³

Pál tehát néhány napig magában volt Athénben. Ez már nagyon rég nem történt meg vele; élete forgószelel volt és sohasem járt két-három utitárs nélkül. Athén valami egyedüli volt a világon és mindenesetre merőben különböző mindattól, amit Pál addig látott; éppen ezért elfogódottsága is roppant volt. Amíg társai megérkeznek, beérte azzal, hogy

⁹ Mindamelllett 1. Wescher és Foucart, *Inscr. rec. a Delphes*, 57 és 364 sz. (feliratok, Kr. e. 180 tájáról) és Philo, *Leg.*, 36 §.

¹⁰ Plutarchos, *Erkölcsei értekezések*, általában; Dio Cassius, LXXIII, 14. V. ö. *Az apostolok*, 338—339 l.

¹¹ *Corp. inscr. gr.*, 120 sz.; *Arch. des miss. scient.*, 2 sor., IV, 485 és köv., 514 l.; Aug. Mommsen, *Athéné christianae.* 120 l.; Pausanias, I, XVIII, 4; Appianus, *Bell. Mithrid.*, 21.

¹² Plutarchos, *Conjugalia praec.*, 19.

¹³ *Cseleked.*, XVII, 15.

széltében-hosszában bejárja a várost.¹⁴ Az Acropolis a végtelen sok szoborral, mely elborította és soha mása nem volt múzeummá tette,¹⁵ különösen sajátos tűnődésekre indíthatta.

Athén, noha sokat szenvedett Syllától és noha, mint egész Görögországot, a római kormányzók ezt a várost is megsarcolták,¹⁶ úgy hogy, urainak mohó kapzsisága folytán, részben már ki volt fosztva, még majdnem összes remekeinek díszében állott. Az Acropolis emlékművei érintetlenek voltak. Némely ügyetlenül hozzátoldott részlet, a meglehetősen nagyszámú közepes mű, mely már becsúszott a nagy művészet szentélyébe, a szemérmetlen pótlások, melyeket a rómaiak a régi görögök talapzataira állítottak,¹⁷ nem rontották meg a Szép e szeplőtlen templomának szent voltát. A ragyogó díszítésű *Poekile* olyan volt, mint az első napon. A gyalázatos Secundus Carinas, az Arany-ház, szobor-szállítója még csak pár évvel utóbb kezdte az elhordatást és Athén kevesebbet szenvedett tőle, mint Delphi és Olympia.¹⁸ A rómaiak hamis Ízlése, mely az oszlopcsarnokos villákat kedvelte, ide nem hatolt el; a házak szegényesek voltak és alig engedtek valami mozgást. Ez a gyönyörűséges város egyszersmind szabálytalan, szűk utcájú, régi műveihez ragaszkodó város volt, mely jobb szerette ősi emlékeit, mint a zsinórral kicirkalmazott utcákat.¹⁹ Mind a sok csodaalkotás kevésbé érintette az apostolt; látta az egyedüli tökéletes dolgokat, melyek a világon valaha is voltak és valaha is lesznek, a Propylea-t, a

¹⁴ *Cseleked.*, XVII, 16, 23.

¹⁵ *Pausanias*, I, XXII és köv.; Beulé, *l'Acropole d'Athènes*. I, 272 és köv. 1.

¹⁶ *Cic.*, *In Verr.*, II, I, 17; *In Pisonem*, 40.

¹⁷ Beulé, *l'Acropole d'Ath.*, I, 135, 336 és köv., 345 1.; II, 28—29, 206 és köv. 1. V. ö. Cicero, *Ad Att.*, VI, 1.

¹⁸ Dió Chrysost., *Orat.*, 409—410 1. (Empesius). Pausanias leírása nem tüntet fel hiányokat. Legalább a vallási jellegű szobrokra Athénben az elhurcolás nem terjedt ki.

¹⁹ *Fragm. hist. graec.* ed. C. Müller, II, 254 1.; Philostratos. *A poll.*, II, 23.

nemesség e remekművét, a Parthenon-t, mely a magáéhoz képest minden más nagyságot eltörpít, a szárnyatlan Győzelemnek a csatákhoz, melyeket ünnepel, méltó templomát, az Erechtheumot, az elegancia és finomság e csodáját, az Erhephorokat, ez oly kellemmel tele isteni fiatal leányokat; látta mindezt és hite rendületlen maradt; nem ingott meg. A képromboló, plasztikus szépségek iránt érzéketlen zsidó előítéletei elvakították a szemét; e hasonlíthatatlan ábrázolásokat bálványoknak tekintette: »Lelke, mondja életírója, háborgott benne, látván, hogy a város tele van bálványokkal.«²⁰ Óh! szép és tiszta alakok, igazi istenek és igazi istennők, reszkesetek; ime itt van, ki kalapácsot fog emelni reátok. Kimondva a végzetes szó: bálványok vagytok; e kis rút zsidó tévedése a ti halálos ítéletek.

A sok között, amit nem értett meg, különösen két dolog ragadta meg az apostolt: egy az athéneiek nagyon vallásos természete,²¹ ami a templomok, oltárok és mindenféle szentélyek²² — a vallás tekintetében való türelmes eklektizmus e jelei — sokaságában nyilvánult, azután meg bizonyos névtelen vagy «ismeretlen isteneknek»²³ szentelt oltárok. Ez oltárok Athénben is, a környéken is meglehetősen nagy számmal voltak.²⁴

²⁰ *Cseleked.*, XVII, 16. A *v.ατείδλω*ζ értelmére nézve 1-Schleusner, s. h. v.

²¹ *Cseleked.*, XVII, 22. V. ö. Dionysos színházának feliratait és Isocrates, *Panegy.*, 33; Plato, *Második Alcibiad.*; 12; Thukydides, II, 38; Pausanias, I, XVII, 1; XXVI, 3; X, XXVIII 6; Strabo, IX, I, 16; X, III, 18; Josephus, *Contra Apionem*, II, 37; Halic. Dionys., *De Thukydide*, 40; Plinius jun., *Epist.*, VIII, 24; Philostr., *Apoll.*, IV, XIX; VI, III, 5; Id., *Epist.*, 47; Aelianus. *Variae hist.*, V, 17; Julianus, *Misopogon*, 348 l. (Spanheim); Himerius, Photius-ban, cod. CCXLIII, 356 l. (Bekker), 9 l. edit. Didot.

²² Titus—Livius, XLV, 27; Petronius, *Sab.*, c. 17.

²³ *Cseleked.*, XVII, 23.

²⁴ Pausanias, I, I, 4; Philostrates, *Apoll.*, VI, III, 5; Diog. Laertes, I, X, 110; Oecumenius, *In Act. apóst.* (Paris, 1631) 136—137; Pelus. Isidor. Cramer-nél, *Catena in Act. apóst.* (Oxford, 1844), 292 l.; Szent Jeromos, *In, Tit.*, I, 12 (col. 420, Martianay). Az ál-Lucian megjegyzései, *Philopatris*, 9, 29 csak a

Görögország más városai is el voltak látva velők.²⁵ Azok, melyek a Phaleros kikötőjében állottak (Pál a partraszálláskor láthatta ezeket), híresek voltak; kapcsolatban voltak a trójai háború legendájával.²⁶ Feliratuk ez volt:

ΑΓΝ&ΣΤΟΙΣ&ΕΟΙΣ

»Az ismeretlen isteneknek»; sőt némelyiké így is lehetett:

ΑΓΝΩΣΤ&ΙΘ&Ε&Ι

»Az ismeretlen istennek.²⁷ Ez oltárok annak a ropant aggályosságnak köszönhették lételüket, melyet az Athénetek vallási dolgokban tanúsítottak és annak a megszokásuknak, hogy minden tárgyban valami rejtelmes és különleges hatalom megnyilvánulását lássák. Nehogy akaratlan megsértsenek valamely istent, kinek nem tudták a nevét vagy mellőzzenek valamely hatalmas istent, vagy pedig, hogy elnyerjenek valami kegyet, mely esetleg bizonyos, nekik ismeretlen istenségtől függött, névtelen vagy a fentidézett feliratokkal ellátott oltárokat állítottak fel. Az is lehet, hogy e bizarr feliratok keletkezése ősidőktől fogva név-

Cseleked.-ben foglaltakra való célzások. V. ö. a római feliratokat: *Sei deo, sei deae* (Orelli, 961, 1798, 2135, 2136, 2137, 2270, 2271, 5054, 5952 sz.). V. ö. Aulus Gellius, II, 28. A XVII. század végén az ismeretlen szentek tiszteletét illetőleg felmerült kérdés a vallási aggodalmasság ugyané rendjébe tartozik.

²⁵ Pausanias, V, XIV, 8.

²⁶ Pausanias, I, I, 4; Pollux, *Ónom.*, VIII, 10; Hesychius ;az *Άγνωτες* szó alatt.

²⁷ Ilyen feliratot egyet se találtak. „Az ismeretlen istennek” szövegű felirat, melyet a, capucinusok 1670 táján állításuk szerint a Parthenonon láttak, hazugság (Spon 1676-ban hiába kutatatta; *Voy.*, II, 88 l., hágai kiad., 1724), hacsak a keresztények nem alkalmaztak ilven feliratot valamely kápolnára. Tudjuk, hogy legalább a XV-ik század óta a Panthenon-ügy szerepelt, mint az Ismeretlen Isten temploma. L. Laborde, *Athènes aux XVe. XVIe, et XVIIe siècles*, I, 24, jegyzetek, 50, jegyzetek, 78, jegyzetek, 217, jegyzet, 233 és köv., jegyzet; II. 33 és köv.; Ross, *Archeol, Aufsätze*, I, 253, 273 és köv.; Aug. Mommsen, *Athenae christiane*, 33 és köv.

telen oltárookra²⁸ vezethető vissza, melyek aztán egy későbbi általános számbavétel alkalmával, mert nem tudták, hogy kinek szentelvék, ilyen megjelölést kaptak. Pált e dedikációk nagyon meglepték. Zsidó felfogása szerint magyarázva e szavakat, oly jelentést tulajdonított nekik, mely nem volt meg bennök. Azt vélte, hogy egy olyan istenről van szó, kinek »az Ismeretlen Isten« a neve.²⁹ Ez Ismeretlen Istenben a zsidók Istenét látta, az egyedüli Istent, aki felé ilyenformán magában a pogányságban is él valami rejtelmes vágyakozás.³⁰ E feltevés annál természetesebb volt, mert a pogányok szemében a zsidók Istenét főként az jellemezte, hogy nincs neve, valamilyen határozatlan isten.³¹ Talán valami vallási szertartás vagy bölcsészeti vita alkalmával hallotta Pál a félsort is:

Του γαρ καὶ γένος ἐβμὲν,

mely Cleanthes Jupiter-hymnusból vagy Arantus *Phenomen-jeiből* való³² és amely a vallásos hymnuszokban gyakran ismétlődött.³³ Elméjében rendezgette a helyi vonásokat és igyekezett oly beszédet formálni velők, mely hozzáillő legyen új hallgatóságához, mert érezte, hogy itt erősen módosítania kell mondanivalójának előadását.

Kétségtelen, ez időben sok híja volt, hogy Athén az legyen, ami volt századokon át, az emberi haladás központja, a szellem köztársaságának fővárosa. Híven régi geniusához, minden művészet ez isteni anyja

²⁸ L. Diog. Laertes imént idézett részét.

²⁹ Szent Justin, *Ápol.*, II, 10, mintha szintén ebben a felfogásban lenne és kétséges, hogy ezt a *Cselekedetek-ből* merítette légyen. V. ö. Irenaeus, *Adu. Vhaer.*, I, XX, 3. Ha így kellett volna érteni, a feliratéi® *ἀγνώστῳ* lett volna, nem pedig *ἄγνωστα*— V. ö. Szent Jeromos, *Zn Tit.*, I, 12.

³⁰ *Cseleked.*, XVII, 27. V. ö. Rom., I, 20 és köv.; Justin., *Ápol.*, II, 10.

³¹ Lucan., II. 592—93. V. ö. Philo, *Leg. ad Caium*, 44 §.

³² *Cseleked.*, XVII, 23, 28. L. lentebb 128 l.

³³ Valószínű, hogy Cleanthes és Aratus maguk >is régibb és közszájon forgó hymnuszokból vették.

egyike volt a liberalizmus és a köztársasági szellem végső menhelyeinek. Az volt, amit ellenzéki városnak lehet nevezni. Athén mindig a veszett ügyeknek volt a pártján; erélyesen Görögország függetlensége és Mithridates mellett nyilatkozott a rómaiak ellen, Pompeus mellett Caesar ellen, a köztársaságiak mellett a triumvirek ellen, Antonius mellett Octavius ellen.³⁴ Szobrot állított Brutusnak és Cassiusnak, Harmodius és Aristogiton szobra mellett;³⁵ tiszteletet nyilvánított Germanicus iránt, annyira, hogy majdnem bajba került miatta; kiérdemelte, hogy Piso szidalmakkal illesse.³⁶ Sylla kegyetlenül megsarcolta³⁷ és végcsapást mért demokrata alkotmányára. Augustus, bár kegyelmes volt hozzá, nem kedvelte. A szabad város címét sohasem vették el tőle;³⁸ de a szabad városok kiváltságai a Caesarok és Flaviusok alatt egyre kevesebbre és kevesebbre csökkentek. Athén ilyenképpen a gyanús, kegyvesztett város helyzetébe jutott, amelyet azonban éppen a kegyvesztés csak megnevesített. Nero uralomrajutásával kezdődik új élete.³⁹ A világ, visszatérve az észhez és az erényhez, reáismer anyjára Nero. Herodes Atticus, Hadrian, Antonius, Marcus-Aurelius helyreállítják és vete-kedve gazdagítják emlékművekkel és új intézmények-

³⁴ Tacitus, *Ann.*, II, 55.

³⁵ Dio Cassius, XLVII, 20; Plutarchos, *Brutus*, 24.

³⁶ Tacitus, *Ann.*, II, 53 és 55 1. |L. Velleius Paterculus, II, 23.

³⁷ Appianus, *Bell. Mithrid.*, 38 és köv.; Plutarchos, Sylla, 14; Velleius Pátère., II, 23.

³⁸ Strabo, IX, I, 20; Cic., *In Pis.*, 16; Tacitus, *Ami.*, II, 53; Plinius, *Hist. nat.*, IV, 11; Plinius, *Epist.*, VIII, 24; Div. Chrys., *Orat.*, XXXI, 396 1. (Emperius); Aelius Aristides, *Romáé en comium*, 363—364 1. (Dindorf); *Panathen.*, 298 1. Nero 66-ban az összes görögöknek megadta a szabadságot. Vespasianus 73-ban Achaiát római provinciává tette; Athén azonban, úgy látszik, mindamellert megtarthatta a szabad város kiváltságait.

³⁹ L. főként az ifjabb Plinius levelét Maximushoz Achaiába* való útrakeltekor (*Epist.*, VIII, 24).

kel.⁴⁰ Athén négy század tartamára a bölcsészek, művészek, finom elmék városává válik, szent városává minden szabad léleknek, búcsú járóhely évé azoknak, kik szeretik a szépet és az igazat.

Azonban ne vágjunk elébe az időnek. A gyászos időtájban, ameddig elérkeztünk, a régi fény már elűnt, az új pedig még nem kezdődött meg. Már nem volt »Theseus városa« és még nem volt »Hadrian városa«. Időszámításunk előtt az első században Athén philosophiai iskolája igen ragyogó volt: Larissai Philo, Ascaloni Antiochus folytatták vagy módosították az Academia rendszerét;⁴¹ Cratippos tanította a peripatetizmust és módját tudta ejteni, hogy egyszerre legyen barátja, mestere, vigasztalója vagy pártfogoltja Pompeusnak, Caesarnak, Cicerónak, Brutusnak. A leghíresebb és legelfoglaltabb rómaiak is, ha nagyravágyásuk Keletre vitte őket, mind megálltak Athénben, hogy hallják a divatban levő philosophusokat. Atticus, Crassus, Ciceró, Varró, Ovidius, Horatius, Agrippa, Virgilius ott tanultak vagy műkedvtelésből egy ideig ott laktak. Brutus utolsó télét ott töltötte, megosztva idejét a peripateticus Cratippos és az akadémiához tartozó Theomnestes között.⁴² Közvetlen a philippii ütközet előtt Athén oly hely volt, melynek vélekedése nagy súllyal esett a mérlegbe. Az oktatás, melyet ott adtak, merőben philosophiai volt⁴³ és magasan felette állott a rhodosi iskola íztelen ékesszólásának. Ami Athénnek igazán kárára vált, az Augustus uralomrajutása és az általános béke volt; a philosophia tanítása gyanússá vált:⁴⁴ az iskolának alábbszáll! a fontossága és csökkent a tevékenysége.⁴⁵ Különben is Róma, a ragyogó irodalmi

⁴⁰ V. ö. *Corpus inser. gr.*, 3831 sz.

⁴¹ Cic., *De oratore*, I, 11; *Acad. prior um*, II, az egész.

⁴² Plutarchos, *Brutus*, 24.

⁴³ Horatius, *Epist.*, II, II, 44—45; Cic., *Ad fám.*, Xl'I, 21.

⁴⁴ Suetonius, *NerP*, 52.

⁴⁵ Az ephebikus feliratok (még kiadatlan) gyűjteménye, melyet Wescher úr állított össze, az első századra nézve teljes hiányt tüntet fel. Mindazonáltal I. *Φάιστωζ*, IV, 332 I.

fejlődés folytán, mely tetőzésre jutott, egy időre a szellem dolgait illetőleg félig függetlenné vált Görögországtól. Azután meg más központok is keletkeztek: a kiképzés változatosságának tekintetében Marseille iskolájának adták az elsőséget.⁴⁶ A négy nagy irányzat eredeti philosophiája letűnt: megkezdődött az eklektizmus, a rendszer hiányával való bölcsekedésnek ez a valamelyest lágy fajtája. Eltekintve Alexandriai Ammoniusztól, Plutarchos mesterétől,⁴⁷ ki ez időtájt alapította meg Athénben azt az irodalmi bölcsészeti életet, mely Hadrian uralkodásától kezdve aztán divattá vált, az I. század közepe körül senki se fényeltette a világnak azt a városát, mely hírneves embert legtöbbet szült vagy vont magához. A képmások, melyeket sajnálatos bőkezűséggel állítanak fel az Acropolison, consulok, proconsulok, római tisztviselők, császári családtagok képmásai.⁴⁸ A templomok, melyeket ott emelnek, Róma istennőnek és Augustusnak szentelvek;⁴⁹ még Nérónak is voltak szobrai.⁵⁰ Minthogy a tehetséges művészeket Róma vonja magához, az I. századbéli athéni művek oly középszerűek, hogy az ember csodálkozik rajta.⁵¹ De még ezek az alkotások is, így Andronicus Cyrrestes órája, Athéné Archegetes porticusa, Róma és Augustus temploma, Philopappus mauzoleumja, kissé vagy korábbiak vagy későbbiek, mint amikor Pál Athént látta. Soha a város, egész hosszú történetén át, nem volt némább és szótlanabb.

Mindazonáltal még nagy részét megőrizte nemeségének; még mindig az első sorban állt a világ

⁴⁶ Strabo, IV, I, 5.

⁴⁷ Pint., *De El apud Delphos*, 1 és köv.; Eunap., *Vitae soph.*, prooem., 5. 1. (Boissonade.)

⁴⁸ Beulé I, 322, 340 és körülötte; II, 206 és köv., 305. V. ö. *Corp. inser. gr.*, 309 és köv., 363 és köv.; *Berichte der saechs. Gesell.*, philol. Classe, XII, 218 és köv.

⁴⁹ Bénié, II, 206 és köv. 1.

⁵⁰ Pittakis, *Ἐφημερίδ ἀρχαιογραφί* 99 és 381 sz., 1838, 241. 1. és 1840, 318 1.

⁵¹ Beulé, II, 207 1.

figyelme előtt. Az idők zordsága ellenére Athén iránt mély volt a tisztelet és senki se vonta ki magát alóla.⁵² Sylla, ki oly rettenetes volt lázadásával szemben, megkönyörült rajta.⁵³ Ciceró áhította, hogy szobra legyen Athénben.⁵⁴ Pompeus és Caesar a pharsalai csata előtt hírnökkel adták köztudomására, hogy az athéneieknek nem lesz bántódásuk, mert hogy ők a thesmophor istennők papjai.⁵⁵ Pompeus nagy összeg pénzt adott a város ékesítésére;⁵⁶ Caesar elhárította magától, hogy bosszút álljon rajta⁵⁷ és segítette egyik emlékművének a felállításában.⁵⁸ Brutus és Cassius úgy viselkedtek Athénben, mintha magánemberek lettek volna és úgy fogadták és kényeztették őket, mint a hősokeket. Antonius szerette Athént és szívesen időzött ott.⁵⁹ Az actiumi csata után Augusztus harmadszor is megbocsátott a városnak; neve, mint Caesaré, tekintélyes emlékművel maradt kapcsolatban;⁶⁰ családját és környezetét a jötevek közé számították Athénben.⁶¹ A rómaiak nagy súlyt vettek annak az elismerésére, hogy Athént meghagyták szabadnak és tiszteletbenállónak.⁶² Elkényeztetett gyermekei a dicsőségnek, a görögök már akkor múltjuk emlékeiből éltek. Germanicus nem engedte, hogy amíg Athénben időzik, egy lictornál több járjon előtte.⁶³ Nero, noha nem volt babonás,⁶⁴ nem mert

⁵² Az Acropolis adományai és feliratai közül nagyon sok esik ebbe az időbe. Béné, I, 322, 339 és köv.; II, 206 és köv., 301, 305.

⁵³ Strabo, IX, I, 20; Pint., *Sylla*, 14; Florus, *Epitome*, II, 39.

⁵⁴ Cicero, *Ad Att.*, VI, 1.

⁵⁵ Appianus, *Bell*, cin., II, 70.

⁵⁸ Pint., *Pompeus*, 42.

⁵⁷ Appianus, *Bell civ.*, II, 88.

⁵⁸ *Corp, inser. gr.*, 312, 477 sz.

⁵⁹ Appianus, *Bell, civ.*, V, 7, 76; Pint., *Antonius*, 33, 34.

⁶⁰ *Corp, inser. gr.*, 312, 477 sz.

⁶¹ *Corp, inser. gr.*, 309 és köv., 365 és köv. sz

⁶² Strabo, IX, I, 20.

⁶³ Tacitus, *Ann.*, II, 53.

⁶⁴ Suetonius, *Elérő*, 56.

belépni Athénbe, mert félt a Fúriáktól, kik az Areopagus alatt laknak, a szörnyű »Semnes«-éktől, kiktől a szülőgyilkosok rettegnek; Orestes emléke megremegettette; nem mert szembe nézni az eleusisi mysteriumokkal sem, melyek kezdetén a hírnök hangos szóval kihirdette, hogy a gonosztevők és istentelenek ne közelítsenek.⁶⁵ Nemes idegenek, trónfosztott királyok ivadékai,⁶⁶ Athénba jöttek vagyonukat elkölteni és szívesen vették, ha a chorcgosok és aganothesek címeivel tüntették ki őket. Az összes kis barbár királyok vetélkedtek, hogy szolgálatot tegyenek az athéniaknak, restaurálják emlékműveiket.⁶⁷

A vallás egyik oka volt e kivételes kedvezésnek. Athén vallása, mely eredetiben városi és politikai jellegű volt, a város alapítására és isteni pártfogóira vonatkozó mythusokon alapult, — eleinte csak a *hazaüség és a városbeli intézmények vallási szentesítését* jelentette. Az Acropolis tisztelete volt; »Aglauros« és az eskü, melyet oltára előtt a fiatal athéniak tettek, így értendő; körülbelül mintha nálunk a vallás a katonakötelezettségi sorshúzásban, a gyakorlatozásban és a zászló tiszteletében állana. Ennek hamarosan meglehetősen ízetlenné kellett válnia; nem volt benne semmi a végtelenből, semmi, ami az embert végzete irányából érintette volna, semmi egyetemes; Aristophanes évődései, melyek az Acropolis ez istenei ellen irányultak,⁶⁸ bizonyságul szolgálnak, hogy egymagukban éppenséggel nem ragadták volna meg az összes fajok embereit. A nők már korán kis idegen áhítatoknak, mint például Adonis tiszteletének hódoltak; a mysteriumok különösen nagyra vették; a bölcsészet Plato formálásában, a maga mód-

⁶⁵ Suetonius, *Nero*, 34; bio Cassius, LXIII, 14. V. ö. JPausanias, I, XXVIII, 6.

⁶⁶ *Corp. inser. gr.*, 362 sz. V. ö. Plut., *Quaest. symp.*, I, X, 1.

⁶⁷ *Corp. inser. gr.*, 265, 357—362 sz.; Jos., *B. V.*, I, XXI, 11; Vitruvius, V, IX, 1; Suetonius, *Aug.*, 60.

⁶⁸ L. főleg *Lysistrata*, 750 és köv.

jára való elbájoló mythológia volt, míg a tömeg számára a művészet teremtett igazán imádásra méltó alakokat. Athén istenei a szépség isteneivé váltak. A régi Athéné Poliades egy látható karok nélküli, peplosba csavart bábú volt, olyanformán, mint a lorettoi Szűz. A toreutika példátlan csodát vitt végbe; az olasz és bizánci madonnák módjára realista, díszekkel elhalmozott szobrokat alkotott, melyek egyszersmind bámulatos remekművek voltak. Athén ily módon oda jutott, hogy az ókor egyik legteljesebb kultuszával dicsekedhetett. E kultusz a várost sújtó csapások kapcsán bizonyos elhomályosodást szenvedett; az athéneiek maguk jártak elől szentélyeik meggy átázásában: Lachares ellopta Athene szobráról az aranyat. Demetrius Poliorcetest maguk a lakosok ültették be a Parthenon opisthodomusába; ő pedig kéjnőit is oda szállásolta és az emberek tréfálva emlegették, mennyire meg lehet botránkozva a szüzi istennő ettől a szomszédságtól;⁶⁹ Aristion, Athén függetlenségének végső védelmezője ki hagyta aludni Athene Poliades öröklámpáját.⁷⁰ Azonban oly nagy volt e páratlan város dicsősége, hogy a világnak mintha szívügyévé vált volna örökbefogadni istennőjét, mikor az odahagyta a várost. A Parthenon idegenek révén újra meglegelte a tiszteletadást; az athéni mysteriumok valósi vonzereje kihatott az egész pogány világra.⁷¹

Főként azonban, mint az iskolák városának, volt Athénnek különösen nagy tekintélye. Ez új rendelkezés, mely Hadrian és Marcus-Aurelius gondoskodása folytán oly határozott jelleget nyert, hét század előtt kezdődött.⁷² Miltiades és Pericles városa egyetemi vá-

⁶⁹ Plutarchos, *Demetrius*, 23—24.

⁷⁰ Pint., *Sylla*, 13.

⁷¹ Marcus-Aurelius levele Frontohoz, III. 9 (Mai 73 1.); Dio Cassius, LXXII, 31; Julius Capitolinus, *Marcus-Aurelius*, 27; Philostr., *Vit. soph.*, II, X, 7; Spartianus, *Septimus Severus*, 3.

⁷² Plut., *Sylla*, 13; Cornelius Nepos, *Atticus*, 2, 4; Horatius, *Epist.*, II, II, 43 és köv.; Cicero, *In Coecil.* 12. V. ö. Athenae, XII, 69; Wescher, a *Moniteur univ-ben*, 1861 április 13.

rossá alakult át, valami Oxford-féle lett belőle, gyűlöhelye az egész fiatal nemességnek, mely két kézzel szórta az aranyat.⁷³ Az egész város csupa tanár, philosophus, rhetor, mindenféle paedagogus, sophronisták, ephebos-vezclők, gymnasiarchok, paedolribák, hoplomachok, vívó- és lovaglómesterek társasága.⁷¹ Hadriantól fogva a cosmetek, vagyis a diákok előjárói bizonyos mértékben az archonok tekintélyével és méltóságával szerepelnek; róluk keltezik az esztenődöket; a régi görög nevelésmód, mely elvében odairányull, hogy szabad polgárt formáljon, az emberi nem paedagogiai törvényévé válik.⁷⁵ Sajnos, már csak retorokat formál; a testgyakorlás, mellyel valaha igazán hősök töltötték az időt az Iliissus partján, már csak a kiállítás dolga. A komoly nagyságnak cirkuszi nagyszerűsködés, Franconi-stylusu nyegleség foglalta el a helyét.⁷⁶ Azonban az a sajátja Görögországnak, hogy minden megneemesített; nála még a tanférfi mestersége is erkölcsi hivatássá válik; a tanár méltóságát, nem egy visszaélés ellenére is, ő teremtette meg.⁷⁷ Ez az aranyifjúság tudott néha ráemlékezni mestereinek szép szónoklataira.⁷⁸ Köztársasági volt, mint minden ifjúság: repült Brutus felhívására; megölette magát Phi-

⁷³ Cicero, *Ad Att.*, XII, 32; *Ad fam.*, XII, 16; XVI, 21; *De off.*, I, 1; Dio Cassius, XLV, 15; Ovidius, *Trist.*, I, II, 77.

⁷⁴ Cicerón, *Ad fam.*, XVI, 21; Lucianos, *Nigrinus*, 13 és köv.; *Halottak párbeszédei*, XX, 5; Philostr., *Ápol!*, IV, 17.

⁷⁵ *Corp, inser. gr.*, 246, 248, 254, 255; 258, 261, 262, 263, 265, 266, 268, 269, 270, 271, 272, 275, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 286 sz.; Piltahius, *Ἐφ' ἧ αὐτῶν ἀρχαί. οὐν.*, 1860, 4041 és köv., 4097 és köv. sz.; 1862 (új sor.) 199—204, 214—217 sz.; Φοιόττωρ, III, 60, 150, 277, 350, 444, 549 sz.; IV, 73, 164, 171, 265, 392, 458, 545 és köv., főként 332 és köv. 1.; Wescher, *Comptes rendus de l'Aead. des inser.*, 1861, április 5 és *Moniteur unuv.*, 1861, április 13.

⁷⁶ L. az archeológiai társulat múzeumának ephebikus domborművűit az athéni egyetem helyiségeiben.

⁷⁷ Cicero, *Ad fam.*, XVI, 21. Gondoljunk Polybius szerepére a korabeli római világban. '

⁷⁸ Például Cicero íia. L. Brut, ad Cic., II, 3.

lippinél.⁷⁹ Naphosszat tartott a szónoklás a zsarnok megöléséről és a szabadságról, Cato nemes halálának dicsőségéről, Brutus érdeméről.

A lakosság még mindig élénk, elmés, kíváncsi volt. Mindenki a szabadban töltötte az életét, állandó érintkezésben a többivel, könnyű szellő ölében, mosollyal teljes ég alatt. A nagyszámú és tudnivágyó idegen állandó pezsgésben tartotta a szellemi életet. A nyilvánosságnak, az ó-kor — ha szabad ezt a kifejezést használni — journalismusának Athénben volt a központja. Minthogy a város nem adta magát a kereskedésre, mindenkinek csak az járt a fejében, hogy meghallja, mi újság, tudja, mi hallatszik és mi történik a világban.⁸⁰ Vajmi figyelemreméltó, hogy a vallás nagy nekifejlődése nem ártott a racionális kulturának. Athén meg tudta cselekedni, hogy egyszerre legyen a világ legvallásosabb városa, Görögország Pantheonja és a bölcselők városa. Ha az ember Dionysos színházában látja a márvány ülőhelyeket, melyek az orchestrumot körítik, mindegyiken rajt a papi állás neve, melynek viselője ott ült, azt mondhatná, hogy Athén a papok városa volt, holott pedig mindenkifölött a szabadgondolkodók városának kell nevezni. A kultuszoknak, melyekről szó van, nem voltak se dogmaik, se szent könyveik; a physikával szemben nem viseltettek azzal az irtózással, mely a kereszténységben mindig meg volt és amely azt a pozitív kutatás üldözésére vitte. A pap és az atomista epicureus, némi összetűzéstől eltekintve,⁸¹ elég jól megfértek egymással. Az igazi görögök teljesen beérték az olyan egyezéssel, mely nem a logikán, hanem a kölcsönös türelmen és a kölcsönös kíméleten alapult.

Pálnak egészen újfajta színtér volt ez. A váro-

⁷⁸ Plutarchos, *Brutus*, 24; Horatius, *Carm.*, II, VII, 9—10; *Epist.*, II, II, 46 és köv.; Brut, ad iCic., II, 3.

⁸⁰ *Cseleked.*, XVII, 21. V. ö. Demosth., I *Phil.*, 4; XI *Phil.* (in *epist. Phil.*) 17 (Voemel); Aelianus, V. *H.*, V, 13; Scoliast. Thucydides, III, 38; Scoliast. Aristophanes, *Plutus*, 338.

⁸¹ Himerius, *Ecloga* (III ex Photiv, cod. CCXLIII (8—11 1., Didót kiad.)

sok, melyekben eddig térített, legnagyobbbrészt ipari városok voltak, olyanfélék, mint Livorno vagy Triest, nagy zsidó-gyülekezetekkel, nem pedig fénylő központok, nagyvilági és nagykulturájú városok. Athén mélységesen pogány volt; a pogányság össze volt fonódva a város minden mulatságával, minden érdekével, minden dicsőségével. Pál sokáig tépelődött. Timotheus végre megjött Macedóniából; Silas, nem tudni, mi okból, nem jöhetett.⁸² Pál ekkor elhatározta, hogy cselekszik.

Athénben volt egy zsinagóga⁸³ és Pál beszélt benne a zsidóknak és az »Istent félő« embereknek;⁸¹ de ilyen városban zsinagógái sikere keveset nyomtak. A fényes *agora* vonzotta, hol annyi elmésséget pazaroltak, a *Poekile* csarnoka, hol a világ összes kérdései megtárgyalásra kerültek. Ott beszélt, nem szónokként az összegyűlt tömeghez, hanem mint idegen, ki bekérezkedik, félénken előterjeszti a gondolatát és igyekszik valahogy megvetni a lábát. A siker közepes volt. »Jézus és a feltámadás« (*anastasis*) idegen, értelmetlen szavaknak hangzottak.⁸⁵ Voltak, akik, úgy látszik, az *anastasis-t* istennői névnek vélték és azt gondolták, hogy *Jézus* és *Anastasis* valami isteni pár, melynek ezek az álmodozó keletiek híveket akarnak szerezni.⁸⁶ Epicureus és stoikus bölcselők, mondják, odaléptek és hallgatták a beszédet.

A kereszténységnek a görög philosophiával való ez első érintkezése nem igen keltett jóindulatot. Soha világosabban ki nem tűnt, hogy az okos embereknek

⁸² *Cseleked.*, XVII, 14; XVIII, 5; I Thess., III, 1-2 erre mutatnak.

⁸³ *Cseleked.*, XVII, 17. V. ö. Philo, *Leg.*, 36 §; *Corp. inser. gr.*, 9900 sz.

⁸⁴ *Cseleked.*, XVII, 17.

⁸⁵ *Cseleked.*, XVII, 19—20. Még a második században is a Feltámadás Athénben a legnyomósabb ellenvetés a kereszténységgel szemben. L. (athéni) Athanagoras, *A halottak feltámadásáról*.

⁸⁸ A görög tolmácsok, Chrysostonos, Theophylactos, Oecumenius így értelmezték aj 18. verset.

mennyire résen kell lenniök magukkal szemben és óvakodniok kell valamely eszmének kinevetésé tol, bármennyire bolondnak tűnjön is az fel a szemökben. A rossz görögség, ahogy Pál beszélt, hibás és dőcögő mondatai nem válhattak előnyére Athénben. A philosophusok lenézően hátat fordítottak e barbár beszédnek. »Fecsegő (*spermologos*)⁸⁷ — mondták egyfelől. — »Új isteneket hirdet«, — szóltak mások. Senki se sejtette, hogy c fecsegő egy napon majd örökökbe lép és 171 év múlva⁸⁸ megszüntetik tanszékeiket, mert Pál beszédének kövelkezésckép haszontalanoknak és értalmasoknak fogják tartani azokat. Nagy lecke! Fölényük büszkeségében Athén philosophusai lenézték a népi vallás kérdéseit. Közvetlen közelükben virágzott a babona; Athén e tekintetben majdnem egyszinlen volt Kis-Ázsia legvallásosabb városaival. A gondolkodók aristokracziája nem igen törődött a társadalmi szükségletekkel, melyek az anyagiass kultuszok takarója alatt nyilatkoztak meg. Az ilyen elkülönülés mindig büntetést von maga után. Ha a philosophia kijelenti, hogy nem foglalkozik vallással, a vallás úgy felel neki, hogy megfojtja és méltán, mert a philosophia csak akkor valami, ha utat mutat az emberiségnek, ha komolyan veszi a végtelen problémát, mely mindeneket egyformán érint.

A szabadelvű szellem, mely Athénban uralkodott, Pálnak teljes bántatlanságot biztosított. Se zsidók, se pogányok meg se kíséreltek ellene semmit; de ez a türelmesség rosszabb volt, mint a harag. Másutt az új tan, legalább is a zsidók közölt, élénk ellenhatást támasztott; itt csak kíváncsi és kényessé váll hallgatókat talált. V^Tgy látszik, hogy Pált hallgatói egy napon, tanának mintegy hivatalos kifejtését akarván hallani, az Arcopagosra vitték és felszólították, mondja meg, miféle vallást hirdet. Lehetséges, hogy ez csak legenda és a *Cselekedetek* elbeszélőjét, ki nem volt szemtanú, az Areopagos nagyhírű volta vitte reá,

⁸⁷ V. ö. II., Elienne, *Thes.*, s. h. n.

⁸⁸ Justinianiis edictuma.

hogy hősével e nevezetes körben mondasson ünnepélyes beszédei, valami philosophiai szónoklatot.⁸⁹ Azonban nem kellett, hogy okvetlenül így történt legyen. Az Areopagos a rómaiak alatt megőrizte régi szervezetét.⁹⁰ Sőt hatásköre még növekedett is, következtében annak a politikának, mely a hódítókat irányította, hogy a régi demokrata intézményeket szüntessék meg Görögországban és az előkelőkből alakított tanácsokat léptessenek a helyökbé. Az Areopagos mindig aristokrata testület volt Athénben; amit a demokraczia veszteti, azzal az Areopagos gyarapodott. Tegyük hozzá, hogy a kor az irodalmi dilettantismus kora volt és az Areopagos bírósága, klasszikus nevezetessége folytán, nagy megbecsülésben állott. Erkölcsi tekintélyét az egész világ elismerte.⁹¹ Az Areopagos ekként a római uralom alatt visszaváltozott azzá, aminek az athéni köztársaság történetének folyamán ismételen mutatkozott, politikai testületté, mely nélküle volt majdnem minden bíraskodási funkciónak, Athén igazi szenátusává, mely csak bizonyos esetekben élt a beleszólás jogával és nyugalomba vonult tisztviselők konzervatív nemesi csoportjának volt tekinthető.⁹² Időszámításunk első századától fogva a feliratokban Areopagos első helyen áll Athén hatóságai között, felette áll a hatszáz-as-tanácsnak és a népnek. Szoborállítás különösen csak általa vagy legalább is engedelmének a kinyerése mellett történhetett.⁹³ Éppen azokban az években, melyeknél tartunk,

⁸⁹ L. lentebb, 350, 363 l.

⁹⁰ Vai. Max., II, VI, '3; Tacitus, *Ann.*, II, 55; Aulus Gallius, XII, 7; Ammianus Marcellinus, XXIX, II, 19.

⁹¹ Vai. Max., VIII, 1, amb., 2; Aulus-Gallius, XII, 7; Cic., *Pro Balbo*, 12; Aelius Aristides, Panathen.,/314 l. (Dindorf).

⁹² Cicero, *De/natura Deorum*, 11,29; Pausanias, I, XXVIII, 5—8; Plutarchos, *An seni sit (jer. resp.*, 20; *Corp, inser. gr.*, 480, 3831. ' ' i \

⁹³ *H βονλή η ί-ζ ΑϞϞΟΝ πάγον, ή βονλη των εζαχοσίων, δ δήμοδ.* L. *Corp, inser. gr.*, ' 263, 313, 315, 316, 318, 329, 361, 370, 372, 377, 378, 379, 380, 381, 397, 400, 402, 406, 415, 416, 417, 420, 421, 422.; 426, ,427, 433, 438, 444, 445, 446, 480, 3831 sz; Pitlakisl 84, 104, 146, 149, 333, 363, 726 és 729 sz. az

állítottatott szobrot Berenice királynőnek, I. Agrippa leányának, kivel Pált rövidesen érintkezésben fogjuk látni.⁹⁴ Úgy látszik, az Areopagosnak volt valami fenhatósága az oktatás felett is.⁹⁵ A vallási és erkölcsi ellenőrzésének mintegy a főtanácsa volt az Areopagos, melynek hatáskörébe tartozott minden, ami a törvényekre, erkölcsökre, az orvoslásra, a fényűzésre, a közrendre, a város kultuszaira⁹⁶ vonatkozott és mi valószínűtlen sincs benne, hogy egy új tan jelentkezővén, felszólították annak hirdetőjét, nyilatkozzon róla a bíróság előtt vagy legalább is azon a helyen, ahol az ülésezni szokott.⁹⁷ Pál, mondják a gyülekezet közepén állva, a következőképp beszélt:⁹⁸

athéni *ἐφημερίδ ἀρχι.ολογι.κ-ήΙ*&η, 1838, 1839, 1840, 1841, 1842. A 726 sz. a kereszténység előtti időkből való; ebben az Areopagos egymaga állítja a szobrot. A 335 és 726 sz. régebbi a római uralomnál és arról tanúskodik, hogy az Areopagosnak ősidők óta joga volt szobrot állítani. L. továbbá Rangabé, *Antiquités helléniques* II, 1178 sz.; Ross, *bemen.*, inser. 141, 163, 165 sz.; *Berichte dér sachs. Gesellschaft dér Wiss.*, philol. Cl., XII, 218 L; *Φιλίατορ*, III, 60, 363, 364, /163, 564, 565 1.; IV, 83, 171 1.; *Ann. de l'Inst. arch.*, XXXIV, 139 >1., egy-két még ki nem adott feliratról nem is szólva.

⁸⁴ *Corp, inser. gr.*, '361 sz.

⁸⁵ Plutarchos, *Cicero*, 24; Himerius, Photiusban, cod. CCXLIII. 365, 366 l. Bekker kiad.; Quintilianus, V, V, 13.

⁸⁶ Lysias, *Areopagitica or. pro sacra olea* az egész; Demosth. (?) *Contra Neer.*, 50 és köv. §; Aeschin., *Contra Timarch.*, 81 és köv., 92; Diogenes Learies, II, VIII, 15; XI, VII, V, 2; Xenophon, *Mem.*, III, (V, j20; Cic., *Epist. ad fam.*, XIII, 1; *Ad Alt.*, V, 11; *De divin.*, I, 25; Athenea, IV, 64, 65; VI, 44; XIII, 21; Pint, *De piac, phil.*, I, VII, 2; *Corp, inscr. gr.*, l 123 sz.; Ross, *Demen.*, inscr., 163 sz.

⁸⁷ V. ü. Josephus, *Contra Apion.*, II, 37 és Lysias, fragm. 175 (*Oral, altiéi*, Didol). A *Cselekedetek* Aten semmi nyoma, hogy Pál törvényszéki eljárás lefolytatása végeit került a bíróság elé. Mindazonáltal a 19. vers szavai: *rmAapápsvot. . . ήγαγαν* arra vallanak, hogy az elbeszélő az Areopagos említésével nem csupán a helyet akarta megnevezni. Egyébiránt valószínű, hogy a római korszakban az „Areopagos“-nak már nem volt meghatározó jelentése. A szabad ég alatt álló keskeny szikla, mely ezt a nevet viselte, vajmi kényelmetlennek tűnhetett fel; valamiféle épülettel helyettesítették (Vitruvius, II, I, 5) vagy inkább áttelepítették a királyi csarnokba, a Basilikába (Demosth. (?),

Mindenekben úgy látom, hogy az összes népek között ti vagytok a legvallásosabbak. Ahogy ugyanis utcáitokban járkáltam és szent dolgaitokat néztem, láttam egy oltárt, melyre írva volt: *Az ismeretlen Istennek*. Akit ti így tiszteltek, anélkül, hogy ismernétek, én megjelentem nektek.

Az isten, ki az eget és a földet és mindazt, amit magukban foglalnak, teremtette, minthogy ura az égnek és a földnek, nem lakik emberkéz által épített templomokban és nem lehet, hogy emberkezek által tiszteltethessék, mintha szüksége volna valamire, neki, aki maga ad életet, lehetetet és mindent mindeneknek. Ő az, ki egy emberből előhozta az összes nemzeteket és lakoztatja ezeket a föld színén, kimérvén mindegyiknek ideje tartamát és birtoka határát, (ő ültette beléjük az ösztönt, hogy) keressék Istent és lássa, vájjon tudják-e őt megtapasztalni és megtalálni (amit is nem tudtak megcselekedni), jóllehet nincs messze egyiküinktől se. Mert benne élünk,

I contra Aristog., 23 §), mely a domb közelében állott. Az „Areopagos“ neve ez áthelyezés mellett is megmaradhatott, mint ahogy még a mai Athénben is megvan és egy bíróság megnevezésére szolgál, mely egyáltalában nem a dombon; ülészik. Ugyanígy a „Rota“ és más bíróságok elnevezése egykor indokolt volt, de most nem.

⁸⁸ Lukács, kitől a retorika nem egészen idegen, alkalmasint kissé átrendezte a helyzetet és a szónok magatartását. A beszéd nem tekinthető olyan értelemben hitelesnek, mintha valamelyik hallgató gyorsírással lejegyezte vagy pedig maga a szónok az elmondás után írásba foglalta volna. Érzik, hogy az elbeszélő helyes felfogással van Athén felől, minek következtében van néhány oly részlete, mely összevág a hallgatóság mi-voltával; de végre is, nem lehetetlen, hogy Pál maga is engedelmeskedett a pillanat szónoklásbeli szükségleteinek. Az „Ismeretlen Isten¹¹“ és az Aratus-ból való idézet ismeretes lehetett az apostol előtt. Különben pedig Timotheus ott volt Pállal Athénben és emlékezetében megőrizhette a dolgokat. A beszéd stylusa nem hasonlótlan Páléhoz. Ami a gondolatokat illeti, v. ö. Róm., I. 1 /

⁸⁸ V. ö. Jos., *Contra Apion.*, I, 12. *Λεισιλαίμωνεστέζονδ* jó értelemben rveendő, mint ahogy már Aranyszájú Szent János is helyesen vélte. V. ö. Pollux, I, 21. L. Schleusner, 5. h. v,

benne mozgunk, benne vagyunk és, amiként költőitek egy néhány a mondja:

... Az ő véreből vagyunk.¹⁰⁰

Minthogy Isten nemzetségebeliek vagyunk, nem való azt képzelnünk, hogy az isteni hasonlatos az aranyhoz, az ezüsthöz, kőhöz, melyet művészet és emberi tehetség kifaragott.

Felejtve a tudatlanságban töltött századokat, Isten most mindenütt és minden embernek azt parancsolja, térjen meg. Mert meghatározta a napot, amelyen igazsággal megítéli a világot a férfi által, „kit erre kiszemelt és aki felől bizonyosággal szolgál mindenkinek, hogy feltámasztotta a halottak közül...»

E szavaknál, az elbeszélő szerint, Pált félbeszakították. Hallván, hogy a halottak feltámadásáról beszél, némelyek tréfálózni kezdtek, az udvariasabbak pedig azt mondták: »Erről majd máskor fogunk meghallgatnia

Ha a beszéd, melyet itt ismertettünk, valóban elhangzott, ugyancsak különös benyomást tehetett a művelt elmékre, kik hallgatták. Ez a hol barbár, nyelvtanellenes és hibás szerkezetű, hol pedig tökéletesen találó nyelv, ez az egyenetlen, szerencsés ötletekkel és bántó zökkenésekkel meghintett ékesszólás, ez a mély philosophia, mely a legidegenszerűbb hiedelmekbe torkollik, — mintha merőben más világból származna. Ez a tan, bár mérhetetlenül fellette állott Görögország népi vallásának, sok dologban ugyancsak mögötte maradt a század közforgalmú philosophiájának. Ha egyfelől az Istenségről való fenkölt fogalma és az emberi nem erkölcsi egységét hirdető szép elmélete révén kezet nyújtott e philosophiának,¹⁰¹ másfelől viszont a természetfeletiben való hit oly elemeit foglalta magában, melyeket senki

¹⁰⁰ E felsort 1. Aratus, *Phaenom.*, 5, és Cleanthes, *Hymnus Jupiterhez*, 5.

¹⁰¹ V. ö. Seneca, *Epist.*, XCV, 51 és köv.; *De benefiteis*, IV, 19; Dió Chrysost., orat. XII, 231—232 1. (ed Emperius); Porphyros, *Ad Marcellam*, 11, 18,

pozitív irányú elme se fogadhatott el. Mindenesetre semmikép se meglepő, hogy Athénben mi sikert se ért el. A tényezők, melyek a kereszténység sikerét előidézendők voltak, másutt munkálták, nem pedig az irodalmikig műveltek köreiben. Jámbor asszonyok szívében, a szegények, rabszolgák és mindenfajta szenvedők legbensőbb vágyakozásában voltak megtalálhatók. Hogy a philosophia közeledjen az új tanhoz, előbb a philosophia nagyfokú elgyengülésének és annak kellett bekövetkeznie, hogy az új tan legyen a közeli végítélet nagy agyréméről, vagyis azokról a konkrét képzelményekről, melyek első kialakulásának hurokjául szolgáltak.

Akár Páltól, akár valamelyik tanítványától származik, e beszéd mindenesetre olyasvalami, az első században körülbelül egyedülálló, megkísérlést tüntet fel, mely a kereszténységet össze akarja békíteni a philosophiával, sőt, bizonyos értelemben, a pogánysággal is. Zsidónál igen figyelemreméltó elfogulatlanságról téve tanúságot, a szerző minden fajban valami az isteni iránt való benső érzéseket lát, titkos monotheista-ösztönt, melynek az igaz Isten megismerésére kellett volna vezetnie. Szerinte a kereszténység nem más, mint a természetes vallás, melyhez hogy az ember eljusson, csak az kell, hogy nézzen a saját szívébe és jóhiszeműen vegye vallatóra magát: oly kettős arculatú gondolat, mely a kereszténységet hol a deismushoz közelítette, hol pedig illetéktelen göggel töltötte el. Ez az első példája a kereszténység bizonyos apologistáitól követett annak a taktikának, mely előzékenységgel kedveskedik a philosophiának, elfogadja vagy úgy színleli, mintha elfogadná, hogy a tudomány nyelvén szóljon, jóindulattal vagy udvariasan beszél az értelemről, melyet másfelől viszont lebecsmérel, ügyesen csoportosított idézetekkel el akarja hitetni, hogy tanult emberek alapján véve megértik egymást, de kikerülhetetlen összetévesztések kátyújába jut, mihelyt világosan színt vall és természetfeletti dogmáiról beszél. Már érzik

az erőlködés, mely a görög philosophia nyelvére akarja fordítani a zsidó és keresztény fogalmakat; Alexandria Kelemen és Origenes ott áll az ajtó mögött. A bibliai eszmék és a görög philosophia gondolatai egymással összefonódni vágnak; de e célra vajmi sok engedményt kell még majd tenniök; mert ez az Isten, kiben élünk és mozgunk, igen messze van a próféták Jehovahjától és Jézus mennyei Atyjától.

Sok hiányzik még, hogy az idők már megérették legyen erre a szövetségre; egyébiránt nem is Athénben fogják azt megkötni. Athén abban az állapotban, melybe a századok eljuttatták, ez a nyelvészek, gymnasták és vivómesterek városa a lehető legkedvezőtlebb hely volt a kereszténység befogadására. Az iskolai ember taplószívűsége, banalitása megbocsáthatatlan bűn a kegyelem szemében. A paedagógus mindenek között a legkevésbé megtéríthető ember; mert neki megvan a saját külön vallása, ami is a maga megszokottsága, régi szerzőiben való hite, irodalmi bibelődéseihez való vonzódása: őt ez kielégíti és elől benne minden más szükségletet. Találtak Athénben egy sorozat *cosmeta-hermát*¹⁰² a második századból. Szép, komoly, méltóságos férfiak, nemes és még hellén jellegű arcok. A feliratok elmondják, micsoda megtisztelésekben és jutalomdíjakban részesültek;¹⁰³ a régi demokrácia igazi nagy emberei sohasem kaptak ennyit. Bizonyos, ha Szent Pál találkozott e gőgös pedánsok egynémely elődjével, nem sokkal ért több sikert náluk, mint amennyi a császárság korában egy neo-katholicismussal telített romantikusnak jutott volna, ha a maga eszméihez akar téríteni egy egyetemi férfit, ki Horatius vallásán van, vagy amennyire ma egy humanitárius szocialista számíthatna,

¹⁰² Jelenleg az Archeológiai társaságnak az athéni egyetem épületeiben elhelyezett múzeumában. L. *Αρχαιολογική ἐφημερίδα*, 1812, XXX, XXXI, XXXIII ábra.

¹⁰³ L. főként Φίλιππος, IV, 332 és köv. 1. V, ö. más feliratok, *ibid.*, és fentebb 121 l., 75 jegyzet,

ki Oxford vagy Cambridge fellow-i előtt az angol előítéletek ellen mennydörögne.

Ebben az addigi körétől oly különböző világban, a retorok és vivőmesterek között Pál vajmi hontalannak érezte magát. Gondolata szüntelen viszsza szállt kedves macedóniai és galatai Egyházaihoz, hol oly elbájoló vallási fogékonyságra talált. Többször az járt az elméjében, hogy visszamegy Thessalonikába.¹⁰⁴ Élénk vágy vonta oda, annál inkább, mert azt hallotta, hogy a fiatal Egyház hite sok megpróbáltatással kénytelen küzdeni; félt, hogy neophytái még engedni találnak a kísértéseknek.¹⁰⁵ Akadályok, melyeket a sátánnak tulajdonít, meggátolták szándékának véghezvitelében. Mégis mert már, mint maga mondja, nem bírta tovább, megint megvált Timotheustól, elküldte Thessalonikába, hogy segítse, buzdítsa, vigasztalja a híveket és ismét egyedül maradt Athénben.¹⁰⁶

Újból munkához látott, de a talaj nagyon is alkalmatlan volt a megművelésre. Az athéniak élénk elméje éppen az ellentétje volt annak a gyengéd és mély vallási fogékonyságnak, mely a megtéréseket eredményezte és az embereket a kereszténység számára kijelölte. Az igazán hellén területek kevésbé voltak hajlamosak Jézus tanára. Plutárchos, ki tisztára görög környezetben élt, a II. század első felében még hírért se hallotta a kereszténységnek. A hazafiság, az ország régi emlékeihez való ragaszkodás visszatartotta a görögöket az idegen kultuszoktól. A »hellenismus« szervezett, majdnem észszerű vallássá vált, melyben nagy hely jutott a philosophiának; »Görögország istenei« mintha az egyetemes emberiség isteneivé akartak volna alakulni.

Ami az egykori görögök vallását, sőt még a maiakét is jellemzi, az a végtelenség, a sejtelmesnek, a meghatottságnak, a nőies lágyságnak a hiánya;

¹⁰⁴ I Thess., II, 17 és köv.

¹⁰⁵ I Thess., III, 3, 5. '

¹⁰⁶ I Thess., III, 4 és köv,

a német és kelta vallásos érzés mélysége nincs meg az igazi hellének fajában. Az orthodox görög ahilata szertartásokban és külső jelekben áll. Az orthodox egyházakban, melyek néha nagyon kackiásak, mi sincs abból a rettenetből, melyet a gólh egyházban érez az ember.¹⁰⁷ E keleti kereszténység nem tud könnyekről, könnyörgésekről, benső magábaszállásról. A temetés ott majdnem vig; este végzik, napnyugtakor, mikor az árnyak hosszúra nyúltak, halkított énekszóval, rikító színek felvonultatásával. A latinok fanatikus komorsága nincs ínyére ez élénk, derűs, könnyüvéreű fajnak. A sinlődő ott nincs elcsüggedve; szelíden látja közeledni a halált; minden mosolyog körülötte. Ez a titka a homéri költemények és Plató vidámságának: Sokralcs halálának előadása Phacdonban alig tünteti fel a szomorúságnak még csak az árnyékát is. Az élet arra való? hogy kivirítsa a virágát, megadja a gyümölcsét; mi kell még több? Ha, amiként lehet állítani, a kereszténységnek és a modern vallásos érzésnek a halállal való elfoglaltság a leglényegesebb vonása: az összes fajok között a görög a legkevésbé vallásos faj. Felszínes faj ez, mely úgy tekint a halált, hogy nem társít hozzá semmi természetfelettit vagy mögötte munkáló tervszerűséget. A felfogás ez egyszerűsége nagyrészt az éghajlatnak, a levegő tisztaságának, a lélegzés csodásán jó érzésének, még sokkal inkább azonban az elragadóan idealista görög faj ösztöneinek a következménye. Egy semmiség, egy fa, szál virág, egy gyík, teknősbéka, ahogy ezer, a költőktől megénekelte átváltozásnak ébreszti az emlékét; cseppnyi vízfolyás, kis üreg a sziklában, melyet a nymphák barlangjának mondanak; kút, ivóedénnyel a kávján, kis csücske a tengernek, mely oly keskeny, hogy a pillangók átrepülhetnek fölötte és emellett oly mély, hogy mint Porosban, a legnagyobb hajóknak is járható; narancs-

¹⁰⁷ Gondoljunk főként Athén elbájosló kis bizánci templomaira.

fák, cyprusok, melyek árnyéka reávetődik a tengerre, — ez Görögországban mind olyan, hogy elégséges annak a megalégedésnek az előidézésére, amit a szépség ébreszt. Sétálgatni éjszaka a kertekben, hallgatni a tücsök cirpelését, holdfényben ülni és fuvolázni; kirándulni a hegyekbe vizet inni, magával vinni kis darab kenyeret, egy halat és kis bütykös bort, melyet énekszó mellett isznak meg; családi ünnepeken zöldlevelű koszorút akasztani az ajtó fölé, virágot tűzni a kalap mellé; hivatalos ünnepnapokon zöldlombos thyrissel jární, tánccal, szolid kecskékkel való játékkal tölteni a napot, — íme a görög multságok, egy szegény, takarékos, örökké ifjú fajnak a multságai, mely elbájoló Iájakon lakik, üdvét önmagában és az istenektől juttatott adományokban leli.¹⁰⁸ A Thocritos-fajta pásztor-idyll a hellén országokban valóság volt; Görögország mindig kedvét lelte a könnyed és szeretetreméltó költészet e kiseded műfajában, mely irodalmának egyik legjellegzetesebb formája, életének tükröztetője, míg másutt majdnem mindenütt együgyü és mesterkélt utánzat. A jó kedély, az életöröm kiváltképen görög dolog. E faj mindig húszéves: neki *indulgere genio* nem az angol súlyos ittassága, a francia durva ugrálása; egyszerűen annyi, mint azt gondolni, hogy a természet jó és az ember megleheti és meg is tegye, hogy enge, d neki. Aminthogy csakugyan a görögnek a természet a tetszetős viselkedés tanácsadója, a helyes gondolkodás és az erény tanítója; a »bünös vágy«, az a gondolat, hogy a természet rosszra csábít bennünket, az ő fölfogása szerint merő értelmetlenség. A disz kedvelése, indy a palikáron észlelhető és amely oly ártatlanul nyilvánul a fiatal görög nőnél, nem a barbár pompázó hiúsága, se a neveltséges úrhatnamságtól felfuvalkodott polgárasszony ostoba igény teljessége; naiv fiatalok tiszta és finom érzékéből fa-

¹⁰⁸ L. mindezek típusaképpen a május 1-i ünnepélyek leírásál, mely évente az athéni lapokban olvasható, például az 1865-i *ΠαλιγγρνεαίαΛίαη* vagy az *Ε&υυφνλαζ-Í-Αη*.

kad az, olyanokéból, kik törvényes ivadékainak érzik magukat a szépség igazi feltalálóinak.

Ez a faj, gondolhatjuk, mosolygott volna Jézuson. Volt valami, amire ezek a bájos gyermekek nem taníthattak volna meg bennünket: a mély komolyság, az egyszerű becsületesség, a dicsőség nélküli odaadás, a zajtalan jóság. Sokrates elsőrendű moralista; de mi keresni valója sincs a vallástörténelemben. A görög nekünk mindig kissé száraznak és olyannak tűnik fel, akiből hiányzik a szív: elmés, élénk, subtilis; az álmodozásból, a melancholiából nincs benne semmi. Nekünk, keltáknak és germánoknak, genienk forrása a szívünk. Lényünk mélyén mintha valami tündértó lenne, tiszta, zöld és mély tó, melyben a végtelen tükröződik. A görögnél az önérdék, a hiúság odatársul mindenhez; a határozatlanul csapongó érzés ismeretlen előtte; a számára rendelt végzetten való tűnődés unalmasnak tűnik fel neki. Az élet felfogásának ily hiányossága a torzképig hajtva a római korszakban megszüli a *graeculus esuriens-i*, ki grammatikus, művész, szélhámos, kötélhányós, orvos, az egész világ mulattatója és nagyon hasonlít a XVI. és XVII. századbeli olaszhoz; a bizánci korszakban a sophista theologust, kinél a vallás hajsza- hasogató vitákba fajul el; ma a modern görögöt, ki néha hiú és hálátlan, az orthodox papokat, önző és anyagias vallásával. Jaj annak, ki fennakad e hanyatláson! Szégyen reá, kinek a Parthenon előtt eszébe jut, hogy észrevegyen valami nevetséges vonást! De azért mégis be kell ismerni: Görögország sohasem volt komolyan keresztény; még most sem az. Semmiféle faj se volt kevésbé romantikus, teljesebben híján a mi középkorunk lovagi érzületének. Plato a szépről való egész elméletét úgy építi fel, hogy ügyet se vet a nőre. Nőre gondolni, hogy az ember valami nagy dologra lelkesítse magát! — egy görög ugyancsak meglepődött volna az ilyen beszéden; ő az *agora-n* összegyűlt férfiakra, a hazára gondolt. Ebben a tekintetben a latinok közelebb voltak

hozzánk. A görög költészetben, melynek a nagy műfajokban, aminő a hősköltemény, a tragédia, a személyességtől elvonatkozott lyrai költészet, nincs párja, amennyire látszik, nem volt meg Tibullus, Virgilius, Lukretius szelíd elegikus hangja, mely annyira összhangzik a mi érzéseinkkel, oly közelről érintkezik azzal, amit mi szeretünk.

Ugyanez a különbség ismerhető fel Szent Bernát, Assisi Szent Ferenc áhítata és a görög Egyház szentjeinek áhítata között. Cappadocia, Syria, Egyptom, a sivatagbeli Atyák szép iskolái majdnem bölcsész iskolák. A görögök népies hagiographiája mythologikusabb, mint a latinoké. A szentek, kik valamely görög ház ikonostásisán leábrázolvák és akik előtt lámpa ég, legtöbnyire nem nagy alapítók, nagy emberek, amilyenek Nyugat szentjei, hanem gyakran fantasztikus lények, átváltoztatott régi istenek vagy legalább is történelmi és mythologiai személyek kombinációi, aminő Szent György. És a csodálatos Szent Zsófia-templom! Ez arianus templom; az egész emberi nem elvégezhetné benne új tatosságát. Minthogy nem volt pápája, inquisitioja, skolasztikája, barbár középkora és minthogy mindig megőrzött magában valamit az arianismus kovászából: Görögország minden más országnál könnyebben fogja eloldani magától a természetfeletti kereszténységet, körülbelül olyanformán, mint ahogy az egykori athéniek annál a bizonyos könnyüvérségnél fogva, mely ezerszer mélyebb, mint a mi nehézkes fajaink komolysága, egyszerre volt minden nép között a legbabonásabb is meg a rationalismushoz legközelebb álló is. A görög népdalok még ma is telvék pogány képekkel és pogány eszmékkal.¹⁰⁹ Nagy különbözéssel Nyugattól, Keleten az egész középkoron át és közvetlenül a modern időkig voltak igazi »hellenisták«, alapjában inkább pogányok, mint keresztények, kik a régi görög

¹⁰⁸ L. Fauriel és Passow gyűjteményei. Különösen ügye lemre méltó Charon, a Tartaros stb. szerepeltetése.

haza és a régi szerzők kultuszából éltek.¹¹⁰ A XV-ik században c hellenisták a megmozgató! Nyugat renaissance-ának, melynek elhozzák a görög szövegeket, minden civilizáció alapját. Ugyanez a cél irányította¹¹¹ és fogja irányítani az új Görögország sorsát. Ha az ember kellően tanulmányozza, hogy velejében mi van egy művelt hellén lényében, azt látja, hogy a kereszténységből igen kevés lakozik benne; külsőleg keresztény, mint ahogy a perzsa muzulmán, de valójában liellcnisla<. Vallása a régi görög genius imádása. A philhellen-nek, annak, aki csodálattal viseltetik múltja iránt, minden eretnekséget megbocsát; sokkal kevésbé Jézusnak és Szent Pálnak, mint inkább Plutárchosnak és Julianusnak a tanítványa.

Belefáradva, hogy Athénben kevés sikert ért el, Pál, anélkül, hogy Timotheus visszaérkezését beárta volna,¹¹² útra kelt Corinthusba. Athénben nem alapított jelentékeny Egyházat.¹¹³ Csak elszórtan akadtak néhányan, köztük egy bizonyos Dionysos, állítólag tagja az Areopagosnak¹¹⁴ és egy Damaris¹¹⁵ nevű

¹¹⁰ A XV. században Gemistos Plelhon; korunkban Cairi Theophil.

¹¹¹ Gondoljunk Coral-ra.

¹¹² I Thess., III, 6. .

¹¹³ Pálnak nincs levele az „Athénbeliekhez“ és a „Corinthusbeliekhez“ írott levelek se említik az athéni Egyházat. Harmadik útjában Pál nem érinti Athént.

¹¹⁴ *Cseleked.*, XVII, 34; Corinth. Dionys. Eusebiusnál, *H. E.* IV, 23. A *Cseleked.* Pál athéni időzéséről szóló részének kissé legendái jellege indokoltá teszi a kételkedést a dolgokban. *Αρεωπαγί-ιτηδ* mindig a törvényszék egyik tagját, nagy méltóság viselőjét jelenti. *Areopagita* nagyon tekintélyes és világszerte igen óhajtott cím volt (1. az idézett szövegeket, főként Cic., *Pro fialbo*, 12; Trebellius Pollion, *Galliemis*, 11; *Corpus inser. gr.*, 372 sz.). Nehezen hihető, hogy egy ilyen rangú valaki megtért.

¹¹⁵ Különös név, talán *^láuai.is* helyett, ami az athéni nőknél használatos név volt. Papé, *Woert. dér griech. Eigenriumen*, s. h. v. V. ö. Horatius, *Carm.*, I, XXXVI, 13 és köv.; Heuzey, *Miss, de Macéd.*, 136 l. Az is lehél, hogy *Damaris* sémita név. Athénben és Pireusban több phoeniciai feliratot találtak.

nő, akik csatlakoztak tanításához. Apostoli pályáján ez volt az első és majdnem egyetlen kudarca.

Az athéni Egyház még a második században is csak kevésbé volt megszilárdulva.¹¹⁰ Athén egyike volt a legkésőbb megtért városoknak.¹¹⁷ Konstantin után Athén a központja a kereszténységgel szemben álló ellenzéknek, védbástyája a philosophiának.¹¹⁸ Ritka kiváltságból épségben őrizhette meg templomait. E csodás emlékművek, melyeket valami ösztönszerű tisztelet kiméit az idők változásán át, úgy maradtak reánk, mint a józan ész és a tisztesség lángelméiü művészektol adott örök leckéje. Még ma is azt érzi az ember, hogy a keresztény réteg, mely az ősi pogány alapot borítja, itt vajmi vékony. Alig egy cseppet kell csak igazítani az athéni templomok mai nevéen és megvannak a régi templomok nevei.¹¹⁹

¹¹⁸ Corinth. Dionysos, *I. c.*

¹¹⁷ L. Julianas beszédét *Ad S. P. Q. Atheniensem* és *Misapogon*, 348 l. (Spanheim.)¹

¹¹⁸ Naz. Szent Gergely, *Orat.*, XLIII, ,14, 15, 21, 23, 24; *Carm.*, 634—636, 1072 (Caillau); Synesius, *Epist.*, LIV (190 l., Pelau); Marinus, *Proclus*, 70; Malala, XVIII, 451 l. (Bonn.)

¹¹⁹ *Aia Vasili a Stoa Vasilios*; a tizenkét apostol temploma a tizenkét isten temploma; Aia Paraskevi a Pompeion. Rangabé, *Memorie dall'Instituto di corr. arch.*, II, (1865) 346 és köv. l.; Aug. Mommsen, *Athenae christianae*, 4—5, 150—51, 61, 99, ,145 l. Az ellentét szempontjából l. a Libanoni, hol a pogányság kiirtása erőszakos és röglönös volt. Noha az antik templomoknak lépten-nyomon találhatók a töredékei, efféle átkeresztelésekre nincs példa.

VIII. FEJEZET.

Pál második útjának folytatása. — Első időzés Corinthusban.

Pál, miután Phalerosból vagy Pireusból elhajózott, Kenchriaesban, Corinthus városának az aegei tengerre szolgáló kikötőjében lépett partra. Elég jó kis, zöldelő halmoktól és fenyőerdőktől¹ környezett, kikötőhely ez, a saronikai öböl mélyén. Szép, közel két mértföldes² nyílt völgy vezet e kikötőből a nagy városhoz, mely a roppant kupola tövében épült, honnan két tengerre lát el a szem.

Corinthus³ sokkal alkalmasabb hely volt, mint Athén, az új vetőmag befogadására. Nem volt, mint Athén, mintegy szentélye az elmének, szent és páratlan városa a világnak, sőt hellén város is csak alig volt.⁴ A régi Corinthust Mummius teljesen elpusztította; az achai liga fővárosának földje száz éven át pusztaság volt.⁵ Kr. e. 44-ben Julius Caesar feltá-

¹ A hely ma majdnem pusztaság. A kikötő építményeiből maradt valami. A neve is a régi. V. ö. Curtius, *Peloponnnesos*, 357 és köv. 1.

² A mai Hexamili-völgy.

³ A régi Corinthus helye ma jóformán lakatlan. A város másfél mértföldnyivel odébb, a patراسi öbölben épült fel újra.

⁴ Plutarchos nem tekinti annak. *De def. orac.*

⁵ Strabo, VIII, VI, 22, 23; Pausanias, II, I, 2. 'Corinthusban csak egy hellen építménynek találhatók maradványai.

masztotta a várost és jelentős római coloniává tette, melyet főként felszabadítottakkal népesített be.⁶ Ez eléggé megmondja, hogy lakossága igen vegyes eredetű volt.⁷ Mindenféle fajta és különböző származású olyan emberekből verődött össze, kik szerették Caesart. Az új corinthusiak sokáig idegenek maradtak Görögországban, hol betolakodottaknak tekintették őket.⁸ Szórakozásaik a rómaiak brutális játékaik voltak, melyek az igazi görögöket visszariasztották.⁹ Corinthus ily módon egyike lett a Földközi-tenger partjain álló szokványos városoknak, nagyon népes,¹⁰ gazdag, fényeskedő, idegenekben bővelkedő, élénk kereskedelmi központ, szóval egyike azoknak a tarka városoknak, melyek már nem jelentettek egyszersmind hazát is. Főjellemvonása, mely nevét példaszóvá tette, az erkölcsök nagy züllöttsége volt, mely ott szembeötlött.¹¹ Ebben a tekintetben is kivétel volt a hellén városok között. Az igazi görög életmód egyszerű és vidám volt, semmikép se lehetett paráznának és kicsapongónak mondani.¹² A hajósok odacsődülése, ami a két kikötő következménye volt, Corinthust utolsó szentélyévé tette Venus Pandemos kultuszának, az egykori phoeniciai telepítések c maradványának.¹³ A nagy Venus-temp-

⁶ Strabo, VIII, VI, 23; Aristides, Or., III, 37, és köv. 1., Dindorf-kiad.

⁷ L. a corinthusi feliratokat, *Corp, inser. gr.*, 1104 és köv. sz.

⁸ Pausanias, II, I, 2; V, I, 2.

⁹ Lucianus, *Demonax, 5I; Corp, inser. gr.*, 1106 sz.

¹⁰ Athenaeus (VI, 103) 460.000 rabszolgát említ.

¹¹ Aristoph., *Plains*, V, 149; Horatius, *Ep.*, I, XVII, 36; Juvenalis, *Sat.*, VIII, 113; Tyr. Maxim., *Dissert.*, III, 10; Dio Chrysost., *orat. XXXVII*, 530—531 (Emp.); Athenaeus, VII, 13; XIII, 21, 32, 54; Cic., *De rep.*, II, 4; Alciphron, *Epist.*, III, 60; Strabo, VIII, VI, 20—21; XII, III, 36; Horatius, *Sat.*, I, XVII, 36; Eusth., *Ad Iliad.*, I, V, 570; Aelianus, *Hist, ver.*, I, 19; Aristid, *opp. cil.*, 39 l.; Hésychius, a *μο(ἰ.ν.&ι.α.ζῖ-ἰ)* > gzó.

¹² Erről tanúskodnak Plutarchos erkölcsi értekezései, különösen *Praec. ger. reip.*, *An sent sit ger. resp.*, *Consolatio ad uxorem*, *Conjugalia praec.*, *Amatorius*, *De frat. amore*.

¹³ Az Acrocorinthus sok hasonlatosságot tüntet fel a sici-liai Eryx-heggyel.

lomnak több, mint ezer szent kéjnjője volt; az egész város, mintha valami óriási bordélyház lett volna, melyben a sok idegen, tőként hajós, örült dorbézolással tékozolta a pénzét.¹⁴

Corinthusban volt zsidótelep,¹⁵ alkalmasint Kenchriaesben, abban a kikötőben, mely a Kelettel való kereskedelemnek szolgált.¹⁰ Kevéssel Pál odaérkezése előtt szállt partra egy csoport zsidó, kiket Claudius rendeleté következtében üzlek ki Rómából, köztük Aquila és Priscilla, kik, úgy látszik, már ekkor Krisztus vallásán voltak.¹⁷ Mindez a körülmények igen kedvező összehatása volt. A görög szárazföld két tömbje között húzódó isthmus mindig világkereskedelmi központ volt. Ez ismét egyike azoknak az *emporionoknak*,¹⁸ melyek kívül esnek a faj és nemzetiség fogalmán és amelyek mintegy rendeltetve voltak, hogy, ha szabad így mondanom, irodái legyenek a megszületésben levő kereszténységnek. Az új Corinthus, éppen mert keveset foglalt magában a hellén nemességből, már félig keresztény város volt. Antiochiával, Ephcsussal, Thessalonikával], Rómával együtt a legfőbb rangú egyházi metropolisok közé fog emelkedni. Ugyanígy azonban az erkölcstelenségből, mely olt uralkodott, meg lehetett jósolni, hogy az Egyház történelmében az első visszaélések itt fognak cloállani. Néhány év és Corinthus vérferlőző keresztények és oly emberek látványával fog szolgálni, kik részegen ülnek Krisztus asztalánál.

Pál rögtön látta, hogy Corinthusban sokáig kell majd időznie. Elhatározta tehát, hogy maradásra rendezkedik be és folytatja foglalkozását. És Aquilának és Priscillának éppen ugyanaz volt a mestersege, mint neki. Hozzájuk költözőn léhát és hármas-

¹⁴ Strabo, Vili, VI, 20, 21.

¹⁵ Philo, *Leq.*, 36 (§).

¹⁶ Strabo, VIII, VI, 22.

¹⁷ *Cseleked.*, XVIII, 2.

¹⁸ Strabo, VIII, VI, 22, 23; Aristides, op. cit., 38 I.: *Koivq πάντων καταφρηγή . . . όόός καί. δτέζοδοε απάντων άν&ρόπων.*

ban kis boltot nyitottak, melyben a maguk készítette holmikát árulták.¹⁹

Timotheus, kit Athénből Thessalonikába küldött, csakhamar újra ott volt Pál mellett. A thessalonikai Egyházzól kitünő híreket hozott. Az összes hívek állhatatosan kitartottak a hitben és szerctelben, messterükhöz való ragaszkodásban; a zaklatások, melyeket polgártársaik részéről el kellett szenvedniük, nem ingatták meg őket;²⁰ üdvös tevékenységük kihatott egész Macedóniára.²¹ Silas, kit Pál amióta Bercából menekült, nem látott, alkalmasint csatlakozott Timotheushoz és vele együtt ő is visszajött. Annyi bizonyos, hogy a három utitárs összetalálkozott Corinthusban és ott sokáig együtt élt.²²

Pál, mint szokta, először a zsidókkal próbálkozott. Minden szombatn beszélt a zsinagógában.²³ Igen eltérő hajlandóságokra lelt. Egy család, Stephanophoras vagy Stephanas családja megtért és Pál annak minden tagját megkeresztelte.²⁴ Az orthodoxok erélyes ellenállást fejtettek ki; szidalmakig és kiátkozásokig fajult a dolog. Egy nap aztán bekövetkezett a szakítás. Pál a gyülekezet hitetlenjeire lerázta ruhájáról a port, a következményekért reájuk hárította a felelősséget és kijelentette nekik, hogy miután befogják füleiket az igazság elől, a pogányokhoz fordul. És ezzel kiment a teremből. Ettől fogva egy bizonyos Titus Justus nevű²⁵ Istenfélő ember házában tanított, mely ház szomszédos volt a zsinagógával. Crispus, a zsidó gyülekezet feje, Pál pártján volt; egész háznépével együtt megtért és Pál maga keresztelte meg, amit csak ritkán szokott megcselekedni.²⁶

¹⁹ *Cseleked.*, XVIII, 2—3.

²⁰ I Thess., II, 14; III, 6—7; II Thess., I, 4 és köv.

²¹ I Tess., IV, 10.

²² *Cseleked.*, XVIII, 5; I Thess., I, 1; III, 6; II Thess., I, 1; II Cor., I, 19.

²³ *Cseleked.*, XVIII, 4 és köv.

²⁴ I Cor., I, 16; XVI, 15, 17.

²⁵ V. ö. *Cseleked.*, XIX, 9.

²⁶ I Cor., I, 14—16,

Sokan mások is, zsidók, pogányok, »Istenfélők«, megkereszteltették magukat. A pogány megtérők itt úgy látszik, aránylag jelentékeny számúak voltak.²⁷ Pál roppant buzgalmat fejtett ki. Éjszakánként isteni látomások szilárdították a tevékenységben.²⁸ Thessalonikában végzett térítéseinek híre egyébiránt megelőzte a jövetelét és kedvezően hangolta iránta a jámborok társaságát.²⁹ Nem hiányoztak a természetfeletti jelenségek;³⁰ csodák történtek.³¹ Az ártatlanság itt nem volt ugyan olyan, mint Philippiben vagy Thessalonikában. A corinthusi romlott erkölcsök néha átlépték a templom küszöbét; legalább is azok, akik oda beléptek, nem voltak mind egyformán tiszták. Viszont azonban kevés Egyház volt népesebb; a corinthusi gyülekezet szerte fénylett az egész achaiai provinciában³² és melegágya lett a kereszténységnek a hellén félszigeten. Aquiláról és Priscilláról, kik majdnem apostoli rangra emelkedtek, Titius Justusról, Crispusról, Stephanasról, kiket már említettünk, nem is szólva, az Egyház tagjai közé számította Caiust, kit szintén Pál keresztelt meg és aki vendéglátója volt az apostolinak, mikor másodszor időzött Corinthusban, Quartust, Achaicust, Fortunatust, Erastost, ki meglehetősen jelentékeny személyiség, a város pénztárosa volt, továbbá egy Chloe nevű nőt, kinek a háznépe számos tagból állott.³³ Csak homályos és bizonytalan adatok szólnak valami Zenasról, ki tudós volt a zsidó törvényben.³⁴ Stephanas és háznépe volt a legbefolyásosabb csoport, az, amelynek legnagyobb volt a tekin-

²⁷ I Cor., XII, 2.

²⁸ *Cseleked.*, XVIII, 9—10.

²⁹ I Thess., I, 7—9.

³⁰ I Cor., II, 4—5.

³¹ II Cor., XII, 12.

³² II Cor., I, 1.

³³ *il Cor.*, I, 11, 14; XVI, 17; Róni., XVI, 23; II Tim., IV, 20.

³⁴ Tit., III, 13. Zenas itt együtt szerepel ApoJlos-szal. Úgy látszik, a Titus-hoz írt levél olybá vételre számít, mintha Corinthusból jönne,

télye.³⁵ Egyébiránt az összes megtértek, kivéve talán Erastost, egyszerű, sok tanultság és társadalmi műveltség nélkül való emberek voltak, szóval a legszerényebb rangúak közül kerültek ki.³⁶

A kikötőhely Kenchriaesnek is megvolt a maga Egyháza. Kenchriaest nagyrészen keletiek lakták;³⁷ Isist és Eschmount tisztelték benne és a phoeniciai Venus se volt elhanyagolva.³⁸ Miként ma Kalamaki, nem annyira város volt, mint inkább raktárak és hajósok számára való fogadók halmaza. A tenger emberei e gyülevész hadának romlottságában a kereszténység megtette a maga csodáját. Kenchriaesben volt egy csodálatraméltó diaconissa, ki, mint majd látni fogjuk, egy napon női öltönyének redői alatt rejtegette a keresztény theológia egész jövőjét, azt az iratot, mely a világ hitét irányítandó volt. Phoebenek hívták: tevékeny, sürgő-forgó, segítség nyújtásra mindig kész teremtés volt, kit Pál nagy becsben tartott.³⁹

Pál másfél évig időzött Corinthusban.⁴⁰ Az Acrocorinthus szép sziklája, Helicon és Parnassus havas tetői sokáig nyugtatták tekintetét. Ez új vallási családban Pál mély barátságokat kötött, jóllehet a görögök vita-kedvelése nem volt Ínyére és természetétől való féltékenységét nem egyszer még csak növelte hallgatóinak szörszálhasogatásra álló hajlandósága.⁴¹ Nem tudta feledni Thessalonikát, az egyszerűséget, melyet ott talált, az élénk vonzalmakat, melyeket ott hátrahagyott. A thessalonikai Egyház volt a minta, melynek követésére szüntelen buzdított⁴² és amelyre mindig visszatért. Nem feledhette a philippii Egyházat se

³⁵ I Cor., XVI, 15—16, 18.

³⁸ I Cor., I, 20, 26 és köv.

³⁷ Strabo, VIII, VI, 22.

³⁸ Pausanias, II, II, 3; Curtius, *Peloponnesus*, 538, 594 1.; Millingen, *Rec. de quelques médailles grecques*, 47—48 1., II. áb., 19 sz.

³⁸ Róm., XVI, 1—2.

⁴⁰ *Cseleked.*, XVIII, 4 és köv. Talán még tovább is, ha a 18. versben említett időtartamot a 11-ben említetthez kell csatolni.

⁴¹ I Cor., II, 3.

⁴² J Thess., I, 7 és köv.; II Thess., I, 4.

jámbor asszonyaival, gazdag és jó lydiai nőjével. Ez Egyház, ahogy láttuk, különös kiváltságot élvezett, azt, hogy gondoskodhatott az apostol szükségleteiről, ha munkájából nem telt elegendően. Corinthusban újabb segílyt kapott tőle. Mintha a corinthúsiak és általában a görögök könnyűvérűsége valami bizalmatlanságot sugalt volna beléje ily tekintetben, mivel se akart tartozni nekik, bár köztük való időzése alatt nem egyszer szükségét szenvedett.⁴³

Bajos volt azonban, hogy az orthodox zsidók haragja, mely mindig oly buzgalmas volt, ne támasszon valami vihart. Hogy az apostol a pogányoknak hirdette az ígét és szabad szellemű elvei mindazok befogadása és Ábrahám családjába való bekebelezése felől, akik hisznek, a legnagyobb mértékben felháborították Izrael fiai kizárólagos örökségének párthiveit. Viszont az apostol se fukarkodott velők szemben a kemény szavaktól: kijelentette nekik, hogy Isten haragja fog reájuk zúdulni.⁴⁴ A zsidók a római hatóságnál kerestek orvoslást. Corinthus fővárosa volt Achaiának, mely magában foglalta egész Görögországot és rendszerint egyesítve volt Macedóniával. A két provinciát Claudius senatoriálissá tette⁴⁵ és ennek folytán proconsul állott az élükön. E tisztet abban az időben, melyről beszélünk, a kor egyik legszeretreméltóbb és legtanultabb embere viselte, Marcus Annaeus Novatus, Seneca testvérbátyja, kit a rhetor L. Junius Gallio, a Seneca-k társaságának egyik irodalmi embere adoptált,⁴⁶ amiért is Marcus Annaeus Novatus a Gallio nevet vette fel. Szellemes elme és nemes lélek volt, költők és híres írók barátja.⁴⁷ Aki

⁴³ I Cor., IX, 4 és köv.; II Cor., XI, 8 és köv.; XII, 13, 14, 16; Phil., IV, 15.

⁴⁴ I Thess., II, 14—16; II Thess., I, 6—8; II Cor., III, 14—16.

⁴⁵ Suetonius, *Claudius*, 25.

⁴⁶ Seneca rhetor, *Controv.*, II, 11 stb.; az I, III, V könyv előszava; Ovidius, *Pont.*, IV, XI.

⁴⁷ Seneca, *De ira*, init.; *De vita beata*, init.; *Quaest. natúr.*, IV, praef.; V, 11; *Epist.*; CIV; *Consol. ad Helviam*, 16; Statius,

csak ismerte, mindenki szerette; Statius *dulcis Gallio*-nak nevezte és talán egynémely tragédiának is, mely e körből került ki, ő a szerzője. Úgy látszik, írt természettudományi kérdésekről;⁴⁸ fivére neki ajánlotta a *haragról* és a *boldog életről* írt könyveit; állítólag tőle ered a kor egyik legelmébb mondása.⁴⁹ Úgy látszik, nagy hellén műveltségének köszönhette, hogy az irodalombarát Claudius alatt őt választották ki egy oly provinciának az igazgatására, melyet az összes valamelyest felvilágosodott kormányok megkülönböztetett figyelmességekkel tüntettek ki.⁵⁰ Egészségi állapota miatt kénytelen volt odahagyni ez állást. Mint fivére, ő is elnyerte Nero alatt a megtisztelést, hogy halállal bünhődjön finom Ízléséért és becsületességéért.⁵¹

Ilyen ember kevésbé lehetett fogékony a fanatikus követeléseire iránt, kik azzal fordulnak a polgári hatósághoz, melyet titokban gyűlölnék, hogy szabaddítsa meg őket ellenfeleiktől. Egy napon Sosthenes, a zsinagóga új elöljárója, ki Crispus helyére következett, Pált a törvényszék elé hurcolta, azzal a váddal, hogy törvényellenes kultuszt hirdet.⁵² A judaismus ugyanis, melynek régi jogosításai és mindenféle biztosítékai voltak, azt hangoztatta, hogy a dissidens szekta, mihelyt szakadásba helyezkedett a zsinagógával szemben, már nem részesülhetett a zsinagóga szabadalmaiban. A helyzet olyanféle volt, amilyen a szabadelvű protestánsoké lenne a francia törvény előtt, ha elkülönülnének az elismert protestantizmustól. Pál felelni akart, de Gallio félbeszakította és a zsidókéhoz fordulva a következőket mondta: »Ha valami bűnről vagy vétkes cselekedetről volna szó, meghall-

Silnes, II, VII, 32; Plinius, *Hist. nat.*, XXXI, 33; Tac., *Ann.*, VI, 3; XV, 73; XVI, 17; Dio Cassius, LX, 35; LXI, 20; Eusebius, *Chron.*, ad ann. 10 Ner.

⁴⁸ Seneca, *Quaest. natúr.*, V, 11.

⁴⁹ Dio Cassius, LX, 35.

⁵⁰ Ifj. Plinius, *Epist.*, VIII, 24.

⁵¹ Dio Cassius, LXII, 25; Eusebius, *Chron.*, I. c.

⁵² *Cseleked.*, XVIII, 12 és köv.

gátnálak benneteket, annak rendje és módja szerint; de ha tanbéli vitáitokról, szavakon való veszekedéseitekről, törvényetek értelmezéséről van szó, azt csak igazítsátok el magatok. Ilyen dolgokban nem akarok bíró lenni.«⁵³ Nagyszerű felelet, méltó, hogy mintául szolgáljon a világi kormányoknak, ha vallási kérdésekbe való beavatkozást kívánnak tőlük! Gallion miután véleményét ekként megmondta, kiadta a parancsot, hogy dobják ki a feleket. Nagy zűrzavar keletkezett. Az összesek, mintha egyebet se akartak volna, nekiestek Sosthenesnek és ott a törvényszék előtt elverték; nem lehet tudni, hogy kik voltak az ütlegelek.⁵⁴ Gallio nem kutatta és kiűrtette a teret. <Az okos politikus nem akart beleavatkozni dogmatikai vitába; a jó modorú ember nem bocsátkozott bele nevetlen népség veszekedésébe és mihelyt látta, hogy tettelegességre kerül a sor, mindnyájukat elzavartatta.

Bizonyos, hogy okosabb lett volna kevésbé lenézőnek mutatkozni. Gallio helyes ösztönnek engedelmeskedett, mikor illetéktelennek mondta magát a schisma és eretnenség kérdésében; de az eszes emberek néha oly kevésbé látnak a jövőbe! Kitűnt, hogy a századnak e rongyos szektáriusok veszekedése volt a nagy ügye. Ha a kormányzat, ahelyett, hogy a vallási és társadalmi kérdést ily semmibevevően kezelte, nem sajnálta volna a fáradságot, hogy pártatlan vizsgálatot tartson, alapos közoktatásról gondoskodjon, ne támogasson hivatalos jóváhagyással oly kultuszt, mely már merőben képtelenséggé vált; ha Gallio reá szánta volna magát, hogy tisztába jöjjön vele, mi az, hogy zsidó és mi az, hogy keresztény és hogy olvassa a zsidó könyveket, tájékozva legyen az e földalatti világban történő dolgokról; ha a rómaiak gondolkodása nem lett volna oly szűk-körü, oly kevésbé tudományos: a világ sok csapástól meg lett volna kímélve. Vajmi sajtóságos!

⁵³ *Cseleked.*, XVIII, 14—15.

⁵⁴ *Cseleked.*, XVIII, 17; a legjobb kéziratokban *a ot. E'λληνες* szavak nincsenek meg.

íme, korának egyik legelmésebb és legtudnivágyóbb embere összekerül a kor legerősebb és legeredetibb leikeinek egyikével és úgy haladnak el egymás mellett, hogy meg se érintik egymást és biztos, ha az ökölcspások Sosthenes helyett Pált érik, Gallionak ez teljesen mindegy lett volna. Azoknak a dolgoknak, melyek az úri világhoz tartozó emberekkel legtöbbször követtetnek el hibát, egyike az a felszínes visszahőkölés, melyet a rosszul nevelt vagy modortalan emberek keltenek bennök; mert a modor csak a forma dolga és megesik, hogy azoknak van igazuk, kik híjával vannak neki. A jó társaságbeli ember frivol lenezésével majdnem mindig sejtelmetlenül halad el amellett, akinek műve a jövő megteremtése; nem egy világból valók, már pedig az úri világbeli emberek általános tévedése, hogy azt hiszik: a világ, melyben forognak, az egész világ.

E nehézségek egyébiránt nem voltak az egyedüliek, melyek az apostol útjába akadtak. A corinthusi missio oly akadályokba ütközött, aminőkkel apostoli pályáján most találkozott először: akadályokba, melyek az Egyházon belülről támadtak és pedig engedetlen emberek részéről, kik oda belopódtak és nem hajtottak a szavára vagy zsidók részéről, kik vonzódtak Jézushoz, de a törvényszabta tilalmaktól nem tudtak úgy elszakadni, mint Pál.⁵⁵ Az elfajult görög hamis irányú gondolkodása, mely a kereszténységet oly nagyon elmasította, már kezdett észlelhetővé válni. Az apostolnak eszébe jutottak kedves macedóniai Egyházai, eszébe jutott az a határtalan engedelmesség, az erkölcsöknek az a tisztasága, az a nyílt szívéllyesség, melynek Philippiben és Thessalonikában oly jó napokat köszönhetett. Élénk vágy fogta el, hogy viszontlássa északi híveit és mikor részükről hasonló kívánság nyilvánulása érte, alig tudta magát tartóztatni.⁵⁰ A körülötte levő világ zürzavaráért és kellcmetlenség-

⁵⁵ II Thess., III, 1—2. V. ö. a corinthusbeliekhez írott két levelet. L. lentebb 245 és köv. 1.

⁵⁸ I Thess., II, 17—18; III, 6, 10. . .

goiért abban keresett vigaszt, hogy írt nekik. *A* Corinthusból keltezett levelek bizonyos szomorúság bélyegét viselik magukon: míg azokat, akiknek szólnak, a legnagyobb dicséretekkel halmozzák el, teljesen hallgatnak vagy csak néhány kedvezőtlen vonatkozással⁵⁷ emlékeznek meg azokról, akiknek környezetében Pál e leveleket írja.

⁵⁷ II Thcss., III, 1—2.

IX. FEJEZET.

Pál második útjának folytatása. — Első levelek. — Az új Egyházak belső állapota.

Pál apostoli élete Corinthusban érte el tevékenységének legmagasabb fokát. A nagy kereszténységnek, melynek megalapításán dolgozott, teendőin kívül foglalkoznia kellett a gyülekezetekkel, melyeket maga mögött hagyott; mint ahogy maga mondja, valamilyen féltékenységféle emésztette.¹ E percben kevésbé gondolt új Egyházak alapításával, hanem inkább foglalkoztatta, hogy őrködjön azok felett, melyeket már megalkotott. Egyházainak mindegyike olyan volt a szemében, mint egy-egy menyasszony, kit Krisztusnak szerzett és akit tisztán akart megőrizni.² E kis testületek felett magának feltétlen hatalmat igényelt. A magáénál régibb kánoni jognak csak néhány szabályt ismert el, melyet úgy tekintett, hogy az magának Jézusnak a rendelése. Isteni sugalat birtokában vélte magát, hogy e szabályokhoz hozzácsatolja mindazokat, melyeket a felmerült új körülmények kívánnak.³ Egyébiránt is, példája nem volt-e a legfőbb szabály, melyet összes szellemi fiai követni tartoztak?¹

¹ II Cor., XI, 2.

² *Ibid.*

³ I Cor., VII, 10, 12, 25, 40.

⁴ I Thess., I, 6; Philipp., III, 17; IV, 9.

Timotheus, kit azoknak az Egyháznak a meglátogatására használt fel, melyektől távol volt, még ha fáradhatatlan lett is volna, akkor se tehetett volna eleget mestere roppant buzgóságának. Ekkor támadt Pálnak a gondolata, hogy levelezéssel pótolja, amit személyesen vagy fő tanítványai útján nem végezhetett el. A római birodalomban nem volt semmiféle oly intézmény, mely megfelelt volna a mi magánlevelek továbbítására szolgáló postánknak; minden levelet alkalmilag vagy küldönccel küldtek.⁵ Szent Pál ezért reászokott, hogy mindenüvé magával vigyen egy csomó másodrangú embert, akiket futárnak használt. A judaismus már ismerte a zsinagógák egymással való levelezését, sőt a levél vivője a zsinagóga egyik hivatalos főembere volt. A levél a zsidóknál⁶ irodalmi műfaj volt, mely, szétszóródásuk egyik következményeként, a késő középkorig⁷ megmaradt annak. Kétségtelen, attól fogva, hogy a kereszténység egész Syriában elterjedt, már voltak keresztény levéljék; de Pál kezében az írások, melyeket legnagyobbbrészt nem őriztek meg, az élőszóval vetekedő eszközévé váltak a keresztény hit gyarapodásának. A levelek tekintélyét egyenlőnek vették az apostoléval;⁸ mindegyiket fel kellett olvasni az egybegyült Egyház előtt;⁹ sőt némelyiknek körirat jellege volt és egymásután több Egyház kapta kézhez.¹⁰ A levelek felolvasása ilyenformán lényeges részévé vált a vasárnapi islen-

⁵ Cicero, *Ad famil.*, III, 9; XV, 17; XVI, 5, 21; *Ad Attyc.*, I, 5; III, 7; I Plinius, *Epist.*, II, 12; VIII, 3; IX, 28; Seneca, *Epi.st.* L; Forcellini, a *tabellarius* szónál; Namlet, *Λ/éni. de l'Acad. des inser.*, XXIII, 2. jr., 166 és köv. 1.

⁶ L. *Makkabeusok* 2-ik könyve, I, 1 és köv.; 10 'és köv.; Barrich, (VI (apocr.).

⁷ V. ö. az *iggeret-eket* vagy *risalet-eket*, melyeket a zsinagógák a tan vagy az eljárás megvitatás alatt álló különböző pontjai tárgyában váltottak egymással.

⁸ II Thess., II, 2, 14; III, 14.

⁹ I Thess., V, 27.

¹⁰ Col., IV, 16. V. p. I Cor., I, 2; II Cor., I, 1. Az úgynevezett ephesusi, valamint a rómabeliekhez írott levélre nézve I. fentebb. Bevezetés XIII. és köv., Lili, és köv. 1.

tiszteletnek. És a levél nemcsak megérkeztekor szolgált ily módon az atyafiak épülésére; az Egyház irattárából, hova elhelyezték, minden egybegyűlési napon elővették, hogy felolvassák, mint szent okiratot és örökkévaló oktatást.¹¹ A kezdeti keresztény irodalomnak a levél ekként vált a formájává, csodálatraméltó, a kor viszonyaival és Pál természettől való képességeivel teljesen egyező formájává.

Az új szekta állapota ugyanis semmikép se tette alkalmatossá a rendszeres könyveket. Az alakulásban levő kereszténység teljesen mentes volt a szövegektől.¹² Még a hymnusok is egyéniek voltak és nem kerültek írásbafoglalásra. Azt tartották, a végső katasztrófa már a küszöbön áll. A szent könyvek, melyeket »az írások«-nak neveztek, a régi Törvény könyvei voltak; Jézus nem csatolt hozzájuk új könyvet; ő eljövendő volt, hogy beteljesítse a régi írásokat és megnyissa a kort, melyben ő maga lesz az élő könyv. A lelkek ily állapotában csak a vigasztaló és buzdító levelek születettek meg. Ha abban az időtájban, melyhez eljutotunk, már volt is nem egy kis könyvecske, hogy segítségére legyen az emlékezetnek Jézus «mondásai és cselekedetei felől, e könyvecskek teljesen magánjellegűek voltak. Nem hiteles, hivatalos, a gyülekezettől általános elismert írások, hanem jegyzetek, melyekkel a dolgokba beavatott emberek nem sokat törődtek és amelyet tekintély szempontjából merőben mögéje helyeztek a hagyománynak.¹³

Viszont Pál elméje se hajlott a könyvírásra. Nem volt meg az íráshoz szükséges türelme; képtelen volt a rendszeres szerkesztésre; nem szeretett tollal dolgozni és e munkát szívesen háraitotta másokra.¹⁴ Ezzel szemben a levélírás, mely oly ellenszenves az íróknak, kik megszokták, hogy eszméiket módszeres kifejtéssel terjesszék elő, összeillett lázas tevékenységével, a szük-

¹¹ Cor. Dionys., Eus.-ban, *H. E.* IV, 23.

¹² Justinus, *Ápol.*, I, 17, haladottabb századból való.

¹³ Papias id. Eusebius, *H. E.*, III, 39.

¹⁴ Rom., XVI, 12. ‘

ségérzettel, hogy azon melegében kifejezést adjon benyomásainak. Meglévőn benne, hogy egyszerre volt élénk, nyers, udvarias, csipkedő, sarcasticus, hogy aztán hirtelen gyengédre, kényesre, majdnem szenvelgőre és kacérkodóra váltsón át, birtokában a találó és a legnagyobb mértékben subtilis kifejezés képességének, értvén hozzá, hogy stylusát behintse fentartásokkal, elhallgatásokkal, kifogyhatatlan óvatosságokkal, rosszmájú célzásokkal, rejtett gúnyolódással: kiválónak kellett lennie az oly műfajban, mely mindenekelőtt friss lendületet kíván. Pál levélírói stylusa a legegényibb a világon. A nyelv, ha szabad így mondanom, apróra van morzsolva benne; nincs egyetlen kifejlesztett mondata se. Lehetetlen merészebben erőszakot tenni, nem mondom a görög nyelv géniuszán, de az emberi nyelv logikáján, mintha valami sebes beszélgetés gyorsírási és kiigazítatlan lejegyzése volna. Timotheus hamarosan beletanult, hogy mestere mellett elvégezze a titkári teendőket s mert nyelve bizonyára hasonlított kissé Páléhoz, gyakran helyettesíthette. Lehet, hogy a *Levelekben*, sőt talán a *Cselekedetekben* is nem egy lap Timothcustól származik: oly nagy volt a ritka ember szerénysége, hogy semmi biztos jelünk sincs a megtalálásukra.

Még amikor Pál közvetlenül levelezett is, akkor se írt sajátkezűkig; diktált.¹⁵ Néha, mikor a levél már készen volt, átolvasta; heves lelke ilyenkor elragadta; széljegyzeteket fűzött hozzá, nem törődve vele, hogy megbontja az összefüggést és függőben tartott vagy kuszáit mondatok származnak belőle.¹⁶ így összevissza javítva küldte el a levelet, mit sem gondolva a szavak és a gondolatok megszámlálhatatlan ismét-

¹⁵ Rom., XVI, 22. Philemon, 19 és Gal., VI, 11 nem jelenük, hogy e két levél egészben sajátkezű; ez, mindenesire, kivétel lett volna. ,

¹⁶ Például Rom., II, 14—15; I Cor., VIII, 1—3; Gal., II, G—7; VI, 1. V. ö. Cic., *Ad Att.*, V, 1. Hogy milyen leheted Pál egy-egy levele 1. *Papyrus grecs du Louvre et de la Bibi, imp.*; a *Notices et extrails-ben*, XVIII k., 2. r. VI és köv. vagy XVII vagy XXII (pag. 18 bis), vagy XLVI vagy LII ábra.

lódásával. Lelkének csodás tüze mellett Pál sajátosságos szegénységet tüntet fel a kifejezésekben. Egy valamely szó befészkelte magát az elméjébe,¹⁷ melyet aztán ugyanegy lapon unos-untalan megismétel. Nem meddőség ez, hanem az elme nekifeszülése és teljes közömbösség a stylus szabatosságával szemben. Hogy elejét vegye a sok hamisításnak, melyre a kor szenvedélyei, az apostol tekintélye és az ókori epistolographia anyagi körülményei¹⁸ biztathatták, Pál azt tette, hogy az Egyházaknak mintát küldött az írásából, melyet könnyen felismerhettek;¹⁹ azután már elegendő volt, hogy, akkori általános szokás szerint, a hitelesesség bizonyosságául a levél végén írjon sajátkezüleg' néhány szót.²⁰

Nem lehet kétség felőle, hogy Pál nagy levelezést folytatott és ami reánk maradt, az annak csak kis részét tette ki.²¹ A kezdeti Egyházak vallása annyira minden anyagtól elszakadt, annyira tisztán idealista volt, hogy nem is gondoltak az eféle iratok roppant értékére. A hit volt minden; azt mindenki a szívében hordozta és nem igen törődött lenge papyrus-lapokkal,²² melyek különben is nem voltak igazában eredeti kézírások. E levelek legnagyobbbrészt alkalmi iratok voltak; senki se sejtette, hogy valaha szent könyvekké

¹⁷ Például *κακίασαζ* és származékai a corinthusbeliekhez írt két levélben.

¹⁸ II Thess., II, 2; Cor. Dionys, Eus.-ban, *H. E.*, IV, 23.

¹⁹ Gal., VI, 11.

²⁰ II Thess., III, 17; I Cor., XVI, 21; Col., IV, 18. V. ö. GaU VI, 11. V. ö. Cic., *Ad Alt.*, VIII, 1; Suetonius, *Tφ.*, 21, 32; Dio Cassius, LVIII, 11; Cavedoni, *Le salat, delié Epist. di S. Paolo* (kivonat a Modenában nyomtatott *Mem. dl felig.'slb.* 3. sor. XVII k-ből) 12 és köv. 1.

²¹ II Thess., II, 2, 14; III, 14, 17; I Cor., V, 9; XVI, 1, 3; II Cor., X, 9 és köv; XI, 28; Col., IV, 10, 16. Szent Pál leveleinek összegyűjtése vagy, ha lehet így mondani, kiadása nem előbb, mint 150 Vagy 160 táján történt. Papias és Szent Justinus nem ismerik Szent Pál leveleit.

²² *πάριτης*, II Joh., 12. II Tim., IV, 13 nem bizonyítja, hogy a levelek pergamentre voltak írva. A pergament főként könyvek céljaira szolgált.

válnak. Csak az apostol életének vége felé gondoltak reá, hogy e leveleket külön megbecsüljék, közöljék egymással és megőrizték. Ettől fogva minden Egyház gondosan őrzi a sajátjait, gyakran előveszi,²³ rendszeresen felolvastatja²⁴ azokat, megengedi a lemásolásukat;²⁵ de egy csomó első korszakbeli levél visszahozhatatlanul elveszett. Ami az Egyházak leveleit vagy válaszait²⁶ illeti, mind elkallódtak és nem is történhetett másként; Pálnak bolyongó életében sohasem volt más levéltára, mint csak emlékezete és szíve.

A második térítő útból csak két levél maradt reánk és pedig a thessalonikabeliekhez írott két levél.²⁷ Pál Corinthusban írta ezeket²⁸ és az aláírásban a maga nevéhez odacsatolta Silasét és Timotheusét. Megírásuk között csak rövid időköz telhetett el.²⁹ Kenettel, gyengédséggel, megindultsággal és bájjal telt két írás ez. Az apostol nem rejtegeti, hogy a macedóniai Egyházakat szereti legjobban. E szeretetet a legélénkebb szavakkal, a legsímogatóbb képekkel fejezi ki: úgy tünteti fel magát, mint a dajkát, ki keblén

²³ Clem. Rom., *Epist. I. ad Cor.*, 47; Polykarp., *Ad Phil.* 3; Ignatius, *Ad Ephes.*, 12.

²⁴ Cor. Dionys. idézi Eus., *H. E.*, IV, 23.

²⁵ Szent Péter vagy az, aki a Ist *Petri* szerzője, olvasta vagy látta a rómabeliekhez írott levelet, az úgynevezett ephesusi levelet és Pál más leveleit is. Római Kelemen, Ignác, Polycarp hiteles vagy apocryph levelei szintén tartalmaznak emlékezőseket Szent Pál leveleire. Clem. Rom., *Epist. I ad Cor.*, 24, 32, 34, 35, 37; Ignatius, *Ad Mágnes.*, 10; *Ad Ephes.*, 18; *Ad Rom.*, 3, 7; *Ad Philad.*, 1; *Ad Smyrn.*, 6; Polykarp., *Ad Philipp.*, igen sokszor.

²⁶ I Cor., VII, 1; VIII, 1; XVI, 17; Phil., IV, 10 és köv.

²⁷ A levelek felírása és tartalma mi kétséget se enged erre nézve.

²⁸ Az I-t illetőleg ez bizonyos. V. ö. I Thess., I, 7, 8; III, 6; *Cseleked.*, XVIII, 5. Párszor felmerült a feltevés, hogy a II. Bereában íródott. Az oly részletek azonban, mint II Thess., I, 4; II, 2; III, 11 arra vallanak, hogy Pál, mikor e levelet írta, már meglehetősen távozott Thessalonikából.

²⁹ Úgy látszik, a II. a korábbi. A szabály, melyet Pál úgyanegy címzésű leveleinek osztályozásában követtek, az volt, hogy mindig a hosszabbakat tették az első helyre.

melengeti kisdedeit,³⁰ mint apát, aki örködik gyermekei felett.³¹ Aminthogy csakugyan Pál ez volt az Egyházakkal szemben, melyeket ő alapított. Pál csodálatraméltó térítő volt, de főként csodálatraméltó volt a lelkek gondozásában. Sohase tekintette magát valaki jobban olyan embernek, akire lelkek vannak reábízva; sohasem fogták fel élénkebben, bensőségesebben az ember nevelésének problémáját. Ne gondoljuk, hogy befolyását hízelgéssel, kényeztetéssel szerezte meg.³² Nem, Pál nyers volt, kellemetlen, néha haragos. Semmikép se hasonlított Jézushoz; nem volt meg benne Jézus imádni való türelmessége, mindent kimentő természete, isteni képtelensége a rossz megpillantására. Pál uralkodni vágyó volt és fennhatóságát néha oly nyomatékkai érezte, hogy megütköztet bennünket.³³ Parancsol, keményen korhol; önbizalommal beszél magáról³⁴ és habozás nélkül teszi meg magát mintaképnek.³⁵ De viszont mily emelkedettség! mily tisztaság! mily önzetlenség! Ez utóbbi tekintetében egész a kicsinyességig megy. Tízszer is büszkén tér vissza a látszólag gyermek részletre, hogy senkinek se került semmijébe, hogy senkinek se ette *ingyen* a kenyerét, hogy éjjel-nappal dolgozik, mint egy munkás, holott ő is úgy tehetett volna, mint a többi apostol és élhetett volna az oltárról. Buzgalmának a lelkek mintegy valami végtelen szeretete volt az ösztönzője.

Ez ősi Egyházak boldogsága, ártatlansága, testvéri szelleme, határtalan szeretető olyan látvány, amely többé meg nem ismétlődik.³⁶ Mindez önkényt, kényszerítetlen fakadt és mégis, c kis társulások szí-

³⁰ I Thess., II, 7.

³¹ I Thess., II, 11.

³² I Thess., II, 5; III, 10.

³³ II Thess., III, 4.

³⁴ I Thess., II, 1 és köv.

³⁵ I Thess., I, 6; II Thess., III, 7. 9. V. ö. Gal., IV, 12; I Cor., IV, 16; X, 33; XI, 1.

³⁶ Justinus, *Apol.*, I, 67.

lárdak voltak, mint a vas. Nemcsak, hogy dacoltak a zsidók örökös zaklatásával,³⁷ de belső szervezetük is meglepően erős volt. Hogy fogalmunk legyen róluk, nem a mi nagy, mindennek nyitva álló templomainkra kell gondolnunk, hanem a szerzetes rendekre, melyeknek meg van a maguk igen intenzív külön élete, szoros számú confraterságokra, melyekben a tagok folyton érintkeznek, lelkesítik, szemrehányásokkal illetik, szeretik, gyűlölik egymást. Ez Egyháznak volt bizonyos hierarchiájuk³⁸ a legrégebb, legtevékenyebb tagoknak, kik érintkezésben voltak az apostollal, kijárt valami elsőbbség;³⁹ de maga az apostol sietett legjobban megghiúsítani mindent, aminek uralmi színe lett volna; ő maga is nem akart egyéb lenni, mint «előmozdítója a közös örömnék».⁴⁰

Az »öregek«⁴¹-et néha szavazással, vagyis kézfelnyújtással⁴² választották, néha az apostol jelölte ki őket,⁴³ de mindig olybá szerepeltek, mint akiket /a Szent Lélek,⁴⁴ vagyis az a felsőbb ösztön választott ki, mely az Egyházat minden cselekedetében irányította. Már kezdték őket «felvigyázók»nak nevezni (*episcopi*)⁴⁵ mely kifejezés a politikai nyelvből átment

³⁷ I Thess., I, 6; III, 4; II Thess., I, 4 és köv.

³⁸ De csak gyenge, mert Pál (I Cor., XII, 28 és köv.) csupán egy illetékes főnököt ismer, az „apostol-1-!“. A hívek a nekik jutott lelki adományok szerint sorakoznak.

³⁹ I Thess., V, 12—13.

⁴⁰ II Cor., I, 24.

⁴¹ *Προεβύτε-ροε*. V. ö. a zsidó feliratokat. *Corp, inser. gr.*, 9897, 9902 sz. (*γερονταιρχηδ*);

⁴² *Χει-ροτονία*. L. főként II Cor., VIII, 19.

⁴³ *Cseleked.*, XIV, 23.

⁴⁴ *Cseleked.*, XX, 28.

⁴⁵ *Ἐπίσκοποι*. *Cseleked.*, XX, 28; Philipp., I, 1 (és Arany-szájú Szent János jés Theodoretos magyarázatai a helyhez), I Tim., III., 2; Tit., I, 5 (v. ö. Szent Jeromos e helyről), és *ἐπίσκοποδ* az első században teljesen azonos jelentésű. E szavakat „pap“-nak vagy „püspököknek fordítani ugyanoly helytelen, mint az *imperator-t* „császárnak venni a római köztársaság idejében. V. ö. *Cseleked.*, XX, 17, 18.

az eranosokba)⁴⁶ és úgy tekinteni, mint az Egyház vezetésével megbízott »pásztor «-okát.⁴⁷ Némelyek egyébiránt úgy szerepeltek, hogy különösen tanítás a rendeltetésük; ezek voltak a calechislák, kik házról-házra jártak és külön oktatással ismertették Isten igéjét. Szent Pál, legalább némely esetben,⁴⁸ szabállyá íette, hogy a tanítványnak, ameddig oktatása tart, mindenét, amivel bír, közösségbe kell bocsátania calechistájával.

A fenhatóság teljességében az egybegyűlt Egyházat illette. E fenhatóság kiterjedt a magánélet legbensőbb dolgaira is. Az összes atyafiak szemmel tartották és megfeddték egymást. Az egybegyűlt Egyház, vagy legalább azok, kiket »a spirituálisok <-nak nevezték, megfeddték a hibázásban lelteket, bátorították a csüggedteket, oly munkát végeztek, melyhez a szív ismeretében jártas és ügyes irányítók kellenek.⁴⁹ A nyilvános vezeklések még nem voltak rendszerezve; de csirájukban már kétségtelenül megvoltak.⁵⁰ Mint-hogy a híveket semmiféle külső erő se kötötte és mi sem akadályozta, hogy elkülönüljenek, vagy megváljanak az Egyháztól: azt várhatná az ember, hogy az ilyen szervezetnek, mely nekünk elviselhetetlennek tűnnék fel, melyben csak a kémkedés és árulkodás szervezett rendszerét látnok, hamarosan fel kellett bomlania. A legkevésbé sem. Abban az időtájban, melynél tartunk, egyetlen példát se találunk az apostasiara.⁵¹ Mindenek alázatosan alávetették magukat az Egyház ítéletének. Aki rosszul viselkedett vagy eltért az apostol hagyományaitól, vagy nem engedel-

⁴⁶ L. *Az apostolok*, 352—353 l. Az *episcopi*, mint municipalis tisztviselők tekintetében l. Waddington magyarázatait *Le Bas*, III, 1989, 1990 2998 sz.-hoz.

⁴⁷ *Cseleked.*, XX, 28. V. ö. I Petri, II, 25.

⁴⁸ Gak, VI, 1.

⁴⁹ I Thess., V, 14; Gal., V, 1 és köv.

⁵⁰ V. ö. Hermas Pászior-át, vis. II; mand, IV; simil. VII, VIII, X.

⁵¹ A Timotheushoz írott levelek, melyekben van róla említés, költött és későbbi eredetű írások.

meskdett leveleinek, kipéczésre került; kerülték, nem érintkeztek vele. Nem nézték ellenségnek, de megfedték, mint testvért.⁵² E távoltartás szégyennel borította és visszatérésre bírta.⁵³ A folyton együttlélő, állandóan éber, elfoglalt, szenvedélyes, szeretettel és gyűlölködéssel teljes jó népek e kis köreiben nagy volt a derű.⁵⁴ Igazán, Jézus szava beteljesedett: clkövetkezett a szelídek és együgyűek országa és ez az összes szívekből túlsorduló üdvösségben nyilvánult.

Iszonyodtak a pogányságtól,⁵⁵ de a pogány okkal szemben a formákban nagy türelmességet tanúsítottak.⁵⁶ Nem hogy távoltartották volna magukat tőlük, inkább igyekeztek magukhoz vonzani és megnyerni őket.⁵⁷ Sok atyafi azelőtt bálványimádó volt, vagy pedig bálványimádó családhoz tartozott; tudták, mennyire jóhiszemű lehet az ember a tévelygésben. Eszökbé jutottak tisztas halott őseik, kik meghaltak, anélkül, hogy megismerték volna az üdvözítő igazságot. A halottak megkreszlelésének meghaló intézménye fakadt ki ebből az érzésből: azt hitték, ha valaki megkereszteltet! magát elődeiért, kik nem részesültek a szentelt vízben, átháramoltatja reájuk a szentség érdemét;⁵⁸ ily módon megengedték maguk-

⁵² V. ö. a *nezifa-l* vagyis a zsinagógában való meginlést a zsidóknál.

⁵³ II Thess., Ili, 6, 14—15; Gal., VI, 1; I Cor., V, 13; II Cor., II, 6 és köv.

⁵⁴ I Thess., V, 16; Phil., II, 1, 18; III, 4; IV, 4.

⁵⁵ Róm., 1, 18 és köv.; Ephes., IV, 17—19; V, 12; I Pelri, IV, 3.

⁵⁶ V. ö. Mischna, *Gitlin*, V, 9 és az e helyre vonatkozó két geniara.

⁵⁷ II Cor., VI, 14—VII, 1 ezzel ellenkező gondolatot fejez ki. Azonban ez a rész, mely nincs kapcsolatban se az előző, se az utána következő résszel, gyanút ébreszt. Lehet egyébiránt, hogy ez a corinthusiak sajátos helyzetéhez alkalmazott szabály volt.

⁵⁸ I Cor., XV, 29; Tertullianus, *De resurr. carnis*, 48: *Adu Marc.*, V, 10; Epiph., haer. XXVIII, 7; Aranysz. Sz. János, in I Cor., XV, 29. V. ö. a mormonok hasonló eljárására nézve, Remy, *Voy. au pays des mormons*, 37 és köv. 1.

nak a reményt, hogy nem lesznek elválasztva azoktól, kiket szerettek. A szolidaritás mély érzése töltötte el őket; a fiú üdvözült a szülei, az apa a fia, a férj a felesége révén.⁵⁹ Nem tudtak belenyugodni, hogy jóakaratu ember vagy aki valamiképpen a szentekhez tartozik, elkárhozzon.

Az erkölcsök szigorúak voltak,⁶⁰ de nem szomorúak. Az az unalmas erény, melyet a modern idők rigoristái (jansenisták, methodisták, stb.) a keresztény erény gyanánt hirdetnek, semmikép se azonos az akkori időkével. A férfiak és nők közlekedése, nem hogy tilos lett volna, inkább kibővült.⁶¹ A pogányok egyebek között éppen azzal gúnyolták a keresztényeket, hogy elnöiesedett emberek, kik a rendes társaság helyett fiatal leányok, vénasszonyok és gyermekek gyülekezeteit keresik.⁶² A pogány meztelenségeket szigorún kárhoztatták; a nők, általában sűrű fátyolban jártak; a félénk szemérem semmiféle vigyázatosságát se mellőzték,⁶³ de a szemérem maga is egyike a gyönyörnek és az eszmény álmából, mely az emberben lakozik, számtalan formára telik. Olvassuk el Szent Perpetua cselekedeteit, Szent Dorottya legendáját, — a feltétlen tisztaság hősnői ők; de mily kevéssé hasonlítanak Port-Royal valamely apácájához! Nála az emberiség ösztöneinek fele el van nyomva; náluk ez ösztönök, melyeket később sátáni sugallatoknak tartottak, csak új irányt kaplak. Azt lehet mondani, az őskereszténység valami erkölcsi roman-tismusféle, a szeretni tudás erélyes felélénkülése volt.

⁵⁹ I Cor., VII, 11. V. ö. *Szent Perpetua cselekedetei*. 2-ik lát.

⁶⁰ I Thess., IV, 1—8. V. ö. *Herrnas Pásztor-ját*, mand. IV.

⁶¹ L. például, *Hermas Pásztor-ja*, vis. I és II; siinil. IX, 2. V. ö. Eusebius, *H. E.*, VII, 30.

⁶² Tatianus, *Adó. Gr.*, 33; Minutius Felix, *Oct.* 8, 9; Origenes, *Contra Celsum*, III, 55 §; Cyrillus *Adu. Jul.*, VII, 229 (Paris, 1638). V. ö. de Rossi, *Bull.*, 1864, 72 l.

⁶³ Tertullianus, *De cultu feininarum*, az egész, főként pedig *Ad uxoreni*, II, 3 és *De virginibus uelandis*, tekintetbe véve a túlhajtott szigorúságot, mely ennek az írónak sajátja.

A kereszténység nem csökkentette e képességet, nem alkalmazott ellene óvrendszabályt, nem gyanakodott reá; napfényt és levegőt ad. E merészség veszedelme még nem mutatkozott. Az Egyházban a rossz mintegy lehetetlen volt, mert a rossznak a gyökere, a bűnös vágy, el volt távolítva.

A catechista szerepét gyakran nők töltötték be.⁶⁴ A szüzességet szentséges állapotnak tekintették.⁶⁵ A coelibatus előnyben részesítése éppenséggel nem volt a szerelem és a szépség tagadása, mint ahogy ezt az utóbbi századok száraz és értelmetlen aszketizmusa példázza. A nőnél az azt a helyes és igaz érzést jelentette, hogy az erény és a szépség annál értéke-
sebb, minél takartabb, annyira, hogy aki nem találta meg a nagy szerelem drágakincsét, büszkeségével és tartózkodásával szépségét és lelki tökélyét Isten számára, a benső titkok osztályosának mivoltában féltékenynek képzelt Isten számára őrzi. Az újból való férjhezmenetelt, ha nem is tiltották, fogyatkozásnak tekintették.⁶⁶ A kor közfelfogása efelé az irány felé hajlott. A szép és megható *βούβιοζ* kifejezés volt a »hitestárs«⁶⁷ közhasználatú megnevezése. A *Virginias*, *Virginia*, *Παρ&ενικόζ* szavak oly hitestársra vonatkoztatva, kinek mással nem volt érintkezése,⁶⁸ dicsérő jelentést nyertek és gyengédségi kifejezésekké váltak. A családi szellem, a férj és a feleség együttérzése, kölcsönös becsülése, a férj háládatossága gondos és előrelátó felesége iránt meghatóan szólal meg a zsidó

⁶⁴ Tatianus, Origenes, Szent Cyrill idézett helyei. V. ö. Hermas *Pásztor-ya*, vis. II, 4.

⁶⁵ I Cor., VII, 1 és köv.; Justinus, *Ápol.*, I, 15; Athenagoras, *Leg.*, 33; Tertullianus, *Ápol.*, 9; Örig., *Contra Cels.*, I, 26 §. L. Thekla egész legendáját. V. ö. az ókori *ίφ-οαι παο&ενοι*-val.

⁶⁶ I Tim., III, 2, 12; Ahhenag., *Lag.*, 33.

⁶⁷ V. ö. *Notices et extraits*, XVIII, 2. r., 422, 425 l.

⁶⁸ L. a feliratokat; például Garrucci, *Cimitero degli ant. Ébrei*, 68 l., dicsérete egy zsidó asszonynak, ki *αοαvSoos μετά παρ&ενιχοῦ cεvraqs* életet folytatott. V. ö. *Corp, inser. gr.*, 9905 sz.; de Rossi, *Roma sóit.*, I, táv. XXIX, 1. sz.

feliratokban,⁶⁹ melyek e részben csak tükrözései az alsóbb osztályok érzelmeinek, amely osztályokból a keresztény propaganda a híveket ujoncozta. Különös! A házasság szentségének legemelkedeltebb felfogását a világon az a nép terjesztette el, melynél a soknejűség sohasem volt általánosan eltiltva.⁷⁰ Azonban úgy kellett lennie, hogy a zsidó társadalomnak abban a töredékében, melyben a kereszténység formálódott, tényleg megszűnt volt a soknejűség, mert sehol sem találjuk, hogy az Egyház szükségesnek gondolta az ilyen szörnyűség megbélyegzését.

A könyörület, a testvérek szeretető volt az összes Egyházak és az összes iskolák közös legfőbb törvénye.⁷¹ Kiváltképpen a könyörület és a tisztaság voltak a keresztény erények, melyek a tanítás sikerét megalapozták és az egész világot meghódították. Jótékonyak kellett lenni mindenkihez, mégis azonban elismerték, hogy a hitsorsosok előnyben részesítést érdemelnek.⁷² A munka szeretetét erénynek tartották. Pál, mint dolgos munkás, szigorúan megrótt a lustaságot és henyélést és gyakran ismételte a népbeli ember naiv mondását: »Aki nem dolgozik, ne is egyék.«⁷³ A mintakép, melyet elképzelt, a rendezett viszonyok között élő, békés, szorgalmas kézműves volt, ki nyugalomban és háborítatlan szívvel fogyasztja a kenyeret, amit megkeresett.⁷⁴ Vajmi messze vagyunk a merőben communista és coenobita jeruzsalmi Egyház kezdeti ideáljától, de még a folyton prophetiákkal, természetfeletti adományokkal, apostolsággal foglalkozó antiochiai Egyházétól is! Itt az Egyház jó, derűs kedvű, megelégedett munkások társulata, akik nem

⁶⁹ L. a Kirchhoff-tól és Garrucci-tól közzétett zsidó feliratokat, főként Garrucci két szép feliratát, *Cimitepo*, 68 l.

⁷⁰ L. Karo J. rabbinikus kódexét Sautayre és Charleville francia fordításában (Algír, 1868) I, 42 és köv. 1.

⁷¹ I Thess., IV, 9—10. V. ö. Johan., XIII, 34; XV, 12, 17; I Job., III, 10; IV, 12.

⁷² Gal., VI, 10.

⁷³ I Thess., IV, 11; II Thess., III, 10—13.

⁷⁴ I Thess., IV, 11; II Thess., III, 12.

írigylik a gazdagokat, hogy szerencsésebbek, mint ők, mert tudják, hogy Isten nem úgy ítél, mint a világiak és a becsületes, kérges kezét többre tartja, mint a fondorkodó fehér kezét. Egyik legfőbb erény a teendőket rendben elvégezni, »hogy éltetek tisztességes legyen a kívülállók szemében és ne lássatok szükségét.⁷⁵ Az egyház néhány tagját, kikről azt hallja, hogy >nem dolgoznak vagy pedig mást művelnek, mint ami a dolguk*, szigorúan megrója.⁷⁶ A gyakorlati józan ész és az illuminismus c párosodása ne lepjen meg bennünket. Az angol faj, Európában és Amerikában, nem mutatja-c ugyanezt az ellentétet: tele józan ésszel a földi dolgokban és oly abszurd az ég dolgaiban? A quakerismus is úgy kezdte, hogy szövődéke volt az abszurdításoknak egész addig, a napig, mikor Fenn Vilmos befolyása alatt valami nagy és termékeny dolog lett belőle.

Nem hanyagolták el a Szent Lélek adományait se, aminő például a prophetia.⁷⁷ Azonban jól észrevehető, hogy Görögország Egyházaiban, melyek nemzsidókból alakultak, c bizarr dolgoknak nem volt valami sok értelmük és előrelátható, hogy hamarosan abba fognak maradni. A keresztény hitgyakorlat valamiféle deista jámborság irányába fordult, mely az igaz Isten szolgálatát, imádkozást és jótékonyt követelt.⁷⁸ A tiszta vallás e szabályainak roppant reménység adott oly hatékonyságot, aminővel önmagukban sohasem bírlak. Az álom, mely a Jézustól támasztott eszme-mozgalom lelke volt, továbbra is alapvető dogmája maradt a kereszténységnek: mindenki hitt Isten országának közeli clkövetkezésében, nagy dicsőség hirtelen megnyilvánulásában, mellyel Isten fia meg fog jelenni. E csodás tüneményről ugyanoly felfogással voltak, mint Jézus idejében.

Nagy harag, vagyis valami szörnyű katasztrófa

⁷⁵ I Thess., IV, 1112. V. ö. Col., IV, 5.

⁷⁶ II Thess., III, 11—12.

⁷⁷ I Thess., V, 19—21.

⁷⁸ I Thess., I, 9; V, 15 és köv.

van eljövendőben; e katasztrófa sújtani fogja mindazokat, kiket Jézus nem váltott meg. Jézus, mint a dicsőség király a«, ⁷⁹ angyaloktól környezve ⁸⁰ fog megmutatkozni az égben. Ekkor lesz a végítélet. A szentek, az üldözöttek maguktól oda fognak seregleni Jézus köré, hogy vele örök nyugalmat élvezzenek. A hitetlenek, kik üldözték őket (főként a zsidók), a tűz zsákmányai lesznek. Büntetésük örök halál; elülzvé Jézus arca elől, alásodródnak a pusztulás örvényébe. Aminthogy pusztító tűz fog kigyulladni, mely el emésztí a világot és mindazokat, kik visszautasítottak Jézus evangéliumát. E végső katasztrófa Jézus és .szeníjeinek dicsőséges nagy megnyilvánulása lesz, legfelsőbb igazságtétel, sokára várt helyre pótlása a méltatlanságoknak, melyek eddig a világ törvényeül szolgáltak. ⁸¹

E különös tanítással szemben természetesen ellenvetések is merültek fel. A legfőbbek egyike abból eredt, hogy nehéz volt elképzelni, mi lesz a halottak szerepe «Jézus eljövetelekor. Amióta Pál ott járt, a thessalonikai Egyházban történt néhány haláleset; az elsők igen élénk benyomást tettek. Siratni és olybá kell-e tekinteni őket, mint akik ki vannak zárva Isten országából, mert eltűntek, mielőtt érkezett az ünnepélyes óra? Az egyéni halhatatlanság és a külön ítélet fogalmai még eléggé fejletlenek voltak, hogy az ily kérdés felmerülhessen. ⁸² Pál figyelemreméltó határozottsággal felel. A halál csak pillanatnyi álom lesz.

»Nem akarom pedig, hogy tudatlanságban legyetek, atyámfiái, azok felől, kik elaludtak, hogy ne bánkódjatok, mint mások, kiknek nincs reménységük. Ha hisszük, hogy Jézus meghalt és feltámadt, ugyan-

⁷⁹ I Cor., II, 8; Jak., II, 1.

⁸⁰ I Thess., I, 10; II, 12, 16; III, 13; V, 23; II Thess., I á és köv.; II, 1 és köv.

⁸¹ II Thess., I, 5-10.

⁸² V. ö. Esdras IV. könyv, VI, 49 és köv. verseit a keleti verziókban, amely versek a Vulgatából hiányoznak.

úgy kell hinnünk azt is, hogy Isten egyesíti Jézussal azokat, kik benne elhunytak. Amit nektek mondok, mintha az Úr mondaná: mi, akik élünk, kiknek rendeltetése, hogy lássuk az Úr eljövételét, nem fogjuk megelőzni azokat, akik elaludtak. Mert az Úr üdvivalgások között, az arkangyal szózatával, Isten kürtjének harsonásával leszáll az égből; akkor először is, akik meghaltak Krisztusban, feltámadnak; azután mi, az élők, a megmaradtak velük együtt felszállunk a felhőkbe, hogy elébe menjünk az Úrnak a levegőben és eképpen örökké az Úrral leszünk. Vigasztalódjatok tehát e gondolatokkal.«⁸³

Igyekeztek kiszámítani a nagy megnyilatkozás napját. Szent Pál rosszalja e kíváncsiskodást és majdnem ugyanazokkal a szavakkal mutat rá hiábavalóságukra, mint amelyeket Jézusnak tulajdonítanak.⁸⁴ »Ami az időt és órát illeti, mikor e titkok beteljesednek, nem szükség, atyámfiai, írni róla; mert jól tudjátok, hogy az Úr napja úgy jön, mint ahogy éjszaka a tolvaj. Majd, amikor békéről, biztonságról beszélnek, hirtelen reászakad az emberekre a pusztulás, mint a fájás a viselős asszonyra és meg nem menekülhetnek tőle. Ti azonban, atyámfiai, nem vagytok sötétségben, hogy a nap meglepjen benneteket, mint a tolvajokat.⁸⁵ Ti mindnyájan a világosság fiai vagytok és a nap fiai; mi nem vagyunk az éjszaka és a sötétség népe. Ne aludjunk tehát, mint ezek, hanem virrasszunk és legyünk józanon...:«⁸⁶

E közeli katasztrófa roppant foglalkoztatta a híveket. Voltak rajongók, kik külön kinyilatkoztatás folytán tudni vélték az időpontját; voltak már apokalypsisck is; odáig mentek, hogy az apostol nevében

⁸³ I Thess., IV, 12—17. V. ö. Esdras, IV k., VII, 28 és köv. Vulg. (1. 'a keleti verziókat, melyeket Ewald, A^olkmái> Ceriani tett közzé vagy állított egybe.)

⁸⁴ L. Jézus *élete*, 276 és köv. 1.

⁸⁵ A helyes olvasás *πλέπται*, a valicani kézirattal egyezően,

⁸⁶ I Thess., V, 1 és köv.

hamisított leveleket terjesztettek, melyek c végső nap idejéről szóltak.

»Kérünk benneteket, atyámfia, hogy ami a mi Urunk Jézus Krisztus eljövételét és vele való egyesülésünket illeti, eszeteken legyetek és ne engedjétek megrémíttetni magatokat se a Lélek megnyilvánulásaitól, se beszédektől, se pedig állítólag tőlünk származó levelektől, melyek azt mondják nektek, hogy az Úr napja közel van. Senki meg ne tévesszen benneteket: semmi nem lesz, mielőtt meg nem lesz a nagy hittagadás és megjelenik a bűn embere, a veszedelem fia, a nagy ellenkező, ki magát fölébe emeli mindennek, ami Istennek a neve és mindennek, amit tisztelnek, úgyannyira, hogy beül Isten templomába és Istennek mondja magát.⁸⁷ Nem emlékeztek-c reá, hogy mikor még köztelek voltam, mindezt megmondtam nektek? És most már tudjátok, mi akadályozza, hogy kinyilvánítsa magát. Készül az álnokság titka és hogy kipattanjon, csak annak az eltűnését várja, aki akadályul szolgál. Akkor kinyilatkoztatja magát az istentelen, kit az Úr megöl szájának lehelleíével és megsemmisít eljövételének megnyilvánulásával. Ami az istentelen eljövételét illeti, az a Sátán erejéből mindenféle csodatétek, jelek, hamis tünemények kíséretében fog történni és bűnös csábításokkal azokra az elveszett emberekre nézve, kiknél az igazság szeretete, mely megmentette volna őket, nem lelt helyet; Ezek számára küldi Isten a tévelygés hatalmas ösztökélőjét, aki hiteti velők a hazugságot, hogy mindazok, kik nem hitték az igazságot és elfogadták az álnokságot, ítélete alá essenek/;⁸⁸

Látnivaló, hogy a szövegekben, melyek húsz évvel Jézus halála után íródtak, az Úr napjának rajzát, ahogy azt Jézus felfogta,⁸⁹ egyetlen egy lényeges vonás

⁸⁷ V. ö. Phil., II, 6.

⁸⁸ II Thess., II, 1—11.

⁸⁹ L. *Jézus élete*, 272 és köv. 1.

bővítette: az *Antikrisztus*,⁸¹ a «hamis Krisztus», kinek el kell jönnie, mielőtt magának Jézusnak bekövetkezik nagy megjelenése; valami olyan Sátán messiása, ki csodákat fog tenni és imádatni akarja magát. Simon mágus alkalmából már találkoztunk a sajátos gondolattal, hogy a hamis próféták csodákat műveinek, csak úgy, mint az igaziak.⁹¹ Egyébiránt a vélemény, hogy Isten ítéletét borzalmas katasztrófák, az istentelenség és förlélcsm túlaradása, a bálványimádás ideiglenes diadala, egy szentségtörő király uralomrajulása fogják megelőzni, igen régi volt és visszanyúl az apokalyplikus tanok első jelentkezéséig.⁹² A gonosz c kérészetű uralma, melyre a jó végleges győzelme következik, a keresztényeknél lassanként megszcmélyesüll egy férfiban, akit Jézus pontos megfordítottjaként, mintegy a pokol Krisztusának képzelték el.

Ez eljövendő csábító képe részint Antiochus Epiphanes emlékéből, ahogy azt Dániel könyve tüntette⁹³ és ennek Bálámra, Gogra és Magogra, N abuchodonosorra vonatkozó visszaemlékezésekkel való kombinálásából, részint pedig a korviszonyok vonásaiból tevődött össze. A szörnyűséges tragédia, melyet Róma ez időben a világ szemeláttára játszott, vajmi nagyon felcsigázhatta a képzelmet. Alkalmasint Caligula, az anti-islen, az első császár, ki azt akarta, hogy már éltében imádják, sugalmazta Pálnak, hogy az eljövendő fölébe emeli magát az összes állítólagos isteneknek, az összes bálványoknak és beül Jeruzsálem templomába azzal a szándékkal, hogy Istennek

⁸⁰ E szó nem fordul elő a Jánosnak tulajdonított levelekben. A fogalma azonban Pál leveleiben és az Apoklypsisben teljesen kidomborodik.

⁸¹ V. ö. Máté, XXIV, 24.

⁸² Daniel, VII, 25; IX, 27; XI, 36. V. ö. Jeruzs. Targum, Num., XI, 26 és Deuter., XXXIV, 2; Jonalh. Targum, Is., XI, 4 stb.,

⁸³ Dan., XI, 36-39.

tartassa magát.⁸⁴ Az Antikrisztus ilyenformán, 54-ben, úgy tűnik fel, mint aki folytatója Caligula szentségtörő örültségének. A valóság csak nagyon is sok támaszt fog nyújtani az ily jóslatok megokolására. Pár hónappal utóbb, hogy Pál e különös lapot megírta, Nero átvette az uralkodást. A keresztény öntudat később majd benne fogja látni a Krisztus eljöveteletét megelőző szörnyeteget. Mi az az ok, vagy inkább, ki az a valaki, ki 54-ben, Szent Pál szerint már csak egyetlen akadálya, hogy bekövetkezzen az Antikrisztus ideje? Ezt nem tudják felderíteni. Talán valami, a politikától nem idegen, rejtelmes titokról van itt szó, melyekről a hívek suttogtak egymás között, de amelyet nem írtak le, félvén, hogy bajba kerülnek.⁸⁵ Egy elfogott levél véres üldöztetéseket idézhetett volna elő. Itt is, mint számos más pontra nézve, az első keresztényeknek az a szokása, hogy bizonyos dolgokat nem írtak ki, áthatlan homályt támaszt. Próbálták úgy magyarázni a dolgot, hogy a kérdéses valaki Claudius császár és Pál írásában szó-játékot láttak a császár nevével (*Claudius — a sánta — ó κατέγων*). Aminthogy csakugyan, amikor Pál e levelet írta, az elvetemült Agrippina halálos hálójától körülvelt szegény Claudius halála már csupán idő kérdésének tűnhetett fel; mindenki várta a bekövetkezését; maga a császár is beszélt róla; mindenfelől komor előjelek mutatkoztak; a természeti csodatünetmények, hasonlóan azokhoz, melyek tizennégy évvel utóbb oly erősen hatottak az Apokalypsis szerzőjére, igézetként neheztedek a közképzelcmre. Rémülettel beszéltek szörnyszülött magzatokról, egy kocakarvalykarmú malacot ellett;⁸⁶ mindez rettegetést keltett a jövő tekintetében. A keresztények, akik a nép köréből való emberek voltak, osztoztak e rémületben; az előjelek és

⁸⁴ L. *Az apostolok*, 193 és köv. I.; Philo, *Legatio ad Caium*, 25 és köv. §; Jos., *Ant.*, XVIII, VIII.

⁸⁵ Az Apokalypsis tele van hasonló vigyázalosságokkal.

⁸⁶ Tacitus, *Ann.*, XII, 64; Suetonius, *Claudius*, 43 és köv.; Dio Cassius, LX, 34—35.

a természeti csapásoktól való babonás félelem lényeges tényezői voltak az apokalyptikus hiedelemnek.⁹⁷

Ami világosan kitűnik, ami még ma is szembeszökően nyilvánul e megbecsülhetetlen dokumentumokban és ami megmagyarázza a keresztény propaganda hallatlan sikerét, az az odaadás, a fenkölt erkölcsiség szelleme, mely ezekben a kis Egyházakban uralkodott. Olybá képzelhetjük, mintha moravianus testvérek vagy protestáns pietisták legmélyebb ajtatósságtól eltöltött gyülekezetei lettek volna, vagy pedig valami harmadik rendfélét és katolikus kongregatiót alkottak. Az imádság, Jézus neve folyton ott lebegett a hivek ajkán.⁹⁸ Minden cselekedet, például az étkezés, előtt áldást vagy rövid hálaadást mondtak.⁹⁹ Az Egyházzal szemben elkövetett méltatlanságnak tekintették, ha valamelyikük polgári bírák elé vitte volna a pőrét.¹⁰⁰ A meggyőződés, hogy a világnak közel van a megsemmisülése, a forradalmi erjedést, mely ott gőzölgőit az összes koponyákban, nagyrészt megfosztotta a savától. Az apostol állandóan azon a nézetten volt, hogy ki-ki maradjon meg abban az állapotban, amelyre elhivatott. Aki körülímételtségre hivatott: ne titkolja a körülmetélést; aki körülmetéletlenségre: ne metéltessc körül magát; aki szűz, maradjon szűz; aki házas, maradjon házas; aki rabszolga, ne bánja és még ha szabadulhatna is, maradjon rabszolga.¹⁰¹ >;Az elhivatott rabszolga az Úr szabadosa; az elhivatott szabad ember Krisztus rabszolgája.*¹⁰² Valami ropant lemondás töltötte el a lelkeket, tett közömbössé

⁹⁷ V. ö. az Apokalypsis-t és Virg., *Georg.*, I, 464 és köv.: Enoch könyvének hason/af-ait, Esdras IV. könyvét, a sibyllai versek IV. könyvét, a Vezúv kitörésének jelenségeit.

⁹⁸ Col., III, 17; IV, 2; Eph., V, 20.

⁹⁹ I Cor., X, 30; Róm., XIV, 6; Col., III, 17; *Cseleked.* XVII, 35; *Constit. apóst.*, VII, 49; Tertullianus, *Apolog.*, 39.

¹⁰⁰ I Cor., VI, 1 és köv.

¹⁰¹ Az I Cor., VII, 21-nek ez a legfeltehetőbb értelme.

¹⁰² I Cor., VII, 17—24. V. ö. az apostol eljárását Onesimos és Philemon dolgában.

mindent, borított fátyolt és feledést e világ minden szomorúságára.

Az Egyház örökkön buzgó forrása volt az épülésnek és vigasztalódásnak. Nem szabad, hogy az akkori idők keresztényeinek gyülekezeteit azoknak a napjainkból! hideg összejöveteleknek a mintájára képzeljük el, melyben a váratlannak, az egyéni kezdeményezésnek mi szerepe sincs.¹⁰³ Inkább az angol quakerok, az amerikai shakerok és a francia spiritisták conventiculumaira kell gondolni. Az összejöveteleken mindenki ült és az beszélt, aki az ihlettől megszálltnak érezte magát. A megihletett ilyenkor felállt¹⁰¹ és a Lélek gerjesztése alatt különféle és részünkről már bajosan megállapítható formájú szózatokra fakadt, aminők voltak zsoltárok, hálaadó énekek, dicséretok, prophetiák, kinyilatkoztatások, tanítások, buzdítások, vigasztalások, glossolaliás csapongások.¹⁰⁵ E rögtönzéseket, melyeket isteni oraculumoknak tartottak,¹⁰⁶ hol énekelve, hol simán adták elő.¹⁰⁷ Kölcsönösen hívogatták egymást; mindenki lelkesítette a másikat; úgy nevezték ezt, hogy «énekelni az Urnak».¹⁰⁸ A nők csendben maradtak.¹⁰⁹ Minthogy valamennyien állandó összeköttetésben érezték magukat a Lélekkel, minden kép, minden hang, mely a hívők agyán átcikázott, olybá tűnt fel, mintha valami mély értelmet foglalna magában és az emberek a legteljesebb jóhiszeműséggel, merő illúziókból igazi táplálékot merítettek a léleknek. Minden ilyen rögtönzött dicséret, imádság után a tömeg az *Ámen*¹¹⁰ szóval csatlakozott az inspirálthoz. A mystikus összejövétel különböző szakaszai-

¹⁰³ I Cor., XII, XIV. V. ö. Philo (ut fertur), *De vita contempt.*, 10 §.

¹⁰⁴ Cor. XIV 30

¹⁰⁵ I Cor. XII, 8—10, 28—30; XIV, 6, 15, 16, 26; Col., III, 16.

¹⁰⁶ *τῶν ὁμιλιῶν* I Petri, IV, 11.

¹⁰⁷ Tertullianus, *Ápol.*, 39; Alex. Kel., *Paedag.*, II, 165.

¹⁰⁸ Col., III, 16; Eph., V, 19; Tertullianus, *loc. cit.*

¹⁰⁹ I Cor., XIV, 34.

¹¹⁰ I Cor., XIV, 16; Justinus, *Ápol.*, I, 65, 67.

nak jelzésére a vezető időnként közbeszólt vagy a felhívással: *Oremus*, vagy az ég felé való felsóhajtással: *Sursum corda!* vagy pedig reáemlékezve, hogy Jézus, ígérete szerint, jelen van a gyülekezetben, azt mondta: *Dominus vobiscum.*¹¹¹ A *Kyrie eleison* kiáltást is gyakran ismételték, könyörgő és panaszos hanglegjtéssel.^{1*2}

A prophetia nagyrabecsült tudomány volt;¹¹³ néhány nő fel volt vele ruházva.¹¹¹ Sokszor, különösen amikor glossolaliáról volt szó, tétováztak, sőt néha egyenesen attól féltek, hogy gonosz szellemek csalásainak esnek áldozatul. Az ihletettek egy külön osztályára, az úgynevezett spirituálisokra¹¹⁵ hárult a feladat, hogy e bizarr hörgéseket tolmácsolják, értelmet találjanak bennök és megállapítsák, mely szellemektől származnak.¹¹⁶ E jelenségek nagy hatékonyságúak voltak a pogányok megtérésében és olybá szerepeltek, mint a legbizonyítóbb csodák.¹¹⁷ Ugyanis a pogányok, legalább az olyanok, kikről feltették, hogy jóakarúak, jelen lehettek az összejöveteleken.¹¹⁸ Ilyenkor aztán gyakran sajátos jelenetek játszódtak le. Egy vagy több inspirált hívő szózáttal fordult a jövevényhez, váltakozva keményen és szelíden szóltak hozzá, elébetártak oly titkokat, melyekről azt hitte, hogy csak ő tudja azokat, leleplezték előtte addigi életének bűneit. A boldogtalan el volt kábulva, zavarba jött. E nyilvános kinyilatkoztatás szégyene, az érzés, hogy a gyülekezet lelkileg mintegy lemeztelenítve látta, szilárd köteléket fűzött közte és az atyafiak között, melyet

¹¹¹ Latin mise.

¹¹² E felkiáltás használatos volt a pogányoknál. Arrian., Epict. Dissert., II, 7.

¹¹³ I Cor., XIV, 1 és köv.; Justinus, *Dial. cum Tryph.*, 39, 82; Eusebius, *H. E.*, V, 17. V. ö. *Corp. inser gr.*, 6406 sz.

¹¹⁴ *Cseleked.*, XXI, 9; Eusebius, *I. c.*; Maffei, *Mas. Verön.*, 179 l.

¹¹⁵ *Πνευματι.οι.*

¹¹⁶ I Cor., XII, 3, 10, 28, 30; XIV, 5 és köv.

¹¹⁷ I Cor., XIV, 22. *Πνεύμα* gyakran közel áll chwntrs-hoz.

¹¹⁸ I Cor., XIV, 23—24. .

többé már nem lehetett elszakítani.¹¹⁹ Néha valami gyónásféle volt az első, amit a szekta új tagja műveit.¹²⁰ A meghittség, a gyengédség, amit az ily dolgok a hívő férfiak és nők között megteremtett, nem ismert fentartást; valamennyien igazán egy személyt alkotak. Mindamellett azonban a spiritualismus teljességére volt szükség, hogy az ily viszony bánló visszaélésekbe ne fajulhasson el.

Elképzelhető a roppant vonzóerő, melyet az ily buzgó szívbeli élet egy oly társadalomban kifejtett, mely hiányával volt az erkölcsi kapcsolatoknak, különösen az alsó osztályokban, melyeket az állam is, meg a vallás is egyaránt elhanyagolt. Itt van a lecke, melylyel a történelem századunknak szolgál: az idők hasonlóak az akkorihoz; a jövő azé a párté, mely megnyeri és neveli a népi osztályokat. Azonban ma a nehézség sokkal nagyobb, mint volt bármikor. Az ókorban a Földközi-tenger partjain az élet lehetett egyszerű; a testi szükségletek másodsorban szerepeltek és könnyen kielégíthetők voltak. Nálunk a szükségletek nagyszámúak és parancsolok; a népi egyesületek a földhöz tapadtak, mintha ólomsúly nehezedne rájuk.

Különösen a szent vendégségnek, az »Úr lakomájáénak¹⁻¹¹ volt roppant lelki hatékonysága; úgy tekintették, mint olyan mystikus aktust, mely mindnyájunkat bekebelezi Krisztusba, következésképpen egy testté teszi őket. Állandó leckéje volt ez az egyenlőségnek és testvériségnek. A sacramentalis szavak, melyeket Jézus utolsó vacsorájára vezettek vissza, mindeneknek fülébe hangzottak. Azt tartották, hogy a kenyér, a bor, a víz Jézus tulajdon teste és vére.¹²²

¹¹⁹ I Cor., XIV, 24—25. L. János, III, 20; *Jézus élete*, 162 1. λ⁷, ö. az analog eljárást, mely a saint-simonisínusban szokásos volt és amely a legfrappánsabb jeleneteket idézte elő. *Oeuores de Saint-Simon et d'Enfantin*, V (Paris, 1866), 152 és köv. 1.

¹²⁰ *Cseleked.*, XIX, 18. Mindazonáltal 1. fentebb 229 1., 68 jegyzet.

¹²¹ I Cor., XI, 20 és köv.; Judás levele, 12.

¹²² I Cor., XI, 23 és köv.; Justinus, *Ápol.*, I, 66.

Akik a lakomán résztvettek, olybá szerepeltek, hogy Jézussal táplálkoztak, kimondhatatlan mysterium révén egyesültek vele és egymással. Nyitányul »szent csókot« vagy »szeretet-csókot«¹²³ adtak egymásnak, anélkül, hogy bármi aggály zavarta is volna ez aranykorbelt ártatlanságot. Rendszerint a férfiak férfiaknak, a nők nőknek adtak csókot.¹²⁴ Néhány egyház annyira ment a szent szabadságban, hogy a szeretet-csók dolgában mi különbséget se tett a két nem között.¹²⁵ A profán világ kevéssé lévén képes megérteni ily tisztaságot, különféle rágalmakat koholt a rovására. A szüzies keresztény csók felkeltette a kéjencek gyanúját és az Egyház már korán igyekezett szigorú elővigyázati intézkedésekkel óvni a rendet; eredetileg azonban a szeretet-csók lényeges, az Eucharistiától elválaszthatatlan, a béke és szeretet c symbolumának magasztos jelentését kiegészítő rítus volt.¹²⁶ Voltak, akik böjtnapokon, a gyász és szigorú fegyelem jeléül megtagadták maguktól, hogy részt vegyenek benne.¹²⁷

Jeruzsálem első cenobita Egyháza mindennap megtörte a kenyeret.¹²⁸ Húsz-harminc évvel utóbb ott

¹²³ I Thess., V, 26; I Cor., XVI, 20; II Cor., XIII, 12; Rom., XVI, 16; I Petri, V, 14; Justinus, Ápol., I, 65; *Constit. apóst.*, II, 57; VIII, 11; Alex. Kel. *Paedag.*, III, 11; Tertullianus, *De oratione*, 14; Lukianos, *Lucius* 17; Jeruzs. Cyrill, *Catech. myst.*, V, 3 (Paris, 1720, 326 jl.). V. ö. Genes., XXXIII, 4; II Sam., XIV, 23; Lukács, XV, 20, ahol iis a icsók magában foglalja a kibékülést. V. ö. Suicer, *Thes. eccl.*, ἀζάσπαζομαι, ἀσπασμόδ, φίλημα szavak kapcsán. Renaudot, *Liturg. oriental, col.*, I, jl2, 26, 60, 142 stb. I. A latin Egyház a békecsókot az áldozás utánra tette, majd megszüntette vagy átváltoztatta.

¹²⁴ *Constit. apóst.*, II, 57; VIII, 11. Laodiceai zsinat 19 canon; a Szent Ambrusnak, Szent Jeromosnak és Szent Ágostonnak tulajdonított *Ad virginem lapsani* értekezés, VI, fejj.; Amalar., *De eccl. offte.*, III, 32; az Alcuin-nak tulajdonított *De offte. div.* c. XXXIX, XL; Halberstadti Haymon, *In Hom.*, XVI, 16: Duranti, *Rationale*, I. IV, c. Lili, no. 9.

¹²⁵ Tertullianus, *Ad uxorem*, II, 4.

¹²⁸ *Dionys. Areop.*, *De eccl. hierarch.*, c. III, contempl. 8.

¹²⁷ Tertullianus, *De orat.*, 14.

¹²⁸ *Cseleked.*, II, 46.

tartottak, hogy a szent vendégséget csak hetenként egyszer ünnepelték. A megünnepeles este történt¹²⁹ és pedig a zsidó szokásnak¹³⁰ megfelelően, számos lámpa fényénél.¹³¹ Az e célra kiválasztott nap a szombatra következő, a hét első napja volt. Ezt az »Úr, napjének nevezték, emlékére a feltámadásnak¹³² és egyszersmind azért is, mert azt hitték, hogy Isten c napon teremtette a világot.¹³³ Az alamizsnaosztások, a gyűjtések ezen a napon történtek.¹³¹ A szombat, melyet, különböző fokú aggályossággal, alkalmasint még az összes keresztények megtartottak, meg volt különböztetve az Úr napjától.¹³³ Kétségtelen azonban, hogy a pihenőnap mindinkább egybeolvadt az Úr napjával és feltehető, hogy a pogányok Egyházaiban, miután nekik mi okuk se volt a szombat előnyben részesítésére, ez az áthelyezés már bekövetkezett.¹³⁰ Ezzel ellentétben, Kelet *ebionim*-lei szombaton pihentek.¹³⁷

¹²⁸ *Cseleked.*, XX, 7 és köv.; Tertullianus, *Apolog.*, 39.

¹³⁰ A ma péntek esti szokás.

¹³¹ *Cseleked.*, XX, 8; Tertullianus, *Apolog.*, 39. Valószínű, hogy a mysteriumoknak napkelte előtt való ünneplése az üldözések folytán vált szokássá. Tertullianus, *Apolog.*, *2; *Ad uxorem*, II, 4; *De cormil.*, 3; *De fuga in persec.*, 14; Minutius Felix, *Oct.*, 8; Plinius, *Epist.*, X, 97, megkülönbözteti az *ante luciem* összejövetelt a lakomára való összejöveteltől.

¹³² János, XX, 26; *Apok.*, I, 10; I Cor., XVI, 2; *Cseleked.*, XX, 7, 11 (az esel, melyről e helyen szó van, az 58-ik év első felében történi); Justinus, *Ápol.*, I, 67. V. ö. Plinius, *Epist.*, X, 97.

¹³³ Justinus, *Ápol.*, I, 67.

¹³⁴ I Cor., XVI, 2; Justinus, *Ápol.*, I, 17.

¹³⁵ Az abessziniái keresztényeknél, kik erős judeo-keresztény színezetet tüntetnek fel, még ma is így van. L. Philoxéne Luzzato, *Mént, sur les Falashas*, 17 1. Már maga az a tény, hogy a *sabbat* név megmaradt a keresztény naptárban, bizonyoság, hogy az Egyházakban sokáig szombat volt a pihenés napja.

¹³⁶ V. ö. Justinus, *Diai, cím Tryph.*, 10. A kétféle szokás némely helyen egyaránt megmaradt. Lardiceai zsinat, canon 16, 29; Szent Ágoston, *Epist.*, LIV, ad Januarium; Sozomenos, *H. E.*, VII, 19.

¹³⁷ Szent Jeromos, *In Maith.*, XII, init.

Lassanként a vendégség is tisztára symbolikus formát öltött. Eredetileg valóságos vacsora volt,¹³⁸ amelyen mindenki éhségéhez mérten evett, csak éppen magasrendű mystikus célzattal. A lakoma imádsággal kezdődött.¹³⁹ Mint a pogány egyesületek ebédjeire,¹⁴⁰ mindenki elhozta a sportolóját és azt ette, amit magával hozott;¹⁴¹ a mellékdolgokat, úgymint meleg vizet, apró halakat, az úgynevezett, *nünisierium-ov*² bizonyára az Egyház adta. Tetszésükre volt úgy képzelni, hogy két láthatatlan kiszolgáló sürgölődik körülöttük, *Irene* (Béke) és *Agape* (Szeretet), akik közül az egyik a bort önti, a másik meleg vizet *vegyít hozzá és lehet, hogy* étkezés közben a diakonisszák (*ministrae*)[^] hallották is, bármi volt a nevök, a könnyed mosolytól kísért felszólítást: *Irene, da calda; Agape, misce* nn.¹⁴⁴ A nyájas tartózkodás és a tapintatos józanság szelleme lebegett a lakoma felett.¹⁴³ Az asztal, melynél ültek, félkör vagy holdsarló alakú volt; az előljáró ült a középben.¹⁴⁶ A csészekre és tál-

¹³⁸ *Cseleked.*, II, 46; XX, 7, 11; Plinius, *Epist.*, X, 97; Tertullianus, *Apolog.*, 3 és a régi eucharislikus ábrázolások: Bosio, 364, 368 Bottari, lav. CXXVII (II, 168 és köv. 1.); táv. CLXII (III, 107 és köv.); Aringhi, II, 77, 83, 119, 123, 185, 199, 267 1.; Boldetli, 45 és köv. 1.; Pilra, *Spicli. Solesm.*, III, ábrák; Marigny, *Died, des ant. chrét.*, 245 és köv., 401, 578 és köv. 1.; de Rossi, *Roma sott.*, II, táv. 14, 15, 16, 18; *Bulletint* di arch. erist., 1865. június, augusztus és október.

¹³⁹ Tertullianus, *Apolog.*, 39.

¹⁴⁰ L. *Az apostolok*, 358, 359 1.

¹⁴¹ I Cor., XI, 20.

¹⁴² V. ö. a Szent Marcellinus- és Pétéi temető freskóit (Botiad, táv. CXXVII) és a hozzájuk hasonlót, melyet de Rossi úr talált meg (Martigny, 579—580 1.) a lanuviummi felirattal, 2. col. 15—17 sor (Mommsen, *De coll.*, 108—111). V. ö. Martialis, I, XII, 3; VIII, LXVII, 7; XIV, CV, 1.

¹⁴³ Plinius, *Epist.*, X, 97.

¹⁴⁴ Aringhi, *Koma subt.*, II, 119 I.; Bottari, táv. CXXVII.

¹⁴⁵ Tertullianus, *Ápol.*, 39; Minutins Felix *Oct.*, 31; Eusebius, *Oratio Constantini*, 12.

¹⁴⁶ A fentebb idézett képes ábrázolatok; Périgueuxi Paulinus, *Szent Márton élete*. III. 103 1. (Migne); Martialis. X, XLVIII, 6; XIV, LXXXVII, 1; Lamrid., *Heliog.*, 25, 29; S. Petr. Chrysol., *Serm.*, XXIX.

kákra, melyekből ittak, különös figyelemmel voltak.¹⁴⁷ Azoknak, kik távol maradtak, a diakónusok elvitték a szentelt kenyeret és bort.¹⁴⁸

Idővel a lakoma csak látszat lett. A hívek vacsorára otthon laktak jól; az összejöveteleken csak néhány falatot ettek és csak pár kortyot ittak, jelképezés végett.¹⁴⁹ Bizonyos logikai észjárással különbséget tettek a közösen elfogyasztott testvéries lakoma és a mysíikus jelenség között, mely csak a kenyér megtörésében jutott kifejezésre.¹⁵⁰ A kenyér megtörése egyre sacramentálisabb jelleget kapott; a lakoma viszont abban a mértékben, ahogy az Egyház tágult, mind profánabb lett.¹⁵¹ Hol úgy volt, hogy a lakoma jóformán semmire zsugorodott és ez összezsugorodással a fontosság egészen a sacramentális aktusra háramlóit át.¹⁵² Hol meg mindkét dolog megmaradt, de külön szakítva: a lakoma nyitány volt az eucharistiához, vagy utána következett; együtt étkeztek az áldozás előtt vagy az után.¹⁵³ Utóbb a két szertartás egészen különvált egymástól; a kegyes lakomák könyörületességi cselekedetek voltak a szegények irányában, sőt néha pogány szokások maradványai kérezkedtek vissza bennök és már mi kapcsolatuk se volt az eucharisliával.¹⁵⁴ Ebben a formájuk-

¹⁴⁷ Ilyen edény, a II. századtól a IV. századig, nagy számmal maradt reánk. L. Filippo Buonarrotti, *Osservazioni sopra alcuni frammenti di vasi antichi di vetro*, Firenze, 1716; Garrucci, *Vetri ornati*, Roma, 1858; Martigny, *Diet.*, 49, 278 és köv., 578 I.

¹⁴⁸ Justinus, *Ápol.*, I, 65, 67.

¹⁴⁹ I Cor., XI, 22, 34.

¹⁵⁰ Aranyzsjájú Szent János, *In I Cor.*, XI, homil. XXVII és a Szent Callixtus-temető freskóját, Pitra, *Spic. Sol.*, III, táv. I, fig. 2.

¹⁵¹ V. ö. Alex. Kel., *Paedag.*, II. 1.

¹⁵² Ez lebeg Szent Pál szeme előtt: I Cor., XI, 18 és köv. V. ö. Justinus, *Ápol.*, I, 65, 67.

¹⁵³ Harmadik carthagói zsinat, 24, 29, 30 canon; Szent Ágoston, *Epist.*, LIV, ad Jan.; Aranyzsjájú Szent János, id. hely; Theophylactos és Theodoretos, *In I Cor.*, XI.

¹⁵⁴ Tertullianus, *Apolog.*, 39; Ugyanő, *De jejun.*, 17; *Constit. aposl.* II, 28, 57; III, 20; V, 18. Gangrai zsinat, 11 canon, stb.

ban azután a IV. században eljutottak a beszüntetéshez.¹⁵⁵ Ekkortól fogva az »eulia« vagy a szentelt kenyér« maradt egyetlen emlékéül egy oly kornak, melyben az eucharistia összetettebb és kevésbé határozottan megállapított formákat öltött volt. Mindazonáltal még sokáig szokásos volt ivás előtt Jézushoz fohászolni¹⁵⁶ és többek jelenlétében törni meg a kenyeret és inni — tovább is euliának tekintették:¹⁵⁷ végső és vajmi elmosódott nyomai voltak ezek Jézus gyönyörű rendelésének.

A név, melyet eredetileg az eucharistikus lakomák viseltek, nagyszerűen illett az isteni hatékonysághoz és üdvös erkölcsiséghez, mely c kitűnő rítusban lakozott. *Agapae*, vagyis »barátság« vagy »szeretet«¹⁵⁸ volt a nevök. A zsidók, különösen az essenusok már megtették volt, hogy a vallási lakomát erkölcsi jelentéssel ruházták fel;¹⁵⁹ de, egy más faj kezébe jutva, e keleti szokások majdnem mythologikus súlyra tettek szert. A mithraista mysterumoknak, melyek a római világban csakhamar elterjedésre voltak indulandók, főritusuk a kenyér és kehely bizonyos szavak kíséretében való áldozati bemutatása volt.¹⁶⁰ A hasonlóság oly nagy volt, hogy a keresztények magyarázat végett a démon ravaszágára hivatkoztak, mellyel meg akarta szerezni magának a pokoli élvezetet, hogy

¹⁵⁵ Laodiceai zsinat, 28 canon; harmadik carthagói zsinat. 24, 29, 30 canon. Szent Ágoston, Szent Ambrus nagyon ellenük vannak.

¹⁵⁶ Naz. Szent Gergely, *Orat.*, IV (I in Jut), 84 §; Sozomenos, *H. E.*, V, 17 és a Buonarottitól és Garruccitól leírt antik ivóedények.

¹⁵⁷ Toursi Gergely, *Hist eccl.*, Fr., VI, 5; VIII, '2; *Vita S.*

Merlanii, c. 4 (*Acta SS.*, 6 jan.). >

¹⁵⁸ Judás levele, 12. V. ö. II Petri, II, 13. V. ö. Sancti Ignatii (ut fertur) *Epist. ad Srrnyrn.*, 8 (edit. Petermann); Alex. Kel., *Paedag.*, II, 1; Tertullianus, *Ápol.*, 39; Ugyanő, *De jejun.*, 17; *Constit. apóst.*, II, 28.

¹⁵⁹ L. *Jézus élete*, 13-ik kiad., 316 l.; *Az apostolok*, 81—82 l.

¹⁶⁰ Justinus, *Ápol.*, I, 66; Garrucci, *Tre sepoleri*, Napolj 1852.

utánozza az ő legszentebb szertartásaikat.¹⁶¹ Mind-
ebben a titkos kapcsok nagyon homályosak. Könnyen
előre lehetett látni, hogy hamarosan majd súlyos
visszaélések vegyülnek e szertartáshoz, elkövetkezik,
az idő, mikor a vendégség (a tulajdonképpeni agape)
megszűnik és csak az eucharistikus falat marad meg,
— jele és emléke az eredeti intézménynek. Az sem
lephet meg, hogy e különös mysterium rágalmak
alapjául szolgált és hogy a szektát, mely azt állította,
hogy kenyér formájában alapítójának testét és vé-
rét kebelezi magába, megvádolták, hogy felújítja
Thyestes lakomáit, tésztával bevont gyermekeket eszik,
anthropophagiát üz.¹⁶²

Az éves ünnepek a zsidó ünnepek voltak, fő-
ként husvét és pünkösd.¹⁶³ A keresztény husvétot ál-
talanban ugyanazon a napon ünnepelték, amelyre a
zsidók husvétja esett.¹⁶⁴ Azonban ugyanaz az az ok,
amiért a heti szünnapot szombatról vasárnapra tet-
ték át, odamunkált, hogy a husvétal is ne a zsidó
szokásokhoz és emlékekhez simuljanak, hanem Jézus
kiszenvedésének és feltámadásának emlékeihez iga-
zodjanak.¹⁶⁵ Nem lehetetlen, hogy a görögországi és
macedóniai Egyházakban ez az áthelyezés már Pál
életében megtörtént. Mindenesetre az alapvető ünnep
eszméje mély átalakulást tüntetett fel. A Vöröstenge-
ren való átvonulás vajmi csekélységgé vált Jézus
feltámadásához képest; nem is gondolnak reá, vagy

¹⁶¹ Justinus, *l. c.* (v. ö. Tertullianus, *De jej.*, 16). Az inga-
dozás, mely Vibia sírja körül támadhatott, a legjobb commen-
tar Justinus szakaszához.

¹⁶² Justinus, *Dial. cum Tryph.*, 10; Minutius Felix, 8, 9,
28, 30, 31; Athenagoras, *Leg.*, 3; Theophil., *Ad Autol.*, III, 4—5;
a viennei és lyoni egyházak levelei Eus., *H. E.*, V, i; Tertullia-
nus, *Apai.*, 2; *Ad uxorem*. II, 4. V. ö. Juvenalis, XV, 11—13.

¹⁶³ I Cor., XVI, 85.

¹⁶⁴ Tanúság erre *Cseleked.*, XVIII, 21 (Griesbach és az el-
fogadott szöveg szerint).

¹⁶⁵ Eusebius, *Hist. eccl.*, IV, 26; V, 23—25; *Chronikon*
pasch. 6 és köv. 1. (ed. Du Cange). Összefüggésbe hozták a világ
teremtésével is, melyről azt vélték, hogy a tavaszi napéjegyen-
lőség volt az ideje. Murinus Alex., *Pitra, Spic., Sol.*, I, 14 1.

csak azért, hogy kép gyanánt szolgáljon Jézus a halálán aratott diadalának kifejezésére. Az igazi husvét ezentúl már Jézus, ki mindenekért bemutatott áldozat; az igazi kovásztalan kenyér az igazság, az igazságosság; a régi kovász elvesztette erejét és megérett az elhajításra.¹⁶⁶ Egyébiránt husvét ünnepe valamikor sokkal régebben hasonló jelentés-változáson ment át a zsidóknál is. Eredetileg bizonyosan a tavasz ünnepe volt, melyet mesterkéltszófcjtéssel az Egyiptomból való szabadulás emlékéhez kapcsoltak.

A pünkösdöt szintén ugyanazon a napon ünnepelték, amelyen a zsidók.¹⁶⁷ Miként a husvét, ez az ünnep is egészen új jelentést kapott, mely háttérbe szorította a régi zsidó eszmét. Joggal vagy helytelenül azt tartották, hogy a Szent Léleknek az egybegyűlt apostolokra való leszállása a Jézus feltámadását követő pünkösdnek napján történt.¹⁶⁸ A sémiták régi aratási ünnepe az új vallásban eképpen a Szent Lélek ünnepe lett. Ugyanez időtájban ez az ünnep analog változáson ment át a zsidóknál is: a Törvény sinai-hegyi kinyilatkoztatásának ünnepelték benne az évfordulóját.¹⁶⁹

Az összejöveteleket nem külön e célra épült vagy bérelt helyiségben tartották: semmi művészet, következésképpen semmi kép se. Minden figurális ábrázolás a pogányságra emlékeztetett és bálványimádásnak látszott volna.¹⁷⁰ Az összejövetelek az ismeretebb testvéreknél vagy azoknál történtek, kiknek al-

¹⁶⁶ I Cor.. V. 7—8. V. ö. Gal.. IV, 9—11; Rom.. XIV.. 5; Col., II, 16

¹⁶⁷ I Cor., XVI. 8: *Cseleked.*, XX, 16.

¹⁶⁸ *Cseleked.*, II, 1.

¹⁶⁹ A talmudot megelőzőleg semmi nyoma ez értelmezésnek. Bab. Talm., *Pesachim*, 68 b.

¹⁷⁰ L. Macarius Mágnes, idézi Nicephoros, Pitra. *Spicli. Sol.*, I. B09 és „köv. A catacombák festményei, amellet, hogy jóval későbbiek az I. századnál, díszítő rendeltetésűek és nincs az az igényük, hogy a kultusz tárgyait tüntetik fel. A keleti Egyház még ma is mellőzi a szobrászától, mint ami a bálványimádás nyomait viseli magán.

kalmas helyiségük volt reá.¹⁷¹ Legjobban kedvelték e célra azokat a helyiségeket, melyek a keleti házakban az emeletet alkották¹⁷⁻ és megfelelnek a mi salonnunknak. E helyiségek magasak, sok ablaknak, igen .szellősek, levegősek: a házbeliek itt fogadták barátait, itt lakomáztak, itt imádkoztak, itt terítették ki halottaikat.¹⁷³ Az ekként alakult csoportok mennyi »házi Egyházak« vagyis jámbor cotriák voltak, tele erkölcsi buzgással és nagy analógiát tüntettek fel azokkal a házi collegiumok-kal, melyekre az akkori pogány társadalom nyújt példát.¹⁷¹ Kétségtelen, hogy a nagy városokban, hol több ilyen házi Egyház volt, voltak összegesülő Egyházak is, melyben az összes részleges Egyházak egyesültek;¹⁷⁵ de a kor szelleme általában a kis társaságoknak kedvezett. Az összes nagy dolgok ekként kevésbé jelentékeny körökben jöttek létre, ahol az emberek szorosán zárkóztak egymáshoz és ahol a lelkeket buzgó szeretet hevítette.

Eladdig egyedül csak a buddhizmus emelte az embert a hősiesség és tisztaság ilyen magaslatára. A kereszténység diadala megmagyarázhatatlan, ha az ember csupán a IV. században tanulmányozza. A kereszténységgel is az történt, ami majdnem mindig az emberi dolgok sorsa: akkor érte el a sikert, mikor erkölcsileg már hanyatlani kezdett; hivatássá vált, mikor már csak maradványa volt ön-

¹⁷¹ I Cor., XVI, 19; Rom., XVI, 5, 14, 15, 23; Col., IV, 15; Philem., 2; Cselek ed., XX, 8—9.

¹⁷² Ὑπ᾿ ἡν. Cseleked.. I, 13; IX, 37, 39; XX, 8, 9.

¹⁷³ *Ibid.*

¹⁷⁴ Feliratok: Mommsen, *De coll. et sód. Honi.*, 78 l., 25 jegyz., 36 l.; de Rossi, *Roma soil.*, 209 l.; Fabreletti, *Inscr. domest.*, 430 és köv. l., 146 l., 178 sz.; Orelli, 2414, 4938; Gruter, 1117, 7; Amaduzzi, *Anecd. lilt.*, I, 476 l., 39, 40 sz., Plinius, *Episl.*, VIII, 16.

¹⁷⁵ így Ephesus, noha legalább is három külön Egyháza volt (Rom., k ¹, 5. 14, 15), egészében mégis egy és ugyanazon Egyházként szerepelt. Corinthusban, úgy látszik, csak egy külön Egyház volt (Rom., XVI, 23 görög szöveg).

magának; akkor jött divatba, mikor már eredetiségének és fiatalságának elmúlt a korszaka. De azért nem kevésbé érdemelte ki nagy megjutalmazását: kiérdemelte három századának erényével, a jóra való hajlandóságnak azzal a hasonlíthatatlan mennyiségével, melyet az emberekben ébresztett, fia az ember e csodára gondol, semmiféle hyperbola se tűnik fel túlzásnak Jézus kiválóságáról. Ő, mindig ő volt Egyházának inspirálója, mestere, éltető elve. Isteni szerepe évről-évre növekedett és méltán. Már nem csak Isten embere volt, nagy próféta, Istennek tetsző és tőle meghatalmazott ember, beszédben és cselekedetekben hatalmas, — e kifejezések, melyek elegendők voltak az első napokbeli tanítványok hitének és szeretetének,¹⁷⁶ immár ugyancsak gyengéknek tűnnének fel. Jézus az Úr, a Krisztus, merőben emberfeletti lény, még nem Isten, de már közel, hogy az legyen. Az ember benne él, benne hal, benne támad fel; majdnem mindazt, amit Istenről mondanak, róla is elmondják. Már valami isteni hypostasis-féle és amikor majd azonosítani akarják Istennel, ez csak szótári kérdés lesz, egyszerű »nyelvbeli communication ahogy a theológusok mondják. Látni fogjuk, hogy Pál maga is idáig fog jutni: a legkifejezettebb formulák, melyeket a Colossebeliekhez írott levélben fogunk találni, csirában megvannak már a korábbi levelekben. »Csak egy Istenünk van, az Atya, kitől minden ered és aki által vagyunk; csak egy Urunk van, Jézus Krisztus, aki által minden él.¹⁷⁷ Még pár szó és Jézus lesz a teremtő *logos*,¹⁷⁸ a IV. század consubstantialistáinak legtulzóbb formulái már most sejthetőkké váltak.

Hasonló átalakulást szenvedett Pál Egyházaiban a keresztény megváltás eszméje. Jézus paraboláit, erkölcsi tanításait csak kevésbé ismerték; az Evan-

¹⁷⁶ *Csel eked.*, II, 22.

¹⁷⁷ I Cor., VIII, 6.

¹⁷⁸ Coloss., I, 16; János, I, 3. V. ö. Philo, *De cherubim*,

geliumok meg nem voltak meg. Krisztus az Egyházaknak majdnem nem is valóságos személy, aki élt; Istennek ábrázata¹⁷⁹ ő, égi miniszter, ki magára vette a világ bűneit,¹⁸⁰ kinek feladata a világot kibékíteni Istennel; isteni újjáalkotó, ki mindent újjáteremt és hatálytalanná teszi a múltat.¹⁸¹ Mindenekért halt meg; általa mindenek meghaltak a világnak és mindeneknek már csak érte kell élniök.¹⁸² Gazdag volt az Istenség minden kincsével és értünk szegénnyé tette magát.¹⁸³ Az egész keresztény életnek ezért elmentésben kell lennie az emberi értelem tanúskodásaival: a gyengeség az igazi erő;¹⁸⁴ a halál az igazi élet; a testi bölcsesség bolondság.¹⁸⁵ Boldog, ki testében hordja Jézus öldököltetését, ki szüntelen a halálban lebeg Jézusért!¹⁸⁶ Újjá fog éledni Jézussal. Szemtől-szembe fogja látni dicsőségét és világosságból világosságba szállva elváltozik benne.¹⁸⁷ A keresztény ekként a halál várásában és örök sóhajításban él. Amily mértékben a külső ember (a test) összeomlik, a belső (a lélek) megújul. A megszenvedés egy pillanata a dicsőség örökkévalóságát termi meg számára. Mit tesz az, hogy földi hajléka szétesik? Örök, nem emberkéztől alkotott háza van az égben. A földi élet száműzetés; a halál visszatérés Istenhez és az élettől való felszívása mindannak, ami halandó.¹⁸⁸ A remény e kincsét a keresztény cserépedényben hordja;¹⁸⁹ egész a nagy napig, mikor Krisztus ítélőszéke előtt minden kinyilvánul, reszketnie kell.¹⁹⁰

¹⁷⁹ I Cor., IV, 4.

VI, 18—21.

¹⁸⁰ II Cor.,

V, 17.

V, 14—15.

VIII, 9.

XIII, 4.

I, 12.

IV, 10—12.

III, 18.

IV, 16; V, 8.

IV, 7.

¹⁸¹ II Cor.,

¹⁸² II Cor.,

¹⁸³ II Cor.,

¹⁸⁴ II Cor.,

¹⁸⁵ II Cor.,

¹⁸⁸ II Cor.,

¹⁸⁷ II Cor.,

¹⁸⁸ II Cor.

X. FEJEZET.

Pál visszatérése Antiochiába. — Péter és Pál vitája. — Jakab, az Úr testvére, ellenmissiót szervez.

Pál ezenközben szükségét érezte, hogy viszontlássa Syria Egyházait. Három év telt el azóta, hogy útnak indult Antiochiából: noha rövidebb ideig tartott, mint az első, a második térítőtú sokkal jelentősebb volt. Az új Egyházak, melyek élénk, érélyes népek köréből alakultak, végtelen értékű hódolatot raktak Jézus lábaihoz. Pál vágyott mindezt elmondani az apostoloknak és hozzákapcsolódni az Anya-Egyházhoz, a többiek e mintaképéhez.¹ A függetlenségnek minden szerctete mellett érezte, hogy a Jeruzsálemmel való kapcsolaton kívül csak szakadás és széthúzás lehetséges. Az ellentétes tulajdonságok csodálatos keveréke, mely természetét alkotta, képessé tette, hogy a legváratlanabb módon egyesítse az engedelmisséget a büszkeséggel, a fellázadást az alávetéssel, a zordonságot a szelídséggel. Utazásának ürügyéül Pál az 54-ik év húsvétjának a megünneplését választotta.² Hogy szándékának ünnepélyesebb

¹ I Thess., II. 14.

² *Cseleked.*, XVIII, 21, Griesbach igazítása szerint, amely egyszersmind az elfogadott szövegé is. E hely kihagyását meg lehet magyarázni; ¹ hogy betoldás volna, azt már kevésbbé. Igaz, hogy Gal., I és II azt a hitet kelthetné, Pál második és

szint adjon és lehetetlenné tegye annak megváltoztatását, fogadalommal kötelezte magát, hogy ezt a husvétot Jeruzsálemben ünnepli meg. Az efajta fogadalom azzal járt, hogy az ember leborolváltalta a fejét, köteles volt bizonyos imákat mondani és az ünnep előtt harminc napon át tartózkodott a bortitaltól.³ Pál búcsút mondott Egyházának, Kenchreasban⁴ leborolváltalta a haját és hajóra szállt Syria irányába. Kíséretében volt Aquila és Priscilla, akik kelten Ephesusban voltak megállandók és talán Silas is. Ami Timotheust illeti, ő valószínűleg nem távozott Corinthusból vagy az Aegei tenger partjairól. Egy év múlva majd Ephesusban találkozunk vele.⁵

A hajó néhány napig Ephesusban vesztegelt. Pálnak volt ideje a zsinagógába menni és a zsidókkal vitázni. Kérték, hogy maradjon; de hivatkozott fogadalmára és kijelentette, hogy az ünnepet mindenáron Jeruzsálemben akarja megünnepelni; csak annyit ígért meg, hogy vissza fog jönni. Elbúcsúzott tehát Aquilától, Priscillától és azoktól, kikkel már valamilyes összeköttetésbe került és tovább hajózott a Palesztinai Caesareába, ahonnan Jeruzsálembe ment.⁶

Itt fogadalmának megfelelően ünnepelte az ünnepet. Lehet, hogy ez a merőben zsidós cselekedet, mint sok más tette is, engedmény volt a jeruzsalemi Egyház szellemének. Azt remélte, hogy a szigorú ajtatósság c nyilvánításával megbocsáttatja merészsé-

harmadik térítő útja között nem járt Jeruzsálemben. Szigorúan véve, lehet kétségeskedni ez utazás megtörténte felől, mint azt illetőleg is, melyről a *Cseleked.*, XI, 30; XII, 25 szól. Azonban nyilvánvalóan kitetszik, hogy a *Cselekedetek* szerzője hiszi és el is akarja hitetni az utazást.

³ Jos., *B. I.* II, XV, 1.

⁴ *Cseleked.*, XVIII, 18. *Ksigáiii-vos.* ha a 21. versre nézve elfogadjuk Griesbach szövevezését, csak Pálra vonatkozhat. Aquila miért tenne ily fogadalmat, mikor nem megy Jeruzsálembe? 'Vagy legalább is, a *Cselekedetek* szerzője miért szólna róla?

³ *Cseleked.*, XVIII, 21. Griesbach szövege.

⁸ *Cseleked.*, XVIII, 22. E mellett szól a *ctvcšás* és *v.ateβη* kifejezés (v. ö. *Recognita* IV, 35) és főként a 18 és 21 vers.

geit és maga fele hajlítja a zsidózók jó indulatát.⁷ A viták csak úgy ahogy csendesítitek volt el és a békét csak a megalkuvások tartották. Pál valószínűleg élt az alkalommal, hogy jelentékeny alamizsnát juttasson Jeruzsálem szegényeinek.⁸ Szokása szerint csak igen rövid ideig maradt a fővárosban;⁹ oly érzékenységekkel volt itt dolga, hogy ha megnyújtja időzését, bizonyára szakítás származott volna belőle. Ő, aki megszokta, hogy igazán keresztény Egyházainak elbájosító világában éljen, itt Jézus rokonainak nevének csak zsidókat talált. Úgy vélte, hogy Jézusnak nem adnak elég nagy helyet; megbotránkozott rajta, hogy Jézus után bárminek is, ami előtte volt, még tulajdonítanak valami értéket.

A jeruzsalemi Egyháznak ekkor Jakab, az Úr testvére volt a feje. Nem mintha Péter tekintélye megcsökkent volna; de ő már nem lakott állandóan a szent városban. Részben Pált utánozva, a tevékeny apostoli életre adta magát.¹⁰ A felfogás, hogy Pál a pogányok apostola, Péter pedig a körülmetélésé,¹¹ egyre jobban hódított és Péter ennek megfelelően keresztül-kasul járta Syriát, hogy evangelizálja a zsidókat.¹² Magával vitt, feleség és diakonissza gyanánt, egy nővért¹³ és ezzel elsőnek mutatott példát az apostol női voltára, amely példát később a protestáns hittérítők voltak követendőek. Márk-Jánost is mindig ott látjuk mellette, mint tanítványát, útítár-

⁷ A *Cselekedetek* szerzője mintha félne firtatni a dolgot. A szöveg ebben az egész szakaszban tele van 'kétértelműségekkel és hiányokkal.

⁸ *Gal.*, II, 10.

⁹ Kitűnik ez a hallgatásból, melyet Pál a Galatiabeliekhez írott levélben ez utazás felől tanúsít (1. főként II, 10—11).

¹⁰ I 'Cor., IX, 5; Clem. Hom., *Epist. I ad Cor.*, 5.

¹¹ *Gal.*, II, 7.

¹² *Gal.*, II, 7, 11 és köv.

¹³ I Cor., IX, 5; Alex., *Strom.*, VII, 11; Euseb., *H. E.*, III, 30.

sát és tolmácsát,¹⁴ ami azt sejteti, hogy az apostolok fejedelme nem tudott görögül: Péter mintegy adoptálta Márk-Jánost és olybá tekintette, mint a fiát.¹⁵

Péter vándorlásának nem ismerjük a részleteit. Amit később regéltek felőlük,¹⁶ nagyrészt mese. Csak azt tudjuk, hogy a körülmetélés apostolának élete, miként a pogányok apostoláé is, a megpróbáltatások sorozata volt.¹⁷ Azt is el lehet hinni, hogy az uti-rend, mely a mesés *Péter cselekedetei* alapjául szolgált és amely az apostolt Jeruzsálemből Caesareába, Caesareából a part mentén Tyruson, Sidonon, Berytoson, Bybloson, Tripolison, Antaraduson át a tengeri Laodiceába és Laodiceából Antiochiába vezet, nem a képzelet szülötte. Az apostol bizonyára járt Antiochiában¹⁸ sőt azt hisszük, bizonyos időszaktól fogva xAntiochia volt a rendes lakhelye.¹⁹ A tavak és kiöntések, melyeket az Orentes és az Arkeuthas a város környékén alkot és amelyek az alsó néposzályt oleszó, silányabb minőségű édesvízi halakkal látták el,²⁰ talán alkalmat adtak neki, hogy újra nekilásson régi halász-mesterségéhez.

Az Úr több testvére és az apostoli testület néhány tagja hasonlóképpen bejárta a Judeával szomszédos területeket. Miként Péter is, eltérően a Pál iskolájához tartozó hittérítőktől, feleségestől utaztak és az Egyházak költségén éltek.²¹ A foglalkozás, me-

¹⁴ Papias, idézi Eus., *H. E.*, III, 39; Irenaeus, *Adv. haer.*, III, I, 1; X, 6; Alex. Kel., id. Eus., *H. E.*, II, 15; Tertullianus, *Adv. Marc.*, IV, 5.

¹⁵ I Petri, V, 13. Ha, mint ahogy feltették, a *Cseleked.*, XV, 39-beli *παροξυσμοῦ* a Gal., II, 11 és köv. említette incidensre vonatkozik, csak annál valószínűbb, hogy Péterrel Márk-János is ott volt Antiochiában. Egyébként is Antiochiában nagyon kellett neki egy *ἡμῶν* *ἡγήδ.*

¹⁹ *Homeliák* vagy a pseudo-clementin *Recognitiones*.

¹⁷ Clem. Rom., *I ad Cor.*, 5.

¹⁸ Gal., II, 11.

¹⁹ Az 58-ik évben Péter nincs Jeruzsálemben. *Cseleked.*, XXI, 18.

²⁰ Libanius, *Antiochicus*, 360—361 l. (Reishe).

²¹ I Cor., IX, 5 és köv.

lyet Galileában üztek, nem volt, mint Pálé, olyan természetű, hogy eltartotta volna őket, de meg már régen le is tettek róla. A nők, kik kíséretükben voltak és akiket »nővérek«-nek neveztek, voltak kezdeti példaképei azoknak a diakonissza- vagy valamely barát felvigyázása alatt élő apácaféléknek, kik jelentős szerepet játszanak a papi nőtlenség történetében.²²

Miután Péter ekként már nem volt többé a jeruzsalemi Egyház otlakó feje és az apostoli tanács több tagja hasonlóképp utazóéletre tért, az Anya-Egyházban az első rang Jakabra szállt.²³ így lett ő »a héberrek püspöke«, vagyis a tanítványoknak azé a csoportjáé, mely sémita nyelven beszélt.²⁴ Ez nem tette az egyetemes Egyház fejévé: szigorúan értelmezve senkinek se volt joga ily címhez, melyen ténybelileg Péter és Pál osztozkodtak;²⁵ de a jeruzsalemi Egyház vezetése, kapcsolatban azzal, hogy az Úr testvére volt, Jakabnak roppant tekintélyt adott, lévén, hogy még mindig a Jeruzsalemi Egyház volt az egység központja. Egyébiránt Jakab már nagyon öreg volt;²⁶ némi kevélykedés, sok előítélet, az elme makacssága volt az így előállott helyzet következménye. Mindama fogyatkozás, mely később a római udvart az Egyház csapásává és romlottságának fő előidézőjévé volt teendő, csirájában már megvolt Jeruzsálem e kezdeti gyülekezetében.

²² V. ö. Hermas, *Pásztor*-ja, I és II vis.; Eusebius, *H. E.*, VII, 30; niceai zsinat, 3. canon; Arcadius és Honorius törvénye Justin. Codexében, I, III, 19; Szent Jeromos, *Epist.* ad Eustochium, *De cast. virg.*

²³ *Constit. apóst.*, VI, 14; Alex. Kel. idézi Eus., *H. E.*, II, 1; Eus., *ibid.*, II, 123; III, 22; IV, 5; VI, 19; .Szent Jer., *In Eal.*, I. 19.“

²⁴ Clemens levele Jakabhoz a pseudo-clement. homeliák élén, cím; X. homélia, 35.

²⁵ Gal., II, 7 és köv.

²⁶ Epiphanes szerint (haer. LXXVIII, 14) Jakab kilencvenhat éves volt, mikor meghalt; ez 62-ben történt. így tehát Jakabnak Kr. e. 34-ben, vagyis körülbelül harminc évvel Jézus előtt kellett születnie, ami nagyon bajosan lehetséges, ha Jézus és ő ugyanegy anyától születtek.

Jakab sok tekintetben tisztelni való ember volt, de szűkkörű elme, melyet Jézus, ha ismerte vagy legalább olyannak ismerte volna, amilyenek nekünk ábrázolják, legfinomabb gúnyolódásaival szurkált volna. Valóban fivére vagy akár csak unokafivére is volt Jézusnak?²⁷ E tekintetben az összes tanuskodások oly egybehangzók, hogy kénytelenek vagyunk elhinni. De akkor aztán ez egyike volt a természet legbizarrabb játékeinak. Lehet, hogy ez a fivér, ha csak Jézus halála után tért meg, kevésbé volt leté[^]teményese a mester felől való igazi hagyománynak, mint azok, kik nem voltak ugyan rokonai, de érintkezésben voltak vele, mikor még az élők között időzött, Legalább is vajmi meglepő, hogy két testvér, ki ugyanegy méhből vagy ugyanegy családból származott, először ellenségesen állott szemben, azután kibékült egymással, végül is oly mélyen különböző maradjon egymástól, annyira, hogy Jézus egyetlen jól ismert fivére valami olyan farizeus-féle volt, külsőleges aszkéta, vakbuzgó ember, rakva mindazokkal a nevetségekkel, melyeket Jézus szüntelen üldözött. Annyi bizonyos, hogy az az ember, kit abban az időben »Jakab, az Úr testvére«, vagy »Jakab, az igaz ember« vagy »A nép bátyája«²⁸ névvel neveztek, a jeruzsalemi Egyházban a legtürelmetlenebb zsidó pártnak volt a képviselője. Míg a cselekvő apostolok járták a világot, hogy meghódítsák Jézusnak, Jézus testvére Jeruzsálemben mindent megtett, hogy lerombolja műüket és Jézusnak halála után

²⁷ L. *Jézus élete*, 24—25, 153—154 l. Ma hajlandó vagyok azt hinni, hogy »az Úr testvérei« József első házasságából születtek.

²⁸ Függgőben hagyjuk a kérdést, vajjon ez a Jakab azonos-e Jakabbal, Alpheus 'fiával vagy az ifjabbal, a Tizenkettő egyikével! Jelen tárgyunkra nézve a kérdés nem olyan főfontosságú, mert a 'két személy megkülönböztetésének esetében Jakab, Alpheus fia, az apostol merőben jelentéktelen valaki marad. Ami Jakabot, Zebedeus fiát, vagy az idősebb Jakabot illeti, alakja éles világossággal különböztődik el név-íársaitól.

még mélységesebben ellene nyilatkozzon, mint amennyire talán életében tette.

E hiányosan megtért farizeusok társasága, e valójában inkább zsidó, mint keresztény világ, mely a templom körül élt és óvta a zsidó jámborság régi szertartásait, mintha Jézus nem nyilvánította volna hiúságosaknak azokat, elviselhetetlen környezet volt Pálnak. Ami különösen izgathatta, az ennek az egész körnek ellenkezése volt a propagandával szemben. Mint a törvényt szorosan betartó zsidók,⁹ Jakab párt-hívei nem akartak proscltyákat. Régi vallási pártok gyakran rekednek meg ily ellenmondásokban. Egyfelől azt hirdetik, hogy egyedül ők vannak birtokában az igazságnak; másfelől nem akarják tágítani láthatárukat; csak maguk akarnak részesedni az igazságban. Korunkban a francia protestantizmus hasonló jelenséget tüntet fel. Két párt keletkezett a református Egyház kebelében; az egyik mindenekelőtt meg akarja őrizni a régi symbolumokat, a másik egész világ új hivat szerezhetne és a kettő úgy áll szemben egymással, hogy a conservatív párt elkeseredett harcot folytat a másikkal. Nagy lármával utasított vissza mindent, ami a családi hagyományok levetkezéséhez hasonlítana és a ragyogó jövő helyett, melyet megnyitottak előtte, inkább azt választotta, hogy kis, jelentéktelen, elzárt caenaculun maradjon, mely helyesen gondolkodó vagyis olyan emberekből áll, kik ugyanazokban az előítéletekben leledzenek és ugyanazokat a dolgokat tartják arisztokratikusoknak. Az a bizalmatlankodó érzés, mellyel a jeruzsalemi régi párt a merész misszionárius iránt viseltethetett, ki a zsidó nemesség jogcíme nélkül való új hittársak seregeit hozta neki, valami ugyanilyenféle lehetett. Tulárasztva látták magukat és ahelyett, hogy Pál lábaihoz borultak és köszönetét mondtak volna, zavarcsinálót, bctolakodottat láttak benne, ki mindenféle zugból toborzott emberekkel döngeti az ajtót. Úgy látszik, nem

⁹ L. fentebb 38 és köv. 1.

egy kemény szó hangzott el.³⁰ Valószínű, hogy Jakab, az Úr testvére ekkor jutott a gondolatra, mely majdnem veszendőbe juttatta Jézus művét, már mint arra a tervre, hogy ellenmissziót kell szervezni, mely nyomon kövesse a pogányok apostolát, ellentmondjon elveinek és meggyőzze a megtérteket, hogy kötelesek körülmetéltetni magukat és betartani az egész Törvényt.³¹ A sectarius mozgalmak sohasem járnak ilyenféle schismák nélkül; gondoljunk a saint-simonismus vezéreire, kik kölcsönösen lecafólják egymást és mégis egyesülve maradnak Saint-Simonban, haláluk után pedig hivatalos összebékülésre jutnak a tanítványok gondoskodásából.³²

Pál úgy kerülte el a kirobbanásokat, hogy amily hamarosan csak tehetette, visszaindult Antiochiába. Silas alkalmasint ekkor vált el tőle. Silas eredetileg a jeruzsalemi Egyházhoz tartozott. Ott maradt és ettől kezdve Péterhez csatlakozott.³³ Miként a *Cselekedetek* összeállítója, Silas is békéltető embernek látszik,³⁴ aki a két párt között ide-oda ingadozik és hol az egyik, hol a másik vezérhez csatlakozik, alapjában igazi keresztény és annak a felfogásnak a hive, mely diadalra jutásával megmentette az Egyházat. Minthogy a keresztény Egyház soha nem is hordta kebelében oly mély schismának az okát, mint amely akkor tartotta háborgásban. Luther és a legmaradibb skolasztika kevésbé voltak eltérők egymástól, mint Pál

³⁰ Judás levele, 8 és köv.

³¹ Gal., I, 7; II, 12 stb. V. ö. *Cseleked.*, XV, 1, 24. Később látni fogjuk ez ellen-misszió következeit a Corinthusbeliekhez írott két levélben és abban a szerepben, melyet a pseudoclemensi homeliák szerzője játszat Péterrel és amelynek értelmében nyomon követi Simon mágust, hogy ellensúlyozza tanítását és helyrehozza a rosszat, amit művei. L. főként hóm., II, 17.

³² L., például. *Oeuvres de Saint-Simon et [d'Enfantin]* VII, 178 és köv. 1.

³³ Ez I Petri, V, j2-ből következtethető. De hogy az e helyt említett Sylvanus azonos Szent Pál útítársával, az kétséges.

³⁴ SL. a szerepét *Cseleked.*, XV, 22 és köv.

Jakabtól. Hála néhány szelíd és okos elmének, Silasnak, Lukácsnak, Timotheusnak, mindezek az özszeütközések letompultak, az epéskedések elleplezést kaptak. A szép, nyugodt és emelkedett elbeszélés³⁵ csak testvéri egyetértést látatott azokban az években, melyek oly szörnyű marcangolásoktól viharoztak.

Antiochiában Pál szabadon lélegzett. Találkozott régi utitársával, Barnabással³⁶ és bizonyára nagy örömet éreztek a viszontlátáson, mert az ok, ami egy pillanatban elválasztotta őket, nem elvi kérdés volt. Antiochiában ott találta Pál talán tanítványát, Titust is, ki a második térítőútban nem vett részt és aki ettől fogva vele maradt.³⁷ A Pál eszközölte megtérések csodáinak elbeszélése elbájolta a fiatal és buzgó Egyházat. Pál viszont élénk örömet érzett, hogy viszontlátja a várost, mely bölcsője volt apostolkodásának, a helyeket, melyeken tíz év előtt, Barnabás társaságában, megfogamzottak benne roppant tervei, az Egyházat, mely felruházta a pogányok térítőjének címével. Hamarosan azonban nagyon komoly jelentőségű incidens gátat vetett e nyájas ömlengéseknek és eddig el nem ért fokra hevítette az egy pillanatra elcsillapodott véleményeltéréseket.

Mialatt Pál Antiochiában időzött, odaérkezett Péter.³⁸ Eleinte csak még nagyobb volt az örvendezés

³⁵ L. *Az apostolok*, bevez.

³⁸ Gal., II, 13, annak a feltevésnek az értelmében, hogy Péter és Pál, találkozása Antiochiában erre az útra esik.

³⁷ Titusról Pálnak a jeruzsálemi tanácskozás után Antiochiába történt visszaérkeztétől fogva mitsém hallunk. A harmadik útjára indulóban, Antiochiából vitte magával.

³⁸ Gal., II, 11 és köv. V. ö. pseudo-clem. Jomel., XVII., 19 és Péternek 'Jakabhoz intézett, a homeliák élére illesztett állítólagos levele, 2. Természetesebb, ha a kérdéses incidenst erre az időpontra tesszük, semmint ha Pál előző antiochiai időzésére. A jeruzsálemi megegyezés akkor még nagyon is friss keletű volt. Emellett a 13. vers tartalma arra látszik vallani, hogy mikor az incidens történt, Barnabás már nem volt Pál befolyása alatt. A három magyarázat közül, mely a *Cselekedetek-et* e részben összhangzásba hozza a Galatiabeliekhez írott levéllel, nevezetesen hogy: 1. a Gal., II, 11 és köv.-ben említett

és kettőzött a szívélyesség. A zsidók apostola és a pogányok apostola szerették egymást, mint ahogy a nagyon jó és nagyon erős lelkek mindig szeretik egymást, ha érintkezésbe jutnak egymással. Péter fenntartás nélkül közlekedett a megtért pogányokkal, sőt nyíltan megszegve a zsidó szabályokat, azt sem átalotta, hogy együtt étkezzen velők; de a jó egyetértés csakhamar megbomlott. Jakab végrehajtotta végzetes tervét. Tőle,³⁹ mint a Tizenkettő és a missziók hitelesítésére jogosított testület fejétől aláírt ajánlólevéllel ellátott atyafiak indultak útnak Jeruzsálemből. Azzal az igénnyel léptek fel, hogy senki se mondhatja magát tudósnak Krisztusban, ha nem volt Jeruzsálemben, hogy összevesse tanát Jakab, az Ūr testvére tanításával⁴⁰ és ha nem mutathat fel igazolványt tőle. Szerpítők minden hitnek, minden apostoli megbízatásnak Jeruzsálem a forrása: ott lakoznak az igazi apostolok.⁴¹ Mindenkit, aki az Anya-Egyház fejének igazolólevele és anélkül hirdeti az ígét, hogy neki engedelmességet fogadott volna, vissza kell utasítani, mint hamis prófétát és hamis apostolt, mint a démon küldöttjét.⁴² Pál, akinek nem volt ily levele, betolakodott ember, ki alaptalanul személyes kinyilatkoztatásokkal incidens az első és a második térítőút közti időközben történt; 2. a jeruzsalemi út, a *Cselekedetek*, XVIII, 18, 21, 22 ellenére is nem történt meg; 3. ez utazást a Gal., II, 10 szerint kell beilleszteni, jóllehet Pál nem szól róla, — e három magyarázat közül a harmadik a legsimább. Ami a különböző eljárásokat illeti, melyekkel az Atyák, Alexandriai Kelemen óta mentetgetni vagy tompítani igyekeztek az antiochiai epizódot, ezek min, d merőben önkényesek és nem támaszkodnak se a szövegekre, se bárminemű külön hagyományra.

³⁹ GaL, II, 12; I Cor., IX, 2; II ICor., III, 1 és köv.; V, 12, 18; XII, 11. Tekintetbe veendő *τεν'ες απο Ιάκωβον; · χῆβ&μεν ως τι,νές ανοτατεκων ἐπετοιῶν; . . . των ΠερΖιαν αποστολῶν.*

⁴⁰ V. ö. Gal., II, 2.

⁴¹ V. ö. Apré., II, 2; XXI, 14.

⁴² *Recognitiones* pseud-clem., IV, 34—35; v. ö. *Homel.*, XI, 35 és Jakab tanítványa (a Horn, élén) 1 és 2. V. ö. *Cseleked.*, XV, 22 és köv., ahol is a szerző elfogadja az *ἐπιατόλη συστατική* elvét és azt pártjának előnyére fordítja. V. ö. *Const, apóst.*, II, 58.

és oly küldetéssel kérkedik, melyet nem tud igazolni.⁴³ Látományaira hivatkozik, sőt azt állítja, hogy Jézusnak természetfeletti módon való megpillantása többet számít, mintha valaki személyesen ismerte. »Lehet-e ennél tévesebb beszéd? — mondják a jeruzsalemiek. — Semmiféle látomány se versenyez az érzékek tanúskodásával; a látományok nem adnak bizonyosságot; a jelenés, kit az ember lát, gonosz szellem is lehet; a bálványimádóknak ugyanúgy vannak látomásaik, mint a szenteknek. Ha az ember kérdezi a jelenést, úgy válaszol, ahogy neki tetszik; a kísértet csillog egy pillanattig és gyorsan eltűnik; nincs idő kellően kikérdezni. Az álmodónak nem az övé a gondolata; ilyen állapotban nincs vizsgálódó lélekjelenlét. Testetlenül látni a Fiút! De hiszen ez lehetetlen; az ember meghalna tőle. E fény emberfeletti ragyogása megölné. Még az angyalnak is, hogy láthatóvá váljon, testet kell öltetnie!«

A küldöttek mindennek támogatására egész sereg látomást idéztek, melyet hitetlenek, istentelenek láttak és azt a következtetést vonták le, hogy az oszlopos apostolok, azok, akik ismerték Jézust, magasan felette állanak mindenki másnak. Még az írás szövegeire is hivatkoztak,⁴⁴ annak bizonyítására, hogy a látomások haragvó Istentől származnak, míg a szemtől-szembe való társalgás a barátok kiváltsága. »Hogy állíthatja Pál, hogy Jézus egy órai beszélgetéssel képessé tette a tanításra? Jézusnak egy teljes esztendei oktatásra volt szüksége, hogy kiképezze apostolait. És ha Jézus csakugyan megjelent neki, hogy van az, hogy az ellenkezőjét tanítja Jézus tanának? A Jézussal folytatott

⁴³ II Cor., XI—XII; Apok., II, 2. Az *Acta Petri et Pauli* egyik változatában, melyet Thilo tett közzé (Halle, 1837 és 1838) és amelyen még érzik az ebionita színezés, Pétert a püspökök tájékoztatják Pál tanáról és mintán látja, hogy Pái már nem ellensége a Törvénynek, megadja hozzá a jóváhagyást (v. ö. Baur, *Paulus*, I, 260—261, 2-ik kiad.). A Tischendorf-tól közzétett változatban, 60 § (*Acta Ap. apocr.*), ez az árnyalat eltűnt.

⁴⁴ Exodus, XXXIII, 11 és köv.; Numeri, XXI, 6.

beszélgetés valóságát bizonyítsa be azzal, hogy alkalmazkodik Jézus rendelkezéseihez, szereti apostolait és nem üzen háborút azoknak, kiket Jézus kiválasztott. Ha szolgálni akarja az igazságot, legyen tanítványa Jézus tanítványainak és akkor hasznos segéd társ lehet belőle.«⁴⁵

Az egyházi tekintély és az egyéni kinyilatkoztatás, a katholicismus és a protestantismus kérdése eképpen igazi nagyvonalúsággal vetődött fel. Jézusé tekintetben semmit se állapított meg teljes határozottsággal. Amíg élt és az első években is, melyek halálára következtek, Jézus annyira egymaga volt kis Egyházának lelke és élete, hogy a kormányzat vagy szervezet semmiféle eszméje se merült fel. Most azonban, ellenkezőleg, el kellett dönten, hogy van-e valamely Jézust képviselő hatalom, vagy pedig a keresztény öntudat megmarad szabadnak, hogy aki Jézust hirdetni akarja, annak engedelmesség! tanúsítványt kell felmutatnia, vagy pedig elég, ha kijelenti, hogy Jézus megvilágosította őt. Miután Pálnak közvetetten küldetésére nem volt más bizonyítéka, mint az állítása, helyzete sok tekintetben kedvezőtlen volt. Majd látni fogjuk, hogy a nagy újító, kit minden oldalról támadnak, az ékesszólás és a tevékenység mily csodáit művelve száll szembe az összes támadásokkal és védi meg jogait, anélkül, hogy teljesen szakítana az apostoli testülettel, melynek tekintélyét mindig elismeri, amikor az nem nyugózi szabadságát. De maga ez a küzdelem nem nagyon fogja előttünk szeretetreméltóvá tenni. Egy ember, aki vitatkozik, ellenszegül, önmagáról beszél, ki nem enged se a véleményéből, se az előjogából, ki fájdalmat okoz másoknak, reájuk pirít, — az ilyen ember ellenszenves nekünk; Jézus, hasonló esetben, hagyott mindent és valami bájos megjegyzéssel vágta ki magát.

Jakab küldöttei megérkeztek Antiochiába.⁴⁶ Jakab helyben hagyta, hogy a megtért pogányok Mózes törvé-

⁴⁵ Pseud.-clem. homel., XVII, 13—20.

⁴⁶ Gal., II, 11 és köv.

nyeinek betartása nélkül is üdvözülhetnek; de semmi-kép se fogadta el, hogy igazi, körülméletl zsidó bűn nélkül szegheti meg a törvényt. Jakab tanítványainak megbotránkozása tetőpontra hágott, mikor látták, hogy a körülméletl Egyházainak feje valóságos pogány módjára viselkedik és széttépi azokat a külső köteleket, melyeket az önmagára tartó zsidó olybá tekintett, mint nemesi címerét és felsőbbrendűségének jelét. Heves szavakkal fordultak Péterhez, ki nagyon megrettent. Ez a mélységesen jó és igaz ember mindenk-előtt a békét akarta; nem tudott megbántani senkit. Ez — legalább látszólag — ingadozóvá tette; könnyen zavarba jött és nem volt elég lélekjelenléte a válaszó-lásra. Ez a félnkségféle, mely inkább félszszegsből eredt, semmint abból, hogy ne lett volna helyén a szíve, már Jézus életében is belevitte egy botlásba, melyért sokat könnyezett.⁴⁷ Miután kevésbé értett a vitatkozához és nem tudott szembeszállani erőszakoskodó emberekkel, kényes esetekben hallgatott és a döntést elodázni iparkodott. Ez a természet ezúttal is nagy gyengeséget követtetett el vele. Két oly párt között állva, melyek közül az egyiknek nem tehetett kedvére, anélkül, hogy megsértse a másikat, teljesen elszigetelte magát és félrevonult, elhárítva magától minden érintkezést a körülméletltenekkel. Ez a viselkedés élénken sértette a megtért pogányokat. Még súlyosabbá tette a dolgot, hogy az összes körülméletltek követték példáját; maga Barnabás is utánuk indult és került a körülméletlten keresztényeket.

Pál felháborodása roppant nagy volt. Vegyük figyelembe a közös lakoma rituális fontosságát; megtagadni az együttétkezést a gyülekezet egy részével, — ez annyi volt, mint a kiközösítés. Pálból ömlöttek a

⁴⁷ L. *Jézus élete*, 395—396 l. V. ö. a *Domine, quo uadis* legendát, melyet határozottan először Szent Ambrus említ, de amely sokkal régebbnek látszik. V. ö. Origenes, *Comment, in. Joh.*, t XX, 12 §, La Rae kiad.

szemrehányások,⁴⁸ képmutatásnak mondta e viselkedést, azzal vádolta Pétert és követőit, hogy elhajlítják az Evangélium egyenes vonalát. Az Egyháznak kevésbé utóbb össze kellett gyülekeznie; a két apostol ott találkozott egymással. Szemtől-szembe és az egész gyülekezet előtt Pál hevesen megtámadta Pétert és szemére vetette következetlenségét. »Te, aki zsidó vagy, — mondta neki — nem élsz zsidósan,⁴⁹ az életben úgy viselkedsz, mint aki pogánynak született és bennünket kényszeríteni akarsz a zsidózásra!...« És erre kifejtette kedves elméletét a Jézus által, nem pedig a törvény által való üdvözülésről és hogy Jézus beszüntette a Törvényt. Valószínű, hogy Péter nem felelt neki. Alapjában ugyanazon a véleményen volt, mint Pál; az olyan emberek szokása szerint, kik ártatlan meszterkedéssel iparkodnak kiszabadulni a nehézségből, nem állította, hogy igaza van; csak eleget akart tenni az egyik pártnak, anélkül, hogy elidegenítse a másikat. Ezzel a módszerrel rendszerint csak azt éri el az ember, hogy mindenképpen elégedetlenek vele.

Csak Jakab küldötteinek távozása vetett véget a meghasonlásnak. Miután elmentek volt, a jó Péter bizonyára újra elkezdett együtt étkezni a pogányokkal, úgy, mint annakelőtte. Az összetűzés és a testvériség e sajátos váltakozása egyik vonása a zsidó természetnek. A modern kritikusok, kik a Galatiabeliekhez írott levél⁵⁰ egyes részeiből azt következtették, hogy Péter és Pál között teljes szakítás történt, ellenkezésbe jutnak nemcsak a *Cselekedetekbe*}, de a Galatiabeliekhez írott levél más részeivel is.⁵¹ A tüzes lelkek folyton vitatkoznak egymással, anélkül, hogy valaha is össze-

⁴⁸ Gal., II, 11 és köv. V. ö. *Κήρυγμα Παύλου*, idézi a *De non iter. bapl.* névtelen szerzője Rigault *Observationes-eiben*, Szent Cyprian műveinek függelékében, 139 1.

⁴⁹ V. ö. Gal., VI, 13. Szent Pál véleménye szerint senki se tudja betartani az egész Törvényt; még azok is, kik legszorosabban ragaszkodnak hozzá, vétének ellene.

⁵⁰ Gal., II, 11. —

⁵¹ Gal., I, 18; II, 2. V. ö. *Κήρυγμα Παύλου*, I. c.

vesznének. Ez embereket nem való aszerint nézni, ahogy a dolgok ma történnek jól nevelt és olyan emberek között, kik kényesek a lovagi becsületre. Különösen az utóbbi kifejezésnek a zsidók előtt sohasem volt értelme.

Mindazonáltal úgy látszik, az antiochiai szakítás mély nyomokat hagyott. Az Orontes-parti nagy Egyház — ha szabad így nevezni — két plébániára oszlott, egyfelől a körülmetéltek, másfelől a körülmetelthenek plébániájára. Az Egyház e két felének elkülönítése sokáig fennállt. Antiochiának, mint ahogy később mondták, két püspöke volt; az egyiket Péter, a másikat Pál rendelte. Evhodus és Ignác úgy szerepelnek, mint akik e méltóság viselésében az apostolokat követték.⁵²

Ami Jakab küldötteinek ellenséges érzületét illeti, ez csak növekedett. Az antiochiai jelenet oly nehezteletést támasztott, melynek méltatlankodó kifejezése a zsidó-keresztény párt írásaiban még egy század múlva is megtalálható.⁵³ Az ékesszóló ellenfélben, ki egymaga tartotta vissza az antiochiai Egyházat, mikor ez már közel volt, hogy igazat adjon nekik, látták nagy ellenségüket. Oly gyűlöletet fogadtak vele szemben, mely már életében számtalan kellemetlenséget fog okozni neki, halála után pedig az Egyház fele részéről véres anathemákat és szörnyű rágalmakat zúdít majd reá.⁵⁴

⁵² *Constit. apóst.*, VII, 46.

⁵³ Pseudo-clem. homel., XVII, 19; Péter levele Jakabhoz, a homéliák élén, 2 §.

^M Pseudo-clem. homel., XVII, 13—19; (1. lentebb 199 1., 70 jegyzet); Irenaeus, *Adv. haer.*, I, XXVI, 2; Alex. Kel., Idézi Eus., *H. E.*, VI, 14; Eusebius, *Hist. eccl.*, III, 27; Epiphanes, *Adv. haer.*, XXX, 16, 25, Szent Jeromos, *De viris HL*, 5; *In Matth.*, XII, init.; Primasius *Mar. Bibi. Patrum* (Lugd.) X, 1441. Papias (Eus., *H. E.*, III, 39) és Hegesippos ellen. Szent Pál ellen való ellenséges érzületét ki lehet érezni. V. ö. Photius, cod. CCXXXII, 288 1. (Bekker), ahol Hegesippos, mint a homéliák szerzője is, úgy szerepel, hogy cáfolja Pál külön kinyilatkoztatásra vonatkozó igényeit. Mindazonáltal figyelembe veendő (Eus., *H. E.*, III, 32; IV, 22) Hegesipposnak a szűz Egyházra vonatkozó rendszere, mint amely Jakab halála előtt az

A vallási szenvedély és lelkesedés távolról se nyomja el az emberi gyengeségeket. Amikor Antiochiából elmentek, a jeruzsalemi párt küldöttei megesküdtek, hogy felforgatják Pál alapításait, szétrombolják Egyházait, ledöntik, amit annyi fáradsággal épített.⁵⁵ Úgy látszik, ez alkalomból új leveleket küldtek szét az apostolok nevében. Sőt lehet, hogy c gyűlölködő levelek egyik példánya maradt reánk Judásnak, Jakab fivérének, tehát szintén »az Úr testvéreinek levelében, mely része a canonnak. A leghevesebb *factum-oV* közé tartozik e levél, meg nem nevezett ellenfelek ellen, kiket lázadóknak és tisztátlan embereknek tüntet fel.⁵⁶ Ez írásmű *stylusa*, mely sokkal közelebb van a klasszikus göröghöz, mint az Új-Szövetség legtöbb írásáé, sok analógiát tüntet fel Jakab levelének stytusával. Jakab és Judás alkalmasint nem tudtak görögül; a jeruzsalemi Egyháznak talán voltak görög írnoakai ilyenmű közleményekre.

»Kedveseim, miközben minden iparkodással azon voltam, hogy írjak nektek közös üdvösségünk-ről,⁵⁷ kénytelen vagyok ez üzenettel fordulni hozzátok, kérvén benneteket, hogy védelmezzétek a hitet, mely egyszer és mindenkorra adatott a szenteknek. Mert besontak hozzátok bizonyos emberek (e bűnre régóta kijelölt istentelenek), kik tivornyává változtatják Isten kegyelmét és tagadják Jézus Krisztust, a mi egyetlen urunkat és mesterünket. Emlékeztetni akarlak benne-

ἀκοαίς ματαίαις által nem szenvedett meggyalázás. Igaz, hogy az sí nrfg *ἠθηαχον*-nál ő maga tesz oly megszorítást, mely Szent Pálra is vonatkozhatik. — Szent Justinus hasonlóképpen kevésbé látszik kedvezni a nagy apostolnak. Nem említi és a Tizenkettőnek tulajdonítja a pogányok evangelizálását. Egy helyen (*Dial. cuin Tryph.*, 35; v. ö. I Cor., Vili, X) egyenesen ellentmond az apostolnak. — Ephesusi Polycrates se idézi Szent Páll. A húsvéti vitában az egyetlen apostoli tekintély, kire hivatkozás történik, Szent János.

⁵⁵ L. az egész levelet a Galatiabeliekhez.

⁵⁶ Jud., 4, 7, 8, 10, 23. Figyelembe veendő a *πορρεία* vádjá; Pál tanítását mindig ezzel illetik. V. ö. Jud., 7 és Apok., II, 44, 20.

³⁷ Egy nagyobb levélről van szó, mely nincs meg.

leket, kik tudtok mindent, hogy Isten, miután kiszabadította a népet Egyiptom földjéről, megbüntette a hitelenségben találtakat; azokat az angyalokat, kik nem tudták megőrizni rangjukat és elhagyták igazi helyüket,⁵⁸ Isten örök láncokra verte a nagy nap ítéletéig; Sodorna, Gomorrha és a szomszéd városok, melyek paráználkodtak, úgy, mint azok az emberek, kikről beszélek és másnemű hús után szaladtak, példamód eltöröltettek az örök tűz szenvedésével. Hasonlóképpen azok, kikről beszélek, álomban beszennyezik a testet, megvetik a tekintélyt, szidalmaznak a dicsőségeket.⁵⁹ Már pedig még Mihály arkangyal is, mikor Mózes tétémeért viaskodott a Sótánnal,⁶⁰ nem mere szidalmazni; csak azt mondta neki; > Isten büntessen meg!«⁶¹ Azok azonban, kikről szó van, káromolnak mindent, amit nem tudnak, amit pedig természettől fogva tudnak, mint az oktalan állatok, abba belevesznek. Jaj nekik, mert Kain útjára tértek; díjért⁶² belevetették magukat Bálám csalárdóságába;⁶³ elvesztek Korah lázadásába. Oly emberek ezek, kik szeplők a ti szeretetlakomáitokon, szégyen nélkül habzsolnak, magukat legeltető pásztorok, vizeiden felhők, melyeket a szél ide-oda hajt; gyümölcstelen, kétszeresen meghalt, többől kiszakított őszvégi fák; háborgó hullámai a tengernek, melyek saját gyaláza-

⁵⁸ Vonatkozás Gen., VI, 1 és köv. helyére, melyet részletesebben Enoch könyve, VI és köv. f. tárgyal.

⁵⁹ Vagyis a jeruzsálemi apostolokat. Bizonyára minden nehézség nélkül elfogadható, hogy jezt vonatkozásnak vegyük a Gal., II, 11 és köv.-ben elbeszélte jelenetre, ha tekintetbe vesszük, hogy a pseudo-clem. homel.-ben, XVII, 19, ugyanerről a jelenetről van szó.

⁶⁰ Vonatkozás az apokryph „Mózes mennybemenetelére V. ö. Hilgenfeld, *Novum Testamentum extra canonem receptum*, I, ^95 és köv. 1.

⁸¹ Judás itt szembehelyezi a Sátán iránt tanúsított viszonylagos mérsékletet Pál arcátlanságával, hogy Pétert *κατεγνωσ μένος* -nak merte nevezni. V. ö. Pseudo-clem. homel., XVII, 19. ; ,

⁸² V. ö. *Cseleked.*, VIII, 18 és köv. L. lentebb 342 1.

⁸³ Enoch, I, 9 (Dillmann beosztása).

luktól tajtékzanak; kóbor csillagok, melyekre mind-örökké a sötétség örvénye vár. Róluk prófétálta Enoch, Ádám-tól fogva a hetedik patriarcha: »Ime, jön az Úr szent myriádjaival, hogy ítéletet tegyen mindenek ellen és meggyőzze az összes istenteleneket az istentelenségek felől, melyeket műveltek és a kemény szavak felől, melyeket ellene hangoztattak.« Bosszús zúgolódók ezek, kik vágyaik útjain járnak, szájuk tele felfuvalkodottsággal, úgy bánnak az emberekkel, ahogy saját érdekeik kívánják, az állati ösztönöknek engedelmességek, nincs lelkük. De ti, kedveseim, emlékezzetek reá, mit mondtak nektek a Mi Urunk Jézus Krisztus apostolai: »A végső időkben meg fognak jelenni a csúfolódók, kik istentelen vágyaik útjain járnak...«

Pál e pillanattól fogva az Egyház egy egész részének szemében egyike lett a legveszedelmesebb eretneknek,⁶⁴ hamis apostol,⁶⁵ hamis próféta,⁶⁶ új Bálám,⁶⁷ Jezabel,⁶⁸ gonosztevő, ki a templom lerombolását készíti elő,⁶⁹ két szóval mindent megmondva: Simon mágus.⁷⁰ Péterről azt vélték, hogy mindig és mindenütt a megcsúfolásán fáradozik.⁷¹ Megszokták, hogy a pogányok apostolát, a *Báláin* név hozzávetőleges lefor-

⁶⁴ Apok., II, 9; III, 9.

⁶⁵ Apok., II, 2.

⁶⁶ Apok., II, 20. v

⁶⁷ Jud., 11; II Petri, II, 15; Apok., II, 2, 6, 14—15.

⁶⁸ Apok., II, 20. '

⁶⁹ Pseudo-clem. hóinéél., II, 17.

⁷⁰ Nem kétséges, hogy Simon mágus személyével a pseudo-clemens-féle homeliák szerzője gyakran Pál apostolt nkarjai értetni. L. főként homel., XVII, 19 *ἀν&έστη-κάς μα* és az a jrész: *Ἡ σί χατεγνωσμένον με λέγεις* nyilvánvaló vonatkozás Gal., II, 11 és I, 16-ra. V. ö. továbbá horn. XVII, 12—17 és I' Cor., 1 (*οπιταῦίαζ, αποκαλύψεις*); hóm., II, 17 és *Cseleked.*, XXI, 28. A pseudo-clem. homeliák 150 Vagy 160 körül jelentek meg Rómában. Pál iránt való ellenséges érzü létükre nézve l. főként horn. II, 17; III, 59; VII, 4, 8; *Recogn.*, IV, 36; Péter levele Jakabhoz (a hóm. élén), 2; attestatio (*ibid.*) 1.

⁷¹ Pseudo-clem. homel., III, 59.

állásával,⁷² a *Nicolaos* (a nép legyőzője) gúnynéven említsék. E gúnynévnek nagy sikere volt: pogány csábító, kinek, noha hitetlen, látományai voltak,⁷³ olyan ember, aki a népet arra biztatta, hogy pogány leányokkal vétkezzen⁷⁴ — ez volt a valódi mivolta Pálnak, e hamis látományosnak, a vegyes házasságok e párthívének.⁷⁵ Tanítványait ugyanekkor *nicolailúknak* nevezték.⁷⁶ Nemhogy feledték volna üldözői szereplését, inkább a leggyülőlködőbbben hangoztatták azt.⁷⁷ Evangéliuma hamis Evangélium.⁷⁸ Pálról volt szó, ha a párt fanatikusai titkolódzva arról az emberről beszéltek, kit »a hitehagyott«⁷⁹-nak, »az ellenség⁸⁰-nek vagy »a csalódnak, az Antikrisztus előfutárjának nevezték, kit az apostolok feje nyomon követ, hogy helyrehozza a rosszat, amit művei.⁸¹ Pál volt a «semmirevaló ember«, akitől a pogányok, miután

⁷² V. ö. a *Bálám* név analog etymológiáját: Bab. Talm., *Sanhedrin*, 105 a. Valami határozatlan összefüggés a *Bálám* és *Nicolaos* vagy *Onkelos* között van magában a Talmudban is: Bab., *Gittin.*, 57a (v. ö. Geiger, *Jüdische Zeitschrift*, 6. évf, 36—37 L). V. ö. az Armillus vagy *Ἐρμόλαος* nevet, melyet a zsidók az Antikrisztusnak adtak.

⁷³ L. lentebb 192—193 1.

⁷⁴ Num., XXXI, 16, Jos., *Ant.*, VI, VI, 6. A gondolatársulásokra nézve, melyeket a zsidó-keresztények a *πορνεία* körül szöttek, 1. az Apok, és Judás levelének fent idézett helyeit, továbbá *Cseleked.*, XV, 20; XXI, 25 és Gal, V, 19—21. L. fentebb 57, 197—199 1. és lentebb 242—243, 262 és köv, 306 1. A *πορνεία*, összefüggésben Bálámmal, a villamos szikra, melynek világánál követni lehet a sötétben a Pál ellen való gyűlölet kanyargását.

⁷⁵ Később a judaizmusban Jézus (többé-kevésbé összeolvasztva Pállal) néha, úgy látszik, titkos nyelven szintén a Bálám néven szerepel. Mischna, *Sanhedrin*, XI, 1 és a megfelelő jeruzsálemi Gemara; Mischna, *Aboth*, V. 19; Siphre, a vége felé; Bab. Talm. *Gittin*, 57 a. (V. ö. Geiger, *Jüdische Zeitschrift*, 6. évf, 31 és köv. 1.)

⁷⁶ Apok, II, 14—15.

⁷⁷ *Recognit.* I, 70—71.

⁷⁸ Pseudo-clem. homel, II, 17.

⁷⁹ Irenaeus, *Ado. haer.*, I, XXVI, 2.

⁸⁰ Péter levele Jakabhoz a pseudo-clem. homil. élén, 2 §. V. ö. horn. XVII, 19.

⁸¹ Hom. II, 17; III, 59.

tudatlanok voltak, a Törvény ellen levő tanítást kapták;⁸² látomásait, melyeket «Isten mélységei»-nek nevezett, «Sátán mélységei»-nek mondták;⁸³ Egyházai »a Sátán zsinagógái«;⁸⁴ Pál gyűlésében fennen hangzották, hogy Krisztus épületének csak a Tizenkettő az alapja.⁸⁵

Ettől fogva egész legenda kezdett kialakulni Pál ellen. Nem akarták hinni, hogy igazi zsidó el tud követni oly gazságot, mint amiben őt bűnösnek találták. Azt állították, hogy pogánynak született,⁸⁶ proselyta volt. És miért lett az? A rágalom soha sincs izükében a magyarázatnak. Pál körülméletle magát, mert azt remélte, hogy feleségül veheti a főpap leányát.⁸⁷ Miután a főpap, okos ember lévén, elutasította, Pál bosszúból nekiállt szájaskodni a körülméletlés, a szombat, a Törvény ellen.⁸⁸ íme a jutalom, amit a fanatikustól kap az ember, mert másképp szolgálta ügyüket, mint ahogy ők gondolják, jobban mondvá, mert megmentette az ügyet, melyet szűk felfogásukkal és örült kizárásaikkal veszendőbe juttattak.

Jakab, ezzel szemben, a zsidó-ke rész tények szemében az egész kereszténység feje lett, a püspökök püspöke, elöljárója az összes jó Egyháznak, azoknak, melyeket igazán Isten alapított.⁸⁹ Alkalmassint csak halála után állították be ebbe az apokryph szerepbe;⁹⁰ de kétségtelen, hogy a legenda több tekintetben hősenek valóságos jellemvonásain alapult. Jakabot méltó-

⁸² Péter levele Jakabhoz, 2 ,§.

⁸³ Apok., II, 24; v. ö. I Cor, II, 10.

⁸⁴ Apok, II, 9; III, 9.

⁸⁵ Apok, XXI, 14; v. ö. XVIII, 20.

⁸⁶ Vonatkozás erre: Apok, II, 9; III, 9. V. ö. II Cor, XI, 22; Phil, III, 5.

⁸⁷ V. ö. *Masseket Gerim*, I. f. (Kirchheim kiad.)

⁸⁸ Epiph, haer. XXX, 16.

⁸⁹ Hegesippos, idézi Eus, *II. E.*, II, 23; Clemens levele Jakabhoz a pseudo-clem. homel. éln, címzés; Epiph, haer. XXX, 16; LXXVIII, 7.

⁹⁰ Szent Jakabról 1 biztosai^ volt egy ebionita legenda, melynek Hegesippos és Szent Epiphanes megőrizte számunkra a lényegét és kivonatos töredékeit.

ságos és kissé túlnyomatékos beszéde,⁹¹ modora, mely valami régi világbeli bölcsre, ünnepélyes brahmánra, vagy ősi mobedra emlékeztette, szertartásos és tüntető szentessége, a nép szemének való emberré tette, hivatalos szent emberré és máris valami pápafélévé. A zsidó-keresztények lassankint beleszoktatták magukat a képzelődésbe, hogy zsidó papi méltóságot viselt⁹² és mert a zsidó főpapnak a *petalon*, a homlokon viselt aranylemez⁹³ volt a jelvénye, őt is felékesítették vele.⁹⁴ »A nép bátyája« aranylemezével ekkép valami zsidó boncz lett, főpap-utánczat a zsidó-keresztények használatára. Azt tartották, hogy — különös engedőlem folytán — mint a főpap, évente egyszer ő is belépett a szentélybe;⁹⁵ sőt azt állították, hogy papi nemzetségből származott.⁹⁶ Hirdették, hogy Jézus a szent város püspökévé tette, a maga püspöki trónját adta neki.⁹⁷ A judeo-keresztények Jeruzsálem népének jókora részével elhitették, hogy Isten e szolgájának érdemei voltak azok, melyek elodázták a népre lesújtani kész villámcsapást.⁹⁸ Odáig mentek, hogy Jézushoz hasonlóan, őreá is költöttek bibliai helyeken alapuló legendát, mely szerint a próféták képes beszédben róla tettek kijelentéseket.⁹⁹

⁹¹ A neki tulajdonítođ levélben megvan ez a jelleg.

⁹² Epiph., haer. XXXIX, 4; LXXVIII, 13.

⁹³ Exodus XXXIX 6

⁹⁴ Epiph., haer. XXIX, 4, LXXVIII, 14. Jánost, ki a többi apostol halála után a zsidó-keresztények főpapja lett, ugyanazzal a 'jelvénnel ékítették. Polycrates, íidézi Eus., *H. E.*, III, 31; V, 24; oly tanúság, mely nem engedi, hogy tisztára zsidó-keresztény mesének tekintsük, amit Epiphanes Jakab *πέταλον*-járói mond.

⁹⁵ Hegesippos, id. Eus., *H. E.*, II, 23; Epiph., haer. XXIX, 4; LXXVIII, 13.

⁹⁶ Epiph., haer. LXXVIII, 13.

⁹⁷ *Recognit.*, pseudo-clem., I, 43; *Const. ap.*, VIII, 35; Eusebius, *H. E.*, VII, 19; Epiph., haer. LXXVIII, 7; Aranyszájú szent János, hóim., XXXVIII in I Cor., XV, 7, 355 l. (ed. Montfaucon).

⁹⁸ Hegesippos és Epiphanes, id. helyek. V. ö. az Origenestől, Eusebiustól és szent Jeromostól Josephusnak tulajdonított nyilatkozatot szent Jakabról (Eus., *H. E.*, II, 23). L. fentebb, 51. l, 57. jegyzet.

⁹⁹ L. fentebb, 49. l., 46. jegyzet.

Jézus képe a keresztény családban napról-napra kisebbedett, míg Pál Egyházaiban egyre inkább kolosszális méretekre nőtt. Jakab keresztényei egyszerű jámbor zsidók voltak, *hasidim*, kik Jézus zsidó küldetésében hittek; Pál keresztényei keresztények voltak abban az értelemben, mely azóta érvényre emelkedett. Törvény, templom, áldozat, főpap, aranylemez mind közömbössé vált előttük: Jézus mindent helyettesített, mindent megszüntetett; szentséges értéket tulajdonítani valaminek, lett légyen az bármi, annyit tett, mint sértést követni el Jézus érdemeivel szemben. Természetes volt, hogy Pálnak, aki nem látta Jézust, agalilei mester merőben emberi alakja sokkal könnyebben változott metaphysikai alakká, mint Péter és a többiek szemében, kik beszéltek vala Jézussal. PÁPnak Jézus nem egy ember, ki élt és tanított, hanem a Krisztus, ki meghalt bűneinkért, aki megvált, igazol bennünket;¹⁰⁰ merőben isteni lény: az ember partícipál benne;¹⁰¹ csodás módon eggyé válik vele;¹⁰² az embernek ő megváltás, megigazulás, bölcsesség, szentség;¹⁰³ királya a dicsőségnek;¹⁰⁴ égen és földön csakhamar minden hatalom az övé lesz;¹⁰⁵ csak Istennél, az Atyánál kisebb.¹⁰⁶ Ha csak ebből az iskolából maradtak volna reánk írások, nem tudnánk eljutni Jézus személyéhez és kételkedhetnénk benne, hogy élt. Azonban akik ismerték és megőrizték emlékét, talán már ebben az időtájban leírták az első jegyzeteket, melyek alapján keletkeztek azok az isteni írások (az Evangéliumokat gondolom), melyek a kereszténység szerencséjét meghozták és megörökítették számunkra a lényeges vonásait annak, kit mindenek között, kik valaha is voltak, a legfontosabb megismernünk.

¹⁰⁰ I Cor., IV, 4.

¹⁰¹ I Cor., I, 9.

¹⁰² I Cor., X, 16 és köv.; XI, 23 és köv.

¹⁰³ I Cor., I, 30.

¹⁰⁴ I Cor., II, 8.

¹⁰⁵ I Cor., XV, 21 és köv.

¹⁰⁶ I Cor., XV, 27—28.

XI. FEJEZET.

Zavarok a galatiai Egyházakban.

Jakab küldöttei, miután Antiochiából távoztak, a galatiai Egyházak felé irányították lépteiket.¹ A jeruzsálemiek már rég tudtak ez Egyházakról; sőt éppen velők kapcsolatban támadt az első körülmetelési ügy és történt meg az, amit jeruzsálemi zsinatnak neveznek. Jakab alkalmasint figyelmeztette megbízottjait, hogy támadják meg e fontos pontot, Pál hatalmának egyik főerősségét.

Könnyű volt sikert érniök. E galatiaiak könnyen megtántorítható emberek voltak; aki utoljára jött, hogy Jézus nevében szóljon nekik, szinte bizonyosra vehette, hogy neki adnak igazat. A jeruzsálemiek csakhamar számosat meggyőztek közülük, hogy nem jó keresztények. Szüntelen ismételték nekik, hogy körül kell metéltetniök magukat és az egész Törvényt meg kell tartaniok. A fanatikus zsidók gyermekes hiúságával a küldöttek úgy tüntették fel a körülmetélést, mint valami testi előnyt; büszkék voltak reá és nem ismerték el, hogy valaki e kiváltság nélkül is lehet rendes ember. E bizarr eszmék a pogányok kinevetésének és annak a megszokásából

¹ Gal., I, 7, 8; V, 10. E három Vers összevetéséből kiderül, hogy a küldöttek mögött Pál a jeruzsálemi Egyház fejének a működését látja. V. ö. a Gal.,¹¹, 7. *rivs*§ és *riv'sg* & πὸ *Ἰακώβου* (Gal., II, 12), *rivs*g (II Cor., III, 1; X, 12), *TWES v. αὐτῶν* *ὄντων* ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας 'Cseleked. XV, 1).

fakadtak, hogy alsóbbrendű és neveletlen embereknek tartották azokat.² A jeruzsalemiek ezzel egyidejűleg tömegesen szórták a gáncsot és a becsmérést Pál ellen. Megvádolták, hogy adja a független apostolt, holott Jeruzsálemtől kapta a megbízatást, ahol is ismételve látták, hogy úgy állt a Tizenkettő előtt, mint a tanuló a tanítók előtt. Jeruzsálemba menni nem annyit jelentett-e, mint elismerni az apostoli testület felsőbbtségét? Amit Pál tudott, azt az apostoloktól tanulta; elfogadta a szabályokat, melyeket azok megállapítottak. Ez a térítő, ki azt hirdeti, hogy felszabadítja őket a körülmetélés alól, ha a szükség kívánta, nagyon jól tudta azt követelni és megcselekedtetni. Kihasználva ellene, amit engedményképpen tett, esetekre hivatkoztak, melyekben elismerte a zsidó szer-tartások szükséges voltát,³ különösen talán Titus és Timotheus körülmetélésének dolgaira emlékeztettek. Hogy merészel ő, ki nem látta Jézust, Jézus nevében, beszélni? Péter, Jakab az igazi apostolok, ők a kinyilatkoztatás letéteményesei.

A jó galatiiaiak meg voltak bökkenve. Egyesek letettek Pál tanáról, az új doktorokhoz pártoltak és körülmetéltették magukat; mások hívek maradtak első mesterükhöz. A zavar mindenesetre nagy volt; innen is, túlhan is kemény szavakat váltottak egymással.⁴

² Gal., VI, 12 és köv.

³ Gal., V, 11. V. ö. I Cor., IX, 20; II Cor., V, 16.

⁴ Gal., V, 15, 26. Mikor Pál e levelet írta, két ízben járt volt Galatiában (IV, 13). Ez ellene szól, hogy a levél keltét illetőleg a harmadik útra gondoljon az ember. Másrészt a Gal., II, 11 és köv.-ben említett incidens, úgy látszik, nem a második út idejében történt és ha a (levél / ebből az időből származna, ott találnók benne, mint a thessalonikabeliekhez Írott (levelekben, Silas nevét, akit is, a galatiiaiak a második útnak már a kezdetétől fogva ismertek. A Gal., I, 2-beli határozatlan formula jól megfelel Antiochiának. A gyorsaság, mely Pál értesült az incidensről és felel reá, a közlekedés bizonyos könnyűségére vall, már pedig Kis-Ázsia, keleti centrumával Antiochiából (Tarsuson át) könnyebben lehetett közlekedni, mint Ephesusból.

E hírek, eljutván hozzá, Pált felháborodással töltötték el. A féltékenység, mely jellemének alapját tette, érzékenysége, melynek már gyakran próbát kellett állania, a legmagasabb fokig fel volt ingerelve. Már harmadszor történt, hogy a jeruzsalemi farizeus-párt lerombolni igyekezett művét, amelyen fázdozott. Az a gyávasággal rokonféle eljárás, hogy gyenge, engedelmes, védtelen embereket ostromolnak, kik csak mesterükbe vetett bizalmukból élnek, fellázította. Nem bírta tovább. A merész és heves apostol azon nyomban tollba mondta azt a csodálatraméltó levelet, mely, az írás művészetétől eltekintve, a legszebb klasszikus művekkel kiállja az összehasonlítást és amelyben robbanékony természete tűz-betűkkel festette le magát. Az »apostol« címet, melyet eddig csak félénken használt, most mint valami kihívást tűzi fel, hogy feleljen ellenfelei tagadására és megvédje, amit az igazságnak vél.

>Pál apostol (nem az emberek, sem emberi dolgok kegyelméből, hanem Jézus Krisztus kegyelméből és az Atya Istenéből, ki Jézust feltámasztotta a halottak közül) és mind az atyafiak, kik velem vannak, a galatiabeli Egyházaknak.

«Kegyelem és békesség szálljon reálok valamennyietekre az Atya Isten kezéből és a Mi Urunk Jézus Krisztuséból, aki kiszolgáltatta magát a mi bűneinkért, hogy megszabadítson bennünket e jelenvaló gonosz világból, akarata szerint Istennek, a mi atyánknak, kinek legyen dicsőség örökkön örökké. Ámen.

«Csodálkozom, hogy ily gyorsan elhagyátok magatokat térítetni attól, ki titeket Krisztus kegyelmébe hívott és egy más Evangéliumhoz pártoltatok. Nem mintha két Evangélium volna, de vannak bizonyos emberek, kik meg akarnak zavarni benneteket és meg akarják változtatni Krisztus tanítását. Jól figyel-

jelek: Ha valaha valaki, mégha én magam volnék, még ha az ég valamely angyala volna is az, mást akarnia tanítani nektek, mint amit én tanítottam, átok legyen rajta. Amit mondtam, újra megmondom nektek: Ha valaki mást hirdet nektek, mint amit tanultatok, átok legyen rajta! Vájjon az emberek kegyét vagy Istenét törekszem-e elnyerni? Az embereknek iparkodom tetszeni? Ha az embereknek tetszeném, nem volnék má' többé Krisztus szolgája.

«Kijelentem nektek, atyámfiái, az Evangélium, melyet nektek hirdettem, nem emberi származású. Nem emberektől kaptam, nem emberektől tanultam; Jézus Krisztus kinyilatkoztatásából tanultam azt. Szóltak nektek viselkedésemről, mikor még a zsidóságban voltam; tudjátok, mily tűzzel üldöztem és téptem Isten Egyházát és mennyire túltettem buzgóságban a korombelieken és a velem egyfajból származókon, hogy megtartsam nemzeti hagyományainkat. Azonban amikor annak, ki engem kiválasztott már az anyám méhétől fogva és elhívott kegyelme által, tetszett megjelentetni előttem fiát, hogy evangélistája legyek a pogányoknál, rögtön, anélkül, hogy bárki tanácsát kértem volna,⁵ anélkül, hogy Jeruzsálembe mentem volna azokhoz, kik már előttem apostolok voltak, Arabiába mentem, azután visszatértem Damaskusba. Három évvel utóbb, igaz, felmentem Jeruzsálembe, hogy megismerkedjem Kephas-sal és vele maradtam két hétig; senki mással az apostolok közül nem beszéltem, ha nem ha Jakabbal, az Úr testvérével. És amit nektek itt írok, Isten előtt esküszöm, hogy igaz az.

«Mentem aztán Syria és Cilicia tájaira; de az én ábrázatom ismeretlen volt Krisztus az Egyházai előtt, melyek Júdeában vannak. Csak hallották, hogy aki valamikor üldözte őket, most hirdeti a hitet, melyet el akart törölni és dicsőítették Istent énmiattam.

A σαρκῆ καὶ ἀψ,ατι árnyalatra nézve v. ö. Máté, XVI, 17.

»Azután, tizennégy esztendő múlva újra felmenék Jeruzsálembe Barnabással; magammal vittem Titust is. Felmentem pedig isteni kinyilatkoztatás folytán és eléjük adtam az Evangéliumot, melyet hirdetek a pogányoknak. Különösen összejöveleim voltak azokkal, kik tekintélyes személyeknek látszottak, nehogy volt és jelen iparkodásaim kárbavesztett fáradsággá váljanak. Semmi kifogást nem tettek. Még azt se követelték, hogy Titus, ki velem járt és görög volt, körülmetéltesse magát. Hogy mégis beleegyezett, tekintetből tette azokra a betolakodott hamis atyafiakra, kik közénk lopóztak, hogy kémkedjenek a szabadság ellen, melyet a Krisztus Jézus kegyelméből nyertünk és újra szolgaságba hajtsanak bennünket. Pillanatnyilag engedtem nekik; de alá nem vettem magamat, és pedig hogy az Evangélium igazsága megmaradjon közietek. Ami azokat illeti, kik főszemélyeknek látszottak (hogy azelőtt mik voltak, nem törődöm vele; Isten nem ismeri a személyválogatást), mondom, azok, akik valami súllyal bírni látszottak, mi újra se tanítottak. Ellenkezőleg, látván, hogy az eJóbőr Evangéliuma reámbízott, mint ahogy a körülmetélésé Péterre, (mert aki Pétert erőssé tette a körülmetélés apostolságára, engem megerősített a pogányok apostolságára), megismervén, mondom, a kegyelmet, mely nekem engedtetett, Jakab, Kephas és János, kik a gyülekezet oszlopainak látszottak, kezet fogtak velem és Barnabással, jeléül az egybetartozásnak és elismerték, hogy mi úgy leszünk a pogányoknak, mint ők a körülmetélésnek és csak arra kértek bennünket, hogy emlékezzünk meg a szegényekről, amit el nem is mulasztottam.

»Mikor azután Kephas Antiochiába jött, szemtől-szembe ellene állottam, mert megérdemelte a feddést. Mielőtt ugyanis Jakab küldöttei odaérkeztek, együtt evett a pogányokkal; de, amikor azok megjöttek, kezdte kivonni és elkülöníteni magát, félvén a körülmetélés embereitől. A többi zsidó osztozott képmutatásában, annyira, hogy még Barnabás is elcsábította

magát. Én látván, hogy nem járnak az Evangélium igazságának egyenes útjain, mindenek hallatára mondtam Kephasnak: »Ha te, ki zsidó vagy, pogányok módjára cselekszel, miként kényszerítheted a pogányokat, hogy zsidók módjára éljenek? Mi zsidók vagyunk természet szerint, nem tartozunk e bűnös pogányok közé és mégis, tudván, hogy az ember nem a Törvény cselekedetei, hanem a Jézus Krisztusban való hit által igazul meg, hittünk Jézusban, hogy megigazuljunk e hit által. Ha már ezek után felélesztjük a Törvény kötelezettségeit, mire való volt a Krisztus? Lett volna (amitől Isten óvjon!) szolgálja a bűnnek. Levetkezni valamely kötelezettséget, azután újra felöttem, hogy be ne tartsuk: nem annyi-e ez, mint játszani a kötelességgel?« Ami engem illet, én a Törvény iránt való tekintetből haltam meg a Törvénynek, hogy éljek Istennek. Én keresztfeszítetttem Krisztussal; már én nem élek, Krisztus él bennem és az életnek azt a maradékát, melyet testemben hurcolok, a hitben élem Istenben és Krisztusban, ki szeretett engem és kiszolgáltatta magát érettem. Nem akarom semmissé tenni Isten kegyelmét; már pedig ha a megigazulás a Törvény cselekedeteinek betartásából vagyon, Krisztus semmiért halt meg.

»Oh! balgatat Galatabeliek, ki igézett meg titeket annyira, titeket, kiknek szeme elé volt festve a megfeszített Krisztus képe! Csak egyet hadd kérdezzek: Vájjon a Törvény cselekedeteiből vagy abból vettétek-e a Szent Lelket, hogy hallottátok hirdetni a hitet? Hogy lehettek oly balgák, hogy miután a Lélekkal kezdtétek, a testtel végzitek? Haszontalanná (mit mondok? gyászossá!) akarjátok tenni, ami értetek történt? Aki közölte veletek a Szent Lelket, ki csodákat művelt köztelek, vájjon a Törvény cselekedetei vagy a hit által tette? Emlékezzetek, hogy Ábrahámról mondvá vagyon: »Hitt Istenben és ez tulajdoníttatott neki igazságára.«⁶ Tudjátok meg, akik-

⁶ Gen., XV, 6.

nek van hitők, azok Ábrahám fiai... A hit uralma előtt be voltunk zárva a Törvénybe, mint valami tömlőébe, mely őrzött bennünket a jövő kinyilatkoztatásra. A Törvény volt a nevelő, ki Krisztushoz vezetett bennünket, hogy megigazuljunk a hit által; de, hogy eljött a hit, többé már nem vagyunk a nevelő uralmában. Aminthogy mindnyájan Isten fiai vagyatok a Jézus Krisztusban való hit által. Megkereszteltetvén Krisztusban, magatokra öltöttétek Krisztust.⁷ Nincs már többé se zsidó, se görög, nincs se rabszolga, se szabad ember, se férfi, se nő, mert mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban. De ha Krisztusé vagytok, akkor Ábrahám magja és örökösei vagytok, az ígéret szerint. Amíg az örökös gyermek, miben se különbözik a rabszolgától; noha övé az egész örökség, gyámok és vezetők alatt áll egész az időig, melyet az atya megállapított. Hasonlóképpen mi is, ameddig gyermekek voltunk, rabszolgái voltunk a világ dolgainak; de miután bekövetkezett az idők teljessége, Isten elküldte fiát, ki asszonytól, a Törvény alatt született, hogy fiúi kiváltságokat élvezzünk. És ezek elseje az volt, hogy Isten belehelyezte szíveitekbe fiának lelkét a kiáltással, hogy *Abba*, vagyis Atya. Többé hát nem vagytok rabszolgák, hanem fiák, ha pedig fiák vagytok, örökösök is vagytok, Istennek hála.

»Ennek előtte, nem ismervén Istent, olyanoknak szolgáltatok, kik nem istenek. Most azonban, mikor már ismeritek Istent, sőt, mi több, amikor Isten ismer benneteket, hogy térhettek vissza a gyenge és esendő mesékhez, melyeknek újból rabszolgái akartok lenni? Megtartjátok a napokat, a hónapokat, az időket, az éveket. Néha félek, hogy merő kárbaveszett volt az iparkodásom köztetek.

»Kérlek benneteket, atyámfiai, úgy tegyetek, mint én. Én ti közéték tartozom; eddig semmi rosszat nem

⁷ Célzás a tunikára, melyet a megmentés után öltöttek fel.

tettetek nekem. Emlékeztek gyengeségemre, amelyben voltam, mikor először hirdettem nektek az Evangéliumot és hogy testi nyavalyám mily próbára tett benneteket. És ti nem utáltatok meg engem, nem taszítottatok el magatoktól, úgy fogadtatok, mint Isten angyalát, mint a Krisztus Jézus ha lettem volna. Hova tűntek ez érzések? Bizonyoságot tesztek mellettek, hogy ha lehetett volna, a szemeteket kiteptétek volna, hogy nekem adjátok. Ellenség lettem vajjon a ti szemetekben, mert az igazságot mondom nektek? Vannak, kik irigylik tőlem vonzalmatokat, de nem a jóért. El akarnak benneteket szakítani tőlem, hogy őket szeressétek. A szeretet, mely a jóra irányul, szép dolog; de állhatatosnak kell lennie és azt óhajtanám, hogy a tiétek, mellyel irántam viseltetek, ne terjedjen csak arra az időre, amikor közeletekben vagyok. Én szerelmes fiaim, kiket fájdalommal szülok újra, mígnem Krisztus megformálódott bennetek, mennyire szeretnék e pillanatban nálatok lenni és más hangon szólni hozzátok; mert nagy zavarba esem miattatok...

«Krisztus megadta nekünk a szabadságot; álljatok meg hát szilárdan és ne vegyétek fel újra a szolgaság jármát. Én, Pál, mondom nektek: Ha körül - nietéltetitek magatokat, Krisztus semmire se fog használni nektek. Kijelentem mindenkinek, aki körülmetélteti magát, hogy már ezzel az egy cselekedettel az egész Törvény betartására kötelezi magát. Ti mind, kik a Törvényben keresitek a megigazulást, többé már mi közösségben se vagytok Krisztussal és kiestetek a kegyelemből. Mi, kik a Lélekhez járultunk, a hitbe helyeztük a megigazulás reménységét. Mert a körülmetélés vagy az előbőr semmit se fontos a Krisztus Jézusban; ami fontos, az a hit, mely a szeretettől cselekszik.

»Jól futottatok; ki állított meg benneteket? Ki fordított el benneteket az igazságnak való engedelmes-ségtől? E tanács nem attól jött, aki hívott benneteket.

Egy kevés kovász az egész tésztát megkeleszti.⁸ Jó reménységgel vagyok felőlelek az Ūrban; hiszem, hogy újra úgy fogtok érezni, mint mi; de aki megzavar benneteket, bárki légyen is, viselni fogja mindezekért a felelősséget. Kérdem tőletek, atyámfiái, ha hirdetem a körülmétélést,⁹ miért üldöznek engem? A kereszt botránkoztatása el van tehát törölve!... Azt mondom, szeretném, ha nem csak körülmctélve lennének,¹⁰ akik titeket háborgatnak!

»A szabadságra hivatatok, atyámfiái. De a szabadság ne fajuljon a test szabadosságává; egymás szolgálai legyetek szeretetből. Mert az egész Törvény benne van egy szóban: «Szeresd felebarátodat, mint önmagadat...» Haladjatok lélekben és álljatok ellent a test vágyainak. Mert a test törekedik a lélek ellen, a lélek meg a test ellen; de ha a lélek vezet benneteket, többé nem vagytok a Törvény alatt. A test művei a paráznság, a tisztátalanság, a bujálkodás, a bálványimádás, a büvösködés, a gyűlölség, a vitatkozás, az irigység, a harag, a veszekedés, a széthúzás, az eretnkségek, a féltékenykedés, a részegesség, a kicsapongás és egyéb ilyen dolgok... A lélek gyümölcse viszont a szeretet, az öröm, a békesség, a türelem, a tisztesség, a jóság, a hit, a szelídség, a mértékletesség. Az ily dolgok ellen nincs Törvény. Azok, kik a Krisztus Jézuséi, testüket keresztre feszítették annak szenvedélyeivel és vágyaival egyetemben...«

Pál ez egész levelet egyhuzamban mondta tollba, mintegy belső tűzben égve. Szokása szerint befejezésül sajátkezüleg írta:

Vegyétek szemügyre e betűket,saját kezemtől ualók.

⁸ Kedvelt közmondása Szent Pálnak: I Cor., V, 6. ¹

⁹ Úgy látszik, Pál némely ellenfele, inkább a támadásra, mint a következetességre ügyelve, olyasformát mondott, hogy: „Elvégre a pogányoknak ez az állítólagos apostola, maga is hirdeti néha a körülmétélést**.

¹⁰ Tréfás megjegyzés. L. Phil., III, 2 és köv.

¹¹ Gal., VI, Πηλί^οϊζ γ^ςάμμασι,v nem jelenti szükségképpen a nagybetűket.

Azt lehetne várni, hogy a szokásos üdvözlésekkel végzi; de nagyon is fel volt indulva; főgondolata egészen eltöltötte. Noha a tárgy már ki volt merítve, néhány élénk vonással még visszatér reá:

Emberek, kik a testtel akarnak tetszeni,¹² körülmetélésre bíztnak benneteket, abból az egy célból, hogy ne üldöztessetek Krisztus keresztyének nevében. Ezek a körülmetéltek tudniillik nem tartják be a Törvényt; de titeket szeretnének körülmetélni, hogy dicsősködjének a ti testetekben.¹⁶ Ami engem illet, Isten őrizzen, hogy dicsekedjem, ha csak nem a Mi Urunk Jézus Krisztus keresztyében, melylyel a világ megfeszítettett az én számomra, mint ahogy én megfeszítettem a világ számára; mert a Krisztus Jézusban a körülmetélés semmi, az előbőr semmi; ami minden, az az ujonná teremtetésM Békesség és irgalmasság mindazoknak, kik betartják a szabályt és Isten Izraeljének.[^] De immár senki se izgágáskodjon, mert én testemben hordom Jézus bélyegeit.¹⁶ A Mi Urunk Jézus Krisztus kegyelme legyen telketekkel, atyámjiai. Ámen.

Pál azon melegében útnak indította a levelet. Ha várt volna vele egy kicsit, amíg fontolóra veszi, kérdéses, hogy elküldi-e? Nem tudjuk, kire bízta; alkalmasint valamelyik tanítványa vitte, akit körültra küldött Galatiába. A levél ugyanis nem egy bizonyos Egyháznak szól.¹⁷ Derbé, Lystra, Iconium, Pisidiai Antiochia kis Egyházai közül egyik se volt eléggé tekintélyes, hogy metropolisa legyen a többinek; másrészt

¹² Vagyis: a zsidók szemében oly testi előnnyel emelni magukat, melyet azok nagyon becsültek.

¹³ Vagyis: kérkedni akarnak a zsidók előtt az új körülmetéléssel, mint akiket ők térítettek meg.

¹⁴ Észrevétlenül ismétli magát. V. ö. V, 6; v. ö. továbbá I Cor., VII, 19.

¹⁵ Az igaz keresztyének, szemben a „testi Izrael“-lel, azokkal a zsidókkal, kik a körülmetéléssel hivalkodnak.

¹⁶ Az ostorcsapások és botütések nyomait, melyek hasonlatossá teszik a megfeszített Jézushoz.

¹⁷ Gal., I, 2. ”

viszont az apostol arra se ad utasítást a címzetteknek, hogy köröztessék levelét.¹⁸ Azt se tudjuk, hogy a levél mily hatást tett a galataiakra. Kétségtelenül megerősítette Pál pártját;¹⁹ mindazonáltal valószínű, hogy nem szüntette meg egészen az ellenkező pártot. Ettől fogva majdnem az összes Egyházak két táborra oszolnak. Egész Jeruzsálem pusztulásáig (70) a judeai Egyház fentartja igényeit. Csak az első század vége felé következik el igazi kibékülés, kissé rovására Pál dicsőségének, mely közel száz éven át árnyékba szorul, de teljes diadalával alapvető eszméinek. A zsidó-keresztények ez időtől fogva csak vén makacs-kodók szektájává válnak, mely lassan és észrevétlen enyészik, de véglegesen csak az V. század körül^{2a} szűnik meg, Syria eldugott zugolyaiban. Pál viszont majdnem megtagadtatásra jut. Apostoli címét, melyet ellenesei tagadtak,²¹ barátai csak gyengén védelmézik.²² Az Egyházak, melyekről legjobban ismeretes, hogy neki köszönhetik alapításukat, úgy szeretnék feltüntetni, hogy ő és Péter az alapítójuk. A corinthusi Egyház például a legkiáltóbb erőszakosságot fogja elkövetni a történelmen, hogy azt mondhassa, keletkezése ugyanúgy Péternek a műve, mint Pálé.²³ A pogányok megtérését a Tizenkettő együttes munkájának fogják tulajdonítani;²⁴ Papias, Poly crates, Justinus, Hegesippos mintha csak szántsándékkal ki akarnák törölni Pál szerepét és szinte nem is tudnának a létezéséről. Csak amikor az új szent írások canonjának eszméje kerül sorra, Pál csak akkor nyeri

¹⁸ V. ö. Col., IV, 16.

¹⁹ I Cor., XVI, 1.

²⁰ Szent Jeromos, levél Szent Ágostonhoz (Col. 623, Martianay).

²¹ Apoc., XXI, 14. (

²² A *Cselekedetek* hangja erről tanúskodik. L. *Az apostolok, heuez.*, IV—V 1.

²³ Corinth. Dionys., idézi Euseb., *Hist. eccl.*, II, 25.

²⁴ Justin., *Apoc.* I, 39, 45; *Dial. cum Ttyph.*, 42, 53. Pseudo-clem. homel., III, 59; Clemens levele Jakabhoz, a homejiák élén, 1 §. V. ö. *Cseleked.*, X.

vissza jelentőségét. Levelei mintegy kikelnek az Egyházak irattárából, hogy alapjául szolgáljanak a keresztény teológiának, melyet századról századra meg fognak újítani.

A távolságból, honnan mi nézzük, Pál győzelme teljesnek tűnik fel. Pál elmondja és talán túlozza is az igazságtalanságokat, melyeket vele szemben elkövettek; de ki mondja el Pál igazságtalanságait? Az alacsony gondolkodás, melyet ellenfeleinek tulajdonít, hogy nyomon követik, mert el akarják ragadni tőle tanítványai szeretetét és aztán diadalként kérkedjenek ez egyszerű emberek körülmetéltetésével:²⁵ vajjon nem másítás ez? A jeruzsalemi Egyházhoz való viszonyának előadása, mely annyira más, mint amely a *Cselekedetek-ben* olvasható, nincs kissé hozzányesve a pillanat szükségleteihez?²⁶ A jogcímlámasztás, hogy isteni kegyből mindjárt megtérése napjától fogva apostol volt,²⁷ történelmileg nem pontatlan-e, amennyiben apostolságáról való meggyőződése lassanként alakult ki benne és teljessé csak első nagy térítőútja után vált? Vajjon Péter csakugyan annyira reászorgált a feddésre, mint ahogy Pál mondja? Nem volt-e, ellenkezően, a galileai apostol viselkedése olyan, ahogy egy békeszerető ember viselkedik, ki a testvériséget többre tartja az elveknél, kedvére akar tenni mindenkinek, kerülni akarja az összeütközéseket és akit mindenki gáncsol, éppen mert egyedül neki van igaza? Nincs módunkban felelni e kérdésekre. Pál igen önszemélyes ember volt; szabad hinnünk, hogy nem egyszer egyéni kinyilatkoztatásnak tulajdonította, amit az öregektől hallott.²⁸ A Galatiabeliekhez írott levél oly rendkívüli írás, az apostol oly naivan és oly őszintén festi le magát benne, hogy kiáltó igazság-

²⁵ Gal., IV, 17; VI, 13.

²⁶ Justinus bizonyára nem tud a Gal., II, 7—10 megállapodásról, mert a pogányok megtérését olybá tekinti, hogy az ai Tizenkettő műve (*Apoc.*, I, 39).

²⁷ Gal., I, 15 és köv.

²⁸ Frappáns példa erre I Cor., XI, 23.

talanság lenne ellene fordítani egy okmányt, mely annyira becsületére válik tehetségének és ékesszólásának. A szoros orthodoxiával törödni nem a mi dolgunk; mások feladata megmagyarázni, miként lehet valaki szent, noha alaposan elbánik az öreg Kephast-sal. Az ember nem szállítja Szent Pált a nagy emberek általános szintje alá, ha reámutat, hogy néha elragadtatta magát, szenvedélyes volt és azon igyekezett, hogy védje magát és följe kerüljön ellenségeinek. Mint mindenben igazi Őse a protestantismusnak, Pál magában hordja a protestáns fogyatkozásait is. Sok idő és sok tapasztalat kell, amíg az ember eljut a belátáshoz, hogy semmiféle dogma se éri meg a szeretet visszautasítását és megbántását. Pál nem Jézus. Be messze vagyunk tőled, drága mester! Hol van szelídséged, költészeted? Te, kit egy virág elbájolt és elragadtatásba ejtett, csakugyan tanítványaidnak ismered fel ezeket a vitakozókat, ezeket az előjogaikat hangoztató embereket, kik azt akarják, hogy minden csak hozzájuk igazodjon? Ők emberek, te isten voltál. Hol lennénk, ha csak annak a nyers leveleiből ismer-nénk téged, ki apostolodnak nevezi magát? Szeren-csére, Galilea illata még él néhány hu emlékezetben. A hegyi beszéd talán már le van írva valamely rejtett lapra. Az ismeretlen tanítvány, ki e kincset viszi, igazán a jövőt hordja magával.

XII. FEJEZET.

Pál harmadik útja. — Az ephesusi Egyház alapítása.

Ha kevésbé lett volna nagy, ha kevésbé lett volna megszállva a szent démontól, mely belsejét eltöltötte, Pál felörlődött volna e meddő pörlekedésekben. Hogy a kis telkeknek felelhessen, kénytelen lett volna magát is kicsivé tenni; e nyomorúságos viták felemésztették volna. Felsőbbrendű lángelme lévén, Pál megvetette azokat. Ment egyenesen a maga útján és az időre bízta, hogy döntsön közte és ellenjségei között. A nagy dolgokért élő ember első szabálya, hogy ne engedje a középszerűektől letéritetni magát az útvjáról. Ahelyett, hogy Jakab megbizottaival vitázzon, jól tette-e vagy rosszul, hogy a pogány oknak hirdette az igét és megtérítette őket, Pál csak arra gondolt, hogy újra megkezdje a munkát, habár új anathémákat idéz is magára vele. Miután néhány hónapot Antiochiában töltött,¹ harmadszor is térítőútra indult. Nagyon óhajtotta meglátogatni kedves galatai Egyházait. Néha nagy zavart érzett ez Egyházak miatt; sajnálta, hogy szigorú szózáttal megszeméltette őket; más hangon akart hozzájuk szólni, szelíd beszéddel helyreépítenie levelének érdekességét.² Mindezekfelett Ephesusban akart időzni, melyet első alka-

¹ *Cseleked.*, XVII, 23.

² *Gal.*, IV, 20.

lommal csak érintett, hogy ott is oly központot létesítsen az igehirdetésre, mint Thessalonikában és Corinthusban. E harmadik út területe ilyenformán körülbelül ugyanaz volt, mint a másodiké. Kis-Ázsia, Macedonia és Görögország, ezek voltak azok a provinciák, melyeket Pál mintegy magának osztott oda.

Antiochiából alkalmasint Titus kíséretében indult el.³ Először ugyanazt az útvonalat követte, mint második utazásában és harmadszor⁴ is meglátogatta Kis-Ázsia⁵ közepének Egyházait, Derbét, Lystrát, Iconiumot, Pisidiai Antiochiát. Hamarosan visszaszerezte befolyását és kitörölte ami még maradhatott azokból a kedvezőtlen benyomásokból, melyeket ellenségei vele szemben támasztani igyekeztek. Derbében új tanítványt csatolt magához, bizonyos Caiust, ki aztán kíséretébe szegődött.⁶ A jó galatiaiak engedelmesek voltak, de gyengék. Pál, ki meg volt szokva, hogy határozott hangon beszéljen, oly nyersen szólt hozzájuk, hogy néha maga is félt, nem fogják-e ridegségnek venni?⁷ Aggályai voltak; tartott tőle, úgy beszélt gyermekeivel, hogy talán nem tükröztette eléggé, mily élénk vonzalom élt irántuk szívében.

Minthogy az okok, melyek második utazásán megakadályozták a proconsularis Ázsia evangelizálásában, többé már nem szerepeltek, Pál, miután galatai körútját befejezte, Ephesusba indult. Nyár közepe felé volt.⁸ Pisidiai Antiochiából az Ephesusba vezető legtermészetesebb út Apamea Kibotos-ba⁹ és innen, a Lycus medencéjében, az egymásután szomszédosan következő Colosse, Laodicea és Hierapolis városokba

³ L. fentebb 190 l., 37 jegyzet.

⁴ Sőt bizonyos értelemben negyedszer, mert első térítő-út jában Pál visszafelé is sorbavette mindazokat a városokat, melyeket evangélizált volt.

⁵ *Cseleked.*, XVIII, 23.

⁶ *Cseleked.*, XX, 4.

⁷ Gál., IV, 16, 20.

⁸ Erről tanúskodik *Cseleked.*, XX, 31 összevetve I Cor., XVI, 8.

⁹ *Φϋγίαι*. *Cseleked.*, XVIII, 23. V. ö. Slrabo, XIV, II, 29.

vihette. E három város néhány év múlva tevékeny központja lesz a keresztény munkának és Pál állandó összeköttetésben áll majd velők. A jelen pillanatban azonban nem állt meg bennök és nem kötött ismeretséget senkivel.¹⁰ Miután Cadmus tömbjét megkerülte, kijutott a Meander völgyébe, Carura, az ázsiai utak nagy csomópontja¹¹ táján. Innen szép és könnyen járható út három nap alatt, Nysa, Tralles és Magnesia¹² útbajtésével felkalauzolta a Meander és a Cayster vizeit elválasztó hegylánc gerincére. Egy mély bevágás, melynek az ősi út és a zuhatag osztoznak a szűk nyílásán, levezette a homeridáktól megénekel¹³ »Ázsia mezejé«-re, vagyis arra a síkságra, melyen a Cayster, mielőtt a tengerbe ömlene, lagúnát alkot. Szép görögös táj ez, tiszta láthatárral, melyet néha öt-hat sorba egymás fölé emelkedő hegyvonul vagy csúcs szeg be. A hattyúk és a szép madarak, melyek mindmáig ott összesereglenek, elbáj olására voltak az egész ókornak.¹⁴ Itt, részben a mocsaras, részben a Corassus hegy lejtőire kapaszkodva, de a Prion hegyre és külvárosaival egy másik izolált halomra¹⁵ is reáterjedve emelkedett a roppant város, mely arra volt rendeltetve, hogy Jeruzsálem és Antiochia után harmadik fővárosa legyen a kereszténységnek.

Már többször volt alkalmunk megjegyezni, hogy a

¹⁰ Col., II, 1.

¹¹ Strabo, XII, VIII, 16, 17; XIV, JI, 29.

¹² *Ta avwtepiκῶ μέρη Cseleked.*, XIX, 1.

¹³ *Bias*, II, 461.

¹⁴ Hom., *Ilias*, II, 459 és köv.; Virg., *Aen.*, VI, 699 és köv.; Ovidius, *Met.*, V, 386 és köv.

¹⁵ Az *Aia-Solouk-ra*. L. Falkénét, *Ephesus* (London, 1862) 119 és köv., 149 és köv. 1. és a tervrajzok; 1. továbbá a *Hydrographic Office térképét* is (1836); Laborde, *Voy. de l'Asie Min.* XLIV, XLV ábra és Svoboda, *Remains of the seven churches of Asia* (fényképek), 11—26 sz. (London, 1807). Egy görög synaxar szerint, melyet Arundell idéz (*Discoveries*, II, 253) a halomnak *Helibaton* volt a neve. Nem tudván azonban megvizsgálni e szöveget, attól tartok, hogy *ἡλιβατον* egyszerűen csak jelzője volt a halomnak: v. ö. Pococke, *De aedif.*, V, 1.

kereszténység leginkább azokban a, ha szabad így mondani, banális városokban talált létjogot, melyeket a római uralom megszorított, azokban a nemzeti hovatarozáson kívül álló, hazaszeretettől idegen városokban, melyekben mindenféle faj, mindenféle vallás együvé keveredett. Alexandria, Antiochia és Corinthus mellett Ephesus typusa volt az eféle városnak. Úgy kell elképzelnünk, hogy a mai levantei városokra gondolunk. Ami az utasnak, ha bejárja a szennyes bazárokat ez útvesztőit, a keskeny és piszkos udvarokat, az ideiglenes és a tartóssággal nem törődő alkotmányokat, feltűnik, az az emelkedettségek, a politikai, de még a municipiális szellemnek is, teljes hiánya. Ez emberbolyokban kar karban járnak a nemtelen és a jó ösztönök, a semmittevés és a serénység, az arcátlanság és a szeretetreméltóság: minden együtt van, kivéve azt, ami a helyi régi arisztokrácia lényege, már mint a közösen ápoltság dicsőséges emlékei. Emellett sok mende-monda, fecsegés, könnyenvevés, mert hogy jóformán mindenki ismeri egymást és az emberek folyton egymás dolgaival foglalkoznak; valami csélcapság, tüzesség, mozgalmasság; léha emberek üres kíváncsisága, mely mohón kap a legkisebb újdonságon is; nagy készség követni a divatot, de sohasem tudni annak irányt szabni. A kereszténység gyümölcse volt annak az erjedéskéfének, mely megszokott indulni az ilyen környezetben, hol az ember, mentes lévén a születési és faji előítéletektől, sokkal könnyebben helyezkedik arra a philosophiai álláspontra, melyet cosmopolitának és humanitáriusnak neveznek, semmint amennyire a paraszt, a polgár, a város vagy feudális nemes képes rá. Miként a korunkbeli socialismus, miként minden új eszme, a kereszténység abban csírázott, amit a nagy városok corruptiójának neveznek. Aminthogy a corruptio gyakran nem is más, mint csak teljesebb és szabadabb élet, az emberiség benső erőinek nagyobb felszerkenése.

Régen, amiként ma is, a zsidók az ily vegyes városokban egész külön helyet foglaltak el. Ez nagyjá-

ban ugyanúgy volt, mint ahogy Smyrnában, Szalonikiben még ma is látható. Ephesusnak különösen nagyon számos tagú zsidósága volt.¹⁶ A pogány lakosság meglehetősen fanatikus volt, amiként ez mindazokban a városokban lenni szokott, melyek búcsújáráhelyek és híres kultuszok központjai. Az ephesusi Artemis tisztelete, mely az egész világon el volt terjedve, több jelentékeny iparágat foglalkoztatott. Mindazonáltal a városnak, mint Ázsia székhelyének, fontossága, az üzleti mozgalom, a mindenfajta emberek odaözönlése végeredményben Ephesus-t igen kedvező helyé tették a keresztény eszmék terjesztésére. Ez eszmék sehol se leltek jobb fogadtatást, mint a népes, kereskedő, idegenekkel telt, a syriaiaktól, zsidóktól és egy bizonyos, az ókortól fogva a Földközi-tenger összes kikötőhelyein¹⁷ domináló, ismeretlen eredetű néptől elárasztott városokban.

Ephesus már századok óta nem volt tisztára hellén város. Államikor Ephesus, legalább a művészetek tekintetében, az első helyen ragyogott a görög városok között; azonban ismételen elhagyta magát csábítani Ázsia erkölcsaitől. A görögök körében e városnak mindig rossz híre volt.¹⁸ A görögök szerint a corruptio, a fényűzés benyomulása Ionia elnöiesedett erkölcsének volt a kifolyása, már pedig Ephesus az ő szemükben központja és összefoglalása volt Ioniának.¹⁹ A lydek és a perzsák uralma kiölte ott az prót és a hazafiságot; Sardes mellett Ephesus volt az ázsiai befolyásnak Európa felé a legelőretoltabb állomása.²⁰ A túlmagasló jelentőség, melyre Ephesusban Artemis kultusza emelkedett, kioltotta a tudományos szellemet és kedvezett az összes babonások földaga-

¹ 6Jos., *Ant.*, XIV, X, 11, 12, 13, 16, 19, 25; XVI, VI, 4, 7; Philo, *Leg.*, 40 §.

¹⁷ L. korunkban Marseille, Livorno, Trieszt példáját.

¹⁶ Strabo, XIV, I, 25; Diog. Laert., IX, I, 1.

¹⁹ Athén., XII, 28, 29.

²⁰ Herod., V, LIV, 1 és 2; Plut., *Lysander*, 3.

dásának. Majdnem theokratikus város volt;²¹ az ünnepek számosak és pompázók voltak;²² a templom menedékhely-joga benépesítette a várost gonosztevőkkel.²³ Gyalázatos papi intézmények álltak fenn, melyeknek napról-napra értelmetlenebbeknek kellett feltűnniük.²⁴ Heracleitos, Parrhasius, talán Apellesnek is, e fényes hazája már csak porticusok, stadionok, gymnasiumok, színházak városa volt, a festészet és szobrászat még benne megőrzött remekművei mellett is a banális csillogás városa.

Jóllehet Attales Philadelphos mérnökeinek ügyetlensége elrontotta a kikötőt, a város rohamosan növekedett és a Tauruson inneni régió fő *emporiuma* vált belőle.²⁵ Kikötőhelye volt mindazoknak, kik Itáliából vagy Görögországból érkeztek, valami megszálló- vagy kipihenő-féle Ázsia küszöbén.²⁰ Mindenféle származású lakosok zsúfolódtak össze benne és közös városukká tették, melyben a szocialista eszmék pótolták, amit a haza eszméje veszített. A környék rendkívül gazdag volt; a kereskedelem óriási; de a szellem sehol se volt alant jár óbb. A feliratok a legszegényletesebb szolgálattelküsről,²⁷ a rómaiakkal szemben való legkészségebbi meghunyászkodásról tanúskodnak.²⁸

²¹ A papoknak királyi címük volt (Paul., VIII, XIII, 1). A főpap neve néha ott olvasható a pénzekén. Vaillant, *Numism. gr. imp. rom.*, 310, 313 l.; Eckhel, *D. η. v.*, II, 518—519. V. ö. *Corpus inser. gr.*, 2954, 2987, 2987 b, 3002, 3003; Tac., *Ann.*, III, 62.

²² *Panionia* és *Oecumenica*, *Artemisia*, *Ephesia*, *Bacchanalia*, *Balbillia*, *Luccullia*. V. ö. *Corp. inser. gr.*, 2954 sz.

²³ Strabo, XIV, I, 23. »

²⁴ Strabo, XIV, I, 20—23; Tac., *Ann.*, III, 61; Pelus. Isid., *Epist.*, II, 62; Pint., *An seni sit. ger. resp.*, 24; *Corpus inser. gr.*, 2954, 2955, 2963 c, 2983, 2990 sz. ‘

²⁵ Strabo, XII, VIII, 15; XIV, I, 24; Pint., *Lysand.*, 3.

²⁶ "Υποροχειον μινον. Strabo, XIII, VIII, 15. A belső kikötő, hol alkalmasint Aquila és Priscilla, Pál és János partra léplek, ma nádasból ellepett tó.

²⁷ *Corpus inser. gr.*, 2957 és köv. sz.

²⁸ Φιλοσέβαστοί. *Corpus inser. gr.*, 2961 b, 2966. 2972, 2987 b. 2990, 2993, 2999. 3011; ψιλόκαισας. 2975 sz.

Mintha csak a kéjnök és a dorbézolók egyetemes találkahelye lett volna. A város hemzsegett a bűvészekről és jósoktól,²⁹ színészekről és fuvolás-nőktől;³⁰ eunuchoktól,³¹ ékszerészekről,³² amulet- és medaillon-árusoktól,³³ elbeszélőktől. Az »ephesusi elbeszélés« megnevezés ugyanúgy irodalmi műfajt jelentett, mint a »miletosi mese«, lévén, hogy Ephesus azok közé a városok közé tartozott, melyeket leginkább szerettek a szerelmi regények színhelyévé tenni.³⁴ Aminthogy a zsongító éghajlat eltérített a komoly dolgoktól; a tánc és a zene volt a legfőbb időtöltés; a nyilvános élet bacchanáliába fajúit;³⁵ a komoly tanulmányok paragon heverték.³⁶ Apollonius legfurcsább csodái úgy szerepelnek, hogy Ephesus volt a színhelyök.³⁷ A korszaknak, melynél tartunk, leghíresebb ephesusi férfiak³⁸ egy Balbillus nevű astrologus volt, kit Nero és Vespasianus bizalmukkal ajándékoztak meg és aki úgy lát-szik, gazember volt.³⁹ Egy szép ephesusi templom, melynek még láthatók a romjai,⁴⁰ ez időtájtban épült. Talán a szegény Claudiusnak a tiszteletére, kit Nero és Agrippina épp az időben, Gallio elmés mondása szerint, horoggal húztak fel az égbe.

²⁹ Plut., *Alex.*, 3; Eph. Artennid., Onicrocritica; Eph. Maxim., a IV. században. V. ö. *Corp. inser. gr.*, 2953 sz.

³⁰ Philostr., *Apoll.*, IV, 2.

³¹ Herodotos, VIII, CV, 2; Strabo, XIV, I, 23; Philostr., *Apoll.*, IV, 2.

³² Lucian., *Dial. meretr.*, VII, 1.

³³ *Cseleked.*, XIX, 19, 23 és köv.

³⁴ „Az ephesusi matrona“. Eph. Xenophon, *Ephesiaca*; Aphrod. Charit., *Chaereas és Callirrhoe*.

³⁵ Plut., *Antonius*, 24 és köv.; Philostr., *Apoll.*, IV, 2; Pseudo-Heracl., VII levél.

³⁶ Philostr., *Apoll.*, IV, 2.

³⁷ Philostr., *Apoll.*, IV, 10.

³⁸ Mindazonáltal volt néhány ephesusi származású igazi tudós is: Plin., *Hist. nat.*, XXXIII, 9; később ephesusi Rufus, Soranus.

³⁹ Suetonius, *Nero.*, Dio Cassius, LXVI, 9»

⁴⁰ Chandler, *Travels*, I, XXV; Falkener, *Ephesus*, 111 l. L. Guhl, *Ephesiaca*, 178, 181 l.

Mikor Pál odaérkezett, a kereszténység már érintette volt Ephesusi. Láttuk, hogy Aquila és Priscilla, miután Corinthusból eljöttek, Éphesusban telepedtek meg. E jámbor házaspár, melynek a sors különös végzéséből osztályrészül jutott, hogy ott szerepeljen a római, a corinthusi és az ephesusi Egyház keletkezésénél, kis tanítvány-csoportot gyűjtött maga köré. Kétségtelenül közülök való az az Epenetus, kit Szent Pál Ázsia első zsengejének Krisztusban« nevez és akit nagyon szeretett.⁴¹ Egy másik, sokkal jelentékenyebb, megtérés egy alexandriai származású, Apollonius vagy Apollos nevű zsidó volt, ki kevéssel Pál első ottjárta után érkezett Ephesusba.⁴² Az egyiptomi zsidóiskolákban mély járatosságra tett szert az írások görög fordításában, azok leleményes magyarázásában, az emelkedett ékesszólásban. Valami olyan Philo-féle ember volt, áhító az új eszmékre, melyek akkoriban mindenfelé fakadoztak a zsidóságban. Utazásaiban összekötetésbe jutott Keresztelő Szent János tanítványaival, akiktől is megkeresztelésben részesült. Jézusról is hallott és úgy látszik, már akkortól fogva elismerte róla, hogy ő a Krisztus; de fogalmai a kereszténységről hiányosak voltak. Ephesusba érkeztekor elment a zsinagógába, hol élénk és lelkesült beszédével nagy sikert aratott. Aquila és Priscilla hallották és el voltak ragadtatva, hogy ily segítőársuk akad. Félrevonták, kiegészítették a tudományát és bizonyos pontokra nézve szabatosabb fogalmakkal látták el. Mint-hogy ők maguk se voltak nagyon avatott theologusok, úgy látszik, nem is gondoltak reá, hogy Jézus nevében újra megkereszteljék. Apollos kis csoportot gyűj-

⁴¹ Rom., XVI, 5. Amellett a feltevés mellett vagyok, hogy Rom., XVI, 3—20 töredéke egy másik ephesusi levélnek: 1. mert teljesen valószínűtlen, hogy a Rómabeliekhez írott levél megírásának idejében Aquila, Priscilla és Epenetus Rómában voltak; 2. mert felfoghatatlan, hogy Pál miként üdvözölhet annyi ismerőst egy városban, hol sohasem járt; 3. mert a XV—XVI fejezet, ha egyöntetű, négy befejezést tartalmaz és beosztása ellenkezik Pál szokásaival. L. *Bevez.*, XLVII és köv. 1.

⁴² *Cseleked.* XVIII, 24 és köv.

tött maga köré, melyet a maga, Aquilától és Priscillától helyesbített tanára oktatott, de amelyet csak János kerestségében, az egyetlenben, melyet ismert, részesített. Miután egy ideig Ephesusban volt, Achaiába óhajtott menni és az ephesusi atyafiak igen meleg ajánlólevelet adtak neki a corinthusiakhoz.

Ilyenek voltak a viszonyok, mikor Pál Ephesusba érkezett. Aquilánál és Priscillánál lakott, mint ahogy már Corinthusban is tette;⁴³ újra hozzájuk csatlakozott és náluk dolgozott. Ephesus méltán híres volt sátorponyváiról.⁴⁴ Az eféle mesteremberek alkalmassint a szegény külvárosokban laktak, melyek Prion hegyétől *Aia-Solouk* szakadékos dombjáig húzódtak.⁴⁵ Kétségtelenül itt volt a kereszténység első fészke; itt voltak az apostoli bazilikák, az egész kereszténységtől tisztelt sírok.⁴⁶ Az Artemis-templom lerombolása után, mikor Ephesus pogány hírességét hasonló nagy keresztény hírességgel cserélte fel és az új kultusz emlékeiben és legendáiban elsőrangú város jelentőségére emelkedett, a bizánci Egyház⁴⁷ egész teljességében a domb körül csoportosult, mely a kereszténység legbecesebb monumentumainak birtokával dicsekedhetett. Mióta megszűnt, hogy tevékeny civilizáció szabá-

⁴³ I Cor., XVI, 19. Az *apud quos el hospitor* szavak nincsenek meg a görög szövegben; de a vers egészéből a kérdéses tény következik.

⁴⁴ PluL, *Alcib.*, 12; Athén., XII, 47.

⁴⁵ Az előkelő ephesusi villák, úgy látszik, az Ephesusból Magnesiába vezető út mentén álltak, nem pedig ezen a részen (Hyde Clarke úr közlése).

⁴⁶ Eusebius, *H. E.*, III, 39; V, 24; Synaxar., id. h.; Procopius, *De aedif.*, V, 1; Ibn-Batoutah, Defrémy és Sanguinetti kiad., II, 308—309 1.; Arundell, *Discov.*, II, 252 és köv. 1.; Hamilton, *lies.*, H, 23.

⁴⁷ Ephesus modern neve, *Aia-Solouk*, úgy látszik a *Ἄγια Θεολόγον* vagy *Ἄγιος Θεόλογος* névből származott. Igaz, hogy gyak-

ran *Aiaslyk-nak* mondják és írják (Arundell, II, 252), ami kísérletbe visz, hogy a török *lyk* végződést vélje benne az ember. De a helyes írásmód *Solouk* (1. Ibn-Batoutah, II, 308 1.). V. ö. *Dara-Soluk*, Sardes melleit. A kapu, mely a citadella bejárata, a keresztény korszakból származhat. Pogány szoborművekkel ékesítették, melyeknek keresztény jelentést adtak.

lyozza a vizek folyását, a régi hely dögletes mocsárrá változott és a régi város lassanként elnéptelenedett;⁴⁸ gigantikus emlékművei, a hajózható csatornákhöz és a tengerhez való közellétük folytán, mint márványbányák kerültek kihasználásra és ekként a város körülbelül egy mérföldnyivel arrább költözött. Lehet, hogy e helyváltozásnak az volt az első oka, hogy Claudius vagy Nero uralkodása alatt néhány szegény zsidó ott választott lakóhelyet. A legrégibb török hódítás folytatta a bizánci hagyományt; a keresztény városra nagy muzulmán város következett;⁴⁹ mígnem annyi sok emlék felett véglegesen az elomlás, a láz és a feledés vette át az uralmat.⁵⁰

Pál itt nem az új *mysterium* felől tudatlan és megnyerni való zsinagógával állott szemben, amiként első útjában. Egyház állott előtte, amely a legeredetibb módon és önmagától fakadva alakult két jó zsidó kereskedőnek és egy még csak félig keresztény idegen írástudónak a segítségével. Apollós csoportja körülbelül tizenkét emberből állott. Pál kikérdezte őket és reájött, hogy még sok hiánya van hitüknek; különösen a Szent Lélekről nem hallottak még semmit.

⁴⁸ A régi Ephesus romjai között található két templom arról tanúskodik, hogy a IV. és V. században még laktak ott. Mindazonáltal, ha a keresztény Ephesus jelentős építményei a Prion és a Coressus környékén álltak, több nyomuk maradt volna. ,

⁴⁹ *Aia Solouk* szép mecsetje, a tchirkindjai görögök minden hagyománya mellett se azonosítható Szent János bazilikájával (Hyde Clarke úr közlése). A mecsetnek a *mihrab* tekintetében való szabályos alaprajza már magában eléggé bizonyítaná, hogy eredetileg is mecset volt. Egy arabs felirat egyébként megállapítja, hogy 1569-ben fejezték be (Waddington úr közlése). L. Falkner, 153 és köv. 1. Még amellet a feltevés mellett se szól semmi, hogy a mecsetet a bazilika helyén építették. A bazilika dombon állott: Synaxar és Treopius *l. c.* Azt tartom, a bazilika Aia Solouk citadellájának területén volt. Amit Ibn-Batoutah Ephesus Egyházairól mond, nagyon is határozatlan, semhogy valami következtetésnek lehetne az alapja.

⁵⁰ Néhány év óta Aia-Solouk újból némi jelentőségre tett szert, mint ezidőszerinti főhelye a Smyrnából Aidinba vezető vasútnak.

Pál kipótolta ismeretüket, újra megkeresztelte őket Jézus nevében és elvégezte rajtuk a kézreátevést. A lélek nyomban leszállt reájuk; elkezdtek szólam idegen nyelveken és prófétáim, mint az igazi keresztények.⁵¹

Az apostol csakhamar igyekezett kibővíteni a hívők e kis körét. Itt nem kellett attól tartania, hogy azzal a bölcsészi és tudományos szellemmel kerül szembe, amely Athénben rövidesen megakasztotta. Ephesus nem volt nagy intellektuális központ. A babona ott szabadjára uralkodott; mindenki a demonologia és theurgia badar fogalomvilágában élt. Az ephesusi varázs-formuláknak (*Ephesia grammaia*E² nagy volt a hirök; hemzsegték a bűvészkönyvek és az emberek egész serege töltötte idejét ezekkel az ostoba gyerekségekkel.⁵³ Tyanai Apollonius ezidőtájt Ephesusban időzhetett.⁵¹

Pál, szokása szerint, a zsinagógában prédikált.⁵⁵ Három hónapon át minden szombatn hirdette Isten országát. Kevés sikere volt. Se csödülésre, se fenytésre nem került sor ellene; de tanítását sértő és megrvető szavakkal fogadták. Erre elhatározta, hogy otthagyja a zsinagógát és tanítványait arra a helyre gyűjtötte össze, melynek *Σχολή Τυράννου* volt a neve. Talán valami nyilvános hely volt ez, egyike azoknak a scüoZa-knak vagy félköralakú csarnokok-

⁵¹ *Cseleked.*, XIX, 1—5.

⁵² Hesychius, .s. h. v.; Suidas, s. h. v.; Prov. graec e Vatic. Bibi., append., cent. I, 95 (Schott, *Adagio*, Antwerpen 1612); Corpus paroem. gr., I, 244 l.; II, 169 L; Plut., *Quaest. conviv.*, VII, V, 4; Athén., XII, 70; Alex. Kel., *Strom.*, I, 15; V, 8; Pausanias, idézi Eustath., *adödyss.*, XIX, 247; Stephani, *Mél. grécorom. firés du bull, de VAcad. de Saint-Petersb.*, I, 1 és köv. L; Frochner, *Pull, de la Soc. des antiqu. de Norm.*, 7-ik évf., 217 és köv. 1. Az „ephesusi hét alvó“ neveinek egész Keleten talizmánként való használata kétségtelenül az *Ephesia grammata* maradványa.

⁵³ *Cseleked.*, XIX, 13 és köv.

⁵⁴ Philosl. *A poll.*, III, sub. fin.

⁵⁵ *Cseleked.*, XIX, 8 és köv.

⁵⁶ A legjobb kéziratokból hiányzik a ÍVO.

nak, melyek az ókori városokban oly gyakoriak voltak és, mint a xysták, beszélgetés vagy szabadoktatás céljaira szolgáltak.⁵⁷ Az is lehet, hogy, ellenkezőleg, valakinek, például egy Tyrannus nevű⁵⁸ grammatikusnak a magánterméről van szó. Általában a kereszténység kevés hasznát látta a scüo/a-eknek, melyek majdnem mindig thermákhoz és gymnasiumokhoz tartoztak; a keresztény propagandának a zsinagóga után, az otthon, a tűzhely körüli sarok volt a kedvelt helye. Ephesus roppant metropolisában azonban az igehirdetés kiszállhatott a szabad napvilágra.⁵⁵ Pál két éven át szónokolt a *Schola Tyranni-ben*. E hosszú oktatás, melyet nyilvános vagy majdnem nyilvános helyen folytatott, meglehetősen visszhangot keltett. Az apostol ezenkívül gyakran el is látogatott azokhoz, kik megtértek vagy akikre hatott a beszéd.⁶⁰ Szava egyaránt szólt a zsidókhöz és a pogányokhoz.⁶¹ Az egész proconsularis Ázsia hallotta Jézus nevét és Ephesus körül több suffragans Egyház alakult. Sokat beszéltek Pál bizonyos csodatételcíről is. Thaumaturg-híre oda növekedett, hogy mohón kaptak a zsebkendőkön és ingeken, melyek a bőrét érintették, hogy azokat a betegek helyezzék.⁶² Azt vélték, hogy testéből gyógyítókéesség párolog, melyet a ruhanemük átvesznek.

Az ephesusiaknak a varázslat iránt való hajlandósága még megütköztetőbb epizódokat is vonhatott maga után. Pálról azt tartották, hogy nagy hatalma van a démonok felett. Úgy látszik, zsidó exorcisták

⁵⁷ Justinus, *Dial. cum Tryph.*, (v. ö. Eus., *H. E.* IV, 18); Philostr., *Apoll.*, IV, 3; VIII, 26; Falkener, *Eph.*, három gymnasium alaprajza. V. ö. Vitruvius, V, X, 4. L. a gigantikus *scholákat*, melyek Hierapolisban még megvannak.

⁵⁸ E név éppenséggel nem volt ritka. II Maoch., IV, 40; Jós., *Ant.*, XVI, X, 3; *B. J.*, I, XXVI, 3; Eus., *H. E.*, VIII, XXXII, 3; Le Bas, *Inscr.*, III, 1439 sz. Suidas (a *Τύραννο* szó alatt) (említ egy ilven nevű sophistát, le hely és idő megjelölése nélkül).

⁵⁹ *Cseleked.*, XX, 20.

⁶⁰ *Cseleked.*, XX, 20, 31.

⁶¹ *Cseleked.*, XX, 21.

⁶² *Cseleked.*, XIX, 12.

bitorolni próbálták varázsigéit és exorcisáltak »Jézus nevében, kit Pál hirdet«. ⁶³ Azt is emlegették, miként járt pórul néhány ilyen szélhámos, akik egy bizonyos Skevas nevű főpap fiainak vagy tanítványainak mondták magukat. ⁶⁴ Az imént említett formulával egy nagyon gonosz ördögöt akarván kiűzni, az történt, hogy az ördögös durva szidalmakkal fordult ellenök, sőt ez még nem is volt elég neki, hanem reájuk vetette magát, összetépte ruháikat és elverte őket. ⁶⁵ A szellemi süllyedés oly nagy volt, hogy zsidók és pogányok között többen ily alacsony okból hittek Jézusban. Az eféle megtérés különösen olyanoknál fordult elő, kik a varázslással foglalkoztak. ⁶⁶ Látva Pál formuláinak kiváló foganatosságát, a titkos tudományok hivei bizalmasan feltárták neki fogásaikat. ⁶⁷ Sőt többen elhozták hozzá varázskönyveiket és elégették azokat; ⁶⁸ 50.000 drachmára tették az ily módon elégett *Ephesia grammata* értékét. ⁶⁹

Fordítsuk el tekintetünket e szomorú árnyaktól. Minden, ami a tudatlan néptömegek műve, vissza-

⁶³ V. ö. Justinus, *Dial. cum. Tryph.*, 85; Origenes, *Contra Cels.*, I, 25.

⁶⁴ A „hefes“ szám (*Cseleked.*, XIX, 14) kétségtelenül abból származik, hogy ez volt egy-egy demoniakus légió megszokott száma (Máté, XII, 45; Mark, XVI, 9; Lukács, VIII, 2; XI, 26). Az *ἀρχιερευς* határozatlan értelmére nézve v. ö. Schleusner, -s. h. v.; *Corpus inser. gr.*, 6406 és talán 6363 sz.

⁶⁵ V. ö. Josephus, *Ant.*, VIII, II, 5.

⁶⁶ A demonologia epidémiái Keleten nem ritkák. Néhány év előtt a kis Saida városban egyidőben háromszáz olyan személy volt, ki a titkos tudományoknak hódolt.

⁶⁷ Magammal is gyakran így történt Syriában. A kincskeresők, kik kartársuknak tartottak, mihelyt valamely többé-kevésbé gyermekes körülményből kiválóságomra következtek, eljöttek hozzám és közölték velem talizmánjaikat és eljárásaikat.

⁶⁸ A *πράξεις* szó (V, 18) értelmét meghatározza *πραξάντων* (V, 19), ez utóbbi szóét pedig a *περίεργα*. A *περίεργα* szónak, mint a *γοητικά* synonymájának értelmére nézve I. Aristenet., II, XVIII; Irenaeus, *Ado. haer.*, I, XXIII, 4. V. ö. Du Cange, a *oanitas* szó alatt.

⁶⁹ *Cseleked.*, XIX, 13—19.

tetsző foltokat hord magán. A nagy dolgoknak, melyeket a nép teremt, az illúzió, az agyrém a feltétele. Csak a bölcsek műve tiszta; de a bölcsek rendszerint tehetetlenek. A mi physiologiánk és orvostudományunk sokkal különb, mint Szent Pálé; levetkeztünk egy csomó tévedést, melyben ő, sajnos, osztozott és mégis ugyancsak félő, hogy soha az ezredrészét se fogjuk megtenni annak, amit ő tett. Csak majd ha az egész emberiség birtokában lesz a tanultságnak és eléri a pozitív bölcsészet bizonyos fokát: majd csak akkor fogja az emberi dolgokat az értelem igazgatni. Mit se érthetnénk meg a múlt történetéből, ha elhárítanék magunktól, hogy jónak és nagynak tekintsünk oly mozgalmakat, melyek vajmi sok kétes és alantas vonással vegyültek.

XIII. FEJEZET.

A kereszténység terjedése Ázsiában és Phrygiában.

Pál ephesusi időzése alatt roppant buzgalmat fejtett ki.¹ A nehézségek nap-nap után ismétlődtek, az ellenfelek számosak és tüzesek voltak.² Minthogy az ephesusi Egyház nem tisztára Pál alapítása volt, tagjai között zsidó-keresztények is voltak, kik nem egy fontos kérdésben erélyes ellenállást tanúsítottak a pogányok apostolával szemben. Mintegy két nyáj volt, mely anathematizálta egymást és tagadta, hogy a másiknak joga van Jézus nevében beszélni.³ A pogányok viszont rossz szemmel nézték az új hit terjedését és már kezdtek nyugtalanító jelek mutatkozni. Egy ízben Pál oly komoly veszedelemben forgott, hogy a helyzetet, melyben aznap volt, a vadállatok elé vetett emberéhez hasonlította;⁴ az incidens talán a

¹ *Cseleked.*, XX, 20—21.

² I Cor., XVI, 19.

³ Apok., II, 2.

⁴ I Cor., XV, 32 (a *δησμομαχείν* értelmére nézve v. ö. Ignác, *Epist. ad Rom.*, 5; Zsid., X, 33; II Tim., IV, 17); XVI, 4, 7; II Cor., I, 8 és Jöv. A iPseudo-Heracl. (VII levél, 50, 58—60 sor, Bernays), ki ez időtájban írt, az ephesusiakról szintén mint vadállatokról beszél: *ἐξ ἀνθρώπων & ηρία εργονόεσς.*

színházban történt,⁵ ami a hasonlatot teljesen találóvá tenné. Aquila és Priscilla megmentették és pedig életük kockáztatásával.⁶

Az apostol azonban mindent felejtett, mert Isten igéje termékenyen gyümölcsözött. Kis-Ázsia egész nyugati részén, különösen a Meander és a Hermus medencéjében sűrűn keletkeztek ez időben az Egyházak és kétségtelen, hogy ez többé-kevésbé közvetlenül Pálnak volt a műve. Smyrna, Pergamon, Thyatires, Sardes, Philadelphia⁷ és alkalmasint Tralles is⁸ ekként fogadták magukba a hit csiráit.⁹ E városokban már jelentékeny zsidó települések voltak.¹⁰ Az erkölcsök szelíd-sége és a vidéki élet hosszú unalma, szép és gazdag vidéken, melyből századok óta kihalt minden politikai élet és amely egész a hízelkedésig le volt csendesülve,¹¹ sok lelket fogékonnyá tett a tiszta élet örömei iránt. A joni erkölcsök elpuhultsága, mely annyira hátrányos volt a nemzeti függetlenségre, kedvezett az erkölcsi és társadalmi kérdések taglalásának. E jólelkű, a katonai szellemnek híján levő nőies emberek, ha szabad így mondanom, természetből keresztények voltak. A családi élet náluk, úgy látszik, nagyon élénk volt; a szokás, hogy szabad levegőn, az asszonyok a ház ajtajában, éltek, elbájoló éghajlat alatt,

⁵ Mint a *Cseleked.*, XIX, 23 és köv.-beli incidens. Mindazonáltal azt az incidenst, melyről I Cor., XV, 32 és XVI, 9 szól, nem Jehet azonosítani a *Cseleked.*, XIX, 23 és köv.-ben említett eseménnyel, mely Szent Pál ephesusi időzésének végső napjaiban történt és amelyben Szent Pálnak nem történt baja.

⁶ Rom. XVI, 4.

⁷ I Cor., XVI, 19; *Cseleked.*, XIX, 26; Apok., I, 4, 11.

⁸ Szent Ignác állítólagos levele a trallesiekhez.

⁸ Mindezek, Sardes kivételével, még ma is többé-kevésbé tekintélyes városok.

¹⁰ Cic., *Pro Flacco*, 28; Jos., *Ant.*, XII, III, 4; XIV, X, 11, 14, 20 és köv.; XVI, VI, 2, 4, 6; *Cseleked.*, II, 9.

¹¹ L. az alacsonytságban való nemtelen versengést, melyet Tacitus említ, *Ann.*, IV, 55—56. Figyelembe veendő az ily címek: *&εοί σύγκλητοί*, *ISQCC σύγκλητοί*, melyekkel ott a római senalust illették. Waddington, *Voyage numismatique*, 8, 23 stb. 1.; ugyanő, *Le Bas feliratainak magyarázata*, III, 142 1.; *Nuismatic chronicle*, új soroz., VI, 119 1.

nagy társulékonytságot fejlesztett ki náluk.¹² Ázsia, a maga aszarc/i-jaival, a játékok és színelőadások előjáróival,¹³ mintha valami mulató társaság lett volna, olyan egyesülés, melynek szórakozások és ünnepélyek rendezése a célja.^{1*} A keresztény lakosság még ma is kedves és jókedvű; az asszonyok arcszín világos, nézésük szelíd és álmodozó, szép szőke hajúak, tartózkodó és szerény viselkedésűek, de amellet érzékük van a maguk szépsége iránt.

Ázsia ekként mintegy második tartománya lett Isten országának. Az ottani városok, az emlékművektől eltekintve, talán nem voltak lényegesen mások, mint amilyenek a mostaniak; faházak rendetlen halmaza, lejtős tetővel fedett rácsos erkélyek; legtöbbnyire lépcsőzetesen emelkedő és szép fákkal tarkított városrészek. A nyilvános épületek, melyeket meleg éghajlat alatt az élvezetnek és pihenésnek szentelt élet megkíván, meglepő nagyszabásúak voltak. Nem, miként Syriában, a szokásokkal kevésbé egyező mesterkélt alkotások voltak ezek, oszlopcsarnokos városok beduinok használatára.¹⁵ A kielégített és önmaga felől

¹² Vasárnapi benyomás Smyrna görög városrészében. (Megjegyzendő, hogy a városoknak, még ha hézagok voltak is a létezésükben, megvan mintegy a saját lelkük, az a szellem, melynél fogva mindig többé-kevésbé hasonlók maradnak önmagukhoz és olyanokká támadnak fel, amilyenek voltak.)

¹³ Az asiarchok szerepére nézve 1. Le Bas és Waddington, *Inscr.*, III, 5, 158 a, 649, 885 sz.; Churchill Babington, *Numism. chron.*, új soroz., VI, 93 és köv. 1.; Strabo, XIV, I, 42; Aelius Aristides, *Sacr.*, IV, 531; *Cseleked.*, XIX, 31; Szent Polycarp vértanúsága, 12; *Corp. inscr. gr.*, 2912, 3148, 3190, 3191, 3213, 3324, 3421, 3426, 3495, 3504, 3665, 3677 sz.; Vaillant, *Num. gr. imp. rom.*, 312—313 1. Mionnat, II, 549, 617; III, 61, 250; IV, 55, 128, 140, 328, 347, 362; told., V, 276, 505. Még bithynarchok, pontarchok, galalarchok stb. is voltak. V. ö. Le Bas, III, 1178, 1221, 1224 sz.; Perrón, *Expl. de la Gál.*, 199 és köv. 1.

¹⁴ A *WLVÖV Aoiás* játékokat, színelőadásokat, panegyriseket jelentett, melyeknek egymásután a provincia különböző nagy városai voltak a színhelyei.

¹⁵ Hierapolisban például igazi elegantia érezhető, — olyan város, mely magától épült, nem pedig parancsra. Mi sincs benne abból a közigazgatási banalitásból, mely a római városokon nagyon is gyakran észlelhető.

nyugodt civilizáció átkaroló bősége sehol sem tárul fel impozánsabb formákban, mint e «nagyszerű ázsiai városok»¹⁶ romjaiban. E szép tartományok, amikor csak nem tipor rajtuk a fanatizmus, a háború, vagy a barbárság, a gazdagság révén mindig úrnői lesznek a világnak; birtokukban vannak hozzá majdnem az összes források és náluk nemesebb népek kénytelenek odahordani pénzüket.¹⁷ Jonia az első században igen népes volt, tele városokkal és falvakkal.¹⁸ A polgárháborúk csapásait már feledték. Nagy munkás-társulatok (*ἐργαβίαι*, *βυεργαβίαι*, *βυμβιοώβει*, *ς*), hasonlók azokhoz, amelyek a középkorban Flandriában és Itáliában voltak, tisztviselőket neveznek ki, mellékműveket emelnek, szobrokat állítanak, közhasznú műveket létesítenek, jótékonyági intézményeket alapítanak, mindenféle jelét adják a virulásnak, a jólétnek, az erkölcsi tevékenységnek.¹⁹ Az iparos városok mellett, aminők Thyatires, Philadelphia, Hierapolis voltak, melyek főleg szövással, szövetek festésével, gyapjú és bőr feldolgozásával, Ázsia e főiparágaival foglalkoztak, gazdag földművelés fejlődött ki. A Hermus és Meander partjának különböző termékei, Tmolus és Messogis dús ércbányái, a régi assyr Lydia kincseinek e forrásai, főként Trallesben gazdag polgárság alakulásához vezettek, mely ázsiai királyokkal házasodott, sőt amelynek tagjai néha királyokká emelkedtek.²⁰ E felkapaszkodottak még jobb értelemben is magasra hág-

¹⁶ Ovidius, *Pont.*, II, X, 21. Főként a még igen jó állapotban maradt Aphrodisias és Hierapolis, továbbá a trallesi, laodiceai Áomok nyomán kell magunknak képet alkotnunk róluk.

¹⁷ Ezt megmutatta a gyapot-válság és száz év múlva majd még érezhetőbb lesz a dolog.

¹⁸ Jos., *B. J.*, II, XVI, 4.

¹⁹ *Corpus inser. gr.*, 3154, 3192, 3304, 3408, 3422, 3480, 3485, 3495, 3496, 3497, 3498, 3499, 3504, 3639 (1. *Add.*), 3858 k, 3924, 3938, 4340, 4340.7. 4346 (1. *Add.*) sz.; Le Bas, *Inscr.*, HI, 656, 755, 1571, 1687; Wagener, *Revue de l'instr. pub.*, en *Belgique*, 1868, 1 és köv.

²⁰ Strabo, XII, III, 29; VIII, 16; XIV, I, 42. V. ö. Waddington, *Mem. de numism.*, 2 soroz., 124 és köv. 1.

lak irodalmi ízlésük és bőkezűségük révén.²¹ Bizonyos, hogy alkotásaikban hiába keresnők mind a választékosságot, mind a hellén tökélyt.²² E túldíszített emlékműveken megérzi az ember, hogy amikor keletkeztek, minden nemesség már a múlté volt. A municipalis szellem azonban még mindig igen elevenen élt. A polgár, ki királlyá lett, vagy elnyerte a Caesar kegyét, törte magát városának tisztségeiért és annak szépítésére költötte vagyonát.²³ Szent Pál idejében ez építési mozgalom teljes lendületben volt,²¹ részben a földrengések miatt, melyek — különösen Tiberius uralkodása alatt — elpusztították az országot²⁵ és sok helyreépítést tettek szükségessé.

Déli Phrygia egy gazdag sarkában,²⁶ főként a Meander mellékfolyójának, a Lycusnak kis völgyében²⁷ egy csomó igen tevékeny keresztény központ alakult.²⁸ Három egymáshoz igen közeli szomszédos város, Colosse vagy Colasse,²⁹ a Lycus menti Laodicea

²¹ Strabo, id. helyek.

²² V. ö. például Aphrodisias nagy templomát az Akropolis emlékműveivel.

²³ Strabo, XII, VIII, 26; XIII, IV, 8; XIV, I, 42. Anatólia 3935, 3936 stb. sz. Számptalan a felirat, mely municipalis tisztségeket sorol fel és az *επεργέτης* meg *χτίστης* címeket adományozza. L. például Waddington feliratmagyarázatait Le Bas, III, 1693 b. sz.

²⁴ Straba, XII, VIII, 26; XIII, IV, 8; XIV, I, 42. Anatólia szép romjai nagyrészt ebből az időből valók.

²⁵ Tacitus, *Ann.*, II, 47; Strabo, XII, VIII, 18; Plinius, *Hist. nat.*, II, , 91. >

²⁶ Strabo, XII, VIII, 16; XIII, IV, 14.

²⁷ A törökök *Tchoruk-Sou-ja*. Strabo, XII, VIII, 16; He•rod., VII, 30; Plinius, V, 29; Hamilton, *Res. in Asia Minor*, I, 509 és köv. L; Laborde, *Voy. de l'Asie Min.*, 102 és köv. 1. és térképek. Caprus holvóltára nézve 1. Waddington feliratmagyarázatait, Le Bas, III, 1693a sz. ¹ <

²⁸ Col., I, 2; II, 1; IV, 13, 15, 16; *Apok.*, I, 11; III, 14.

²⁹ A pénzérméken Colosse szerepel. Mionnet, IV, 267—268 1.; pótl., VII, 540—541]; Waddington, *Voy. rum.*, 20 Churchill Babington, *Numism. chronicle*, új soroz., III, 1 és köv. 1.

és Hierapolis³⁰ árasztotta ott az életet. Colosse, mely valamikor nagyobb jelentőségű volt,³¹ hanyatlónak látszott;³² régi város volt, mely hű maradt a régi erkölcsökhöz és nem újult meg.³³ Laodicea és Hierapolis, ellenkezőleg, a római uralom behatása alatt igen jelentékeny városokká váltak.³¹ E szép vidék lelke a Cadmus-hegy,³³ apja nyugati Ázsia összes hegyeinek, gigantikus tömb, tele komor szakadékokkal és havas az egész éven át. A vizek, melyek leiramlanak rajta, a völgy egyik lejtőjén gyümölcsfákkal tele kerteket éltetnek, melyeket haldús patakok szelnek át és megszelídített gólyák vidámítanak. A másik oldal a természet legkülönösebb játékait tünteti fel. A Lycus egyik mellékágának kövesítő vize és az óriási meleg folyó, mely Hierapolis hegyéről zuhatagokban szakad alá,

³⁰ Laodicea (*Eshi-Hissar*) és Hierapolis (*Tambouk-nem pedig Pambouik*] *Kalessi*) ma pusztaság. Denisli, mely előnyösebben fekszik a hegy (tövében, lépett az örökükbe. Talán, miután a völgyfenék elmiázmasodott, itt is az történt, ami Ephesus és Aia-Solouk esetében. Colosse, melynek romjai három folyó (Tchoruk-Sou, Ak-Sou, Bounarbaschi-Sou) összefolyásánál láthatók a síkon, szintén lakatlan. (L. Hamilton, *lies in Asia Minor*, I, 508 és köv.; Laborde, *Voy. de l'Asie Min.*, 102 és köv. 1.) Chonas, mely egy mérföldnyire fekszik tőle és amely ' egy részét örökölte fontosságának, , azonos a bizánci *X&vai.* várossal, j melynek neve semmi összefüggésben sincs Colosse nevével, noha azokra a „tömlők“-re vagy lyukakra vonatkozik, melyekben i a Lycus Colosse közelében eltűnik. V. ö. Joh. Curopal., *Hist.*, 686—687 l. (Bonn). Chonasnak Colossetól függetlenül megvan a maga létjoga, mint'katonai állomásnak, Cadmus egyik hágójának a védelmezésére.

³¹ Herodot., VII, 30; Xenophon, *Anab.*, I, |H, 6; Plinius, V, 41.

³² Strabo, XII, VIII, 13. \Colosse romjai igen másodrendű városra vallanak. A színház igénytelen. Valószínű, hogy a 60-iki földrengés után a várost csak szűkösen restaurálták (Tac. *Ann.*, XIV, 27; Eusebius, *Chron.*, ad ann. 10 Ner.; Orosius, VII, 7). Chonas fekvése kellemesebbnek tetszhetett.

³³ A colossei nekropolis frappáns benyomást tesz és emlékeztet a sémita országok nekropolisaira. A sírkövek bizarr formájúak és feliratlanok. Sok sír sziklába van vágva.

³⁴ Strabo XII, VIII, 16. E két város romjai i.elsőrangúak, igazán nagyok és szépek.

³⁵ *Baba-Dagh* és *Chonas-Dagh*.

kiszikkasztották a síkot, szakadékokat, bizarr barlangokat, földalatti folyókat, fantasztikus medencéket formáltak, melyek mintha megkövesedett hóból lennének és a szivárvány minden színével tükröződő vizek tartályául szolgálnak, továbbá mély medreket, melyekben a víz dübörögve rohan zuhatagról-zuhatagra. Ezen az oldalon rendkívül nagy a hőség, mert a talaj mintha csak mésszel kikövezett tágas síkság volna; de Hierapolis magaslatain a levegő tisztasága, a ragyogó fény, Cadmus látványa, ahogy — mint egy második Olympus — a vakító étherben lebeg, Phrygia lesült tetői, ahogy rózsás árnyalattal tűnnek az ég kékjébe, a Meander völgyének nyílása, a Messogis ferde arcvonalai, a Tmohis távoli fehér tetői valósággal kápráztatják az embert. Itt élt Szent Fülöp, Papias; itt született Epictetes. A Lycus egész völgye az álmodozó mysticismus jellegét tünteti fel. A lakosság nem volt görög eredetű; részben phrygiai volt. Volt aztán, úgy látszik, a Cadmus körül egy régi sémita település is, alkalmasint lydiai függelék.³⁶ E békés, a világtól elzárt völgy a kereszténységnek mintegy menedékhelyévé vált; a keresztény gondolat, majd látni fogjuk, súlyos megpróbáltatásokat élt át benne.

E vidék evangélistája a colossei Epaphroditas vagy Epaphras volt, igen buzgó férfiú, barátja és munkatársa Pálnak.³⁷ Az apostol a Lycus völgyén csak áthaladt; soha vissza nem tért oda,³⁸ de azért az Egyházak, melyek főként megtért pogányokból állottak, nem kevésbé teljesen az ő függése alatt voltak.³⁹ Epaphras a három városnak olyan püspök-féléje volt.⁴⁰ Nymphodorus vagy Nymphas, kinek

³⁶ Egyszer majd megkísérlem, hogy a hegyek, folyók, városok neveire és más sajátosságokra támaszkodva kimutassam ezt. Laodicea kultúráját illetőleg, l. Waddington, *Voy. mimism.*, 26 és köv. 1. A kecskés Zós szerintem a sémiták *Azazel-je*.

³⁷ *Col.*, I, 6—7; IV, 12—13.

³⁸ *Ibid.*, II, 1. .

³⁸ *Ibid.*, II, 9; II. 1. 13.

⁴⁰ *Ibid.*, IV, 13.

Laodiceában a házában gyülekezett az egyház;⁴¹ a gazdag és jótékony Philemon, ki Colossében hasonlóképpen állt az élén egy gyülekezetnek;⁴² Appia, Colosse diakonisszája,⁴³ aki talán felesége volt Philemonnak;⁴⁴ Archippos, ki szintén jelentékeny szerepet töltött be ott,⁴⁵ fejöknek ismerték el Pált. Sőt Archippos, úgy látszik, egyenesen együtt tevékenykedett Pállal. Az apostol »fegyvertárs«-nak nevezi.⁴⁶ Philemon, Appia és Archippos rokonok lehettek, vagy közeli viszonyban voltak egymással.⁴⁷

Pál tanítványai szüntelenül jártak-keltek és mes-terüknek mindent megjelentettek. Minden hívő alig-hogy kikerült az oktatás alól, buzgó catechisla lett, ki terjesztette maga körül a hitet, mellyel meg volt teljesülve. A gyengéd lelki vágyakozások, melyek a vidéken uralkodtak, mintegy a levegő szárnyán vitték szét a mozgalmat. A catechisták mindenüvé elmen-tek; ahogy beléptek, úgy tartották őket, mint drága kincseket; mindenki igyekezett ellátni őket.⁴⁸ Szívél-lyesség, öröm, végtelen jóakarát fogta és olvasztotta a szíveket. A judaismus egyébiránt előtte járt a keresz-ténységnek e tájakon. Két és fél század előtt Baby Ion-ból zsidó telepeseket vittek oda, akik talán magukkal hozták egyikét-másikat azoknak az iparágaknak (pél-dául a szőnyegszövést), melyek a római császárok uralma alatt oly gazdaggá tették a vidéket és oly ki-terjedt társulásokat neveltek.⁴⁹

Pál és tanítványainak igehirdetése elérte vájjon

⁴¹ Col., IV, 15.

⁴² Philem., 1, 2, 5, 7.

⁴³ *Ibid.*, 2.

⁴⁴ V. ö. I Cor., IX, 5; Rom., XVI, 15. Aranyszájú Szent János és Theodoretos így vélik.

⁴⁵ Col., IV, 17; Philem., 2.

⁴⁸ Phil., 2; v. ö. II Tim., II, 3.

⁴⁷ Philem., 1—2 másképp nem érthető.

⁴⁸ Gál., Ah 6.

⁴⁹ Jos., *Ant.*, XII, III, 4; XIV, X, 20; *Cseleked.*, dl. .10; Cic., *Pro Flacco*, 28; Wegener, *Revue de l'instr. publ. en Béig.*, 1868, 3. 4, 14.

a nagy Phrygiát, Aezanes, Synnades, Cotiea, Docimia vidékét? Láttuk, hogy Pál első kél térítőútjában tanított Phrygia Paroreában; második útjában anélkül haladt át Phrygia Epicletesen, hogy tanított volna; harmadik útjában áthaladt Apamea Kibotoson és a később Pacatiana-nak nevezett Phrygián. Igen nagyon valószínű, hogy Phrygia többi része, ugyanúgy, mint Bithynia, Pál tanítványainak köszönhető a kereszténység magvetését. Bithyniában 112 táján⁵⁰ a kereszténység úgy mutatkozik, hogy meggyökeresedett kultusz, mely behatolt a társadalom minden osztályába, elárasztotta a városokat és falvakat és hosszú szünc-I elését idézte elő a hivatalos kultusznak, annyira, hogy a római hatóságnak örvendenie kell, hogy az áldozások újra megkezdődnek, néhány hű lélek visszatér a templomokba és az áldozati állatoknak itt-ott akad vevőjük. Emberek 112 körül arra a kérdésre, hogy keresztények-e, azt felelik, hogy keresztények voltak, de már »több, mint húsz éve«⁵¹ nem azok. Ez minden bizonnyal arra enged következtetni, hogy e tájon az első keresztény igehirdetés Pál életében történt.

Phrygia ettől fogva és három századon át a kiváltképpen keresztény ország gyanánt szerepelt. Itt kezdődött a kereszténységről való nyilvános vallomástétel; itt található, a III. századtól fogva, a mindenk szemének kitett emlékműveken &XPHXTI4NOXvag\$ XPIΣTIANOΣ⁵² szó; a sírfelirati formulák itt tartalmazták, mielőtt határozottan keresztényeknek vallanak magukat, a keresztény dogmák burkolt kifejezését;⁵³ az itteni nagy városok voltak, melyek Septi-

⁵⁰ A 'legújabb epigraphiai felfedezések erre az időpontra tétetik Plinius levelét Trajanhoz a keresztényekről. Noel Desvergers, *Comptes rendits de l'Académie des inscriptions*, 1866, 83—84 l.; Mommsen, *Hermes*, III, 59, 96—98) (Berlin, 1868)

⁵¹ Plinius, *Epist.*, X, 97. V. ö. I Petri, I, 1.

⁵² *Corp, instr, gr.*, 3857 q, p, 13865 I, (v. ö. 2883 d) sz.; Le Bas, *Inscr.*, III, 727, 783, 785 sz. és Waddington jegyzetei; Perrot, *Expl. de la Gal.*, 126 l.'

⁵³ *Corp, inscr. gr.*, 3872, b, c, 3890. 3902, 3902 f, n, o, r, 3962 b, 3963, 3980 sz.; Le Bas és Waddington, *Inscr.*, III, 1654,

mus Severus óta pénzeiken bibliai symbolumokat alkalmaztak, helyesebben mondva: régi hagyományukat hozzáigazították a bibliai elbeszélésekhez.⁴ Ephesus, Róma keresztényei között számosan voltak, kik Phrygiából jöttek. A nevek, melyek Phrygia emlékművein leggyakrabban olvashatók, régi keresztény nevek, az apostoli korszak sajátos nevei, melyek megtöltik a martyrologiákat.⁵⁵ Nagyon valószínű, hogy Jézus tanának c gyors elfogadása összefüggésben volt a phrygiai nép eredetével és régebbi vallási intézményeivel.⁵⁶ Mondják, hogy Tyanai Apolloniusnak templomai voltak a naiv embereknél; a gondolat, hogy istenek emberalakot öltenek, nekik egész természetesenek tetszett. Abból, ami a régi Phrygiából reánk

1703, 1899 sz.; v. ö. Muratori, *Inscr.*, 1949, 3. Mind e feliratokat keresztényeknek tartom. Figyelembe veendő: *Corpus*, 3865 sz., melyben hasonlóképp érezhető az igyekvés a pogány formulák elkerülésére. Ellentét okából v. ö. a pisidiai 4383 r, s, t sz. feliratokat.

⁵⁴ Apamea Kibotos-ból való érmék. Eckkal, III, 132—139; Madden, *Numismatic chronicle*, új soroz., VI, 173 és köv. 1. Maconia város pénzérméinek analog, bár kétséges, sajátosságára nézve 1. De Witte és Ch. Lenormant a Martin- és Cahico-féle *Mélanges d'archéol-ban*, III, 172 és köv., 196[^]és köv. 1. Iconium ugyanígy Enoch mythosát tette magáévá. L. Steph. Biz., *ΝΚΟΪΟΥ* szónál; Ch. Müller, *Fragm. hist. gr.*, III, 524, IV, 538 és köv. V. ö. *Carm. sibyll.*, I, 261 és köv.; Herodot., II, 2; Khorenei Mózes (?), *Geogr.*, 349 1. (Saint-Martin, *Mém.*, II). A lyconiai nagy mocsár özönvizi mythosokat inspirált. Ovidius, *Mat.*, VIII, 696 és köv. .

⁵⁵ Trophimus, Tychihus, Tryphenes, Telesphorius, Papias, Onesimus, -Abascantius stb. E nevek egyébiránt egész nyugati Ázsiában használatosak. *Corpus inscr. gr.*, 2788, 3664, 3747 n, 3857 e, k, r, t, u, 3865 i, 3953 h, 4224 c, 4227, 4240 c, 4388 (v. ö. Garrucci, *Diss.*, II, 183 I.); Perrot, *Expl. de la Gál.*, 127, 128 1.; Wegener, *Inscr. d'Asie Min.*, 19 }; Le Bas, *Inscr.*, III, 22, 341, 358, 644 (tekintet nélkül a kiigazításra), 667, 718, 737, 741, 779, 781, 784, 792, 804, 805, 807, 808, 815, 818, 819, 821, 822, 1104, 1671, 1690, 1774; Waddington, *Voy. num.*, 55, 134 1. A *Grapté* nevet illetőleg (Herm., *Pásztor*, II vis., 4) v. ö. *Corp. i. q.* 3857 qu; Le Bas, III, 782, 1567 (1. mellette Jos., *B. J.*, IV, IX, ,11: Orelli, 4610); Papé, *Woert.*, s. h. v.

⁵⁸ Különösen figyelembe veendő *Θεω ύψίστω* (Le Bas, III, 708 sz.; Wegener, 39—40 1.). V. ö. *Miss, de Phén.*, 234 és köv. 1.

maradt, gyakran valami vallásos, erkölcsi, elmélyedő, a kereszténységhez hasonló szellem árad.⁵⁷ Cotiea közelében jámbor munkások »a szent és igazságos isteneknek⁵⁸ tesznek fogadalmat; nem messze tőle egy másik fogadalom »a szent és igazságos Istennek⁵⁹ szól. Egy-egy erről a vidékről való verses formájú, kevéssé klasszikus, incorrect és laza szerkezetű felirat mintha merőben modern szellemnek, valami megható-romantismusnak a jelét viselné magán.⁶⁰ Maga a táj is nagyon különbözik Ázsia többi részétől. Szomorú, rideg, komor, régi geológiai katasztrófák mély nyomait viseli magán, kiégett, vagy inkább elhamvadt és gyakori földrengések rázzák meg.⁶¹

Pontus és Cappadocia ugyanez időtájban hallotta Jézus nevét.⁶² A kereszténység kigyulladt egész Kis-Ázsiában, mint valami hirtelen tűzvész. Valószínű, hogy a zsidó-keresztények dolgoztak ott az Evangélium terjesztésén. Jánost, ki e párthoz tartozott,⁶³ úgy fogadták Ázsiában, mint akinek apostoli tekintélyei felette áll Pálénak. Az Apokalypsis, mely 68-ban Ithesus, Smyrna, Pergamon, Thyatira, Sardes, Philadelphia, a Lycus menti Laodicea Egyházainak szólt, úgy látszik, mintha zsidó-keresztények számára készült volna. Bizonyos, hogy Pál halála és az Apokalypsis megszerkesztése között Ephesusban és Ázsiában mintegy második zsidó-keresztény igehirdetés folyt le. Mégis, ha Pál tíz esztendőn át az ázsiai Egyházak egyetlen feje lett volna, érthetetlen

⁵⁷ Perrot, *E.rplor. de la Gál.*, 118 L

⁵⁸ *Corpus inser. gr.*, 3830 sz.

⁵⁸ Θεώ δσι'ω VML ὄχαι'ω Le Bas (Waddington), *Inscr.*, III, 1670 sz.

⁵⁹ *Corpus*, 3847 n sz., Le Bas (III) 1022 sz.; *Corpus*, 3857 in sz., Le Bas, 775, Perrot, 125 1.; *Corpus*, 3857 u sz., Le Bas, 779 sz.; *Corpus*. 3827 hh sz., Le Bas, 806; *Corp.*, 3827 u sz., Le Bas, 816.

⁶¹ Strabo, XII, VIII, 18; XIII, IV, 11.

⁶² I Petri, I, 1. V. ö. *Cseleked.*, II, 9—10.

⁶³ Apokal.. II és III; Polykrates, id. Euseb., *H. E.*, V, 24.

lenne, hogy gyorsan elfeledték. Szent Fülöp⁶⁴ és Papias,⁶⁵ a hierapolisi Egyház büszkeségei, Meliton,⁶⁶ a sardesi Egyház büszkesége zsidó-keresztények voltak. Se Papias, se ephesusi Polykrates nem idézi Pált; János tekintélye mindent magába olvasztott és János ez Egyházak szemében zsidó főpap. A II. században Ázsia Egyházai, főként pedig Laodiceae oly vitának a színhelyei, melyben a kereszténység életkérdéséről volt szó és amelyben a hagyományhoz szító párt nagyon távol áll Pál eszméitől.⁶⁷ A montanizmus valami visszatérésféle a zsidósághoz a phrygiai kereszténységben. Más szóval, Ázsiában ugyanúgy, mint Corinthusban,⁶⁸ Pál emléke, halála után száz éven át mintha homályba merült volna. Még azok az Egyházak is, melyeket ő alapított, elpártoltak tőle, mint olyan embertől, akivel compromittáló az érintkezés, annyira, hogy a II. században Pál olybá tűnik fel, mint akit általánosan megtagadtak.⁶⁹

E visszahatásnak már rövidesen az apostol halála után, sőt talán még előbb kellett előállania. Az Apokalypsis II. és III. fejezete a gyűlölet kiáltása Pál és barátai ellen. Az az ephesusi Egyház, mely annyit köszönhet Pálnak, dicséretben részesül, hogy nem szenvedheti a gonoszokat, próbára tudta tenni azokat, kik apostoloknak mondják magukat, holott nem azok,⁷⁰ reájuk bizonyította hazugságukat és gyűlöli a nicolaiták munkáit,⁷¹ melyeket én is gyűlölök«, teszi hozzá az égi hang.⁷² A smyrnai Egyháznak dicsőségére válik, hogy »szidalmazza oly emberek, kik zsidóknak mondják magukat, holott nem azok,⁷³ hanem a Sátán zsina-

⁶⁴ Polykrates, id. Euseb., *I. c.*

⁶⁵ Iratainak egész mivolta.

⁶⁶ Euseb., *H. E.*, IV, 26; V, 24. Irt az Apokalypsisről.

⁶⁷ Euseb., *H. E.*, IV, 26; V, 23—35; *Chron. pascalé*, 6 és köv. 1. (Du Cange).

⁶⁸ L. fentebb, 214 1.

⁶⁹ Cor. Dionvs., id. Eus., *H. E.*, II, 25.

⁷⁰ V. ö. II. Cor., XI, 13.

⁷¹ L. fentebb 200—201 1.

⁷² Apok., II, 2, 6.

⁷³ V. ö. II Cor., XI, 22; Phil., III, 5.

gógájához tartoznak».⁷¹ «Némi panasgom van ellened, mondja az isteni hang a pergamoni Egyháznak, az, hogy vannak a te gyülekezetedben, kik Balaam tanát tartják, aki is arra tanította Balac-ot, hogy botránkozást vetne Izrael fiai elé, rcábirván őket, hogy egyenek a bálványoknak áldozott állatok húsából és paráználkodjanak.⁷⁵ Azonképpen nálad is vannak, kik a nicolaiták tanát tartják».⁷⁶ »Van némi panasgom ellened, mondja ugyanaz a hang a Thyatirabeli Egyháznak, az, hogy megengeded a te Jezabelednek,⁷⁷ ki prófétaasszonynak mondja magát, a tanítást és elcsalja az én szolgálóimat, hogy paráználkodjanak és egyenek a bálványok áldozati húsából. Adtam neki időt, hogy megtérjen, de nem akarja megbánni paráználkodását... Ami pedig titeket, többi Thyatirabelieket illet, kik nem vallj átok e tant és nem ismeritek a Sátán mélységét, ahogy ők mondják,⁷⁸ más csapást nem küldök reátok».⁷⁹ A philadelphiai Egyháznak pedig: »Mcg fogom engedni a Sátán zsinagógájabeli embereknek, kik zsidóknak mondják magukat, holott nem azok és hazudnak, hogy lábaidhoz boruljanak és hírül adják neked szeretőimet».⁸⁰ Talán a határozatlan szemrehányások, melyekkel a Látnok a sardesi és laodiccái Egyházakat illeti,⁸¹ szintén tartalmaznak vonatkozásokat a nagy küzdelemre, mely Jézus Egyházát marcangolta.

Ismételjük, ha Pál volt Ázsia egyedüli térítője, megfoghatatlan lenne, hogy kevéssel halála után (feltevé, hogy az Apokalypsis megjelenésekor már meg-

⁷⁴ Apok., II, 9.

⁷⁵ V. ö. I Cpr., VIII; *Cseleked.*, XV, 29. L. fentebb 200 I. 74 jegyzet és lentebb 264 és köv., 339 J.

⁷⁶ Apok., II, 14—15.

⁷⁷ Symbolikus elnevezése Pálnak, mint aki hitetlen és hitetlenségre csábítja a népet.

⁷⁸ Célzás I Cor., II, 10-re. Pál a maga kinyilatkoztatásait gyakran nevezi „Isten mélységiének. Ellenfelei, gúnyból, Isten neve helyett Sátánt mondtak.

⁷⁹ Apok., II, 20 és köv.

⁸⁰ Apok., III. 9.

⁸¹ Apok., III. 1 és köv.; 14 és köv.

halt) híveit úgy lehet feltüntetni, mint akik kisebbségben vannak az ottani Egyházakban, különösen pedig megfoghatatlan lenne, hogy az ephesusi Egyház, melynek ő volt a főalapítója, sértő gúnynévvel illette. Pál általában tartózkodott a más mezején való munkálkodástól, attól, hogy oly Egyházaknak hirdessen és írjon, melyeket nem ő alapított.⁸² Ellenfelei azonban nem voltak ugyanily tartózkodók. Nyomon követték és művét szidalommal és rágalommal igyekeztek lerombolni.

⁸² Róm., XV, 20 és köv.. II Cor., X, 13—16.

XIV. FEJEZET.

Szakadások a corinthusi Egyházban. — Apollos. — Első botrányok.

Amellett, hogy igazgatta a nagy propagandát, mely Ázsiát megnyerte Jézus kultuszának, Pál a legsúlyosabb feladatokkal volt elfoglalva. Az összes Egyházaknak, melyeket alapított, reánehazodott a gondja.¹ Különösen a corinthusi Egyház okozott neki sok nyugtalanságot.² A három-négy év alatt, mely az apostolnak Keuchrea kikötőjében való hajóra szállása óta eltelt, az Egyházban szünet nélkül zajlottak mindenféle mozgalmak. A görög könnyüvérség itt oly jelenségeket idézett elő, aminők még sehol sem mutatkoztak, ahova a kereszténység elhatolt.

Láttuk, hogy Apollos, rövid ephesusi időzés után, amely alatt Aquila és Priscilla buzgólkodtak keresztényi ismereteinek kibővítésén, útra kelt Corinthusba, igen meleg ajánlólevéllel az ázsiai atyafiaktól az Achaiabeliejéhez.³ Az új hittudós tudománya és ékes-szólása a corinthusiaknál nagy csodálatra talált. Az írás ismeretében Apollos versenyezhetett Pállal, iro-

¹ II Cor., XI, 28.

² /Néhány kritikus, II Cor., II, 1; XII, 14, 21; XIII, 1, 2 alapján azt véli, hogy Pál ephesusi időzése alatt járt Corinthusban, amiről a *Cselekedetek* mellőzi az említést; de azok a helyek ilyen feltevés nélkül is érthetők.

³ *Cseleked.*, XVIII, 27—28.

dal mi műveltség tekintetében pedig sokkal előbbre volt nála. Kitűnő görögséggel beszélt, míg az apostolé bővelkedett a hibákban. Megvoltak nála, úgy látszik, a szónok külső adományai is, melyeknek Pál hiányában volt, a tekintélyes megjelenés, a szónoki készség. Annyi bizonyos, hogy Corinthusban jelentékeny sikert aratott. Érvelését a zsidókkal szemben a felől, hogy Jézus volt-e a Messiás, igen nyomósnak tartották; sok megtérést vitt végbe.⁴

Apollos és Szent Pál mindketten külön tyпуст tüntettek fel az, új szektában. Ők voltak az egyedüli, a zsidók módjára, nagyon tanult zsidók, kik Jézus tanához szegődtek. Azonban más-más iskolából kerültek ki. Pál a jeruzsalemi farizeizmusban nevelkedett, melyet Gamaliel szabadelvű irányzata enyhített. Apollos az alexandriai zsidó-hellén iskolából jött, ahogy azt Philo révén ismerjük; talán már tanította is a *logos* elméletét és talán ő volt, ki ez elméletet a keresztény teológiába bevitte. Pálban megvolt az a lázas hevület, intenzív fanatizmus, ami a palestinai zsidót jellemzi. Az olyan emberek, mint Pál, életükben csak egyszer változnak; ha fanatizmusuk egyszer már megtalálta az irányát, letérés és vizsgálódás nélkül mennek előre. Apollos, ki érdeklődőbb és kutatóbb volt, olybá tekinthető, mint aki mindig képes a kutatásra. Inkább tehetséges ember volt, semmint apostol. Minden arra vall azonban, hogy tehetsége nagy őszinteséggel párosult és igen megnyerő ember volt. Amikor Corinthusba érkezett, még nem találkozott volt Szent Pállal.⁵ Csak Aquila és Priscilla révén ismerte az apostolt, kinek hamarosan, anélkül, hogy akarta volna; versenytársává volt válandó.

A Földközi-tenger partjainak e könnyen pezsdülő, élénk, felületes lakosságánál a pártokra oszlás, a széthúzás társadalmi szükséglet. Az élet anélkül unalmasnak tűnik fel. Az emberek, hogy gyűlölhessék és szerethessék egymást, izgalomba jöhessenek, fél-

⁴ *Cseleked.*, XVIII, 24 -28: I Cor., III, 5 és köv.

⁵ *Cseleked.*, XIX, 1.

tékenyek lehessenek és ha a sor reákerül, diadalmas-kodhassanak, gyakran a leggyermekesebb dolgokban makacsíják meg magukat. Az ok, amiért összekülönböznek, nem számít; az összekülönbözést akarják és csak magáért az összekülönbözésért. Az eféle társadalmakban a személyi kérdések főkérdésekké válnak. Ha a Dél valamely kis városában két hitszónok, két orvos kerül együvé, a város két pártra szakad érettök. A két hitszónok, a két orvos hiába van baráti viszonyban egymással; nem tudja megakadályozni, hogy nevök heves küzdelmeknek legyen a jelszava és úgy szerepeljen, mint két ellenséges tábornak a zászlója.

Így történt Corinthusban is.⁶ Apollos tehetsége mindeneknek elcsavarta a fejét. Modora merőben más volt, mint Pálé. Ez utóbbi erejével, szenvedéslyével, izzó lelkének eleven benyomásával hatott;⁷ Apollos viszont választékos, helyes, biztos beszédével. Némelyek, kik kevésbé rokonszenveztek Pállal és akik talán nem neki köszönhették megtérésüket, hangos szóval Apollost vallották különbnek. Pált durva, modort a lan embernek vették, ki mit se konyít a bölcsészeihez és a szépirodalomhoz? Nekik Apollos lett a hittudósuk; folyton csak Apollost emlegették.⁸ Pál hívei bizonyára tüzesen felelgettek és kibébitették az új hittudóst. Noha Pál és Apollos semmikép se voltak ellenségek, hanem munkatársaknak tekintették egymást és mi véleménykülönbség se volt köztük,⁹ nevök ekként két pártnak lett a jelszava, mely pártok, a két hitvezér ellenére,¹⁰ meglehetősen élénk szócsatákat folytattak egymással. A csípősség még Apollos távozása után is megmaradt. Apollos ugyanis, talán

⁶ I Cor., I, 10 és köv.; III, 3 és köv.; II, Cor., XII, 20. A corinthusi Egyházban sokáig megmaradt e fogyatkozás. L. Clem. Rom. első levelét a corinthusiakhoz, 2, 3, 14, 46, 47, 54 f.

⁷ I Cor., I, 17 és köv.

⁸ I Cor.y I, 12; III, 4.

⁸ Erre világos tanúság I Cor., JII, 6, 8—10; IV, 6; XVI, 12.

¹⁰ I Cor., IV, 6.

beleunva a buzgalomba, melyet miatta kifejtettek és túlemelkedve mind e kicsinyességeken, elhagyta Gorinthust és visszatért Ephesusba. Ott találta Pált, kivel hosszú megbeszélései voltak¹¹ és oly viszonyba került véle, amely ha nem is volt a tanítványé vagy a meghitt baráté,¹² illetl a nagy lelkekhez, kik méltók voltak, hogy megértsék és szeressék egymást.

A zavarnak nemcsak ebben volt az oka. Corinthusban igen sok idegen fordult meg. Kenchrea kikötője naponta tömegesen látta partraszállani a zsidókat és syriaiakat, kik közül többen már keresztények voltak, de más iskolából, mint Páléból és kevéssé viseltettek jóindulattal az apostol iránt. A jeruzsálemi Egyház megbízottai, kikkel Antiochiában és Galatiában már találkoztunk Pál nyomdokain, elértek Gorinthusba. E hangos beszédű, tajtékozó szájú¹³ újonnan jöttek, kik ajánlólevelekkel voltak ellátva a jeruzsálemi apostoloktól,¹⁴ szót emeltek Pál ellen, gyanúsításokat terjesztettek becsületessége felől,¹⁵ kisebbitették vagy tagadták apostoli jogcímét,¹⁶ annyira mentek a durvaságban, hogy azt hirdették, Pál maga se nagyon hisz apostoli mivoltában, mert nem veszi igénybe az apostolság szokásos kiváltságait.¹⁷ Önzetlenségét ellene fordították. Hiú, könnyüvérű, állhatatlan embernek tüntették fel, ki sokat beszél és sokat fenyegetődzik, de minden fogamat nélkül; szemére vetették, hogy folyton dicséri magát és állítólagos kegyelmekkel kérkedik.¹⁸ Tagadták látomásait.¹⁹ Nyomatékosan hangoztatták, hogy Pál nem

¹¹ I Cor., XVI, 12.

¹² Tit., III, 13.

¹³ II Cor., V, 12; X, 12 és köv.; XI, 13, 16 és köv.; Róm., XV, 18, 20.

¹⁴ II Cor., III, 1; IV, 2; V, 12; X, 12, 18; XII, 11. V. ö. *Recognit.*, IV, 35; *Pseudo-clem. home!*, XI, 35.

¹⁵ I Cor., IX, 2; II Cor., XII, 16. V. ö. *Jud.*, 11, 16.

¹⁶ I iCor., IX, 2—3.

¹⁷ I Cor., IX, 1 és köv.; II Cor., XI, 7 és köv.

¹⁸ I Cor., IV, 10, 12; IX, 4 és köv.; II Cor., I, 12 és köv.; III, 1; VI, 8; X, 10—12; XI, 7.

¹⁹ *Pseudo-clem. hornet.* XVII, 13—19.

ismerte Jézust,²⁰ következésképpen semmi joga, hogy róla beszéljen.

Ugyanekkor a jeruzsálemi apostolokat, különösen Jakabot és Pétert, úgy tüntették fel, hogy azok az igazi apostolok, *archiapostolok*²¹ bizonyos értelemben.²² Az újonnan érkezettek, már csak azért, mert Jeruzsálemből jöttek, azzal dicsekedtek, hogy tekintve az összeköttetést, melyben Jakabbal és Krisztusnak még életében kiválasztottjaival²³ voltak, test szerint is kapcsolatban vannak Krisztussal. Azt állították, hogy Isten egyetlen tanítót rendelt, Krisztust, aki összeválogatta a Tizenkettőt.²⁴ Büszkén körülmélt voltokra és zsidó származásukra,²⁵ azon voltak, hogy a lehető legszorosabban vonják a szabályok betartásának jármát.²⁶ Ilyenformán Corinthusban, ugyanúgy, mint majdnem mindenütt, kialakult egy »Péter-párt.« A széthúzás nagy volt: »Én Pállal tartok«, mondták egyesek; »én Apollos-szal«, mondták mások; »én Péterrel«, mondták megint mások. Némelyek végül, olybá akarván feltüntetni magukat, mint akik felülállanak e civakodásokon, eléggé elmésen oldották meg a kérdést. Úgy nevezték magukat, hogy »Krisztus pártjához tartoznak. Mikor a vita nekitüzesedett és Pál, Apollos meg Péter neve röpködött a levegőben, annak a nevével léptek közbe, akiről megfelelkeztek. »Én Krisztussal tartok«, mondták²⁷ és mert mindé hellén heveskedések nem zárták ki, hogy mögöttük igazi keresztény érzés lakozzon, Jézus ily módon felidézett emléke hathatós eszköz volt az egyetértés helyreállítására. E »Krisztus-párt« neve mindazonáltal valami ellenséges érzületet foglalt

²⁰ II Cor., V, 16.

²¹ I Cor., I, 12; II Cor., XI, 4 és köv.; XII, 11 és köv.

²² *Oí úπερλίαν απόβτολοι.*

²³ II Cor., V, 16; X, 7.

²⁴ *Recognit.*, IV, 36.

²⁵ II Cor., XI, 18.

²⁸ I Cor., VIII, 1 és köv. V. ö. *Recognit.*, IV, 36.

²⁷ ,I Cor., I, 12; III, '22; HI, Cor., X, 7.

magában az apostol iránt és bizonyos hálátlan-ságot, mert akik »Pál pártjá«val állították szembe, mintha a nyomát is el akarták volna törölni annak az apostolkodásnak, melynek Krisztus ismeretét köszönhették.

Nem kisebb veszedelmekkel fenyegette a fiatal Egyházat a pogányokkal való érintkezés. E veszedelmek a görög bölcsészeiből eredtek és a romlott erkölcsökből, melyek mintegy ostromolták az Egyházat, behatoltak falai közé és mindenfelől aláaknálták. Már láttuk, hogy Athénben a bölcsészet megakasztotta Pál igehirdetésének sikerét. Corinthus távolról se volt annyira a felsőséges műveltség városa, mint Athén; de azért sok tanult ember volt öbenne, ki nagyon rossz szemmel nézte az új dogmákat. A kereszt, a feltámadás, minden dolgok közeli megújrodása megannyi örütségnek és képtelenségnek tűnt fel előttük.²⁸ Több hívő megingott, vagy pedig lehetetlen összeegyeztetésekkel próbálkozva, megmá-sította az Evangéliumot.²⁹ Az elcsillapíthatatlan harc a pozitív tudomány és a keresztény hit természetfeletti elemei között megkezdődött. E küzdelem csak a pozitív tudománynak a keresztény világban való teljes kialakásával, a VI. században fog véget

²⁸ I Cor., I, 22, 23; XV, 12 és köv. V. ö. *Cseleked.*, XVII, 18, 32; XXIV, 26. A feltámadással szemben támasztott anyagi ellenvetések még mindig érvényben voltak a pogányoknál, sőt megmaradtak a keresztény öntudatban is. L. Athenagoras, *De resurr.*, 3, 4; Minutius Felix, *Octao.*, 11, 34; Arnobius, II, 13; Örig., *Contra Celsujm*, I, 7 §; V, 14 és köv. §; a viennei és lyoni Egyházak levelei, Euseb., *H. E.*, V, 1 in fine; Tatian., *Λ. dv. Gr.*, 6; (Irenaeus, V, 3; Tertull., *De came Christi*, 15; Szent Ágoston, *De civ. Dei*, XXII, 4, 12 és köv. A felirato-kat illetőleg 1. Leblant, *Reoue de l'Art chrétien*, 1862 március és *Inscr. chrét. de la Gaule*, I, előszó, LXXXVI és köv. 1. A test eltűnése nyugtalankodást támasztott. A népies legendák általában úgy intézik a dolgokat, hogy a martyrok teste nem enyészik el (egészen; a tűz nem fogja, a 'vadállatok nem eszik meg. Pseudo-Phokylides (99—108) megtiltja a holttestek fel-darabolását és gondos eltemetést rendel a feltámadás miatt.

²⁹ I Cor., I, 17 és köv.; II, 1 és köv., 13.

érni; ugyanez a küzdelem a pozitív tudomány felélé-
désével maga is feléled a modern idők küszöbén.

Corinthus általános erkölcstelensége vészes ha-
tással volt az Egyházra. A keresztények között töb-
ben nem tudtak elszakadni a ledér szokásoktól, me-
lyek elterjedésük folytán szinte megszűntek bűnösnek
látszani.³⁰ Különös és addig a szentek gyülekezetében
hallatlan botrányokról beszéltek. A város romlott
erkölcsei áthágták az Egyház falait és rontást ter-
jesztettek. A házasságra vonatkozó zsidó szabályokat,
melyeknek parancsoló és feltétlen érvényességét a
keresztény Egyház összes fractiói elismerték,³¹ meg-
szegték;³² volt keresztény, ki nyíltan együttélt az
anyósával. Többeknél a hiúság, léhaság, civódás, os-
toba kevélykedés szelleme uralkodott.³³ Úgy látszott,
mintha más Egyház nem is lett volna a világon, e
gyülekezet annyira csak a maga útján járt és mit se
törődött a többiekkel.³¹ A Szent Lélek adományai, a
glossolalia, a prófétai igehirdetés, a csodatevés ado-
mánya, másutt annyi épülésnek a tárgya, megbotrán-
koztató jelenetekké fajultak.³⁵ Kölcsönös irigy kedés
járta;³⁶ a különböző osztályokhoz tartozó inspiráltak
illetlenül zavarták egymást.³⁷ Mindebből sajátos ren-
detlenségek következtek az Egyházban.³⁸ A nők, kik
másutt oly alázatosan viselkedtek, itt merészek voltak
és majdnem egyenlőséget követeltek a férfiakkal.
Fenhangon akartak imádkozni és profétálni a gyüle-
kezetben és pedig fátyol nélkül, hosszú hajuk ki-
bontva és hogy a gyülekezet tanúja legyen elragad-

³⁰ T Cor., V, 9 és iköv.; VI, 12 és köv.; X, 8.

³¹ *Cseleked.*, XV, 29.

³² I Cor., V, 1 és köv.; VII.

³³ I Cor., IV, 6—8; XI, 16—19; XIII, 4 és köv.; II Cor.,
XII, 20.

³⁴ I Cor., XIV, 36.

³⁵ I Cor., XIV, 23 és köv.

³⁶ I Cor., XII, 15 és köv.; XIII, 4.

³⁷ I Cor., XIII, 5; XIV, 33, 39. '

³⁸ I Cor., XIV, 40.

tatásaiknak, olvadó mámoruknak, kegyes odaadásuknak.³⁹

Főként azonban az agapéék vagyis a mystikus lakomák adtak alkalmat a legkiáltóbb visszaélésekre. A dorbézoló jelenetek, melyek a pogány áldozásokat követték, ismétlődtek rajtuk.⁴⁰ Ahelyett, hogy mindent közösbe adtak volna, mindenki azt fogyasztotta, amit hozott; némelyek majdnem részegen, mások meg éhesen távoztak a lakomáról. A szegényeknek szégyenkezniük kellett, a gazdagok mintha csak sérteni akarták volna bőségükkel azokat, kiknek nem volt semmijök. Jézus emléke és a fenkölt jelentés, melyet a lakomának adott, mintegy ki volt törölve.⁴¹ Az Egyház testi állapota egyébként is meglehetősen rossz volt: sok volt a beteg és többen meghaltak.⁴² A halálesetek a lelkek azidőbeli állapotában sok meglepetést és habozást okoztak;⁴³ a betegséget megpróbáltatásnak vagy büntetésnek tekintették.⁴⁴

Azt kell mondanunk, hogy négy esztendő elegendő volt Jézus művének elvenni az érdemét? Bizonyára nem. Még voltak épületes családok, különösen Stephanasé, aki teljesen az Egyház szolgálatának szentelte magát és mintaképe volt az evangéliumi buzgóságnak.⁴⁵ Azonban a keresztény társadalom körülményei vajmi nagyon megváltoztak. A végső nap szentjeinek kis Egyháza romlott, léha, kevésbé mystikus világba vetődött. Már voltak rossz keresztények! Elmúlt az az idő, mikor Ananiast és Saphirát villámcsapás sújtotta, mert megtartottak valami kis tulajdont. Jézus lakomája orgiává fajult és a föld nem nyílt meg, hogy elnyelje, aki részegen kelt fel az Úr asztalától.

³⁹ I Cor., XI, 3 és köv.; XIV, 33—35.

⁴⁰ L. a *με´οπν* groteszk etymológiáját Philo, *De plantat. Noé*, 39 §.

⁴¹ I Cor., XI, 20 és köv. V. ö. Jud., 12.

⁴² I Cor., XI, 30.

⁴³ V. ö. I Thess., IV, 13 'és köv.

⁴⁴ I Cor., V, 5; KI, 30—32.

⁴⁵ I Cor., XVI, 15—17.

E rossz újságok egymásután érkeztek Pálhoz és szomorúsággal töltötték el. Az első hírek csak némi az erkölcsök ellen való hibákat említettek. Pál erre levelet irt, mely nem maradt reánk.⁴⁶ E levélben eltiltotta a híveket minden érintkezéstől oly emberekkel, kik nem éltek teljesen tiszta életet. Rosszakarató emberek a levélnek oly jelentést adtak, mely lehetlenné tette a betartását. Corinthusban — mondták — csak kifogástalan emberekkel érintkezni!... Mit képzelsz? Nemcsak Corinthusból, de az egész világból ki kellene szaladni? Pál kénytelen volt visszateretni e parancsra és magyarázatot fűzni hozzá.

A széthúzásokról, melyek az Egyházat izgalomban tartották, kissé később, alkalmasint áprilisban⁴⁷ értesült, azoknak az atyafiaknak az útján, kiket »Chloe háznépé«⁴⁸-nek nevez. Éppen ekkor járt a fejében, hogy elmegy Ephesusból.⁴⁹ Minthogy oly körülmények, melyeket nem ismerünk, egy darabig még visszatartották, a magáéval egyenlő hatalommal felruházva előre küldte Görögországba tanítványát, Timotheust,⁵⁰ több atyafival együtt,⁵¹ köztük egy bizonyos Erastus-szal, ki alkalmasint más volt, mint Corinthus város ugyané nevű kincstartója.⁵² Jóllehet útjuknak Corinthus volt a főcélja, Macedónián át mentek.⁵³ Pál maga is ezt az útirányt akarta követni⁵⁴ és szokása szerint megelőzette magát tanítványaiával, hogy bejelentsék jövetelét.

⁴⁶ I Cor., V, 9 és köv.

⁴⁷ A hajózás tudniillik csak március 20-ika körül szokott megindulni (*Cseleked.*, XXVII, 9; ' XXVIII, 11; *Veget.*, *De re műit.*, IV, 39). Már 'pedig a Corinthusbeliekhez írott első levél pünkösöd előttről (I Cor., XVI, 8) és alkalmasint éppen husvét idejéből való (I Cor., V, 7—8).

⁴⁸ I Cor., I, 11.

⁴⁹ *Cseleked.*, 'XIX, 21.

⁵⁰ *Cseleked.*, XIX, 22; I Cor., IV, 17; XVI, 10—11.

⁵¹ I Cor., XVI, 11.

⁵² V. ö. Rom., XVI, 23; II Tim., IV, 20.

⁵³ *Cseleked.*, 'XIX, 22; I Cor., XVI, 10.

⁵⁴ I Cor., XVI, 5.

Kevéssel Chloe üzenetének beérkezése után és még mielőtt Timotheus és útitársa eljutott Corinthusba,⁵⁵ onnan új küldöttek keresték fel Pált.⁵⁶ Stephanas diakónus, Fortunatus és Achaicus⁵⁷ voltak ezek, három olyan ember, ki nagyon kedves volt az apostolnak. Stephanas, az apostol kifejezése szerint, «Achaia zsengeje» volt és Aquila és Priscilla távozása óta a gyülekezetben vagy legalább is Pál pártjában az övé volt az első rang. A küldöttek levelet hoztak, mely magyarázatokat kért Pál előző levelére nézve és döntést különböző kérdésekben, melyek főként a házasságra, a bálványoknak áldozott hús elköltésére, a lelki gyakorlatokra és a Szent Lélek adományaira vonatkoztak.⁵⁸ A három követ azután élőszóval részletezte a visszaéléseket, melyek lábra kaptak. Az apostol igen nagy fájdalmat érzett és ha a jámbor küldöttek nem vigasztalják,⁵⁹ felzúdult volna ennyi gyengeség és könnyenvevés hallartára. Elutazását pünkösöd utánra állapította meg,⁶⁰ ameddig még körülbelül két hónap volt hátra;⁶¹ de Macedónián át akart menni.⁶² Következésképpen három hónap előtt nem lehetett Corinthusban. Nyomban elhatározta, hogy ír a beteg Egyháznak és felel a kérdésekre, melyeket hozzá intéztek. Minthogy Timotheus nem volt a keze ügyében, egy, egyébként ismeretlen, Sosthenes nevű tanítványát használta fel titkárnak és gyengéd figyelemmel ragaszkodott hozzá, hogy a levél aláírásában annak a neve ott szerepeljen az övé mellett.⁶³

⁵⁵ I Cor., XVI, 10.

⁵⁶ I Cor., XVI, 17--18.

⁵⁷ A latin fordítás helytelenül tette jbe θ két nevet a 15. versbe.

⁵⁸ I Cor., VII, 1; 'Vili, 1; XII, 1; XVI, 1.

⁵⁹ I Cor., XVI, 17—18.

⁶⁰ I Cor., XVI, 8. ¹

⁶¹ I Cor., IV, 19; XI, 34; XVI, 3 és köv., 11.

⁶² I Cor., XVI, 5.

⁶³ I Cor., I, 1. V. ö. XVI, 21.

Az egyetértésre való felhívással és az alázatos-ság köpenyében tanításának a védelmével kezdi:

»Mit hallok felőletek? Íme, hogy mik hallatszanak köztetek: »Én Pál-párti vagyok; — én Apollos-párti; — én Kephás-párti; — én Krisztus-párti.« Vájjon Krisztus részekre osztatott-e? Pált feszítették meg értetek? Pál nevében kereszteltek meg benneteket? Hálát adok Istennek, hogy senkit közietek meg nem kereszteltem, hanem csak Crispust és Caiust, nehogy azt mondhassák, hogy az én nevemben kereszteltek meg benneteket. Megkereszteltem még Stephanas háznépét is; ezenkívül nem tudom, megkereszteltem-e valakit is, mert engem Krisztus nem keresztelni, hanem az Evangéliumot hirdetni küldött és pedig hirdetni a világi tudomány minden ügyessége nélkül, nehogy Krisztus keresztje haszontalanná váljon. Mert a kereszt hirdetése bolondság azoknak, akik elvesztek; de nekünk, akik megváltottunk, Istennek a hatalma; mert meg van írva: »Elveszejtem a bölcsék bölcsességét és hiábavalóvá teszem az okosok okosságát.«⁶⁴ Hol van a bölcs? Hol az írástudó? Hol van a világi dolgok vitatója? Nem tette-e Isten bolondsággá a világ bölcsességét? Mert miután a világ a bölcsességgel nem tudta megismerni Istent műveinek bölcsességében, tetszett Istennek, hogy az evangélium hirdetésének bolondságával mentse meg a hívőket. A zsidók csodákat kívánnak,⁶⁵ a görögök bölcsességet keresnek; mi azonban a megfeszített Krisztust hirdetjük, ami botránykozás a zsidóknak, bolondság a pogányoknak, de a megváltottaknak, akár zsidók, akár pogányok, Krisztus ő, Istennek hatalma, Istennek bölcsessége; mert Isten bolondsága bölcsőbb az embereknél, Isten gyengesége erősebb az embereknél. Tekint-

⁶⁴ Jezs., XXIX, 14. ,

⁶⁵ V. ö. Máté, XVI, 1 és köv.

sétek hivatástokat, atyámfiai; köztetek nincsenek sokan bölcsék a test szerint, nincsenek sokan hatalmasok, nemesek; Isten azt választotta, ami a világ szerint bolond, hogy megszegyenítse az erőseket, azt ami nemtelen és megvetett a világ szerint vagy inkább azt, ami nincs, hogy eltörölje azt, ami van, a végből, hogy semmiféle test se dicsekedjen ő előtte...

»Ami engem illet, atyámfiai, mikor hozzátok jöttem, nem úgy jöttem, hogy az ékesszólás és a bölcsészet tekintélyével hirdessek nektek tanúságtételt Istenről. Amíg közietek voltam, csak egyet tartottam tudni valónak, a Jézus Krisztust, a megfeszített Jézus Krisztust. Az egész időt gyengeségben, félelemben, remegésben töltöttem; beszédem és tanításom nem a bölcsészet érveiből merítette erejét, hanem a Szent Lélek és az isteni hatalom eleven megmutatásából,⁶⁶ hogy hitetek ne az emberek bölcsességén, hanem Isten erején nyugodjon.

»Megvan nekünk a bölcsességünk, de csak a tökéleteseknek terjesztjük elő. E bölcsesség nem a világ bölcsessége, se a világ fejedelmeié, kiknek uralma véget ért. Mi nem a világ bölcsességét vettük, hanem azt, amely Istentől jön és amit az felfed előttünk, a Szent Lélektől való szavakban, nem pedig az emberi bölcsességgel fejezzük ki, szem előtt tartva, hogy a lelki dolgokat lelki nyelven adjuk elő. Az az ember, kinek csak természetes képességei vannak meg, nem fogja fel Isten lelkének dolgait; neki azok olyanok, mint a bolondság, képtelen a megismerésükre, mert leikies megítélést kívánnak. A lelki ember viszont mindent megítél és senkinek se esik a megítélése alá.

»Mindeddig, atyámfiai, nem úgy szólhattam hozzátok, mint lelki emberekhez, hanem mint

⁶⁶ Vagyis szellemi jelenségekből és csodatétekből.

kis gyermekekhez Krisztusban. Tejjel tápláltalak benneteket, nem pedig étellel. Nem bírtátok volna el. Nem bírjátok el még most sem. Már az az egy, hogy irigykedés és civakodás van köztetek, nem bizonyíték-e, hogy testiek vagytok és hogy viselkedésiek emberi szempontokhoz igazodik? Amikor azt mondjátok, az egyik: »Én Pál-párti vagyok«, a másik: »Én Apollos-párti«, nem mutatjátok-e ki, hogy csak emberek vagytok? Kicsoda Apollos? Kicsoda Pál? Mindketten szolgák, kiket az Úr felhasznált, hogy hitre jussatok, mindegyik a mérték szerint, mely neki adatott. Én ültettem, Apollos öntözött, de a növést Isten adta. Aki ültet és aki öntöz, semmi az; Isten, ki a növekedést adja, az a minden... Mi Isten munkálkodói vagyunk; ti vagytok a mező, melyet Isten művel, a ház, melyet épít. Isten kegyelméből, mely nekem adatott, én raktam le az alapot, mint hozzáértő mester, egy más valaki tovább épít reá; így van rendjén; csak jól megnézzé mindegyik, miként épít. Mert senki se vethet más alapot, mint amely már le van rakva és amely Jézus Krisztus... Nem tudjátok, hogy Isten temploma vagytok és hogy Isten Lelke lakozik bennetek?... Meg ne tévedjete: ha valaki köztetek bölcsnek látszik a világ szemében, legyen bolond, hogy igazán bölcsé váljon; mert a világ bölcsessége bolondság Isten előtt. Nincs-e megírva: »Mégfogj a a bölcseket az ő családságukban«,⁶⁷ továbbá: »Az Úr tudja a bölcsek gondolatait és tudja, hogy hiábavalók azok.«⁶⁸ Senki ne keresse tehát emberekben a dicsőségét.⁶⁹ Minden a tiétek, Pál, Apollos, Kephas, a világ, az élet, a halál, a jelen, a jövő. Minden a tiétek, ti pedig Krisztuséi vagytok, Krisztus meg Istené.

⁶⁷ Job, V, 13.

⁶⁸ Zsolt., XCIV, 11.

⁶⁹ Vagyis ebben vagy abban a mesterben, Pálban, Apolosban stb.

»Mi Krisztus szolgái vagyunk és Isten titkainak sáfárai... Én pedig keveset gondolok vele, hogy ti vagy emberi bíróság mit Ítélt rólam; még magam se ítélek magamról... Az Úr az én igazi bírám... Várjátok be, míg az Úr világosságot vet a sötétben rejtőző dolgokra és napfényre hozza a szívek szándékait; akkor mindenki megkapja Istentől a dicséretet, melyet érdemel.

»Ha e dolgokat, atyámfiak, reám alkalmaztam és Apollosra, azért tettem, hogy lássátok be a közmondás igazságát: »Ne tegyetek többet, mint amit az írás parancsol.*⁷⁰ és hagyjátok abba, hogy valaki harmadiknak a kedvéért fel-fuvalkodjatok egymás ellen... Szinte azt mondaná az ember, hogy már nincs szükségtek semmire, elég gazdagok vagytok a magatok vagyonából, nélkülünk⁷¹ is szert tettetek az ég országára. Adná Isten! Reményiem, legalább megengeditek, hogy veletek mi is beléphessünk oda. Ami engem illet, mindig is azt gondoltam, hogy Isten bennünket, apostolokat, utolsó emberekké tett, szerencsétlenekké, kiket a halálra tartogatnak, arra való, hogy, mint valami színházban, látványul szolgáljanak a világnak, az angyaloknak és az embereknek. Mi bolondok vagyunk Krisztusért, ti bölcssek vagytok Krisztusban; mi gyengék vagyunk, ti erősek; ti dicsőségesek vagytok, mi senkik. Eleddig életünk éhezésben és szomjuzásban telt, meztelenségnek, ütlegetésnek az elszenvedésében, ide-oda bolyongásban, kezünkkel való szüntelen fáradozásban. Szidalmaztatván, áldással felelünk, üldöztetvén, türünk; sértetvén, még szívesebbek vagyunk. A világ szemetje vagyunk, mindenek hulladéka, egész a jelen óráig!

⁷⁰ Hasonló a mi „pápább a pápánál” szólásunkhoz. Pál azokra céloz, kik jobban buzogtak Pálért és Apollosért, mint Pál vagy Apollos.

⁷¹ Pál és Apollos segítsége nélkül.

Nem azért írom ezt nektek, hogy megszegyenítselek benneteket, hanem intelek, mint szerelmes gyermekeimet. Tízezer tanítót is találhattok Krisztusban, de apát nem sokat fogtok találni, mert én nemzettelek benneteket Krisztusban az Evangéliummal. Kérlek tehát benneteket, kövessetek engem. Elküldtem hozzátok Timotheust, ki nekem szerelmes fiam és hű az Úrban, hogy ismertesse meg veletek, miként cselekszem az Úrban és miként tanítok az összes Egyházakban. Azt hívnék, hogy többé már sohasem jövök hozzátok, némelyek felfuvalkodtak; de, ha Isten akarja, hamarosan odajövök és megítélem a felfuvalkodottakat; megítélem őket cselekedeteik, nem pedig szavaik szerint; mert Isten országa cselekedetekből áll, nem pedig szavakból. Mit akartok? Vesszővel jöjjetek-e hozzátok vagy szeretettel és a lélek szelídségével?«

Ez általános apologia után az apostol sorra veszi a visszaéléseket, melyeket tudomására adtak és a kérdéseket, melyeket hozzántéztek. A vérfertőzők iránt roppant szigorú.⁷²

»Mindenfelől mondják, hogy van köztetek oly paráznaság, aminőt még a pogányok között se látni: volna egy valaki, ki apjának a feleségével él! És ti felfuvalkodtok a gögtől, ahelyett, hogy gyászba öltöznétek és nem úztétek ki magatok közül, aki ilyen dolgot műveit. Én — testben távol, de lélekben jelen, — a Mi Urunk Jézus nevében — ti és az én lelkem együtt lévén — a Mi Urunk Jézus hatalmával — elítélem, — mintha ott lennétek köztetek, — aki ily módon vétkezett és átadom Sátánnak, teste halála végett, hogy lelke megmentessék az Ūr nagy napján.« Nincs helye a kételkedésnek: Pál itt halálítéletet mond ki.⁷³ Szörnyű legendák járták a kiátkozások

⁷² I Cor., V, 1 és köv.

⁷³ V. ö. í Tim., I, 20. L. *Az apostolok*, 87 és köv. 1.

következményei felől.⁷⁴ Ne feledjük egyébiránt, hogy Pál komolyan képesnek hitte magát a csodatételre. Amikor a bűnösnek csak a testét szolgáltatta ki Sátánnak, kétségtelenül még kegyelmesnek tartotta magát.

A parancs, melyet egy előző (elveszett) levelében adott a corinthusiaknak, már mint hogy kerüljenek minden érintkezést a szeméremből ki vetkezettekkel, félreértésekre adott okot. Pál tehát kifejti felfogását.⁷⁵ A keresztény ne Ítéljen a kívülállókról, de a vele együvé tartozók iránt szigorúnak kell lennie. Egyetlen folt az élet tisztaságán már elégséges, hogy az illetőt ki kelljen zárni a társaságból; tilos a vétkekkel együtt étkezni. Látnivaló, hogy az ilyen intézkedés inkább zárdához, egymást ellenőrző és megbíró jámbor személyek congregációjához, semmint a szó modern értelmében vett egyházhoz illik. Az apostol felfogása szerint minden Egyház felelős a vétkekért, melyeket kebelében elkövetnek. A rigorismus e túlzásának megvolt a létjogosultsága az antik társadalomban, mely vajmi más szélsőségekkel vétkezett. De szembeszökő, hogy a szentesség ilyen értelmezése mennyire szűkkeblű, illiberaljs, mennyire ellenkezik azzal az erkölcstannal, melyet az követ, kit egykor »jóraló ember «-nek neveztek és amelynek alapelve, hogy a lehető legkevesebbet foglalkozzon másnak a viselkedésével. — A kérdés csak az, hogy valamely társadalom megállhat-e a magánerkölcsök cenzúrája nélkül és hogy a jövő nem fog-e valami hasonlót hozni az egyházi fegyelemhez, melyet a modern liberalismus oly féltékenyen elnyomott.

Az erkölcsi tökéletesség ideális typusa Pál szerűit a szelíd, tartózkodó, mértékletes, szives ember, akinek nem fontos a gazdagság.⁷⁶ Az alárendelt helyzet és a szerénység majdnem követelménye annak,

⁷⁴ *Cseleked.*, V, 1—11. V. ö. *Cseleked.*, XIII, 9—11.

⁷⁵ I Cor., V, 9 és 'köv.

⁷⁶ I tor., V, 10—11; VI, 9—10.

hogy valaki keresztény legyen. A «fösvény, kapzsi, tolvaj» szavak úgyszólván synonymák; legalább a fogyatkozások, melyeket megjelölnek, egyforma gáncs alá esnek.⁷⁷ E kis világ sajátságos ellenszenvvel volt a nagyvilági társadalom iránt. Pál, követve e részben a zsidó hagyományt,⁷⁸ mint a hívekhez méltatlan dolgot említi a pereknek a bíróság elé való vitelét.

»Igaz-e, hogy vannak köztetek, kik, ha ügyük van valamely atyafiukkal, Ítélet végett azt az istentelenek elé viszik, nem pedig a szentek elé? Nem tudjátok, hogy a szentek fognak Ítéletet mondani a világról? És ha a világ a ti Ítéletek alá tartozik, képtelenek lennétek Ítélni kis jelentőségű dolgokban?... Nem tudjátok, hogy mi fogunk ítékezni az angyalokról? A pénzdolgok oly magasságban volnának, hogy nem érünk fel hozzájuk? Azért ha pénzbeli ügyek merülnek fel köztetek, válasszátok ki az Egyházban a legkevésbé tekintélyeseket és azok legyenek a bírák. Szégyenetekre mondom ezt. Nincs hát köztetek egy okos se, ki bíró lehetne atyafiai között? De hiszen az atyafiak mindenütt bírászkodnak egymás között, még a hitetleneknél is. Már az is nagy kár, hogy pereitek vannak egymással. Miért nem tűritek inkább az igazságtalanságot? Miért nem hagyjátok inkább kifosztani magatokat? De ti magatok vagytok igazságtalanok, fosztogatók és pedig atyafi az atyafiakkal szemben!« A férfi és a nő egymáshoz való természetes viszonyának szabálya súlyos nehézségeket idézett elő. Az apostolnak állandóan ez volt a gondja, mikor a corinthusiaknak irt. Pál hűvössége valami józanságot ad erkölcsstanának, de egyszersmind valami szerzetesi és szűkkeblű jelleget is. A nemi vonzás az ő szemében

⁷⁷ *Ibid.* V. ö. Schleusner, a *πλεονεχτήζ, πλεονεξία* szál

⁷⁸ Jos., *Ant.*, XIV, X, 17; Cod., lib. I, tit. IX, *De judaeis et coelicolis*, 8. Törv. V. ö. *Epist. Clem. fid. Jac.*, 10 §, a pseudo-clem. homeL élén.

valami rossz, szégyenletes dolog. Minthogy elnyomni nem lehet, szabályozni kell. A természet Szent Pálnak rosszaságos és a kegyelem a természetnek való ellentmondásban, annak megfőkezésében áll. Mindazonáltal vannak szép kifejezései a tiszteletről, mellyel az ember testének tartozik: Isten fel fogja támasztani; a hívek teste a Szent Lélek temploma, Krisztus tagja. Mily bűn Krisztus tagjait egy parázna nő tagjaivá tenni!⁷⁹ A feltétlen tisztaság a legjobb,⁸⁰ a szüzesség a tökéletes állapot; a házasság azért rendeltetett, mert legalább kisebb baj. Azonban mihelyt meg van kötve, a két félnek egyenlő jogai vannak egymás irányában. A házastársi viszony megszakítása csak ideiglenesen engedhető meg és csak vallási köteleességek szempontjából. Az elválás tilos, kivéve oly házasság esetén, amikor a hitetlen fél lép vissza elsőnek.

A keresztények és hitetlenek között kötött házasságok folytatódhatnak. A hívő feleség megszenteli a hitetlen férjet, a hívő férj megszenteli a hitetlen feleséget, ugyanúgy, ahogy a szülők megszentelik a gyermekeket. Egyébiránt reménnyel lehet lenni, hogy a hívő fél meg fogja téríteni a másikat. Új házasságok azonban csak keresztények között köthetők.⁸¹ Mind e kérdések a legkülönösebb világításban jelentkeztek, mert azt hitték, a világnak küszöbön a vége.⁸² A válságos lelkiállapotban, melyben voltak, a terhesség, a gyermekek szoptatása megannyi anomáliának tetszett.⁸³ A szektában kevés házasságot kötöttek⁸¹ és a csatlakozókra nézve az volt egyik legkellemetlenebb következmény, hogy nem tudták férjhez adni leányaikat. Sokan zúgolódtak, hogy ez rosszul van és

⁷⁸ I Cor., VI, 12 és köv.

⁸⁰ I Cor., VII, 1 és köv.

⁸¹ I Cor., VII, 39.

⁸² I Cor., VII, 26.

⁸³ Máté, XXIV, 19; Márk, XIII, 17; Lukács, XXI, 23; Jézusnak, Hanan fiának felkiáltása, Jos., B. J., VI, V, 3.

⁸⁴ A Rom., XVI, 3—16-ban említett huszonhat személyre legfeljebb három házaspár esik.

ellenkezik a szokásokkal.⁸⁶ Hogy nagyobb bajoknak elejét vegye⁸⁶ és tekintettel a családapákra, kiknek idős leányok voltak a nyakukon,⁸⁷ Pál megengedi a házasságot. De nem titkolja a lenézést és idegenkedést, mellyel ez állapot iránt viseltetett, melyet kellemetlenek, háborgatással teljesnek és lealázónak tart.

»Az idő rövid, — mondja; a teendő az, hogy akiknek van hitvesök, úgy legyenek, mintha nem volna, akik sírnak, mintha nem sírnának, akik örvendeznek, mintha nem örvendeznének, akik vesznek, mintha nem volna mijök, akik élnek a világ dolgaival, mintha nem élnének velök; mert elmúlik a világ ábrázata. Azt akarom, hogy ne legyenek gondjaitok. A nőtelen embernek az Úr dolgai teszik a gondját; azon igyekszik, hogy tetszésére legyen az Úrnak. A feleséges embernek a világ dolgai teszik a gondját; iparkodik tetszeni a feleségének; ekként ő magát megosztott ember. A hajadon nőnek, a szűznek az Úr dolgai teszik a gondját; azon iparkodik, hogy testben, lélekben szent legyen. A férjes asszony azonban arra törekszik, hogy tessék a férjének. A javatokra mondom ezt, nem pedig, hogy törbe ejtsek benneteket; annak a céljából mondom, ami a legtisztességesebb és legalkalmasabb, hogy eltérülés nélkül szorgoskodhassatok az Úr tiszteletében.⁸⁸ A vallási rajongással mindig együtt járnak az ily nézetek. Az orthodox judaismus, amely pedig ellene volt a coelibatusnak és a házasodást kötelességgé tette,⁸⁹ ismert hittudósokat, kik ugyanúgy okoskodtak, mint Pál. »Miért házasodnám meg? — mondta Rabbi ben Azas. — Én a Törvénybe vagyok szerelmes;

⁸⁵ I Cor., VII, 36.

⁸⁶ I Cor., VII, 9.

⁸⁷ I Cor., VII, 37—38.

⁸⁸ I Cor., VII, 29—35.

⁸⁹ Bab. Tálra., *Jebamoth*, 63 b és köv.

a világ folytatódjon mások révén.«⁹⁰ Később, úgy látszik, Pál sokkal megfelelőbb nézeteket nyilvánított e tárgyról és a férfi és nő egyesülésében Krisztus (és Egyháza szeretetének symbolumát látta;⁹¹ a házasság legfőbb törvényévé a férfi részéről a szeretetet, az asszony részéről az engedelmisséget tette; emlékeztébe idézte a Genesis csodálatraméltó lapját,⁹² melyben a két nem vonzódását isteni szépségű philosophiai mese magyarázza.

A pogány áldozásokból származó hús kérdését Szent Pál nagyon józaneszüen oldja meg.⁹³ A zsidó-keresztények a mellett voltak, hogy az ilyen hús feltétlenül mellőzendő és úgy látszik, a jeruzsalmi értekezleten megegyeztek, hogy mindenki tartózkodni fog tőle.⁹⁴ Pál szabadabb felfogással van. Szerinte az, hogy egy darab hús valamely feláldozott állatnak volt része, nem számít semmit. Miután a hamis istenek semmik, a nekik áldozott állatok húsát nem kell beszennyezettnek tekinteni. A vásáron tehát bátran lehet vásárolni akármiféle árusított húst, anélkül, hogy tudakozni kellene az egyes darabok származását. Mindazonáltal egy dolgot figyelembe kell venni: vannak aggályos lelkiismeretűek, akik ezt bálványimádásnak tartják; már pedig az értelmes embert nemcsak az elvek vezetik, hanem a könyörületeség ds. Tartózkodnia kell olyan dolgoktól, melyekről tudja, hogy meg vannak ugyan engedve, de megbotránykoztatják a gyengéket. A tudomány felfuvalkodást szül, a könyörületeség épülést. A felvilágosult embernek minden szabad; de nem minden célszerű, nem minden épületes.⁹⁵ Nem való, hogy az ember csak magára gondoljon,

⁹⁰ *Ibid.*

⁹¹ Eph., V, 22—23. Okkal kétségbevonható, hogy e 'levél csakugyan Pál műve.

⁹² Gen., II.

⁹³ I Cor., VIII, 1 és köv.

⁹⁴ *Cseleked.*, XV, 20; *Apok.*, II, 14—15, 20; Justinus *Dpi. cum Tryph.*, 35; Pseudo-clem., *Recognit.* IV, 36; Plinius, X, 97 (*passim venire victimas*).

⁹⁵ I Cor., VI, 2; X, 22—24, 33.

hanem másokra is kell gondolnia. Ez egyik kedvenc gondolata Pálnak és ez magyarázza életének több epizódját, amikor a félenk telkekre való tekintetből aláveti magát oly rendszabályoknak, melyeket nem tart semmire. »Ha a hús, melyet eszem, — mondja — legyen bár még oly ártatlan is, megbotránykozthatná atyámfiait, örökre lemondanék a húsevésről.«

Egynéhány hívő azonban kissé túlmessze ment. Családi kapcsolatok kifolyásaképpen részt vettek a lakomákon, melyek az áldozásokat követték és amelyeket a templomokban tartottak meg. Pál kárhoztatja e dolgot és megszokott okoskodásával egy az iméntitől eltérő elvből indul ki. A népek istenei démonok; részt venni a nekik bemutatott áldozásokon annyi, mint a démonokkal közlekedni. Nem lehet egyszerre az Úr asztalához is, meg a démonokéhoz is odaj árulni, inni az Úr poharából is, meg a démonokéből is.⁹⁶ Az otthoni lakomák nem járnak ugyanily következményekkel: azokra el lehet menni és nem kell aggodalmaskodni, hogy miféle húst szolgálnak fel; ha azt mondják, hogy az isteneknek áldozott állatból való és botránykozás származhat belőle, tartózkodni kell tőle.⁹⁷ Általában kerülendő minden, ami botránykő lehet a zsidónak, a pogánynak, a kereszténynek; viselkedésében az ember, noha fentartja a jogát, szabadságát rendelje alá másokénak; mindenben igyekezzen, hogy mindenkinek kiérdemelje a tetszését.⁹⁸

»Vegyetek példát rólam, — folytatja; — nem vagyok-e én szabad? Nem vagyok-e apostol? Nem láttam-e Jézust, a mi Urunkat? Nem vagytok-e ti az én művem az Ürban? Ha másoknak nem vagyok apostol,⁹⁹ legalább nektek az vagyok: mert ti vagytok apostolságom pecsétje, védelmem az az én vádlóimmal szemben. Nem volna-e jogunk,

⁹⁶ I Cor., VIII, 10; X, 14 és 'köv. V ö. II Cor., VI, 14 és köv. V. ö. Pseudo-clem. homel., VIII, 4, 8.

⁹⁷ I Cor., X, 27 és köv.

⁹⁸ I Cor., X, 31—33.

⁹⁹ Célzás a zsidó-keresztények támadásaira.

hogy költségeteken élünk? Nem volna-e jogunk, hogy mindenüvé magunkkal vigyünk egy női testőrt, mint a többi apostol, az Úr testvérei és Kephas? Barnabás és én, csak mi ketten vagyunk híján ennek a jognak? Ki szolgálta valaha az államot a maga költségén? Azért ültet az ember szőlőt, hogy ne élvezze a gyümölcsét? Legeltet valaki anélkül, hogy megízlelné a tejet?... Mi lelki magot vetettünk nálatok; sok volna, ha valamit csipegetnénk világi javatokból? Ha mások igénybe veszik e jogot, nem tehetnénk-e mi még inkább? Nos hát, mi nem éltünk vele; elviselünk mindent, hogy semmi akadályt ne támasszunk Krisztus evangéliumának... A mi dicsőségünk, hogy ingyen hirdetjük az Evangéliumot, hogy nem élünk a jogokkal, melyek az Evangélium nevében megilletnének bennünket. Szabad lévén mindenkitől, rabszolgájává tettem magamat mindenkinék, hogy minél többeket nyerhessek meg. Zsidó voltam a zsidóknak, hogy megnyerjem a zsidókat; akik a Törvény uralma alatt éltek, úgy mutatkoztam nekik, mint aki a Törvény uralma alatt vagyok (noha nem voltam alatta), hogy megnyerjem azokat, kik a Törvény uralma alatt vannak. Azokkal, kik nincsenek a Törvény uralma alatt, a Törvény nélkül voltam (noha nem voltam Isten igazi Törvényén kívül, mert Krisztus Törvénye alatt voltam), hogy megnyerjem azokat, kik a Törvény nélkül vannak. A gyengékkel gyenge voltam, hogy megnyerjem a gyengéket; mindenkinek minden voltam,¹⁰⁰ hogy minden módon mentsem a lelkeket... Jól tudjátok, hogy a versenyfutásban¹⁰¹ mindenkinek futnak, de csak egy kapja a díjat; úgy fussatok, hogy elérjétek a célt. Akik résztvesznek a játékokban, szigorú meg-

¹⁰⁰V. ö. J Cor., X, 33.

¹⁰¹ Az isthniusi játékokban, melyeket a corinthusiak jól ismertek.

tartóztatást gyakorolnak,¹⁰² hogy múlandó koszorút nyerjenek; tegyetek ugyanígy hervadhatatlan koszorúért. Ami engem illet, én futok, de nem mint a futó, ki cél nélkül fut; verekszem, de nem mint az athleta az ökölviadalban, ki a levegőbe sújt, hanem gyötröm a testemet és rabszolgává teszem, nehogy miután hírnök voltam másoknak, dicsőség nélkül jöjjenek el a küzdelemből.¹⁰³ Ami a nők szerepét illeti az egyházban, gondolható, hogy azt az apostol nyers egyenességével intézi el. Kárhoztatja a corinthusi nők merész kísérleteit és a többi gyülekezet szokásait idézi nekik.¹⁰⁴ Az asszonyoknak sohasem szabad beszélniök a templomban, sőt még kérdezősködniök is tilos. A nyelvek adománya nem az ő számukra való. Férjeikkel szemben engedelmesnek kell lenniök.¹⁰⁵ Ha valamit tudni akarnak, otthon kérdezzék meg férjüktől. Egy nőnek fátyol nélkül jelenni meg a templomban, épp oly szégyen, mintha megnyírva vagy megborotválva jönnének oda.¹⁰⁶ A fátyol egyébiránt az angyalok miatt kell.¹⁰⁷ Azt vélték, hogy az angyalok, kik az istentiszteleten jelen vannak,¹⁰⁸ kísértésbe jöhetnek a női hajzat láttára,¹⁰⁹ vagy legalább is eltérülhetnek hivatásuktól, hogy a szentek imáit Istenhez vigyék.¹¹⁰ »A férfi feje: Krisz-

¹⁰² V. ö. Horatius, *Ars poet.*, V, 412.

¹⁰³ I Cor., IX, 1 és köv.

¹⁰⁴ I Cor., XIV, 33—35.

¹⁰⁵ V. ö. Jéfph., V, 22 és köv.

¹⁰⁶ I Cor., XI, 3 és köv. V. ö. Sifre, *Num.*, V, 18.

¹⁰⁷ V. ö. Tertullianus, *Contra Marcion.*, V, 8; *De virginibus velandis*, 7.

¹⁰⁸ L. Zsolt., CXXXVIII, 1; Buxtorf, *Synagoga*, C. X, 222 1-, C. XV, 306 1. (Basel, 1661).

¹⁰⁹ Gen., VI, 2 és Jonathan targumának e helyre vonatkozó része: *A tizenkét patriarcha testamentuma*, Ruben, 5. A zsidó fogalmak szerint a nők haja és hangja meztelenség. Bab. Talm., *Berakoth*, 24a.

¹¹⁰ Tobias, XII, 12, 15; Apok., VIII, 3 és köv.; Enoch, Syncell., 43 1. (Bonn); *Szent Mária gyermekségének evangéliuma*, 4; Porphyros, *De abstin.*, II, 38. Mellőzzük a keresztény

tus; az asszony feje: a férfi; Krisztus feje: Isten... A férfinak nem kell elfátyoloznia az arcát, mert ő Isten dicsőségének a képe; de az asszony a férfi dicsősége. A férfi nem a nóból lett, de a nő a férfiből... Minden Istentől ered.¹¹¹

A szabályoknak, melyek az »Úr lakomájá»-ra«¹¹² vonatkoznak, roppant nagy a történelmi érdekességük. E vacsora egyre inkább a leglényegesebb része lett a keresztény kultusznak. Ezzel együtt egyre jobban terjedt az is, hogy e vacsorán magát Jézust eszik. Ez minden bizonnyal képletes beszéd volt;¹¹³ de az akkori keresztény beszédben a metaphora nem különült el élesen a valóságtól. Mindenesetre e szentség főként az egyesülés és a szeretet szentsége volt.

»A hálaadásnak pohara, melyet megszentelünk, nem a Krisztus vérével való egyesülés-e? A kenyér, melyet megtörünk, nem a Krisztus testével való egyesülés-e? Amiként csak egy kenyér van, mi mindnyájan, kik ez egyetlen kenyérből részesedünk, bármily számosán legyünk is, egyetlen testté válunk. Nézzétek a test szerint való Izraelt; akik az áldozatból esznek, nem közösek-e az oltárral?.. ,¹¹⁴ Az Úrtól vettem, amit elétek adtam, hogy az Úr, azon az éjszakán, melyen elárultatott, vette a kenyeret és miután hálákat adott, megtörte és így szólt: »Ez az én testem, mely értetek van: ezt cselekedj étek az én emlékezetemre.« Hasonlóképp a vacsora után fogta a poharat és így szólt: »E pohár az új szövetség az én véremmel; ezt cselekedj étek, ahányszor inni fogtok, az én emlékezetemre.« Ezért tehát valahányszor e kenyeret eszitek és e poharat isszátok, az Úr halálát jelezitek, amig eljövend. Ennek oká-

tekintélyeket, Tertullianust, Origenest, Szent Ephremet, Szent Ágostont.

¹¹¹ V. ö. Col., III, 18; Eph., V, 22—33.

¹¹² I Cor., XI, 20 és köv.

¹¹³ V. ö. például I Cor., X, 17; XII, 27.

¹¹⁴ I Cor., X, 16—18.

ból, aki méltatlanul enné a kenyeret, vagy inná az Őr poharát, vétkezne az Őr teste és vére ellen. Először is tehát mindenki vizsgálja meg magái és azután egyék a kenyérből és igyék a pohárból. Mert aki az Őr testének megbecsülése nélkül eszik és iszik, a maga Ítéletét eszi és issza.«¹¹⁵ Ez ítélet, melynek veszedelmét az ember az Őr vacsorája szentségének meg nem becsülésével felidézi, nem az örök elkárhozás, hanem világi lakolás, vagy éppen a halál, lévén, hogy a halál gyakran oly megbűnhődés, mely megmenti a lelket.¹¹⁶ »Ezért is van közietek, — mondja az apostol — sok erőtlen és beteg és sok haláleset. Ha mi magunk tartunk Ítéletet magunk felett, nem kerülünk ítélet alá. Az Őr ítéletei azonban fenyítékek, melyek megoltalmaznak bennünket a világgal együtt való megítéltetéstől«, vagyis az örökkévaló elkárhozástól. Egyelőre az apostol annak az elrendelésére szorítkozik, hogy akik az agapéra jönnek, várják be egymást, éhségének lecsillapítására ki-ki otthon egyék s az Őr vacsorájának őrizzék meg mystikus jellegét.¹¹⁷ A többit majd odaérkeztekor fogja szabályozni.

Ezután az apostol vázolja a Lélek megnyilvánulásainak teoriáját.¹¹⁸ »Adományok«,¹¹⁹ «szolgálatok»¹²⁰ és »képességek»¹²¹ kevésbé meghatározott elnevezése alatt tizenháromféle tevékenységet sorol fel, ami együttesen a természetfeletti műveletek egész hierarchiáját teszi és magában foglalja minden formájukat. Három tevékenységet határozottan megjelöl és az alá-

¹¹⁵ I Cor., XI, 23—29. A *Codex Vaticanus* és a *Codex Sinaiticus* rövidebb és hitelesebb szövegét követtem, mellőzve a hivatalos szöveg kis hozzátételeit, melyek egyébiránt »'«ak magyarázzák az értelmet.

¹¹⁶ V. ö. I Lor., V, 5.

¹¹⁷ V. ö. Jud., 12.

¹¹⁸ I Cor., XII—XIV. V. ö. Rom., XII, 3—8; Eph., IV, 7 és köv; I Petri, IV, 10—11; Justinus, *Dial, cum Tryph.*, 39.

¹¹⁹ *Χαρίσματα.*

¹²⁰ *Διακονίαι.*

¹²¹ *Ενεργήματα.*

rendeltség sorrendjében kapcsol egymáshoz; ezek: 1. az apostol, 2. a próféta, 3. a hittudós tevékenysége.¹²² Utánuk következnek az adományok, a szolgálatok vagy képességek, melyek anélkül, hogy oly felsőrendűséget adnának, a Szent Lélek megnyilatkozásait közvetítik.¹²³ Ezek így következnek egymás után: 1. a bölcsesség szava,¹²⁴ 2. a tudomány szava,¹²⁵ 3. a hit,¹²⁶ 4. a gyógyítás adománya,¹²⁷ 5. a csodatevés adománya,¹²⁸ 6. a szellemek megkülönböztetése,¹²⁹ 7. a különféle nyelveken való beszélés adománya,¹³⁰ 8. az e nyelveken mondottak tolmácsolása,¹³¹ 9. a szeretet munkái,¹³² 10. a közdolgok gondozása.¹³³ Mindé tevékenységek jók, hasznosak, szükségesek; egyikhez se való kisebbiteni vagy irigyelni a másikat; valamennyinek egy a forrása. Az összes »adományok« a Szent Lélektől erednek; az összes »szolgálatok« Krisztusból indulnak ki; az összes »képességek« Istentől valók. A testnek több tagja van és mégis egy; a tevékenységek elosztása ugyanoly szükséges az Egyházban, mint a

¹²² I Cor., XII, 28. Pál itt mellőzi mind a *πρεσβύτεροι*, mind az *Επίσκοποι* említését. Úgy látszik egyébiránt, hogy Pál Szemében a hierarchia e három foka az *ἐνεργήματα* közé tartozik; v. ö. I Cor., XII, 6 és Gal., II, 8. Az ephesusiakhoz, írt levélben (IV, 11) az evangélisták és a pásztorok (*ποιμένες*), kik kétségtelenül ugyanazok, mint az *ἠπίσκοποι*, a próféták és a hittudósok között állanak. Ilyenformán e levél ötféle tevékenységet ismer.

¹²³ I Cor., XII, 4 és köv.; 28—30; XIV, 5—6, 26.

¹²⁴ *Λόγος σοφίας.*

¹²⁵ *Λογος γνώσεως-*

¹²⁶ *Πίστες.*

¹²⁷ *Χαρίσματα ιαμάτων.*

¹²⁸ *Ενεργήματα δυνάμεων* vagy *δυνάμεις.*

¹²⁹ *διακρίσεις πνευμάτων.*

¹³⁰ *Γένη γλωσσών.*

¹³¹ *διερμηνεία γλωσσών.*

¹³² *Αντιλήψεις.*

¹³³ *Κυβερνήσεις.* E két utóbbi kétségtelenül diakonságot jelent, a diakonok sajátképpen! teendőit kell alatta érteni. A megelőző nyolc olybá tekinthető, hogy a *χαρίσματα* közé tartozik, kivéve az ötödiket, mely *Ενέργημα*. A „megjelentés”¹¹ (*αποκάλυψες*) XIV, 6 és 26 nem állandó adomány, hanem a hívőnek juttatott időleges kegy. ¹

testben. E tevékenységek ugyanúgy nem lehetnek el egymás nélkül, mint ahogy a szem nem lehet el a kéz, a fej, a láb nélkül. Köztük tehát nincs helye a féltékenységnek. Igaz, hogy nem egyforma méltóságnak, de éppen a leggyengébb tagok a legszükségesebbek; 3 legszerényebb tagok a legbecsül többek, a legnagyobb gondoskodás tárgyai, mert Isten óképpen akart nekik kárpótlást juttatni, hogy a testben ne legyen se szakadás, se irigykedés. A tagoknak tehát figyelemmel kell lenniök egymás iránt; ha az egyik szenved, valamennyien szenvednek és az egyiknek dicsősége, haszna és dicsősége a másoknak is. Különben is, mire való e versengés? Van egy út, mely valamennyi-nek nyitva áll és amely a legjobb, oly adomány, mely messze felette áll valamennyi-nek.

Igazi prófétai szárnyalástól ragadtatva, mely túl-emeli a tévedésekkel vegyült gondolatokon, melyeket fejtegetett, Pál ekkor megírja a csodálatraméltó lapot, az egyetlen az egész keresztény irodalomban, mely összemérhető Jézus beszédeivel:

»Ha embereknek és angyaloknak a nyelvén szólnék is, a szeretet pedig nincs bennem, olybá lennék, mint a csengő érc és a pengő cimbalom. Ha a prófétálás adománya volna is bennem és ha tudnám az összes rejtelmeket, ismerném az összes tudományokat és oly hit volna bennem, mely hegyeket tud elmozdítani, a szeretet, ha nincs bennem, semmi se vagyok. És ha minden jószágomat a szegények táplálására fordítanám, testemet a lángoknak adnám, ha a szeretet nincs bennem, semmit az nem használna nekem. A szeretet türelmes; jóakarata; a szeretet nem ismeri se az irigységet, se a kérkedést, se a felfuvalk'o-dást; nem helytelenkedik; nem önző; nem gerjed haragra; nem gondol rosszat; nem örvend az igazságtalanságnak; ellenkezőleg, az igazságnak örvend. Mindent tűr, mindent hisz; mindent remél; mindent elvisel. A szeretet nem hanyatlik, míg a prófétaság elmúlhat, a nyelvek adománya

megszűnhet, a tudás adománya tárgyát vesztheti. A tudomány és a prófétaság részleges adományok; már pedig mikor eljön a tökéletes, a részleges eltűnik. Amikor gyermek voltam, gyermekként beszéltem, gyermek módjára okoskodtam; de amióta férfi lettem, elhagytam a gyermekhez való dolgokat. Most tükrön át és képekben látunk; akkor majd szemtől-szembe fogunk látni. Most csak részlegesen tudok; akkor majd tudni fogom (Istent), mint ahogy tudott vagyok (tőle). Végeredményben három nagy dolog van: hit, remény, szeretet; de a három között legnagyobb a szeretet. Ha járatos lett volna a kísérleti lélektanban, Pál kissé tovább ment volna; azt mondta volna: «Atyámfiai, hagyjátok a képzelődéseket. Ez értelmetlen dadogások, ez elragadtatások, e csodák gyermekkori álmai. Ami nem agyrém, ami örökkévaló, az az, amit az imént hirdettem nektek.» De ebben az esetben nem lett volna a maga korából való; nem cselekedte volna, amit cselekedett. Nem nagyon sok-e már az is, hogy jelezte a főbenjáró különbséget az örök vallási igazságok között, melyek nem dőlnek meg¹³⁴ és azok között, melyek elmúlnak, mint az élet első korszakának képzelményei? Nem tett-e eleget a halhatatlanságra, hogy leírta e mondatot: »A betű öl, a szellem éltet.«¹³⁵ Jaj annak, ki megállana a felszínnél és, két-három chimaerás adomány miatt, feledné, hogy e sajátságos felsorolásban, a kezdeti Egyház *diaconiai* és *charismatai* között ott van a gondoskodás azokról, kik szenvednek, a felügyelet a szegények garasaira, a kölcsönös gyámolítás! Pál e tevékenységeket végül említi és mint szerény dolgokat. Azonban átható tekintete itt is meg tudja látni a valót. «Vigyázatok, mondja, éppen legkevésbé nemes tagjaink a legbecsültebbek.» Próféta, nyelvek beszélő, hittudósok, ti el fogtok múlni. Diaconok, odaadó özvegyek,

¹³⁴ Ουδέποτε ἐπίπτει..

¹³⁵ II Cor., III, 6.

az Egyház javainak kezelői, ti meg fogtok maradni; alapítástok az örökkévalóságra szól.

A lelki gyakorlatokra vonatkozó szabályok részleteiben Pál életrevaló gondolkodása nyilvánul.¹³⁶ A prófétálást magasan fölébe helyezi a nyelvek adományának. Ha nem utasítja is feltétlenül vissza a glossolaliát, oly megjegyzéseket mond róla, melyek felérnek a gánccsal. A glossolaliás nem az emberekhez beszél, hanem Istenhez, senki sem érti, csak saját maga épül a dolgon. A prófétálás, ellenkezőleg, mindeneknek épülésére és vigasztalására szolgál. A glossolalia csak akkor jó, ha tolmácsolják, vagyis ha más erre nézve különösen hivatott hívek segítségül jönnek és értelmet hámoznak ki belőle; magában véve a glossolalia olyan, mint valami határozatlan zene; az ember valami fuvola- vagy citerahangot hall, de nem tudja, hogy mit játszanak e hangszerek. Mintha rekedt trombita volna: hiába harsog; minthogy nem ad tiszta hangot, senki se engedelmeskedik e bizonytalan jelnek és nem készülődik a csatára. Ha a nyelv nem ad határozottan tagolt hangokat, akkor csak üres szelet ver a levegőben; a beszéd, melyet az ember előtt ismeretlen nyelven mondanak, olyan az értelemnek, mintha el se mondták volna. Így tehát tolmácsolás nélkül semmi glossolalia. Sőt a glossolalia magában meddő; az értelem vele gyümölcsfélén marad; az imádság úgy folyt le az emberben, hogy részt se vett benne.¹³⁷

»Hálákat adó dicséretet művelj a Lélek sugallatára; de hogy akarod, hogy a nép *A men A* mondjon, mikor nem tudja, mit mondasz? Dicséreted lehet nagyon szép; de a többiek nem épülnek tőle. Ami engem illet, én köszönöm Istennek, hogy olyan nyelven beszélek, mint ti mindnyájan. Inkább akarok a templomban öt szót mondani a magam józan eszével, hogy oktassam a többit,

¹³⁶ I Cor., XIV, az egész.

¹³⁷ *Γλωσσά* a (klasszikusoknak mindig valami különös vágyidegen szót jelent, melynek magyarázatra van szüksége. A „glossarium“ megmagyarázandó szavak gyűjteménye.

mint tízezer szót idegen nyelven. Atyámfiái, ne legyetek gyermekek az ítélet dolgában; gyermekek legyetek, amikor a gonoszról van szó, de az Ítéltre nézve legyetek felnőtt férfiak ... Gondoljátok csak el, hogy a gyülekezet együtt van és mindenki nyelveken beszél, ha most tudatlan és hitetlen személyek lépnek be, nem fogják-e mondani, hogy bolondok vagytok? Ha pedig, ellenkezőleg, mind prófétáinak és belép egy valaki hitetlen vagy tudatlan, rögtön mindnyájan munkába veszik; zavarba hozzák, megítélik, a szíve mélyén rejtett dolgokat felfedik; megrendülve attól, amit lát és amit hall, arccal a földre borul, imádja Istent és elismeri, hogy Isten igazán veletek van. Mi a következés mindebből, atyámfiái? Ha egy begyűltök, ám legyen mindenkinek a maga zsoltára, a maga leckéje, a maga kinyilatkoztatása, a maga nyelveken beszélése, a maga tolmácsolása, — helyes, feltéve, hogy minden az épülés okából történik. Ha nyelveken való beszélésről van szó, csak kelten, legfeljebb hárman beszéljenek, és ezek is külön, egymásután és csak egy tolmácsolja, hogy mit mondtak. Ha nincs tolmács, hallgassanak; magukban és Istenhez szólva beszéljenek. Ugyanezt a szabályt kövessétek a próféták tekintetében is: kelten vagy hárman beszéljenek, a többiek pedig ügyeljenek. Ha miközben valaki beszél, egy más valakit, aki ül, kinyilatkoztatás ér, az első hallgasson el. Ha akarjátok, mindnyájan prófétálhattok, azzal a feltétellel, hogy egyik a másik után következik és a jelenlevők okuljanak és épüljenek. Minden próféta mestere a léleknek, mely benne buzog. Isten nem a rendetlenség Istene, hanem a béke Istene... Végeredményben, atyámfiái, ápoljátok a prófétálást, ne akadályozátok a glossolaliát; de minden tisztesen és jó rendben történjen.»

Némely bizarr hang, melyet a glossolaliások hallattak és amelyek között göröggel és syrrel vegyülten

oly szavak fordultak elő, mint *anathema, maran atha, Jézus* és az Úr nevei, nagy zavarba ejtette az egyszerű embereket. Pál, e tárgyban megkérdez te tvén, ahhoz fordul, amit »a szellemek megkülönböztetése «-nek neveztek és igyekeznek megállapítani, hogy e zavaros kotyvalékban mi jöhet a Szent Lélektől és mi nem?

A kezdeti Egyház alapvető dogmája, a feltámadás és a világ közeli vége jelentékeny helyet foglal el a tevéiben.¹³⁸ Az apostol nyolc-kilencszer is visszatér rá.¹³⁹ A megújulás tűzzel fog történni. A szentek bírái lesznek a világnak, sőt még az angyaloknak is. A feltámadás, mely az összes keresztény dogmák között leginkább idegenszerű volt a görög szellemnek, különös figyelem tárgya.¹⁴⁰ Többen, noha elfogadták Krisztus feltámadását, közeli eljövetelét és hogy megújítja a világot, nem hittek a halottak feltámadásában. Ha valaki elhunyt a gyülekezetben, ez nekik botrány és zavarba ejtő dolog volt. Pálnak nem került fáradságába, hogy kimutassa következetlenségüket: ha a halottak nem támadnak fel, Krisztus se támadt fel, minden reménység hiú, a keresztények mindenek között a legsajnálattaméltóbb emberek, az igazi bölcsek azok, kik azt mondják: »Együnk, igyunk, mert holnap meghalunk.« Jézus feltámadása a kezessége mindenek, feltámadásának. Jézus nyitotta meg az utat, tanítványai követni fogják dicsőséges eljövetelének napján. Akkor majd megkezdődik Jézus uralma: minden más hatalom, mint az övé, megsemmisül; a halál lesz az utolsó ellenség, kit leigáz; minden alája lesz rendelve, kivéve Istent, ki mindent alárendelt neki. A Fiú sietni fog hódolatot tenni Istennek és magát alávetni nek[.], hogy Isten legyen minden mindenben.

»De, mondja valaki, hogy fognak a halottak feltámadni? Micsoda testtel térnek vissza? — Esz-

¹³⁸ I Cor., XII, 3; XVI, 22.

¹³⁹ I Cor., I, 7—8; III, 13; IV, 5; VI, 2—3; VII, 26, 29 és köv.; XI, 26; XV, az egész; XVI, 22. V. ö. II Tim., IV, 1.

¹⁴⁰ I Cor., XV, 3 és köv.

telen! Nem látod, hogy a mag, melyet elvetnek, csak azután éled meg, miután átment a halálon? A mag, melyet elvetnek, nem az a test, melyé egy napon majd kifejlődik. Csupasz mag az csak, például árpa- vagy valami más gabonamag; de Isten testet ad neki, tetszése szerint és minden magnak külön testet. Minden hús nem ugyanaz a hús: más az emberek húsa; más a négylábuaké; más a madarak húsa; más a halaké. Vannak égitestek és vannak földiek; más az elsők dicsősége, más a másodikaké. Más a nap dicsősége, más a holdé, más a csillagok dicsősége. Még az egyik csillag is különbözik dicsőségére nézve a másiktól. Ugyanígy lesz a halottak feltámadásával. Romlandónak vettetvén, a test romolhatatlanul születik újjá; alázatosnak vettetvén, dicsőségesnek születik újjá; gyengének vettetvén, erősnek születik újjá. Állati testet vetettek; szellemi test támad fel... Rejtelmet mondom meg nektek: Nem mindnyájan halunk meg, de mindnyájan átváltoztunk¹⁴¹ egy elenyésző pillanat, egy szempillantás alatt, a végső trombita hangjára. Mert a trombita harsogni fog és a halottak feltámadnak meg nem romolhatóan és mi át leszünk változva. Mert a romlandó testnek fel kell öltenie a romolhatatlanságot. és a halandó testnek a halhatatlanságot. Akkor bekövetkezik, ami meg van írva: »A halál elnyeletett az ő győzedelmében.¹⁴² Óh! halál, hol van a győzelmed? Óh! halál, hol van a te fulánkod?..¹⁴³ Hála legyen Istennek, ki nekünk adta a győzelmet a Mi Urunk Jézus Krisztus által.«

¹⁴¹ A Vatican B. kéziratának szövegét követem, amely egyzersmind a hivatalos szöveg is. V. ü. I Thess., IV, 12 és köv.

¹⁴² Jezs., XXV, 8, másként pontozva, mint a Masore és rosszul fordítva.

¹⁴³ Koreas, XIII, 14; a Septuaginta szerint és másként, mint a Masore és rosszul fordítva.

Sajnos! Krisztus nem jött el. Mind meghaltak, egyik a másik után. Pál, aki azok közé tartozónak vélte magát, kik élni fognak a nagy eljövételig,¹⁴⁴ szintén meghalt. Látni fogjuk, hogy se a hit, se a reménység ezért meg nem rekedt. Semmiféle tapasztalat se döntő az emberiségnek, legyen bár még oly elcsüggesztő, ha azokról a szent dogmákról van szó, melyekben* nem ok nélkül, vigasztalását és örömét keresi. Utólagosan könnyű ezt mondanunk, hogy e remények túlzottak voltak; legalább is szerencse, hogy akik osztoztak bennök, nem voltak ily éleslátók. Pál naivan bevallja, ha nem számított volna a feltámadásra, békés, merőben közönséges élvezeteivel törődő nyárspolgár módjára élt volna.¹⁴⁵ Néhány elsőrangú bölcs, például Marcus Aurelius, Spinoza, tovább ment és a legmagasabb erénynek élt a jutalom minden reménye nélkül. Azonban a tömeg sohasem hősiess. Hogy az odaadásnak és áldozatnak az a roppant mennyisége, ami a kereszténységet megalapította, kiteljen az embertől, szükség volt egy oly nemzedékre, melynek tagjai meg voltak győződve, hogy nem hálnak meg, szükség volt a roppant és közvetlen jutalom vonzerejére. Ilyenformán Isten közeli országának nagy ábrándja vált az új vallás teremtő- és anyaeszméjévé. Hamarosan tanúi leszünk az átváltozásoknak, melyeket a dolgok kényszere e hiten végrehajtott. Intensitásának legmagasabb fokát 54—58 táján érte el. Pál összes ez időtáiban írott levelei át vannak itatva tőle. A két syr szó *Maran atha*, »az Úr közelg«¹⁴⁶ volt a keresztények egymásközi jelisége, az élénk és rövid biztatás, melyet egymásnak odakiáltottak, hogy buzdítsák egymást reménységükben.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Thess., IV, 16; I Cor., XV, 51, 52.

¹⁴⁵ I Cor., XV, 30—32.

¹⁴⁶ V. ö. Phil., IV, 6.

¹⁴⁷ I Cor., XVI, 23.

XV. FEJEZET.

Pál harmadik útjának folytatása. — A nagy gyűjtés. — Távozás Ephesusból.

A levél végére Pál — szokása szerint — odatette:

*Üdvözetét írok a saját kezemmel, én, Pál.
Ha valaki nem szereti az Urat, legyen átkozott.
MARAN ATHA.*

Levelét Stephanasra, Fortunatusra és Achaicusra bízta, ugyanazokra, akik a corinthusiak levelét hozták. Pál azt gondolta, hogy a három megbízott körülbelül ugyanakkor ér Corinthusba, mint Timotheus. Attól tartva, hogy Corinthus gúnyolódó hajlamú népe fiatal-sága és féltékenysége miatt félvállról veszi tanítványát¹ és nem tulajdonít neki elég tekintélyt, az apostol a legnyomatékosabban hangoztatta, hogy Timotheust úgy nézzék, mint őt magát és annak az óhajtásnak adott kifejezést, hogy minél hamarabb küldjék vissza hozzá. Nem akarta, hogy Ephesusból e becses utitárs nélkül induljon el, kinek jelenléte mintegy szükség-letté vált neki.

Pál erősen biztatta Apollóst, hogy csatlakozzon Stephanashoz és menjen vissza Corinthusba; de

¹ I Cor., XVI, 10—11.

Apollos inkább elhalasztotta utazását.² E pillanattól fogva eltűnik szemünk elől. A hagyomány mindazonáltal továbbra is úgy tekinti, mint Pál tanítványát.³ Aminthogy valószínűleg folytatta is apostoli tevékenységét, a keresztény ügy szolgálatába állítva zsidó tudományát és választékos beszédét.

Pál ezenközben határtalan tervekkel⁴ foglalkozott, melyekben állandó szokása szerint a Szent Lélek sugallatát vélte felismerni. Pállal az történt, ami a bizonyos fajta tevékenységhez szokott emberekkel történni szokott: nem tudott elleni anélkül, ami életét eJ foglalta. Miután az utazgatás szükségletté vált számára, kereste az alkalmakat, hogy utazhasson. Viszont akarta látni Macedóniát, Achaiát, újra el akart látogatni Jeruzsálembe, azután ismét útrakelni, hogy újabb térítőutakat kíséreljen meg távolabb fekvő és oly országokban, ahova a hit még nem hatott el, így Itáliában, Hispániában.⁵ A gondolat, hogy Rómába menjen, nem hagyta nyugton.⁶ Meg kell látnom Rómát«⁷ — mondogatta. Megsejtette, hogy a kereszténységnek majd ott lesz a központja, vagy legalább a döntő események ott fognak lejátszódni. A jeruzsalemi út egy másik tervéhez kapcsolódott, mely egy év óta már sokat foglalkoztatta.

Hogy lecsillapítsa a jeruzsalemi Egyház gyanakvó féltékenységét és megfeleljen az 51-iki találkozón

² I Cor., XVI, 12.

³ Tit., III, 13. E levél apokryph és csak arról tesz bizonyosságot, hogy megírása idejében milyen vélemény járta Pál környezete felől. >

⁴ Akik a Timotheusnak és Titusnak írt leveleket hiteleseknek tartják, itt i Pál egy utazását iktatják be, melyről a *Cselekedetek-ben* nincs említés és amelynek útiránya a következő lett volna: Ephesus, iCreta, Epirusi Nicopolis, Macedonia, Ephesus. A bevezetésben kifejtettük az okokat, melyek ellene szólnak, hogy e feltevést elfogadjuk.

⁵ II Cor., X, 16; Róm., 24, 28.

⁶ Róm., XV, 23.

⁷ *Cseleked.*, XIX, 21; XIII, 11; Róni., I, 10 és köv.; XV, 22 és köv.

kötött béke egyik feltételének,⁸ Pál nagy gyűjtést akart rendezni Kis-Azsia és Görögország Egyházaiban. Már láttuk, hogy egyik kötelék, mely a tartományi Egyházaknak a judeaiaktól való függését jelezte, az alamizsna kötelezettsége volt. A jeruzsálemi Egyház, részben tagjainak hibájából, mindig szűkségben volt. Rengeteg volt a koldus.⁹ Régebbi időkben a zsidó társadalmat az jellemezte, hogy nem ismerte se a nyomort, se a nagy vagytonokat. Két vagy három század óta Jeruzsálemben voltak gazdagok, következésképpen szegények is. Az igazi zsidó, ki hátat fordított a profán civilizációnak, napról-napra mindjobban fogyatékán volt az anyagiaknak. II. Agrippa építkezései teletöltötték a várost éhező kőművesekkel; bontásokat végeztek tisztán csak azért, hogy ne hagyjanak ezer meg ezer munkást munka nélkül.¹⁰ Mint mindenki, az apostolok és környezetük is sínylették ezt az állapotot.¹¹ A tartományokban, bár kelletlenül túrték a judeai atyafiak igényeit, elismerték felsőbbségüket és külön jogcímeiket. Pál a legnagyobb tekintettel volt irántuk. »Adósaik vagytok, — mondta híveinek; ha a pogányok osztályostársaik lettek Judea szentjeinek a lelkiekben, bizonyára a legkevesebb, hogy testi javaikkal támogassák őket.«¹² Egyébként ez utánzása volt a régóta meggyökeresedett szokásnak, hogy a zsidók a világ minden részéről adományokat küldtek Jeruzsálembé.¹³ Pál azt gondolta, hogy valamely nagy alamizsna, melyet maga vinne el, jobb fogadtatást biztosítana neki a vén testület részéről, mely oly nehezen bocsátotta meg neki, hogy nagy dolgokat visz végbe nála nélkül és a legjobb jele lenne e nemes éhenkórá-

⁸ Gál., II, 10.

⁹ Róm., XV, 26.

¹⁰ Jos., *Ant.*, XX, IX, 7.

¹¹ *Cseleked.*, XI, 29—30; II Cor., IX, 12.

¹² Róni., XV, 27.

¹³ Cicero, *Pro Flacco* 28; Jos., *Ant.*, XIV, X, 6, 8; XVI, VI, az egész; XVIII, III, 5; i'Philo, *Leg. ad Caium*, 23 §; Tacitus, *Hist.*, V, 5. E szokás ma kezd újraéledni az izraelitáknál.

szok szemében az alárendelésnek. Hogy is lehetne szakadóroknak és lázadóknak tekinteni azokat, kik ily bőkezűségről, ily testvéri és tiszteletteljes érzelmekről tesznek tanúságot?¹⁴

Pál a gyűjtést már 56-ban¹⁵ kezdte szervezni. Először a corinthusiaknak írt felőle,¹⁶ azután a galatiaknak¹⁷ és kétségtelenül más Egyházaknak is. A corinthusiaknak írt új levelében visszatér reá.¹⁸ Kis-Ázsia és Görögország Egyházai jómódúak voltak, de nagy vagyonok nélkül. Pál ismerte takarékos felfogását annak a világnak, melyben élt volt. A nyomatékoság, mellyel táplálékát és fenntartását úgy tünteti fel, mint valami súlyos terhet, mellyel nem akart az Egyházakra reáfeküdni, bizonyosság, hogy ő maga is osztozott a minden apróságra tekinteni kénytelen szegény emberek kicsinyes aggodalmasságában. Úgy gondolta, ha Görögország Egyházaiban a gyűjtéssel bevárják, amíg ő odaérkezik, az nem lesz jó. Azt kívánta tehát, hogy mindenki vasárnaponként a maga módjához mérten otthon tegyen félre valamit a kegyes célra. A szeretet e kis, de folytonosan növekedő adományával várják az ő megérkezését. Akkor azután az Egyházak szavazás útján¹⁹ megbízottakat fognak választani, akik Pál ajánlólevelével elviszik az adományt Jeruzsálembe. Talán, ha az eredmény megéri a fáradságot, Pál maga is elmegy, a megbízottak pedig elkísérhetik. Ily tisztesség és szerencse, elmenni Jeruzsálembe, látni az apostolokat, Pál társaságában utazni, megremegtette az összes hívőket. A jótévés versengése, melyet a lelkek kormányzásának mestere ily avatottan lobbantott lángra, mindeneket tűzbe

¹⁴ II Cor., IX, 12, 14; Róm., XV, 31.

¹⁵ II Cor., VIII, 10; IX, 2.

¹⁶ Az elveszett levélben. Amit I Cor., XVI, 1, 4 mond, arra mutat, hogy már jóval előtte volt szó róla.

¹⁷ I Cor., XVI, 1.

¹⁸ I Cor., XVI, 1—4.

¹⁹ II Cor., VIII, 19.

hozott. Hónapokon át e gyűjtés volt az, ami az életet ébren tartotta és a sziveket megdobogtatta.

Timotheus csakhamar visszatért Ephesusba,²⁰ ahogy Pál óhajtotta. Híreket hozott, melyek Stephanas eljövetelénél későbbi keletűek voltak; de azt lehet hinni, hogy előbb hagyta oda a várost, mint amikor Stephanas visszaérkezett, mert Pál Titus útján is csak később értesült a hatásról, melyet új levele keltett.²¹ A helyzet Gorinthusban még mindig igen feszült volt. Pál módosította terveit. Elhatározta, hogy először Corinthusba megy, kis ideig ott marad, azután elvégzi macedóniai útját, újra és hosszabb időre visszamegy Corinthusba és azután, első tervének értelmében, útra kel Jeruzsálembé, együtt a corinthusi megbízottakkal.²² Szükségesnek tartotta, hogy a corinthusi Egyházat azon nyomban értesítse szándékának e megváltoztatásáról. Titust bízta meg az üzenettel, valamint a legkényesebb közlenivalókkal a forrongó Egyházat illetőleg.²³ A tanítványnak ugyanekkor a gyűjtést is kellett szorgalmaznia, melyet Pál elrendelt.²⁴ Titus, úgy látszik, először húzódozott; mint Timotheus,²⁵ ő is félt a corinthusiak szeleverdi és meggondolatlan természetétől. Pál megnyugtatta, beszélt neki a corinthusiak jótulajdonságairól, enyhítette a hibáikat, jó fogadtatással merte biztatni.²⁶ Utitársul egy »atyafít» adott melléje, kinek nevét nem ismerjük.²⁷ Pál végső napjainál tartott ephesusi időzésének; mindazonáltal úgy állapodtak meg, hogy e városban várja be Titus visszaérkezését.

Azonban új kellemetlenségek kényszerítették,

²⁰ I Cor., XVI, 11; II Cor., I, 1. Lehetséges azonban, hogy Timotheus nem jött Ephesusba, hanem Macedóniában maradt, hol aztán Pál találkozott vele.

²¹ II Cor., VII, 6 és köv.

²² II Cor., I, 15—16.

²³ II Cor., II, 13; VII, 6 és köv.; XII, 18.

²⁴ II Cor., VIII, 6.

²⁵ I Cor., XVI, 10—11.

²⁶ II Cor., VII, 14.

²⁷ U Cor., XII, 18; v. ö. VIII, 18, 22.

hogy újból változtasson tervein. Kevés nap volt Pál életében oly zűrös, mint ezek a mostaniak.²⁸ Először kellett éreznie, hogy túllépett a mértéken és beismerte, hogy ereje fogytán van.²⁹ Zsidók,³⁰ pogányok,³¹ irányzatával ellenséges keresztények³² mind mintha összeesküdtek volna ellene. A corinthusi Egyház állapota valósággal lázban tartotta; futárt futár után küldött, naponta mást és mást határozott irányában. Alkalmasint beteg is volt; már azt hitte, hogy meghal.³³ Bizonyos zavargás, mely Ephesusban támadt, még kellemetlenebbé tette helyzetét és kénytelenítette távozni, mielőtt Titus visszaérkezett volna.³⁴

Artemis temploma rettenetes akadályt támasztott az új tanításnak. E roppant épület, a világ egyik csodája, óriási gazdagsága,³⁵ az odavonzott idegenek tömege, a kiválóságok és a hírnév révén, melyet a városnak juttatott, a fényes ünnepek folytán, pielyekre alkalmat szolgáltatott, az iparágak miatt, melyeknek munkát adott,³⁶ éltetője és létoka volt a városnak. A babonáság itt a legbiztosabb kezességre támaszkodott: az anyagi érdekre, mely mindig oly örömmel takarózik a vallás ürügyével.

Ephesus egyik iparága az aranyműveseké volt, kik Artemis kis *naos-ait* gyártották. Az idegenek magukkal vitték e kis tárgyakat, melyek azután otthon

²⁸ II Cor., I, 4 és köv.; IV, 8 és köv.

²⁹ II Cor., I, 8.

³⁰ *Cseleked.*, XX, 19; XXI, 27.

³¹ *Cseleked.*, XIX, 23 és köv.

³² I Cor., XVI, 9.

³³ II Cor., I, 8—10; VI, 9.

³⁴ *Cseleked.*, XIX, 23 és köv.

³⁵ Strabo, XVI, I, 26.

³⁶ A nagyszámú ephesusi felirat között csak j kevés van, melyben ne volna szó a templomról. *Corpus inser. gr.*, 2953b és iköv. sz.; Le Bas és Waddington, *Inscr.* III, 136a és köv. sz. Figyelembe veendő különösen a *νεωπολιος* cím gyakori előfordulása. L. *Cseleked.*, XIX, 35 és *Corp.*, 2972 sz. és Eckhel., *D. n. v.*, II, 520 és köv. 1. Figyelembej veendő *IsQslca. της Αρτέμι,ίοος* is: *Corp.*, 2980, 3001, 3302 stb. sz. V. ö. Herodotos, I, 26; Aelian., *Hist. var.*, III, 26.

asztalukon állva, vagy lakásuk belsejében elhelyezve emlékeztükbe idézték a híres szentély képét.³⁷ E munka nagyszámú munkást foglalkoztatott. Mint az összes kézművesek, kik a zarándokok kegyeletéből élnek, e munkások igen fanatikusak voltak. Oly tant hirdetni, mely megdönti azt, amely nekik kamatozott, borzalmas szentségtörésnek tűnt fel előttük; úgy, mintha ma valaki Fourvières-ben vagy la Salette-ben Mária kultusza ellen szónokolna. Az új tan egyik összefoglaló formulája, melyet hangoztatni szoktak, a következő volt: »Az emberkéztől csinált istenek nem istenek«. E tantétel eléggé köztudomásra jutott, hogy az aranyművesek nyugtalankodni kezdjenek. Vezetőjük, Demetrius, erélyes tüntetésre izgatta őket, azt hangoztatva, hogy mindenekelőtt a templom becsületéről van szó, melyet Ázsia és az egész világ tisztel. A munkások előzőnlötték az utcákat, kiabálva, hogy »Éljen a nagy ephesusi Artemis!« és a város hamarosan csupa felfordulás volt.

A tömeg a színházba tartott, az összegyülekezések szokott helyére. Az ephesusi színház, melynek majdnem összes felépítményeitől megfosztott roppant öble még látható a Prion-hegy oldalán,³⁸ talán a világ legnagyobb színháza volt. Azt tartják, hogy legalább negyvenötezer embernek volt benne hely.³⁹ Minthogy a felső lépcsőfokok egyszinten voltak a domb talajával, felülről pillanat alatt óriási tömeg zúdulhatott be és árasztathatott el mindent. A színház alsó részét egyébiránt henyélőkkel telt oszlopcsarnokok és porticusok vették körül; szomszédos volt a fórummal, a

³⁷ L. Dio Cassius XXXIX, 20. V. ö. *ΕΙς τὴν Αἰολίαν Πη τοῦ Κ. προμν. ἀνάμ.* köz. Conrad Neobarius (Paris, 1539) fob 26 vers, 28—29 sor. A képes ábrázolásokat illetőleg 1. Greppo abbé, *Recherches SUT les itemples portatifs des anciens* (Lyon, 1834) 22 és jköv. 1.

³⁸ Az ephesusi színház római alkotmány; de lehet, hogy még Nero előtt építették. Egyébiránt több ízben | módosítottak rajta. *Corpus insc. gr.*, 2976 sz.; Texier, *Aste Min.*, 315 l.

³⁹ Falkener, *Ephesus*, 102 és köv. 1.

piaczczal és több gymnasiummal⁴⁰ és mindig nyitva állott. A zavar pillanat alatt elérte a tetőpontot. Két thessalonikai keresztény: Cains és Aristarchos, ki Ephesusba jött Pálhoz és utitársnak csatlakozott hozzá, a zavargók kezében volt. A keresztények nagy izgalomban voltak. Pál be akart hatolni a színházba, hogy beszédet intézzen a néphez; a tanítványok könyörögve kérték, hogy ne tegye. Egynéhány asiarchos,⁴¹ ki ismerte, szintén igyekezett eltéríteni ily meggondolatlanságtól. A legkülönbözőbb kiáltások repültek ide-oda a színházban; a legtöbb ember nem is tudta, miért van ott. Sok zsidó volt jelen, akik közül egy bizonyos Alexander⁴² lépett elő; intett a kezével, hogy beszélni akar; de amikor észrevették, hogy zsidó, még nagyobb lett a lárma; két órán át nem lehetett mást hallani, mint hogy »Éljen a nagy ^ephesusi Artemis!« Csak nagynehezen sikerült, hogy a város kancellárja⁴³ szót emelhesen. Előadta, hogy a nagy Artemis becsületét semmi veszély se fenyegeti, felszólította Demetriust és társait, hogy indítsanak pert azok ellen, akikről azt vélik, hogy okuk van panaszkodni reájuk, kérte az embereket, forduljanak törvényes útra és figyelmeztette őket, milyen következményekkel járhatnak a városra az ilyen, a római hatóságok szemében igazolhatatlan kihágások.⁴⁴ A tömeg szétoszlott. Pál, ki elutazását pár nap múltára tervezte, nem akarta nyújtani ezt a vesze-

⁴⁰ Falkener, *op. cit.*, feltevésees tervrajzok Ephesusról

⁴¹ Egyszerre több asiarchos volt. L. Strabo és Aelius Aris, tides idézett helyeit. Egyébként aki egyszer asiarchos volt, mindvégig megtartotta e címet. L. a fentebbi feliratokat és Perrot. De Gál. prov. rom., 156 és köv. 1.

⁴² A *Cselekedetek-ben* merőben tisztázatlan a szerepe.

⁴³ *Γραμματεῖς*, az ázsiai városokban fontos Jhivatal. Vaildant, *Num. gr. imp. rom.*, 313—314 Π.

⁴⁴ Ázsiának, mint senatorialis tartománynak, nem volt Tómai légiója. A rendőri teendők nagyrészt a benszülöttek kezében voltak.

delmes helyzetet. Elhatározta, hogy a lehető legrövidebb időn belül távozik.

Az üzenet szerint, melyet Titus útján a corinthusiaknak küldött, Pálnak egyenesen oda kellett volna indulnia.⁴⁵ Azonban kínos tanácstalanságban volt; Achaiát illető aggodalmi határozatlanná tették. A végső pillanatban ismét megváltoztatta útirányát. A pillanat nem látszott előtte alkalmasnak, hogy Corinthusba menjen; bosszúsán és fenytetésre hajlan⁴⁶ érkezett volna oda; jelenléte talán zendülést és szakadást támasztott volna. Nem tudta, levele milyen hatást keltett és nagyon nyugtalan volt miatta.⁴⁷ Különben is azt vélte, hogy távolról erősebb, mint közlől; személyi megjelenése kevésbé volt hatásos; leveleivel diadalmaskodott;⁴⁸ általában azok az emberek, kikben bizonyos féltékenység van, jobb szeretnek írni, mint beszélni. Jobbnak vélte tehát, hogy majd csak azután megy Corinthusba, miután Titus-szal már beszélt, ha ugyan akkor is nem inkább megint ír az engedetlen Egyháznak. Abban a hitben, hogy a szigorúság célszerűbb távolról, azt remélte, hogy új levele jobb meggyőződésre fogja téríteni ellenfeleit.⁴⁹ Ilyenformán az apostol visszatért első útitervéhez.⁵⁰ Összehívatta a híveket, búcsúszót intézett hozzájuk, rendezkedett, hogy ha Titus megérkezik, küldjék Troasba és Timotheus kíséretében útnak indult Macedóniába.⁵¹ Talán már akkor maga mellé vette Ephesus két megbízottját, kit kijelöltek, hogy Ázsia ajándékát Jeruzsálemba vigye, Tychicust és Trophimost.⁵²

⁴⁵ II Cor., I, 15—16.

⁴⁶ II Cor., I, 17, 23; II, 1—2.

⁴⁷ II Cor., VII, 16 és köv.

⁴⁸ II Cor., X, 1—2, 10—11.

⁴⁹ II Cor., II, 3.

⁵⁰ I Cor., XVI, 5 és köv.

⁶¹ *Cseleked.*, XX, 1.

⁵² *Cseleked.*, XX, 4; II Cor., VIII, 19.

Az idő 57 júliusa lehetett.⁵³ Pál ephesusi időzése három évig tartott.⁵⁴

Ily hosszú apostolkodás alatt volt ideje, hogy az Egyháznak minden megpróbáltatással dacoló szilárdságot adjon. Ephesus ettől fogva egyike lesz a kereszténység metropolisainak és az a hely, ahol legfontosabb átalakulásai fognak lejátszódni. Mindazonáltal ez az Egyház nem oly teljesen Pálq, mint ahogy a macedóniai Egyházak és a corinthusi Egyház az övéi. Mások is dolgoztak Ephesusban; biztos, hogy voltak ott ellenségei is⁵⁵ és tíz év múlva az ephesusi Egyház példakép gyanánt fog szerepelni, amiért kellően el tudott bánni azokkal, »kik apostoloknak mondják magukat,, holott nem azok«, leleplezte csalásaikat és heves gyűlölettel van a »nicolaiták«, vagyis Pál tanítványai iránt.⁵⁶ A zsidó-keresztény párt kétségtelenül már kezdettől fogva megvolt Ephesusban.

Pál távozása után munkatársai: Aquila és Priscilla tovább is központjai maradtak az Egyháznak. Házuk, amelyben Pál lakott, gyülekezőhelye volt mindazoknak, akik a legjámorabbak és a legbuzgóbbak voltak.⁵⁷ Pálnak öröme telt benne, hogy mindenütt dicsérje az érdemeit e tiszteletreméltó háaspárnak, melynek — kijelentése szerint — életét köszönheti. Ezért Pál összes Egyházai nagy tisztelettel viseltettek irántuk. Utánuk Epenetos következett, az első ephesusi, aki megtért;⁵⁸ azután egy bizonyos Mária, tevékeny és önfeláldozó asszony, ki úgy látszik diakonissza volt;⁵⁹ azután Urbánus, kit Pál segítőtársának nevez;⁶⁰ azután Apellas, akit Pál

⁵³ I Cor., XVI, 8.

⁵⁴ *Cseleked.*, XX, 31.

⁵⁵ Róm., XVI, 17—20. Jusson eszünkbe, hogy Róm., XVI, 3—20 töredék egy az ephesusiakhoz írt levélből.

⁵⁶ Apok., II, 1 és köv.

⁵⁷ I Cor., XVI, 19; Róm., XVI, 3—5; II Tim., IV, 19.

⁵⁸ Róm., XVI, 5. Az *Ἀχαιῶς* bizonyosan rossz szövegolvasás. V. ö. I Cor., XV, 15.

⁶⁸ Róm., XVI, 16. *Υμ*; látszik a helyesnek; v. ö. *ibid.* 12.

⁸⁰ Róm., XVI, 9.

»a Krisztusban megpróbált ember« címével ruház fel;⁶¹ azután Rufus, «megkülönböztetett ember az Úrban«, kinek megaggott anyja volt, kit az apostol tiszteletből »anyám«-nak nevez.⁶² Márián kívül még más nők is, igazi irgalmas nővérek, szentelték magukat a hívek szolgálatának. így Tryphena és Tryphosa,⁶³ »jó munkálkodók az Úrban«, azután Persis, ki különösen kedves volt Pálnak és derekasan együtt munkálkodott vele.⁶⁴ Ott voltak még Ampliatus vagy Amplias,⁶⁵ a zsidó Herodion,⁶⁶ Stachys, Pál szerettei; egy Egyház vagy conventiculum, melynek Asyncrites, Phlegon, Hermes, Patrobas, Hermas és mások voltak a tagjai;⁶⁷ egy másik kis társaság;, melynek Philologus és Julia, Nereus és »nővére« (vagyis alkalmasint felesége⁶⁸), Olympos és még mások voltak a tagjai.⁶⁹ Több hívő volt két nagy ephesu'si háznak^ Aristobulosénak⁷⁰ és Narcissusénak⁷¹ a rabszolgái között. Végül két ephesusi Tychicus⁷² és Trophimus⁷³ az apostolhoz csatlakozott és innentől fogva utitársai közé tartozott. Andronicus és Junia ezidőtájtiban szintén Ephesusban időztek. Tagjai voltak a kezdeti jeruzsalemi Egyháznak;⁷⁴ Szent Pál a legnagyobb tiszte-

⁶¹ Rom., XVI, 10.

⁶² *Ibid.*, 13.

⁶³ V. ö. Le Bas, *Inscr.*, III, 804 (v. ö. Perről, *Expl.*, 120 1.) és 1104.

⁶⁴ Róni, XVI, 12.

⁶⁵ *Ibid.*, 8.

⁶⁸ *Ibid.*, 11. Pál cay/srz/i-ének nevezi. L. *Az apostolok*, 108—168 1.

⁶⁷ Róm., XVI, 14.

⁶⁸ V. ö. I Cor., IX, 5 és Philem, 2.

⁶⁹ Róm., XVI, 15.

⁷⁰ Róm., XVI, 10.

⁷¹ *Ibid.*, 11. Miután Pál a kettőt nem üdvözli, azt kell következtetnünk, hogy ők nem voltak keresztények. Figyelembe veendő az 5, 14, 15 versből való különbözés.

⁷² *Cseleked.*, XX, 4; Col, IV, 7 és köv.; I Ephes, VI, 11; II Tim, IV, 12; Tit, III, 12. E nevet illetőleg 1. *Corp, inscr. gr.*, 3855 i sz.

⁷³ *Cseleked.*, XX, 4; XXI, 29; II Tim, IV, 12.

⁷⁴ L. *Az apostolok*, 108 1.

lettel viseltetett irántuk, »mert megelőzték Krisztusban«. Pál úgy nevezi őket, hogy »kiválasztottak az apostolok között«. Egy esetben, melynek körülményeit nem ismerjük, alkalmasint abban a megpróbáltatásban, melyet »a vadállatokkal való csatá«-nak nevez, megosztották a fogságát.⁷⁵

Sokkal kétségesebb világításban tűnnek elénk Artemas, kiről azt mondják, hogy utitársa volt Pálnak,⁷⁶ Alexander, az üstfoltozó, Hymenaeus, Philetas,⁷⁷ Phygelles,⁷⁸ Hermogenes, akik úgy látszik rossz emléket hagytak magukról, szakadásokat vagy kiközösítéseket provokáltak és akiket Pál iskolája árulóknak tartott;⁷⁹ Onesiphorus⁸⁰ és a házbellei, akik viszont több ízben nagy barátságról és odaadásról tettek tanúságot az apostol irányában.⁸¹

A felsorolt nevek között többen rabszolganévek, ami kitetszik bizarr jelentésükből, vagy a gúnyos dagályosságból, mely e groteszk neveket hasonlóvá teszi a gyarmatokban divatozott néger nevekhez.⁸² Nem kétséges, hogy a keresztények között sokan voltak szolgasorban.⁸³ A rabszolgaság sok esetben nem járt oly teljes odakapcsolással a gazda házához, mint a mi modern cselédviszonyainkban. Bizonyos fajta rabszolgák szabadon közlekedhettek egymással, bizonyos mértékben társulhattak, egyesületeket alkothattak, melyek pénztárába tagdíjakat fizettek, hogy

⁷⁵ Rom., XVI, 7.

⁷⁶ Tit., III, 12. Neve (A^temidorus), kapcsolata Tychricus-szal és a szerep, melyet a Titushoz írt levélben játszik, azt sejteti, hogy ephesusi volt.

⁷⁷ *Corp, inser. gr.*, 3664 sz., 17 sor.

⁷⁸ E név, úgy látszik, vonatkozásban van az Ephesus-szal szomszédos Phygele várossal. L. Scala-Nova egy feliratát. *Corp, inser. gr.*, 3027 sz.

⁷⁹ I Tim., I, 20; II Tim., I, 15; II, 17; 14—15. E két (apokryph) levél, úgy látszik, Ephesusba volt címezve.

⁸⁰ V. ö. *Corp, inser. gr.*, 3664 sz., 52 sor; 4213; Mionnet, II, 546.

⁸¹ II Tim., I, 16, 18; IV, 19.

⁸² Például *Tryphosa*.

⁸³ I Cor., VII, 21—22.

majdan azok gondoskodjanak temetésükről.⁸⁴ Nem lehetetlen, hogy e jámbor férfiak és nők közül, kik az Egyház szolgálatának szentelték magukat,, többen rabszolgák voltak és az órák, melyeket a diakoni tevékenységre fordítottak, azok voltak, melyeket gazdáik meghagytak nekik. Abban a korban, mely e történetnek az ideje, a szolgálai rend sok csiszolt, lemondó, erényes, tanult és jómodorú embert foglalt magában.⁸⁵ A legfenköltebb erkölcsi oktatások rabszolgáktól származtak; Epictetes életének nagy részét szolgálásban töltötte. A stoikusok, a bölcsek azt mondták a rabszolgának, amit Szent Pál: »Maradj, ami vagy; ne igyekezz felszabadulni.⁸⁶ A görög városok néposztályát nem szabad a mi nehézkes, brutális, durva, választékosságra képtelen középkori csőcselékünk mintájára képzelni. Az a bizonyos finomság, ízlésesség, tapintat, ami az első keresztények egymással való érintkezésén érzik,⁸⁷ a görög elegancia hagyománya. A szerény ephesusi munkások, kiket Szent Pál oly szívélyesen üdvözöl, minden bizonnyal szelíd, megható becsületességű emberek voltak, kitűnő modorúak és felruházva azzal a különös varázssal, mely a népbeli emberek udvariasságát kitünteti. Lelkük derűje, meglegedésük⁸⁸ állandó szentbeszéd volt. »Nézzétek, hogy szeretik egymást!«⁸⁹ — mondták a pogányok ez ártatlan és nyugodt, e mély és vonzó derű láttára.⁹⁰ Jézus tanítása után ez a kereszténység isteni műve; ez második csodája; oly csoda,, melyet valóban az emberiség eleven erejéből és abból varázsolt elő,, ami a legjobb és a legszentebb benne.

⁸⁴ Lanuv. felirat, 2-ik oszlop, 3 és köv. sor.

⁸⁵ Pittakisi 77 sz. felirata, az athéni *Ἐφημερίς ἀρχαιολογική*-ban, 1838, 121 sz.

⁸⁶ Arrian., *Epict. Dissert.*, III, 26; Dio Chrystomos, oral. XIV, 269 és köv. 1. (Emperius). V. ö. fentebb és IV. kötetünkben, ami majd a I^a Petri-re vonatkozik.

⁸⁷ Pál leveleinek elbájoló udvariassága bizonyíték rá.

⁸⁸ A derű uralkodó érzés Pál keresztényeinél. II Cor., VE 10; XIII, 11; Róm., XII, 8, 12, 15; XIV, 17; Phil., II, 17—18.

⁸⁹ Tertullianus, *Apok.*, 39.

⁹⁰ Figyeljük meg a catacombák jóságosan mosolygó ábrázatait, például a *fossor* Diogenesél (Boidetti, 60 l.).

XVI. FEJEZET.

A harmadik út folytatása. — Pál második időzése Macedóniában.

Pál, Ephesusból elindulván, alkalmasint, legalább is egy darabig, a szárazföldi utón haladt.¹ Úgy számított ugyanis, hogy Titus, Ephesusból tengeren utazva Troasba, előbb fog odaérni, mint ő.² Ez a számítás nem vált be. Troasba érkezve nem találta ott Titust, ami nagyon bántotta. Pál már járt volt Troasban, de semmi jele, hogy ott térített volna.³ Ezúttal a körülmények igen kedvezőek voltak.⁴ Troas latin város volt, olyanformán, mint Pisidiai Antiochia és Philippippi? Az apostolot egy bizonyos Carpus fogadta és látta el szállással;⁶ Pál az időt, amíg Titus megérkezését várta, Egyház alapítására használta fel.⁷ Munkija kitűnő sikerrel járt, mert néhány nap múlva már egész csoport hívő kísérte ki a partra, mikor tovább utazott Macedóniába.⁸ Körülbelül öt éve volt,

¹ V. ö. *Cseleked.*, XX, 13.

² II Cor., II, 13.!

³ *Cseleked.*, XVI, 9 és köv.

⁴ II Cor., II, 12.

⁵ Bizonyítják e város latin feliratai. L. Le Bas és Waddington, *laser.*, III, 4731 és Jköv. sz.

⁶ II Tim., jIV, 13. V. ö. *Corp. inser. gr.*, 3664 sz., 17 sor; *Ann. de l'Inst. archéol.*, 1808, '12 1.

⁷ *Cseleked.*, XX, 6 és köv.

⁸ I Cor., II, 13 és köv.

hogy ugyanebben a kikötőben hajóra szállt egy macedóniai ember hívására, kit álmában látott. Bizonyos, hogy soha álom nem tanácsolt nagyobb dolgokat és nem vont maga után külön eredményeket.

Pál e második macedóniai időzése⁹ körülbelül hat hónapig tarthatott, 57 júniusától novemberig.¹⁰ Az egész idő alatt Pál kedves Egyházainak megszilárdításával foglalkozott. Fő tartózkodási helye Thessalonika volt: de Philippiben¹¹ és Bereában¹² is kellett bizonyos ideig laknia. A háborgatások, melyek ephesusi időzésének végső hónapjait megzavarták, úgy látszott nyomon követik. Legalább az első napokban, melyek megérkezésére következtek, semmi nyugalma se volt. Élete állandó küzdelem volt; a legsúlyosabb aggodalmak nyomasztották.¹³ E gondok és szomorúságok bizonytalannal nem a macedóniai Egyháztól eredtek. Nem voltak Egyházak, melyek jámborabbak, áldozatkészebbek, az apostolhoz hivebbek lettek volna, mint azok; sehol se talált annyi szívre, nemességre és egyszerűségre, mint náluk.¹⁴ Ott is volt ugyan néhány rossz keresztény, érzékies, földhöz tapadt ember, akiről az apostol nagyon felindultan nyilatkozott,¹⁵ mondván, hogy: »ellenségei Jézus keresztjének, olyan emberek, kiknek csak a hasuk az istenük és abban dicsőségeskednek, amit szégyelniök kellene« és örök kárhozatot jósolt nekik; azonban kétséges, hogy az apostol sajátképeni nyájához tartoztak. Nyugtalanodása a corinthusi Egyházzal volt kapcsolatos. Egyre jobban tartott tőle, hogy levele felingerelte a közömbösek és fegyverhez juttatta ellenségeit.

Végre megérkezett Titus és meg vizsgálta bankódásaiból.¹⁶ Általában jó híreket hozott, noha az összes

⁹ *Cseleked.*, XX, 1—2.

¹⁰ V. ö. I Cor., XVI, 8 és *Cseleked.*, XX, 2, 3, 6, /12.

¹¹ Phil., II, 12; III, 18.

¹² *Cseleked.*, XX, 4.

¹³ II Cor., I, 4 és köv.; VII, 4—5.

¹⁴ II Cor., VIII, 1 és köv.

¹⁵ Phil., III, 18-ig.

¹⁶ II Cor., VII, 6 és köv.

felhők még távolról se voltak széteszlatva. A levél igen mély hatást tett. Felolvastakor Pál tanítványai zokogásra fakadtak. Majdnem mind könyhullatva biztosították Titust a mély ragaszkodásról, mellyel az apostol iránt viseltetnek, sajnálatukról, hogy megszorították, az óhajtásról, hogy viszontlássák és bocsánatot nyerjenek tőle. E mozgékony és állhatatlan görögök ugyanoly gyorsan tértek vissza a jó útra, mint ahogy letértek volt róla. Érzéseikbe félelem is vegyült. Az apostolról azt képzelték, hogy szörnyű hatalommal van felruházva;¹⁷ fenyegetéseivel szemben mindazok, kik neki köszönhették a hitet, reszkettek és igyekeztek tisztázni magukat. Nem tudtak betelni a felháborodással a bűnösök ellen; mindegyikök iparkodott, hogy a velők szemben való buzgósággal igazolja magát és elfordítsa magáról az apostol szigorát.¹⁸ Titust Pál hívei elhalmozták a leggyengédebb figyelmességgel. Ügy jött vissza, hogy el volt ragadtatva a fogadtatástól, melyben részesítették, a buzgalomtól, engedelmességtől, jóakarattól, mellyel mesterének lelki családjában találkozott.¹⁹ A gyűjtés nem nagyon volt előre haladva, de remény leni lehet, hogy eredményes lesz.²⁰ A vérfertőzőre kimondott ítéletet enyhítettek, vagy inkább Sátán, kinek Pál őt kiszolgáltatta, nem hajtotta végre az Ítéletet. A bűnös életben maradt; naiv lélekkel az apostoltól jóváhagyott engedékenységnek tulajdonították, ami egyszerűen csak a természet folyása volt. Voltaképpen még az Egyházból se űzték ki; csak egyszerűen kerülték a vele való érintkezést.²¹ Titus az egész ügyet oly teljes okossággal és oly ügyesen intézte el, hogy Pál maga se tette volna különben.²² Az apostol sohasem érzett élénkebb örömet, mint amikor ezeket a

¹⁷ L. fentebb 259—260 1.

¹⁸ II Cor., VII, 7, 11, 15.

¹⁸ *Ibid.*, VII, 13—15.

²⁰ *Ibid.*, VIII, 6 és köv.

²¹ *Ibid.*, II, 6.

²² *Ibid.*, XII, 18.

híreket kapta. Néhány napon át alig bírt magával. Voltak pillanatok, amikor bánta, hogy ily jó lelkeket megszorított; de azután látva, szigorúsága mily nagyszerű eredményeket idézett elő, úszott az örömben.²³

Ez az öröm mindazonáltal nem volt zavartalan. Ellenségei távolról se tették le a fegyvert; levele felbőszítette és a leghevesebb kritikákra bírta őket. Megjegyezték, hogy mily kemény és sértő volt az Egyházzal szemben; göggel és hencegéssel vádolták az apostolt. »Levelei, mondták, szigorúak és erélyesek de személye gyarló és beszédének nincs hatékonysága.« Személyes gyűlöletnek tulajdonították a vérfertőző iránt tanúsított szigorúságát. Bolond, különc, hiú és tapintatlan embernek mondták. Útitervének megváltoztatását úgy tüntették fel, mint ingadozó voltának bizonyítékát.²⁴ E kétféle hírek hatása alatt az apostol neki állt, hogy tollba mondjon Timotheusnak²⁵ egy új levelet, melynek az volt a rendeltetése, hogy egyfelől enyhítse az elsőnek a hatását és megvigye kedves Egyházának, melyet megbántottnak vélt, atyai érzésének kifejezését, másfelől pedig feleljen ellenfeleinek, kiknek egy percre majdnem sikerült elrabolni tőle gyermekeinek szívét.

A számtalan bajban, mely néhány hónap óta reázdudalt, a corinthusi hívekben van vigasztalása és dicsősége.²⁶ Ha megváltoztatta útitervét, melyet Titus közölt velők és amely azzal, hogy kétszer is elviszi Corinthusba, módot adott volna, hogy kétszer örvendhessenek vele, ez nem könnyelműségből történt,²⁷ hanem figyelemből irántuk, hogy ne mutasson nekik

²³ II Cor., VII, 8 és köv.

²⁴ II Cor. I, 12 és köv., 23; II, 1 és köv.; III, 1 és köv.; VII, 2 és köv.; 12 és köv.; X, 9 és köv.; XI, 1 és köv.

²⁵ II Cor., I, 1. V. ö. I Cor., I, 1. Akit Pál a feliratban maga mellett említ, rendszerint az, akit titkárnak használ. /Ha tisztára csak megtisztelésről lenne szó, ezúttal Titus nevét tette volna oda.

²⁶ II Cor., I, 4 és köv.; VII, 4 és köv.

²⁷ II Cor., I, 15 és köv.

mindig mogorva arcot. »Ha megszorítottalak beneteket, — folytatja, — mivé lennék, mert nincs akivel felderüljek, csak akit megszorítottam?«²⁸ Utolsó levelét könnyekkel és bánatos szívvel írta; de most már minden feledve van; alig emlékszik rá, hogy elégedetlen volt velök. Néha bánat fogja el, ha arra gondol, hogy megszorította őket; de látván, hogy e megszorítás a bűnbánat mily gyümölcseit termetté meg, nem tud bánkódni. A szomorúság Isten szerint üdvös; a világ szerint való szomorúság halált hoz.²⁹ Lehet talán, hogy nagyon is szigorú volt. Például ami a vérfertőzést illeti, a szégyen, melyet szenvedett, elegendő büntetés. Meg kell vigasztalni, nehogy meghaljon a bánattól; akármilyen is, még van joga az irgalomra. Az apostol tehát teljes szívvel megerősíti büntetésének mérséklését. Ha oly keménynek mutatkozott, csak azért történt, hogy próbára tegye híveinek engedelmességét.³⁰ Most látja, hogy méltán számíthatott rájuk. Mindaz, ami dicseretet róluk Titusnak mondott, igaznak bizonyult; nem akarták, hogy apostoluk, kinek ők a büszkeségei, szégyenben maradjon.³¹

Ami ellenségeit illeti, Pál tudja, hogy nincsenek lefegyverezve. Lépten-nyomon célzásokat tesz ezekre az emberekre, »kik elegyítik«³² Isten szavát,³³ főként pedig azokra az ajánlólevelekre, melyekkel visszaéltek ellene.³⁴ Ellenségei hamis apostolok, hűtlen munkások, kik Krisztus apostolainak álorcázzák magukat. Sátán néha a világosság angyalának képében alakoskodik; csodálni való-e, hogy szolgálai az igazság szolgálainak ruháiba öltöznek? Sorsuk megfelelő lesz a munkájuknak.³⁵ Azt állítják, hogy ő nem ismerte

²⁸ II Cor., I, 2.

²⁸ *Ibid.*, VII, 8 és köv.

³⁰ II Cor., II, 5—11; VII, 11, 12.

³¹ II Cor., VII, 14.

³² Καπηλι-ύοις.

³³ II Cor., II, 17; IV, 2.

³⁴ *Ibid.*, III, 1; V, 12; X, 12, 18; XII, 11.

³⁵ *Ibid.*, XI, 13 és köv.

Krisztust. Nem áll; mert a damaszкуси úton való látománya az ő szemében igazi személyes érintkezés volt Jézussal. De végre is mit számít mindez? Amióta Krisztus meghalt, a testi tekintetek szempontjából mindenek meghaltak Krisztussal. Ami őt illeti, senkit se ismer többé a test szerint. Ha valaha ekként ismerte Krisztust, többé már nem ismeri.³⁶ Ne kényyszerítsék, hogy kikeljen magából. Ha köztük van, alázas, félénk, esetlen; de ne vigyék odáig, hogy kénytelen legyen igénybe venni a fegyvereket, melyek neki adattak, hogy leromboljon minden Krisztus ellen emelt erősséget, megalázzon minden kevélységet, mely Isten tudománya ellen ágaskodik és engedelmessé tegyen minden gondolatot Jézus jármának; meg fognák ismerni, hogy meg tudja büntetni az engedetlenséget. Akik azt mondják, hogy Krisztus pártjához tartoznak, meg kellene gondolniok, hogy ő is Krisztus iskolájából való. Azt akarják, hogy a hatalmat, melyet az Úr neki építésre adott, rombolásra használja? A corinthusiakkal azt igyekeznek elhitetni, hogy ő leveleivel meg akarja őket rémíteni. Akik így beszélnek, vigyázzanak, nehogy úgy kelljen velők bánnia, mint ahogy levelei mutatják. Ő nem tartozik azok közé az emberek közé, kik maguk dicsérik magukat és jobbra-balra kérkednek ajánló írásaikkal. Az ő ajánlólevele a corinthusi Egyház. Ezt a levelet a szívében hordja; mindenki olvashatja; nem tintával van írva, hanem az élő Isten leikével és nem kőtáblákra, hanem szívének lapjaira. Csak a maga mértékével méri, csak saját magával veti össze magát. Csak azok felett az Egyházak felett tulajdonít magának fenhatóságot, melyeket ő alapított; nem tesz úgy, mint azok az emberek, kik hatalmukat ki akarják terjeszteni oly országokra, ahol maguk nem jártak és akik

³⁸ *Ibid.*, V, 16. Pál itt, úgy látszik, életének arra a szakaszára céloz, amikor ugyanúgy hirdette Jézust, mint a körülmétélés apostolai, amire néha emlékeztették, hogy ellentmondásba hozzák önmagával.

miután neki, Pálnak átengedték a praepetium evangéliumát, most be akarják takarítani a gyümölcsét annak a munkának, mellyel előbb szembeszálltak. Mindenki maradjon a maga területén. Neki nincs szüksége, hogy másnak a munkájával ékeskedjen, se pedig, hogy a levegőbe és mértéktelenül dicsekedjen; a rész, melyet Isten neki juttatott, elég szép, mert megadatott neki egész Corinthusig vinni az evangéliumot, sőt reményű, hogy még tovább is mehet. Azonban ezért egyedül csak Istent kell dicsőíteni.³⁷

E szerénység nem színlelés. Azonban a cselekvés emberének bajos szerénynek lenni; kockáztatja, hogy szavánál fogják. A minden önzéstől leginkább mentes apostol folyton kénytelen magáról beszélni. Igaz, hogy torzszülöttnek, a szentek legkisebbjének,³⁸ az utolsó apostolnak nevezi magát, aki méltatlan e névre, mert üldözte Isten Egyházát; de azért eszében sincs, hogy lemondjon előjogáról.

»Ami vagyok, Isten kegyelméből vagyok; de Isién kegyelme nem volt henye bennem. Ha többet dolgoztam, mint a többi apostol, nem én munkálkodtam, hanem Isten kegyelme munkált velem.³⁹

»Nem gondolom, hogy bármiben is elmaradtam az *archiapostolok*^M mögött. Ha beszédem olyan, mint a népbeli emberé, tudományom nem

³⁷ II Cor., X;;v. θ. III, 1—6.

³⁸ Ephes., III, 8.

³⁹ I Cor., XV, 9 10. V. Ö. II Cor., III, 5.

⁴⁰ *Οἱ ἠτισταὶ ἀπόστολοι*; fellengző kifejezés, melyet alkalmasint a jeruzsalemi küldőnek használtak és amelyet Pál gúnyosan alkalmaz. Feltették, hogy e kifejezés Pál corinthusi ellenfeleire vonatkozik, azokra, kiket lentebb *i/wd'aTtóoroZoi*-nak nevez. Azonban lehetetlennek tűnik fel, hogy Pál tdy alárendelt emberekkel mérje össze magát, aminők corinthusi gyalázói voltak. V. ö. I Cor., XV, 10 és II Cor., X, 13 és köv. Valójában miután a corinthusi *ψίνδαπόῦστοι* Péter és a jeruzsalemi apostolok zászlóvivői voltak, Pál válaszában bizonyos mértékben egybeveszi őket ezekkel.

olyan; egyébiránt, ti láttatok a munkában. Hibát követtem el túlságos szolgálatkészségből, mikor ingyen hirdetem nektek az Evangéliumot? Értetek megfosztottam más Egyházakat, pénzt fogadván el tőlük, melyre szükségem volt, hogy küldetésemet betölthessem közietek. Mialatt városotokban időztem, szükségben lévén, nem terheltelek benneteket szükségleteimmel; Macedóniából jött atyafiak hozták, aminek hiányával voltam. Ekkép mindvégig kerültem, hogy terhelekre legyek és ezt fogom tenni a jövőben is. Amily igaz, hogy Krisztus igazsága van bennem, esküszöm, hogy ezt a dicsőséget nem fogják elvenni tőlem Achaiában. Miért? Mert nem szeretlek benneteket? Isten tudja, hogy igen. De így viselkedem és így fogok viselkedni, hogy elvegyek minden ürügyet azoktól, kik csak ürügyet keresnek, hogy velem összemérjék magukat.. «⁴¹

Felhasználva a bolondság vádját, melyet ellenfelei támasztottak vele szemben, egy pillanatra elfogadja ezt a reáköltött szerepet és a szónoki gúny álarcában bolondnak téteti magát, hogy ellenfeleinek szemükbe vágja a legmerészebb igazságokat.⁴²

»Én bolond vagyok, úgy-e? Nos hát, túrjáték el egy pillanatra a bolondságomat. Ti bölcssek vagytok, tehát elnézőknek kell lennetek a bolondok iránt. Azután meg ti oly türelmet tanusítottok olyan emberek iránt, kik szolgaságba döntenek, megesznek benneteket, elszedik a pénzeteket és aztán felfuvalkodott kevélységükben arcul vernek benneteket. Rajta hát, miután divat, hogy az ember a maga dicsőségét zengje, zengjünk mi is a magunkét. Mindazt, amit az efajta bolondságban ők mondhatnak, én is elmondhatom. Ők héberek; én is az vagyok, ők

⁴¹ II Cor., XI, 5—12.

⁴² II Cor., XI, 1 és köv. Betűszerinti fordításban e rész érthetetlen lenne. Igyekeztünk hiven tükrözlelni a tartalmát és a menetét.

izraeliták; én is az vagyok. Ők Ábrahám magvából valók; én is abból vagyok. Ők Krisztus szolgálói (no lám, milyen esztelenül beszélek); én még inkább az vagyok. Náhiknál én többet munkálgodtam; többet voltam börtönben, több ütést szenvedtem; többször voltam halálos veszedelemben. A zsidók ötször mérték reám harminckilenc ostorcsapásnkat; háromszor boloztak meg; egyszer megköveztek; háromszor szenvedtem hajótörést; egy napot és egy éjszakát töltöttem a tengerben. Utaknak se szeri, se száma, veszedelmek a folyóvizén való átkelésben, veszedelmek a tolvajok, veszedelmek a zsidók, veszedelmek a pogányok részéről, veszedelmek a városokban, veszedelmek a pusztában, veszedelmek a tengeren, veszedelmek a hamis atyafiak részéről; munkák, fáradalmak, számtalan virrasztások, éhség, szomjúság, böjtölés, hideg, meztelenség, — én mindezt megszenvedtem. És c hátságokon kívül említsem-e mindennapi bajlódásaimat, az összes Egyházak gondját? Kicsoda rokkant, ha én nem vagyok rokkant? Ki lehet megbotránykozva, ha én nem érzem a tüzet magamban?... Dicsekcdhct-ném látomásaimmal, égi sugallataimmal..⁴³ De csak gyengeségeimmel akarok dicsekedni, meri gyengeségeinkben mutatkozik meg legjobban Krisztus ereje. Ezért gyönyörködöm a gyengeségekben, a sértésekben, a kényszerítésekben, az üldöztetésekben, a Krisztusért való szorongásokban, mert amikor gyenge vagyok a test szerint, akkor vagyok erős Krisztus szerint.

»Igazán, bolondul beszélek; ti kényszerítőt lelek reá. Nem lettem volna kénytelen vele, ha ti vállaltátok volna védelmemet azok ellenében, akik támadnak engem. Én nem vagyok semmi; de semmivel se vagyok alábbvaló az *archiapostolok*-nál. Az apostolság bizonyságainak, jeleknek, cso-

⁴³ L. *Az apostolok*, 238 l.

dáknak, természetfeletti hatalomnak tanúivá tettek benneteket, anélkül, hogy türelmem valaha is belefáradt volna. Mi irigyelni valótok van tehát más Egyházaktól, ha csak az nem, hogy nem terheltelek benneteket szükségleteimmal? Bocsásátok meg ezt az igazságtalanságot. íme, harmadszor adom tudtokra közeli odaérkezésemet.⁴⁴ Ezúttal se leszek terhetekre; nem a jószágaitokat akarom, hanem titeket magatokat. Nem a gyermekek gyűjtenek szülők számára, hanem a szülők a gyermekeknek. Ami engem illet, szívesen elkölténém mindenemet, amim van és elkölténém saját magamat is telkeitekért, jóllehet kevésbé szerettek, mint ahogy én titeket szeretlek.

»Hát jó, mondják, egyenesen nem voltam a terhetekre; de, amilyen ravasz szélhámós vagyok, ügyesen kicsaltam belőletek a pénzt, melyet nem akartam elfogadni. Mondjátok meg: azok útján, kiket hozzátok küldtem, kihuztam-e valamit? Elküldtem hozzátok Titust, egyetemben az atyafival, tudjátok, hogy kivel. Vájjon vett el tőletek valamit? Nem jártunk-e mindketten ugyanegy lélekkel ugyanegy nyomon? ... Félek, ha majd odaérek, nem olyanoknak találak benneteket, ahogy szeretném és ti olyannak fogtok látni engem, amilyennek nem szeretnétek. Félek, hogy vitát, irigykedést, haragot, perlekedést, rágalmazást, pletykát, önhittséget, háborgást találok nálatok. Félek, hogy megérkezésemkor Isten megaláz miattatok és majd sírnom kell a bűnösök miatt, kik nem bánták meg tisz»-Látlanságaikat, paráznaságukat, kicsapongásaikat.

⁴⁴ V. ö. I Cor., XVI, 5 és köv.; II Cor., I, 15 és köv. Bizonyára természetesebb lenne úgy érteni, hogy Pál azt akarja mondani: már kétszer volt Corinthusban (II Cor., II, 1; XII, 14; XIII, 1). De, eltekintve attól, hogy a *Cselekedetek* szerint az apostol csak kétszer időzött Corinthusban, a Corinthusbeliekhez írott két levél mögött levő tények egész sorozata kizárja a feltevést, hogy a két biztos időzés között egy harmadik is volt.

Harmadszor is, mondom nektek, jövök... Mondtam és ismétlem, távolból, úgy mint ha jelen vagyok, kijelentem azoknak, kik vétkeztek és mindenkinek, hogy ha másodszor is eljövök, könyörtelen leszek, mert nektek kedvetek telik benne próbára tenni hatalmamot és megkísérteni, ha valóban Krisztus beszél-c bennem?... A távolból irtani meg nektek mindezeket a dolgokat, hogy aztán ha odaérkezem hozzátok, ne kelljen elhalmoznom a szigorúságot, a hatalom szerint, melyet Isten nekem adott.¹⁵

Látható, hogy Pál a tulhevült rajongásnak abban az állapotában volt, mely az elsőrangú vallásalapítóké. Esméi összefolytak benne saját magával. A Jeruzsálem szegényei számára való gyűjtés haladása volt ezidőben a vigasztalása. Macedónia példás buzgalmat tanúsított. E derék lelkek örömmel és oly iparkodással adakoztak, mely elragadta az apostolt. A szektának majdnem összes tagjai megszenvedték kis vagyónukban, hogy az új tanhoz csatlakoztak; de szegénységükben is találtak felesleget egy oly cél számára, melyet az apostol dicséretesnek mondott. Az eredmény felülmúlta Pál reményeit; a hívek odáig mentek, hogy könyörögtek az apostolnak, fogadja el a kis megtakarításokat, melyeket nélkülözések árán raktak össze. Magukat is odaadták volna, ha az apostol elfogadja.¹⁶ Pál, ki a tapintatosságot szinte túlzott kíméletig fokozta és azt akarta, hogy, amint mondta, ne csak Isten, de az emberek előtt is feddhetetlenül álljon,¹⁷ azt kívánta, hogy mindenütt közös akarattal válasszanak megbízottakat, kik aztán gondosan lepecsételve¹⁸ vigyék mindegyik Egyház ajándékát, hogy ekkép távortartson minden gyanút, amivel a rosszakarát a jelentékeny összegek kezelése körül terhelhet le volna. E megbízottak máris

⁴⁵ II Cor., XI, XII és XIII; v. ö. II, 3.

⁴⁸ II Cor., VIII, 1—5. ’

⁴⁷ II Cor., VIII, 21; Róm., XII, 17.

⁴⁸ Róm., XV, 28.

mindenüvé követték és mintegy *hadsegédi* kíséretet alkottak körülötte, melynek tagjai mindig készen álltak, hogy megbízásaiban eljárjanak. Ők voltak azok, kiket »az Egyházak küldöttjei, Krisztus dicsősége«⁴⁹ kifejezéssel említ.

Pál egész ügyessége, nyelvbeli hajlékonysága, levélírói készsége mind ennek a munkának a szolgálatában állott. Hogy a corinthusiakat megnyerje számára, a legélénkebb és leggyengédebb szólásformákat alkalmazza:⁵⁰ nem parancsol semmit; de, ismervén könyörületességükt, engedelmet kér, hogy tanácsot adhasson nekik. Egy esztendeje, hogy kezdtek; most már be kell végezni; a jóakarát egymagában nem elegendő. Nem arról van szó, hogy maguk szükségbe jussanak mások jólétbe való juttatása végett. Ilyen dolgokban az egyenlőség vagy inkább a kölcsönösség a szabály. E pillanatban a corinthusiak gazdagok és a jeruzsalemi szentek szegények; amazok kötelessége segíteni emezeken; emezek viszont, ha majd sor kerül reá, segíteni fognak amazokon. így valósul meg a szózat: »Akinék sok volt, nem dúskáldott; akinek kevés volt, nem szenvedett hiányt.«⁵¹

Pál felkérte a hű Titust, menjen vissza Corinthusba és folytassa ott a jótékonyság szolgálatát, melyet oly kitűnően látott el. Titus óhajtotta ezt a megbízási és örömmel vállalta.⁵² Az apostol két társat adott melléje, akinek nem tudjuk a nevét. Az egyik azok közé a megbízottak közé tartozott, kiket Macedonia adományának Jeruzsálembé szállítására választottak; »dicsérete, mondja Pál, ott hangzik minden Egyházban az evangélium miatt, melyet hirdetett.« A másik oly testvér volt, »kinék Pál sok alkalommal kipróbálta a buzgalmát és aki most megkettőztette

⁴⁹ II Cor., VIII, 19—21, 23; *Cseleked.*, XX, 4; I Cor., XVI, 3—4; Phil., II, 25.

⁵⁰ II Cor., VIII, IX.

⁵¹ Exod., XVI, 18.

⁵² II Cor., VIII, 6, 16—17. :

iparkodását a bizalom folytán, mellyel a corinthusi Egyház iránt viseltetett.«⁵³ Ez utalások egyike se elegendő annak az eldöntésére, hogy kik voltak ezek.⁵⁴ Pál kéri a corinthusiakat, maradjanak meg a jó véleményben, melyet a három ember felől bennök felkelteni igyekezett⁵⁵ és hogy nemeslelkűségüket serkentse, kis kegyes taktikához folyamodik, mely mosolyra indít bennünket.

»Tudom a ti jóakarotokat és dicsőségeskedem vele a macedoniaknak: »Rajta, mondom nekik, Achaia már egy év óta készen áll.« Buzgalmatok ösztökélő volt a legtöbbeknek. Most küldtem hozzátok atyafiakat, hogy a jó, mit felőletek mondtam, meg ne hazudtoltassék és készen legyetek, mint ahogy mondtam. Gondoljátok meg: ha a macedóniaiak velem hozzátok érkeznek és azt találnák, hogy nem vagytok készen, mily szégyen lenne ez reám (és hadd mondjam meg, hogy reátok nézve is)! Szükségesnek tartottam tehát kérni az atyafiakat, menjenek előre hozzátok, hogy az alamizsna, melyet nekem *megígértetek*, készen legyen és igazi alamizsna legyen, nem pedig valami semmiség. Ne felejtsetek: Aki fősvényen vet, gyéren arat. Mindenki adja, amit szívében adni határozott bánkódás, kényszer nélkül: Isten azt szereti, hogy jókedvűen adjon az ember..⁵⁶ Aki a magot adja a magvetőnek, meg fogja adni nektek a kenyeret, melyre szükségetek van... E kegyes munkának

⁵³ II Cor., VIII, 18—22; v. ö. *ibid.*, XII, 18. Nincs semmi kielégítő ok a feltevésre, hogy e helyek bármelyikén Pál vagy Titus valamely igazi fivérééről van szó.“

⁵⁴ II Cor., VIII, 4 nem engedi, hogy a *fCseleked.*, XX, 4 macedóniaira gondoljunk. Lukács *felelne meg* leginkább; de akkor a *Cseleked.* 1., XX, 1—3 rövidege, összevetve a *Cseleked.*, XX, 4-től kezdődő bőbeszédűséggel nem lenne megmagyarázható. Lukács csak a végső philippi tartózkodás alkalmával csatlakozik újra Pál társaságához.

⁵⁵ II Cor., VIII, 24.

⁵⁶ V. ö. *Ecclesiasticus*, XXXV, 11.

beteljesítése nem csak a szentek szükségleteinek ellátását fogja eredményezni, de az áldás bő termésével fog gyümölcsözni, megbizonyítja engedelmességüket, ragaszkodástokat a hithez, közösségektek velők és mindenekhez. Gondoljatok az imádságokra, melyeket értetek mondani fognak, a szeretetre, melyet érezni fognak, látván Istennek hozzátok való kegyelmét. Hála adassék Istennek kimondhatatlan adományáért! <

A levelet Titus és a két testvér, kik kísérték, elvitték Corinthusba.⁵⁷ Pál néhány hónapig még Macedóniában maradt. Súlyos idők voltak. Alig volt egyetlen Egyház is, melynek ne kellett volna szüntelen kiújuló nehézségekkel küzdenie.⁵⁸ A türelem a szer, amit az apostol a legtöbbször ajánl. »Háborgatások, ínség, aggodás, botozás, börtön, rossz bánásmód, virrasztás, böjtölés — tisztaság, béketürés, becsületesség, őszinte szeretet: ez a mi életünk; egyszer becsülve, másszor ócsárolva, hol rossz hírből, hol tekintélyben; csalóknak tartatva, noha igazak vagyunk; ismeretleneknek, noha (Isten előtt) ismertek vagyunk; haldoklóknak, pedig élünk; olyan embereknek, kiket sújt az Isten, pedig nem halunk meg, szomorúaknak, kik mindig vidámak vagyunk, koldusoknak, holott mi gazdagítunk másokat; mindent nélkülözőknek, akiknek pedig mindenünk megvan.«⁵⁹ Az öröm, az egyetértés, a határtalan remény könynyűbe vétette a szenvedést és meghozta »a szeretet és béke Istené <⁶⁰-nek azt a gyönyörűséges országát, melyet Jézus ígért. Ezer kicsinyességen át Jézus szelleme végtelen ragyogással és szelídséggel sugárzott a szentek e csoportjaiban.

⁵⁷ II Cor., VIII; 6, 16, 8, 22, 23; IX, 5.

⁵⁸ II Cor., I, 4, 6; VIII, 2; XII, 12; Rom., V, 3; VIII, 17—18, 35—37; XII, 12.

⁵⁹ II Cor., VI, 4—10. , ,

⁶⁰ II Cor., XIII, 11. ,

XVII. FEJEZET.

A harmadik út folytatása. — Pál második időzése Corinthusban. — A Rómabeliekhez írott levél.

Pál, számításunk szerint, 57 novemberének végén vagy decemberének elején utazott el Macedóniából és érkezett meg Görögországba. Vele voltak a macedóniai Egyházak megbízottai, kiket arra választottak, hogy kísérik el Jeruzsálembe és vigyék a hívek adományait, — többek között Sopatros vagy Soripatros, Pyrrhus fia, Bereából, egy bizonyos Lucius, azután Tertius, Aristarchos és a thessalonikai Secundus.¹ Ügy látszik, a thessalonikai Jason, ki első útja alkalmával házigazdája volt, szintén elkísérte.² Végül talán az ázsiai küldöttek, Tychicus és Trophimos Ephesusból, Cains Derbéből, már szintén vele voltak.³ Timolheus ez időtájban nem távozott mellőle.⁴ Együttesen igen tekintélyes megjelenésű apos-

¹ II Cor., IX, 4; *Cseleked.*, XX, 4. V. ö. Róm., XVI, 21, 22 (*ὁ πατρο Σωσίπατρος*); II Cor., VIII, 19, 23; I Cor., , XVI, 3—4. *Cseleked.*, XX, 2—3 magában foglalja, hogy a macedóniaiak eljöttek Pállal Corinthusba és ő nem Macedónián való második áthaladásakor vette maga mellé őket. Róm., XVI, 21—22 ugyanerről tanúskodik.

² Róm., XVI, 21.

³ *Cseleked.*, XX, 4. Róm., XVI nem említi őket.

⁴ Róm., XVI, 21; *Cseleked.*, XX, 4. ;

toli karavánféle volt ez. Amikor elérték Titust és a két atyafit, kik őt Corinthusba kísérték, az új mozgalomnak igazán az egész színe-virága Corinthus falai között volt. Pál, egyezően első tervével, melyet több ízben módosított, de amelyet végül is fővonalaiiban betartott, az 57—58-ik év telének három hónapját (57 december, 58 január és február) a városban töltötte.⁵ Az athéni Egyház oly jelentéktelen volt, hogy Pál, minden látszat szerint, meg se látogatta vagy legalább is nem állt meg nála.

Az apostol, miután Aquila és Priscilla kegyes vendégszeretete már nem állt rendelkezésére, ezúttal Caiushoz szállt, kinek háza az egész Egyház összejöveteli helyéül szolgált és akihez oly kötelék fűzte, melyet akkoriban nagyon szentnek tartottak.⁶ Stephanus talán már meghalt vagy távol volt. Pál Corinthusban mindig nagy tartózkodást tanúsított, mert nem érezte magát teljesen biztos talajon. Látván, hogy egy ily romlott városban a világgal való érintkezés mily veszedelemmel jár, néha szűkített szabadelvű szabályain és azt tanácsolta, hogy a hívek egyáltalában kerüljék a pogányokkal a közlekedést.⁷ A lelkek java bizonyos meghatározott pillanatban: ez volt a főszabálya, az egyetlenegy cél, mely irányította.

Valószínű, hogy Pál jelenléte Corinthusban egészen lecsendesítette a széthúzásokat, melyek néhány hónap óta annyi nyugtalanságot okoztak neki.⁸ Mindazonáltal egy keserű megjegyzés, mellyel ez időtájjában említi azokat, kik »oly munkákkal dicsekednek, melyeket Krisztus nem általuk cselekedett«, továbbá »kik mástól lerakott alapon építenek«⁹ mutatja, hogy ellenfelei sérelmes viselkedésének élénken megmaradt benne a benyomása. Az adakozás úgy haladt.

⁵ I Cor., XVI, 6—7; II Cor., I, 16; *Cseleked.*, XX, β.

⁸ Róm., XVI, 23 (görög szöveg); I Cor., I, 14.)

⁷ (II Cor., VI, 14—VII, 1, oly rész, mely nincs a maga helyén. í

⁸ Ez kitűnik a Rómabeliekhez írott levél egész mivoltából.

⁹ Róm., XV, 18, 20.

ahogy csak kívánni lehetett: Macedonia és Achaia nagy összeget gyűjtöttek össze.¹⁰ Az apostol végre kis pihenőhöz jutott; arra használta fel, hogy, ugyancsak levél formájában, mintegy összefoglalását adja theologiai tanításának.¹¹

Minthogy ez az előadás egyaránt szólt az egész kereszténységnek, Pál a legtöbb Egyháznak megküldte, melyet alapított és amellyel e pillanatban közlekedhetett. Ilykép kitüntetett Egyház legalább is négy volt.¹² Az egyik volt az ephesusi Egyház,¹³ egy másolat ment Macedóniába,¹¹ sőt Pál arra is gondolt, hogy a római Egyházhoz intézi a levelet. A levél derékresze¹³ az összes példányokban kis eltérésekkel ugyanaz; az erkölcsi figyelmeztetések és az üdvözlések változnak. Ami a rómaiaknak szánt példányt illeti, Pál némely változtatással alkalmazkodott az Egyház ízléséhez, melyről tudta, hogy nagyon csügg

¹⁰ Róm., XV, 26.

¹¹ A kifejezés *cd εχληβίαι, πάσαι*, (Róm., XVI, 16) arra mutat, hogy az apostol odahagyta a macedóniai Egyházakat.

¹² Aminthogy a levélnek négy is a befejezése: XV, 33; XVI, 20; XVI, 24; XVI, 27. A XV], 3—20 vagy legalább XVII, 3—16 bizonyos, hogy az ephesusi Egyháznak szól. [A XVI, 25—27 befejezés kitűnő kéziratokban a XIV'. fejezet végén van; a *Coder Alerandrinus*-ban kétszer szerepel, a XIV. fejezet és a XVI. fejezet végén. Az egyik körlevél kétségtelenül a XIV. fejezettel végződött; a XV. fejezet ugyanis két részből áll: 1. az 1—13 versből, melyek csak ismétlik a XIV. fejezetet és bizonyosan nem voltak meg azokban a levelekben, melyek a XIV. fejezetet tartalmazták; 2. a 14—33 versekből, melyek a rómaiakhoz szólnak. A Colossebeliekhez és az Ephesusbeliekhez írott levelekkel való összevetés hasonló | példát mutat a körlevelekre, melyek jelentékeny változatokat tüntetnek fel. Az apostol szeretett egy levelet több Egyháznál használni fel: Col., IV, 16. A II Cor., VI, 14—VII, 1 mutatja, hogy egy töredék, melyet a kiadók nem akartak veszendőbe ejteni, miként kaphatott helyet egy levélben, melynek megzavarja a szerkezetét.

¹³ Róm., XVI, 3—16. L. Bevezetés XLVIII és köv. 1.

¹⁴ Az, melynek XVI, 21—24 a végződése. Pál ott elsősorban Jasonról és Sosipatrosról beszél és pedig mint jól ismert személyekről.

¹⁵ Az első tizenegy, merőben dogmatikai fejezet, eltekintve az I. fejezet némi változtatásaitól.

a judaismuson.¹⁶ Amikor Szent Pál leveleit összegyűjtötték, a római Egyháznak szánt példány szolgált alapjául a szöveg megállapításának. Innen a név, melyet e levél visel. A kiadók (ha szabad ezt a kifejezést használni) a közös részeket csak egyszer másolták le; de mert nem akarták, hogy bármi is, ami az apostol tollából származott, veszendőbe jusson, az *elsődleges* másolat végére odatették a részeket, melyek a különböző példányokban eltérőek voltak vagy valamelyikben még ezeken kívül benne voltak.¹⁷

E becses irat, mely a keresztyén theologia alapja, magasan kiemelkedik a többi közül abban a tekintetben, hogy Pál eszméinek ez a legösszefüggőbb kifejtése. Itt tűnik elő legvilágosabban az apostol nagy gondolata, hogy a Törvény nem számít, a cselekedetek nem számítanak, az üdvösség csak Jézustól jön, ki Isten fia és feltámadt a halálból. Jézus, ki a zsidó-keresztyén iskola szemében nagy próféta és azért jött, hogy betöltse a Törvényt, Pál szemében isteni jelenség, ki haszontalanná tesz mindent, ami előtte volt, még a Törvényt is. Jézus és a Törvény Pálnak két ellentétes valami. Ami kitűnőséget és hatékonyságot a Törvénynek tulajdonítanak, az lopás Jézussal szemben; a Törvény lealacsonyítása Jézus fehnagasztalása. Görögök, zsidók, barbárok, mind egyértékűek; a zsidók voltak az első hivatottak, azután következtek a görögök; mind csak a Jézusban való hittől üdvözölnek.¹⁸

Mert mi is telhet ki a magára hagyott ember-től? Csak egy dolog: a bűnözés. És legelőbb is, ami a pogányokat illeti, a látható világ képe és a szívükbe írt természeti törvény elégséges lehetett volna, hogy megismerjék az igaz Istent és kötelességeiket. Szándékos és menthetetlen elvakultságból nem azt az

¹⁶ A XV, 1—13 versnek, úgy látszik, az volt a rendeltetése, hogy a római Egyház példányaiban összefoglalását és pótlását adja a XII, XIII, XIV. fejezetnek. L. Bevezetés XLVII. és köv. 1.

¹⁷ L. erre nézve Bevezetés Lili, és köv. 1.

¹⁸ Róm., I, 2—1, 14—17; 11, 9—11. V. ö. Ephes., II és HL

Istent imádták, kit jól ismertek; belevesztek hiú gondolataikba; állítólagos bölcséletük csak tévengés. Isten, hogy megbüntesse őket, kiszolgáltatta őket a legszégyenletesebb bűnöknek, a természet ellen való vétkeknek. A zsidók sem ártatlanabbak; megkapták a Törvényt, de nem követték. A körülmetélés nem teszi igazi zsidóvá az embert; a pogány, ki betartja a természeti törvényt, többet ér, mint a zsidó, ki nem tartja meg a Törvényt. A zsidóknak nincs tehát semmi előjoguk? Egy kétségtelenül van: ők kapták az Ígéreteket; hogy vannak köztük hitetlenek, az nem fogja megakadályozni az ígéretek beteljesítését. Azonban a Törvény önmagában nem tudta megalapítani az igazság uralmát; csak arra szolgált, hogy megteremtse és nyilvánvalóvá tegye a vétséget. Más szóval, a zsidók, ugyanúgy, mint a pogányok, a bűn uralma alatt éltek.¹⁹

Honnan jön tehát a megigazulás? A Jézusban való hittől,²⁰ minden fajbéli különbség nélkül. Az összes emberek bűnözők voltak; Jézus volt az engesztelő áldozat; halála volt a váltság, melyet Isten a világ bűneiért elfogadott, minthogy a Törvény nem tudta megigazulásra vinni a világot. Isten nemcsak a zsidók istene, hanem a pogányoké is. Ábrahám a hitől nyerte megigazulását, mert meg van írva: »Hitt és ez igazságára tulajdonítatik.«²¹ A megigazulás ingyenes; az ember nem érdemeivel szerez reá jogot; adomány, mely kegyelemből és az Istenség merő irgalmából jut neki részül.²²

A megigazulás gyümölcse a béke Istennel, a reménység és ebből kifolyólag a türelem, mely azt teszi, hogy a háborgatásokban leljük dicsőségünket és boldogságunkat, Krisztus példájára, ki meghalt az istentelenekért és akinek véréből nyertünk megigazulást.

¹⁹ Róm., I, 18—III, 20.

²⁰ V. ö. *Cseleked.*, XXVI, 18.

²¹ Gen., XV, 6. A héber hely kissé ki van forgatva az értelméből.

²² Róm., III, 21—IV, 25.

Ha Isten annyira szerette az embereket, hogy halálnak adta fiát értök, amikor bűnösök voltak, mit nem fog megtenni most, amikor megbékéltek vele?²³

A bűnt és a halált egy ember hozta a világba, Ádám, akiben mindenek vétkeztek. A kegyelmet és az üdvöt egy ember hozta a világba, Krisztus, akiben mindenek megigazultak. Két őskép-ember volt, »az első Ádám«, vagyis a földi Ádám, kútfeje minden engedetlenségnek, »a második Ádám«, vagyis az égi Ádám, kútfeje minden igazságnak. Az emberiség megszlik a két sorvezető között, amennyiben egyesek a földi Ádámot, mások a szellemi Ádámot követik.²⁴ A Törvény csak megsokasítja és tudatossá teszi a megszegéseket. A kegyelem az, mely bővelkedve ahol a vétség bővelkedett volt, mindent eltörölt, annyira, hogy azt lehet mondani, hála Jézusnak, a bűn szerencse volt és csak arra szolgált, hogy napfényre hozza Isten irgalmasságát.²⁵

De hát, fogják mondani, akkor csak vétkezzünk, hogy szaporodjon a kegyelem; cselekedjünk rosszat, hogy jó származzon belőle.²⁶ íme, mondja Pál, amit, tanításomat meghamisítva, reámfognak. Mi sincs távolabb tőlem. Akik Krisztusban megkereszteltettek, meghaltak a bűnnek, eltemették Krisztussal, hogy vele feltámadjanak és éljenek, vagyis egész új életet folytassanak. A »régí ember«, vagyis az az ember, aki a keresztelés előtt voltunk, Krisztussal megfeszítette. Abból, hogy a keresztény felszabadult a Törvény alól, tehát nem következik, hogy szabad vétkeznie. A bűn rabszolgaságából az igazság rabszolgaságába került; a halál útjáról az élet útjára jutott. A keresztény egyébiránt meghalt a Törvénynek, már pedig

²³ Róm, V, 1—11. . J

²⁴ V. ö. I Cor., XV, 44—50. Az őskép-Ádám (*Adam kadmon*) ez elméletét a cabbalisták hosszan továbbszőtték. A talnidikus iratokban *Adam ha-rischon* egyszerűen „az első ember“-t Ádámot jelenti. Pálnál az ellentét szüli *Ha-adam-ha-aharon-t*.

²⁵ Róm., IV, 12—21.

²⁶ V. ö. Róm., III, 5—8.

a Törvény teremtette a bűnt. Önmagában a Törvény jó és szent volt, de megismertette a bűnt; súlyosabbá tette²⁷ és ekként a parancsolat, melynek életet kellett volna teremtenie, halált teremtett. Az asszony házasságtörést követ el, ha férje életében megszegi a házasság törvényét; de a férj halála után házasságtörés már nem lehetséges. Krisztus, mikor kivégezte a Törvényt, bennünket tehát kivont a Törvény alól és magának nyert meg. Halott lévén a testre nézve¹, mely bűnre vitt, halott lévén a Törvényre nézve, mely kidomborította a bűnt, a kereszténynek már csak az a feladata, hogy szolgálja Istent »a lélek újságában nem pedig a betű avatagságában«. A Törvény lelki volt, de az ember testi. Két részből áll az ember; az egyik szereti és akarja a jót, a másik cselekszi a rosszat, anélkül, hogy az ember tudatos volna felőle. Nem gyakori eset-e, hogy az ember nem cselekszi meg a jót, amit akar és elköveti a rosszat, amit nem akar? Mert a bűn benne lakozik az emberben és működik nélküle. »A belső ember«, vagyis az értelem Istenhez szít; de a testiség állandó harcban van az értelemmel és Isten, törvényével. »Boldogtalan én! Ki szabadít meg e halotti testtől? Hála adassák Istennek, Jézus Krisztus, a mi Urunk!«²⁸

Az igazi keresztény tehát, miután megszabadult a Törvénytől és a testiségtől, védve van az elkárhozástól, Isten kegyelméből, ki elküldte egyszülött fiát, hogy a bűn eltörlése végett öltön magára a miénkhez hasonló bűnös testet. E megszabadulás azonban csak, akkor következik be, ha az ember szakít a testtel és a Lélek szerint él. A test bölcsessége Isten nagy ellensége; maga a halál az. A Lélek ellenben az élet.

Általa Isten fogadott fiaivá válunk; általa kiáltjuk *Abba*, vagyis »Atya«.²⁹ Ha azonban Isten fiai vagyunk:

²⁷ V. ö. I Cor., XV, 56.

²⁸ Róm.: VI—VII. A VII, 25 helyes szöveg, úgy látszik, τω Θίφ

²⁹ Célzás a héber szavakra, melyeket a glossolaliások hangoztattak.

örökösei és Krisztus örököstársai is vagyunk. Miután résztvettünk szenvedéseiben, részesülni fogunk dicsőségében is. Mit számít minden jelenlegi szenvedés a dicsőséghez képest, mely csakhamar fel fog ragyogni számunkra? Az egész teremtés várja Isten fiainak e nagy megjelenését. Nyög, mintegy a vajúadásban kínlódik; de remél. Reményű a megszabadulást a szolgaságból, melyben nyög, alá lévén vetve a kórságnak és a romlásnak és hogy Isten fiainak dicsőséges szabadságába jut. Mi is, kik megkaptuk a Lélek zsengeit, nyögünk magunkban, várva a pillanatot, mikor Isten fiainak állapotába való felemeltetésünk beteljesedik és testünk megszabadul törekenységétől. A reménység ment meg bennünket, már pedig az ember nem reményű, amit lát. Maradjunk meg türelmesen a láthatatlannak e várásában, a lélek segedelmével. Nem tudunk imádkozni; de a Lélek pótolja gyengeségünket és elmondhatatlan sóhajtozásokkal³⁰ közbenjár értünk Istennél. Isten, ki a sziveket vizsgálja, tudja a Lélek vágyait és megérti e határozatlan és összefolyó nyögéseket.³¹

De egyébként is, mily nagy alapunk van a bizakodásra! Isten közvetlen cselekedettel jelölt ki bennünket az átalakulásra, mely hasonlóvá tesz majd bennünket fiához és az összes élőket testvérek csoportjává fogja tenni, melyben Jézus lesz a legidősebb fiú. Előretudásával Isten már eleve ismeri a választottakat; akiket ismer, azokat rendeli; akiket rendel, azokat hívja; akiket hív, azokat igazolja; akiket igazolt, azokat dicsőségesíti. Legyünk nyugodtak: ha Isten értünk nem kímélte a tulajdon fiát és a halálnak adta, mit tagadhat meg tőlünk? Ki lehelne az ítélet napján a választottak vádlója? Isten, aki igazolta őket? Ki Ítélné el őket? Krisztus, ki meghalt és feltámadt, ül Istennek a jobbán és közbenjár ériünk? Lehetetlen. »Mit tehetnek tehát ellenünk a háborgatások, a szorongattatások, az üldözés, az éhség, a meztelenség, a veszedelmek, a kard? Ami engem

³⁰ Célzás a glossolaliások sóhajaira.

³¹ Róm.. Vili, 1—27.

illet, teszi hozzá Pál, én biztos vagyok: se a halál, se az élet, se az angyalok, se a Hatalmak, se a jelen, se a jövő, se a magasságbeli, se a mélységbeli erők, se semmi a világon el nem szakíthat bennünket Istennek szeretetétől Jézus Krisztusban, a mi Urunkban.*³²

Láthatjuk, hogy Pál kezében a kereszténység⁵ mily teljes szakításra jutott a judaizmussal. Jézus nem ment ily messze. Bizonyos, hogy Jézus hangosan kinyilatkoztatta: a Törvény uralma véget ért., csak Istennek, az Atyának lélekben és igazságban való kultusza áh fenn. De Jézusnál a költészet, az érzés, a kép, a stylus lényegiesen zsidó. Egyenes vonalban származik Ezsaiastól, a zsoltárosoktól, a fogság idejébeli prófétáktól, az Énekek énekének és néha a Prédikátor könyvének szerzőjétől. Pál csak Jézustól származik, de nem attól a Jézustól, aki a Genesaret-tó partján járt, hanem attól, akit ő magának elképzelt, ahogy belső látományaiban megjelent előtte. Egykori hittársai csak szájalmat keltenek benne. “A »válódi« keresztény, a »megvilágosodott* keresztény az ő szemében olyan ember, ki tudja a Törvény hiú, haszontalan voltát, az ájtatossági szertartások hiábavalóságát.³³ Pál szívesen lenne anathema Izraelben való testvéreiért; nagy szomorúsággal, állandó szívfájdalommal gondol erre a dicsőségben oly magasra emelt fajra, melynek részül jutott a fiúvá fogadás, a szövetség, a Törvény, az igazi kultusz, az Ígéretek előjoga, melynek ősei voltak a patriarchák és amelyből a test szerint Krisztus származott. De Isten nem lett hűtlen ígéreteihez. Mert valaki Izraelből származik, azért még nem igazi izraelita; Isten választása és a hivatottság teszi az embert az ígéretek örökösévé., nem pedig a születés ténye. Nincs ebben semmi igazságtalanság. Az üdvösség nem emberi erőfeszítéseknek, hanem Isten irgalmának a következménye. Isten

³² Róm., VII, 28—29.

³³ Róm., XIV, 15; I Cor., IX, 22; Phil., III, 15 és köv.

szabad vele, hogy ahhoz legyen kegyelmes, akihez akar és ahhoz legyen kemény, akihez akar. Ki merészelné Istent számadásra vonni előnytadásai miatt? Vájjon az agyagedény mondja-e a fazekasnak: Miért csináltál ilyenné? Nincs-e jogában a fazekasnak, hogy ugyanabból a rakás agyagból két edényt csinálj on, az egyiket megtisztelő, a másikat alávaló használatra? Ha tetszik Istennek valamely embert arra rendelni, hogy összetörésével megmutassa hatalmát, mint ahogy Faraóval tette³⁴ szabadon megteheti, annál inkább, mert ezzel kiemeli irgalmasságát azok iránt, kiket a dicsőségre rendelt és hívott el. És pedig ebben a választásban nem befolyásolja se faj, se vér.³⁵

Különben is, ha a zsidó nép lezorult a helyéről, maga az oka. Nagyon is bízott a Törvény cselekedeteiben; azt hitte, e cselekedetek elegendők, hogy megigazuljon. A pogányok, nem lévén útjukban e kő, könnyebben eljutottak a hittől való üdvözülés igazi tanához. Izrael azzal vétkezett, hogy túlságosan buzgott a Törvényért és túlságosan alapított a személyi igazságra, mely a cselekedetekkel szerezhető meg. Emiatt feledte, hogy az igazulás egyedül Istentől jön, kegyelemnek a gyümölcse, nem pedig cselekedeteknek; emiatt félreismerte ez igazulás eszközét, aki is Jézus volt.³⁶

Isten tehát eltaszította a népét? Nem. Igaz, hogy Isten jónak találta elvakítani és megkeményíteni a zsidók legnagyobb részét. De a kiválasztottak magva Izrael kebeléből való. Azután meg a héber nép veszte nem végleges. Ez elvesztésnek csak a pogányok megmentése és az volt a célja, hogy üdvös vetélykedést támasszon a választottak két ága között. A pogányoknak szerencse, hogy a zsidók egy pillanatra megtévedtek hivatásuk felől, mert az ő hibázásuk és eltévedésük okozta, hogy a pogányok elfoglalhatták a helyüket. De ha a zsidóság egy meghibázása», egy pil-

³⁴ Exod., IX, 16.

³⁵ Róm., IX, 1—29.

³⁶ Róm., IX, 30—33 és X teljesen.

lanatnyi késlekedése a világ üdve lett, mit hoz majd tömeges belépése az Egyházba? Ez lesz igazán a fel-támadás. Ha a zsengek szentek, szent az egész meny-nyiség is; ha szent a gyökép, az ágak is szentek. Néhány ágat lenyestek és helyökbe vad olajfának oltották az ágait, melyek ekként osztályt nyertek a gyökérből és az olajfa nedveiből. Óvakodj^, te vad olajfaág, hogy büszkélkedj a lenyestett ágak rovására. Nem te hordod a gyökeret, a gyökér hord tégedet. — Igaz, mondd, de az ágakat azért vágták le, hogy én odaoltassam. — Minden bizonnal; az ágakat a hit hiánya miatt vágták le; te a hitnek köszönhetsz min-dent; vigyázz, nehogy elbízd magadat; reszkess. Ha nem leszel állhatatos, te is lenyészésre kerülsz. Ha, azok megtérnek a hithez, Istennek megvan a hatalma, hogy ez ágakat visszaoltsa törzsükre. Izrael megvakít-tatott, amíg a pogányok tömege be nem lépett az Egy-házba; de ennekutána Izrael is sorra kerül a meg-mentésben. Isten adományaiban nincs megbánás. Izrael és Isten barátsága meghomályosodott, hogy közben a pogányok megkaphassák az evangéliumot; de Izrael elhivatásának, a patriarcháknak tett ígéreteknek azért nem kevésbé meglesz az eredménye.³⁷ Isten egyesek hitetlenségét arra használja fel, hogy másokat meg-mentsen; azután megmenti azokat is, kiket hitet-lenekké tett; mindezt annak a világossá tétele végett, hogy az üdvösség tisztára az ő irgalmának a műve, nem pedig oly eredmény, melyet az ember születési jognál fogva, vagy cselekedetekkel, vagy értelmének szabad elhatározásából ér el. Isten nem kér tanácsot senkitől; nincs lekötve senkinek; nem tartozik vissza-fizetéssel senkinek. »Óh! mélysége Isten szándékai-nak! Mily megmérhetetlenek az Ítéletei! Mily kifür-készhetetlenek az utai! Minden tőle ered; minden általa és érte van. Dicsőség neki mindörökké! Ámen.«³⁸

³⁷ V. ö. II Cor., III, 13—16.

³⁸ Róm., XI.

Az apostol, szokása szerint, erkölcsi megvilágítással végzi. A keresztény kultusza értelmi kultusz,³⁹ mely semmi más áldozást se ismer, mint csak a magodaáldozást. Mindenkinek kötelessége, hogy tiszta és olyan áldozatot mutasson be, mely méltó a kedvező elfogadásra.⁴⁰ A szerénység, az egyetértés, a kölcsönös solidaritás legyen az Egyház szelleme; az összes adományok, az összes szerepek belsőleg összetartoznak benne. Ugyanannak a testnek több tagja van; minden tagnak nem ugyanegy a szerepe, de mindegyiknek szüksége van egymásra.⁴¹ Próféták, diakonok, írástudók, igehirdetők, jól tevők, előjárók, a könyörületi megbízottak mind egyformán szükségesek, feltéve, hogy azzal az egyszerűséggel, buzgalommal, jókedvvel végzik dolgukat, amelyet e tevékenységek megkívánnak. Képmutatás nélküli szeretet, testvériség, udvariasság és előzékenység, tevékenység, iparkodás, örvendezés, remény, türelem, szívélyesség, egyetértés, alázatosság, a sértések megbocsátása, a felebarátok szeretete, serénység a szentek szükségleteinek ellátásában, áldani az üldözöket, örvideni az örvidökkel, sírni a sírókkal, a rosszat nem rosszal, de jóval győzni le: ez az a részben a régi héber könyvekből merített⁴² erkölcsan, melyet Pál Jézus nyomán hirdet.⁴³ Úgy látszik, amikor e levelet írta, különböző Egyházakban, főként pedig a római Egyházban voltak vagy Goloniti Judás tanítványai, kik tagadták az adó törvényességét és lázadást hirdettek a római hatóságok ellen, vagy pedig ebioniták, kik feltétlenül szembeállították egymással a Sátán országát és a Messiás országát és a jelen

³⁹ Λογική λαοειά. V. ö. I Petri, II, 2, 5; A Tizenkét paff, *testam.*, Levi, 3.

⁴⁰ Hasonló eszmék Philonál (*De Plantat. Noé*, 25 §, 28—31; *De vict. offer.*, 1—10 §) és az essenusoknál (*Jos., Ant.*, XVIII, I, 5; Philo, *Quod omnis probus liber*, 12 §). V. ö. Theophrastos, *nsgl ενοεβειάς* (Bernays, Berlin, 1866).

⁴¹ V. ö. fentebb 270—271 l.

⁴² Példab., XXV, 21; Deuter., XXXII, 35; Eccl., XXVIII, 1.

⁴⁸ Róm., XII; XIII, 8—10.

világot egynek vették a démon uralmával.⁴⁴ Pál Jézus igazi tanítványának módjára felel nekik:

»Ki-ki rendelje alá magát az uralkodó hatalmaknak; mert nincs hatalom, mely nem Istentől való. A meglévő hatalmakat Isten rendeltei, úgy hogy aki ellenkezik a meglévő hatalmakkal, az Istentől megszabott renddel száll szembe, már pedig akik az Istentől megszabott renddel szembe szállanak, szigorú büntetést idéznek magukra. A kormányzók a rossznak és nem a jónak vannak ijedelmére. Akarsz nem félni a hatóságtól? Cselekedd a jót és dicséreteket fogsz kapni tőle; mert Isten rendeléséből hasznos szolgálatra van ő neked. De ha rosszat cselekszel, reszkess; mert nem hiába viseli a kardot; Isten rendeléséből megbosszulásra és haragra van azoknak, kik a rosszat cselekszik. Engedelmes alattvalónak kell tehát lenni, nemcsak a büntetéstől való félelemből, hanem lelkiismereti kötelességből is. Ezért fizetitek az adókat. A fejedelmek Isten tisztviselői,⁴⁵ kik foglalatostoknak a hivatalban, mely reájuk ruháztatott. Adjátok meg tehát mindennek, ami illeti: akinek adóval tartoztok, fizessetek adót; akinek vámmal, vámot; akinek félelemmel, félelmet; akinek tisztességgel, tisztességet.»⁴⁶ Ezt Pál Nero negyedik évében írta. E fejedelem még mi okot se adott a kárhoztatásra. Kormányzása addig a legjobb volt, amilyet Augustus halála óta láttak. Amikor Pál nagy józan észszel a zsidó theocratia ellenében védelmébe vette az adófizetést, Nero éppen enyhítette ennek a szigorúságát, sőt a legradikálisabb reformokat akarta életbeléptetni.⁴⁷ A keresztényeknek ezidőt nem volt okuk panaszkod-

⁴⁴ Epiph., haer. XXX, 16; Pseudo-clem. homel., XV, 6, 7.

⁴⁵ Δειπνοφύλοι Θεοῦ. Jusson eszünkbe, hogy az adó a zsidó felfogásában mindig valami vallási fogalommal társult. V. ö. Meliton, Cureton, *Spicii*, syr., 43 l.

⁴⁶ Róm., XIII, 11—7. ;

⁴⁷ Tacitus, *Ann.*, XIII, 50, 51; Suetonius, *Nero*, 10.

niok ellene és érthető, hogy amikor a római hatóság inkább elősegítette, semmint gátolta munkáját, Pál igyekezett elejét venni az oly rendbontó mozgalmaknak, melyek mindent veszedelembé dönthettek és amelyekre a római zsidók igen hajlamosak voltak.⁴⁸ E zendülések és a nyomukban járó elfogatások és kivégzések a legrosszabb hírbe keverték az új szektát és híveit egy kalap alá vették a tolvajokkal és a közrend megzavaróival.⁴⁹ Pálban sokkal több volt a tapintat, semhogy zendülő legyen; azt akarta, hogy a keresztény név jóhangzású, a keresztény, rendes ember legyen, ki békében van a rendőrséggel és jóhírben áll a pogányoknál.⁵⁰ Íme, ezért írta ezt a mind a zsidótól, mind a kereszténytől egyaránt különös fejezetrészt. Egyébiránt ritka naivitással teszi észlelhetővé, ami veszedelmesség a politika szempontjából a megszülendő kereszténységnek magában a lényegében volt. Határozott kijelentése ez az elméletnek, hogy minden létező hatalom joga isteni eredetű. Nérót Szent Pál Isten szolgájának, tisztjének, az isteni fenhatóság képviselőjének nyilvánítja! A keresztény, ha majd szabadon követheti vallását, vak alattvaló lesz, nem pedig polgár. Minden gáncs nélkül mondom ezt; az ember sohasem végezhet egyszerre két dolgot kitünően; a politika nem minden és a kereszténységnek éppen az a dicsősége, hogy egy egész világot teremtett kívül. De íme, hova vezetnek a kizárólagos elméletek! »Isten tisztviselője«, kinek minden tisztességes ember iparkodjon a tetszésére lenni; kinek kardja csak a gonoszoknak félelmetes, néhány év múlva az Apokalypsis Fenevad-ja, az Antikrisztus, a szentek üldözője lesz.

Egyébiránt a lelkek sajátos állapota, a meggyőződés, hogy a világnak küszöbön a vége, megmagyarázza e büszke közömbösséget:

⁴⁸ Suetonius, *Claudius*, 25.

⁴⁹ I Petri, IV, 14—16.

⁵⁰ Róm., XII, 17. V. ö. I Thess., IV, 11.

»Itt az ideje, hogy felébredjünk az álomból. Az üdvösség közelebb van, mint amikor a hitre jutottunk. Az éjszaka elmúlt; közeleg a nap. Vessük el tehát a sötétség cselekedeteit és öltünk fel a fényesség fegyvereit. Járjunk tisztesen, mint ahogy fényes nappal illik, nem pedig lakomákban és dőzsölésekben, tisztátlanságokban és mértéktelenségekben, versengésekben és irigykedésben. Öltsetek fel a Krisztus Jézust és vigyázzatok, hogy a test gondozása ne fadjon kívánságokba.«⁵¹

Pálnak többé-kevésbé ebionita ellenfeleivel való küzdelme megtalálható levelének abban a részében, mely a húsételektől való tartózkodásra és az újholdak, szombatok és külön napok megtartására vonatkozik.⁵² Az ebionismus, melynek abban az időben már Rómában volt a főközpontja,⁵³ nagyon ragaszkodott e különséges dolgokhoz,⁵¹ melyekben valójában az essenismus folytatódott. Voltak aggályos, aszkéta személyek, kik nemcsak a húsételekre vonatkozó törvényes szabályokat tartották be, de még azt is magukra vették, hogy csak főzelékféléket egyenek, bort ne igyanak.⁵⁵ Nem szabad felednünk, hogy a kereszténység a nagyon jámbor személyek közül toborozta tagjait, akik éppen ennél fogva igen hajlandók voltak az ájtatossági gyakorlatokra. Keresztényekké válván, hivek maradtak régi szokásaikhoz?, vagy inkább a kereszténység nekik csak eggyel több ájtatossági megkötést (*religio*) jelentett. Pál ez új levélben megmarad azoknál a kitűnő magaviseleti szabályoknál, melyeket már a corinthusiaknak is vázolt.⁵⁶ Magukban véve e dolgok hiú-

⁵¹ Róm., XIII, 11—14.

⁵² V. ö. Gal., IV, 10; Coloss., II, 16.

⁵³ Epiph., Haer, XXX, 18.

⁵⁴ Epiph., Haer, XXX, 2, 15, 16, 17, 18; Pseudo-clem. homel. VIII, 15; XII, 6; XIV, 1; XV, 7. V. ö. az ebionita elbeszéléseket Jakabnak, az Úr testvérének életmódjáról (Eus., *H. E.*, II, 23) és Szent Máté életéről (Alex. Kel., *Paedag.*, II, 1).

⁵⁵ Dan., I, 8, 12; Jós., *Vita*, 2, 3.

⁵⁶ L. fentebb 264 l.

ságosak. Mindennél fontosabb azonban, hogy a gyenge öntudatunkat nem szabad megütköztetni, megzavarni, vitába hívni. Aki tehát felvilágosult gondolkodásit, ne nézze le a gyenge gondolkodását. A félénk elméjű ne ítélje meg a szabad elméjűt. Mindenki kövesse a maga gondolkodását; a jó az, hogy az ember higgye a jót Isten előtt. Hogy merhet az ember ítélni atyafiáról? Krisztus fog ítélni mindnyájunkról; mindenki csak magamagáért fog felelni. A húsételekben való különbségtételnek nincs alapja; minden tiszta. Fontos azonban, hogy senki se botránkoztassa meg atyafiát. Ha megengedett húsételt fogyasztva megszomorítod atyádfiát, vigyázz: valamely húsétel miatt el ne veszíts egy lelket, melyért Krisztus meghalt. Isten országának semmi köze az ételhez és italhoz; Isten országa igazság, béke, örvendezés, épülés.⁵⁷

Pál tanítványai több napon át el voltak fogytáivá, hogy e kiáltványt különböző Egyházak címeire lemásolják. A macedóniai Egyházaknak szóló levelet Tertius írta le. A macedóniaiak, kik Pál kíséretében voltak és a corinthusiak, kik összeköttetésben voltak Görögország északi részének Egyházaival, felhasználták az alkalmat, hogy köszöntsék atyafiaikat.⁵⁸ Az ephesusiaknak küldött levél Pál névszerint való üdvözlését tartalmazta e nagy Egyház majdnem valamennyi keresztényéhez. Minthogy egyfelől Macedónia és Corinthus, másfelől Ephesus között nem sok volt az érintkezés, az apostol nem szól környezetéről az ephesusiaknak; de élénken beajánlja nekik Phoebet, Kenchrea diakonisszáját, aki alkalmassal vitte nekik a levelet. E szegény asszony kivágott a kemény téli útnak az Archipelagoston át, semmi egyebe se lévén, mint csak Pál ajánlása. Pál kéri az ephesusi Egyházat, hogy fogadja a szen-

⁵⁷ Róm., XIV és XV, 1—13, figyelembe véve, hogy e két rész ismétlése egymásnak és a levélnek nem ugyanegy példányból való.

⁵⁸ Róm., XVI, 21—24. L. Bevezetés LI 1. V. ö. a Louvre egy papyrusában hasonló *ἀπαροιῶν χατ' ονομα*. *Notices et extraits*, XVIII, 2. r., 422 l.

lekhez méltón és gondoskodják szükségleteiről.⁵⁹ Pálnak alkalmasint voltak némi aggodalmai az ephesusi zsidó-keresztény párt cselszövényei felől, mert a levél végére sajátkezűleg még a következőket írta:

»Kérlek pedig titeket, atyámfiái, óvakodjatok azoktól, kik háborúságot és botrányokat szítanak a tan ellen, melyet tanultatok. Kerüljétek őket; mert azok nem a mi Urunkat, Krisztust szolgálják, hanem a hasukat és ékes szavakkal, hízelgésekkel megtántorítják az egügyüek szívét. Engedelmességetek mindenütt dicsérik; örömöm telik bennetek; de azt akarom, hogy bölcssek legyetek a jóért és ártatlanok a gonosszal szemben. A békesség Istene hamarosan lábaitok alá tiporja Sátánt.«⁶⁰

Láttuk, hogy Szent Pálnak, mikor e nagyfontosságú iratot megalkotta, az volt a szándéka, hogy megküldi azt a római Egyháznak. Claudius rendelete óta ez Egyház újra megalakult és sok jót mondtak róla.⁶¹ Kevésbé volt népes⁶² és általában ebionitákból⁶³ meg zsidó-keresztényekből⁶⁴ állott; de voltak tagjai között proselyták és megtért pogányok is.⁶⁵ A gondolat, hogy oly Egyházhhoz intézzen dogmatikus iratot, melyet

⁵⁹ Róm., XVI, 1—2. L. Bevezetés XLVIII, L, LI 1. E két vers sokkal inkább tartozik ahhoz, ami utána következik, mint ahhoz, ami megelőzi. Jóllehet mi se volt túlsók Phoebe önfeláldozásának, jobban elképzelhető, hogy télidőben nyolcvan mérföldes utat tett, nem pedig háromszáz mérföldest. Emellett természetesebb, hogy Pál Phoebet az ephesusiaknak ajánlja be, kiket ismert, semmint a rómaiaknak, kiket nem ismert.

⁶⁰ Róm., XVI, 7—20.

⁶¹ Róm., I, 8.

⁶² Erre mutat *Cseleked.*, XXVIII, 17 és köv.

⁶³ Epiph., haer. XXX, 18. Az ebionita hagyomány mindig Rómában volt a legerősebb. A pseudo-clem. homeliákat, ez ebionita művet, Rómában írták. I

⁶⁴ (Hilarius) *Comment, in XIII Epist. Pauli* Szent 'Ambrus műveiben (Bened. kiad), II, 2 r., 25 és 30 hasáb.

⁶⁵ A Rómabeliekhez írt levélnek azokat a részeit, melyek arra vallanak, hogy a római Egyház legnagyobb részét pogányokból és jpsoselytákból állott, Róm., I, 6, 11, 13; VI, 14, 17 és köv.; VII, 1—6; XI, 13, 25, 28, 30; XIV, 1 és köv.; XV, 7 és köv. az magyarázza, hogy a szóbanforgó levél nemcsak a rómaiaknak

nem ő alapított, merész volt és teljességgel elüő Pál szokásaitól.⁶⁶ Félt, hogy cselekedetében valami tapintatlanságot fognak látni;⁶⁷ tartózkodott mindentől, ami afensőbbsséggel beszélő mester hangjára emlékeztethetett volna; nem küldött személyes üdvözeteket.⁶⁸ Ez óvatosságon belül azt vélte, hogy immár elismert címe, a pogányok apostola,⁶⁹ feljogosítja, hogy szóljon egy olyan Egyháznak, melyet sohasem látott.⁷⁰ Rómának, mint a birodalom fővárosának, fontossága nagyon hatott reá; évek óta tervezte!, hogy elmegy oda.⁷¹ Minthogy e tervét még nem tudta megvalósítani, jelét akarta adni rokonszenvének e híres Egyház iránt, mely oly híveket foglalt magában, kiknek ő a pásztora⁷² és akik vegyék tudomásul a jó hirt, hogy meg fogja látogatni őket.⁷³

A három téli hónapnak, melyet Pál ezúttal Corinthusban töltött,⁷¹ legnagyobb részét az úgynevezett Rómabelieknek írt levél megszerkesztése és útnak indítása foglalta el. Rizonyos értelemben ezek voltak az apostol életében a legjobban betöltött hetek. Ez az írás lett később a dogmatikus kereszténység össze-

volt szánva. E formulák egyébiránt oly határozatlanok, hogy jeles kritikusok egyfelől azt következtették, hogy Pál megtért pogányoknak, másfelől meg, hogy zsidó-keresztényeknek írta a levelet. :

⁶⁶ II Cor., X, 15—16; Rom., XV, 20—21.

⁶⁷ Róm., XV, 14—15. (

⁶⁸ L. Bevezetés XLVII és köv. 1.

⁶⁹ Róm., I, 1, 15, 11, 13, 14; XI, 13; XV, 14—16, 18.

⁷⁰ Róm., I, 10 és köv.; *XV*, 22 és köv. (v. ö. *Cseleked.*, XIX, 21) arról tanúskodik, hogy az apostol a római Egyházat elvileg egyezőnek vélte magával.

⁷¹ Róm., I, 10 és köv.; XV, 22 és köv.; *Cseleked.*, XIX, 21.

⁷² Róm., I, 5—7, 9 és köv.; XI, 13; XV, 14—16.

⁷³ Róm., I, 10 és köv.; , XV, 29, 32, a rómaiaknak küldött példány külön részei.

⁷⁴ Akik ragaszkodnak hozzá, hogy Tit., III, 2 valami történeti valóságnak felel meg, feltehetik, hogy Pál e három téli hónap alatt az epirusi Nicopolisban is járt, amire nézve felszínes támaszték II Cor., X, 14—16; Róm., XV, 19; II Tim., IV, 10. Mindez azonban mivel se csökkenti a nehézségeket, melyek a Titushoz írt levél elfogadását akadályozzák.

foglalása, a theologia hadüzenete a philosophiának, a fő tényező, mely egész sereg kemény elmét vitt a kereszténység elfogadására* mint amivel csúffá tehetik az értelmet, lévén, hogy az absurdum felsőbbségét és hihetőségét hirdeti. Krisztus érdemeiből háramlik a megigazulás; Isten művelteti bennünk az akarást és a cselekvést.⁷⁵ íme, megdöntése az értelemnek, melynek, lényegileg pelagianus voltában, alapvető dogmája a szabadság és az érdemek személyes jellege. Nos hát, Pál tanítása, mely szembe helyezkedik minden emberi józansággal, valójában felszabadító és üdvös volt. Elváltította a kereszténységet a judaismustól; elváltította a protestantismust a katholicismustól. Az ájtatossági szabályok betartása, mely elhiteti a hívővel, hogy általuk megigazul, kettős hátránnyal jár: először is megöli az erkölcsöt, mert abban a meggyőződésben tartja a hívőt, hogy a paradicsomba biztosan és kényelmesen be lehet jutni, még Isten ellenére is. A legridegebb szívű zsidó, az önző és gonosz uzsorás azt képzelhette, hogy a Törvény betartásával kényszeríti Istent az üdvözítésre. A XI. Lajos korabeli katolikus azt képzelte, hogy a misék révén úgy lehet eljárni Istennel szemben, mint ahogy a törvény széki végzésekkel szokásos, annyira, hogy akármelyik hitvány ember, aki Istennek nem kedves, ha csak egy kissé is ügyeskedik, úgy megnyerheti az eget, mint a jó kártyás a játékot és Isten kénytelen őt beengedni oda asztalához. Ez istentelenségnek, melybe a zsidóság belekeveredett a talmuddal, a kereszténység belekeveredett a középkori katholicismussal, Szent Pál megadta a legerélyesebb ellenszerét. Ő szerinte a megigazulás nem a cselekedetek, hanem a hit műve; a Jézusban való hit az, ami üdvözít.⁷⁶ íme, miért történt, hogy ez a látszólag oly kevésbé liberális tan volt az összes reformátorok tana, az emeltyű, melynek

⁷⁵ Phil., II, 13.

⁷⁶ *Cseleked.*, XVI, 31.

segítségével Wicliff, Huss János, Luther, Calvin, Saint-Cyran kiemelték sarkaiból a gépiességnek a papban és a szívbeli megváltozás nélküli, a mintegy külsőleges igazságban való ízetlen bizalom százados hagyományát.

A szertartásosság másik hátránya, hogy aggályoskodásra visz. A szertartási műveletek, miután olybá szerepelnek, hogy önmaguktól hatnak, *ex operate*, függetlenül a lélek állapotától, kaput tárnak az aprólékos *casuistica* összes szörszálhasogatásainak. A törvény szerint való cselekvés eljárási utasítássá válik, melynél a siker a pontos betartástól függ. Ebben is a talmudismus és a katholicismus összetalálkoztak egymással. Jézus és Szent Pál korának ájtatos zsidóit az ejtette kétségbei, hogy félték, nem tartják be jól az egész Törvényt, nincsenek rendben.⁷⁷ Azt tartották, hogy a legszentebb ember is vétkezik, lehetetlen nem hibázni. Annyira mentek, hogy szinte sajnálták, amiért Isten megadta a Törvényt, mert ez csak arra szolgált, hogy megszegéseket vonjon maga után;⁷⁸ kifejezést talált még az a különös gondolat is, Isten lehet csak azért állította fel e szabályokat, hogy vétkeztessen és mindenkit bűnössé tegyen. Jézus, tanítványai felfogásában, azért jött, hogy könnyűvé tegye az Isten országába való bejutást, melyet a fariseusok annyira megnehezítettek, kiszélesítse a judaismus kapuját, melyet oly nagyon megsűkítettek. Pál legalább nem tud más módot a bűn megsemmisítésére, mint a Törvény megsemmisítését. Okoskodása valamelyest olyan, mint a probabilistáké: szaporítani a kötelezettségeket, annyi, mint szaporítani a hibázásokat; feloldani a lelkiismeretet, oly szabaddá tenni, ahogy csak lehetséges, annyi, mint megelőzni a vétségeket, mert senki se vét a szabály ellen, melyet nem vél kötelezőnek.

⁷⁷ A Talmud e végeszakadatlan aggályok kifejezése.

⁷⁸ L. *Jézus élete*, 350—351 l.; fentebb 309 és köv. l., továbbá a IV. k., amikor a Colossebeliekhez írt levélről lesz szó. V. ö. Pseudo-Heracleitos, VII. levél, 87—89 sor (Bernays).

A gyengéd telkeknek az aggály a nagy gyötrelmük; aki megszabadítja őket tőle, mindenhatóvá válik feletük. Az angolországi pietista szekták ájtatosságánaE egyik legmegokoltabb dolga úgy fogni fel Jézusig mint aki megkönnyíti a lelkiismeretet, megnyugtatja a bűnöst, lecsillapítja a vétkező telkét, megszabadít a gonosz gondolatától.⁷⁹ Meggörnyedve a bűn és az elkárhozás érzése alatt, Pál csak Jézusban teli meg a békét. Mindenek vétkesek, valamennyien véges-végig és valamennyien Ádámtól való származásuk miatt.⁸⁰ A judaismus, a bűnért való áldozásaival, mintegy valami elszámolást nyitott Isten és az ember között, számlát, melyen törlések és adósságok szerepelnek; eléggé hamis gondolat, mert a bűnnek nem törlés, hanem helyrehozás felel meg; az elkövetett bűn bűn marad az idők végéig; de a léteké mely elkövette, felocsúdíthat és egész ellenkező cselekedetet művelhet. A bűnök megbocsátása egyike volt azoknak a hatalmaknak, melyekkel Jézus, azt hitték, tanítványait felruházta. Az Egyháznak nem volt ennél becsebb adománya. Ha valaki bűnt követett el és telkiismerete gyötrődött miatta, ez ok volt, hogy kereszténnyé tegyen. »Íme, egy törvény, mely leveszi rólatok a bűnöket, amelyekből Mózes törvénye által nem juthattatok megigazulásra.«⁸¹ Mi tehet ennél csábítóbb egy zsidó szemében? Az egyik ok, mondják, mely Constantint a kereszténység-nél marasztalta, az a vélemény volt, hogy csak a keresztényeknek vannak expiatióik egy oly apa telkének a megnyugtatására, ki megölte a fiát.⁸² Az irgalmas Jézus, ki megbocsát mindenkinek, sőt mintegy előnyben részesíti azokat, akik vétkeztek, olykép tűnt fel e megzavart világnak, mint a telkek nagy megbékítője.⁸³ Azt mondogatták, hogy jó, ha az ember vét-

⁷⁹ Welherell Erzsébet. V. ö. Máté, XI, 28.

⁸⁰ L. ugyanez érzés zsidó kifejezését Esdras IV. könyvében, III, 21—22; IV, 30; VII, 46 és köv.; VIII, 35 és köv.

⁸¹ *Cseleked.*, XIII, 38—39.

⁸² Zosimos, II, 29; Sozomenes, I, 5.

⁸³ Különösen érezhető az Lukács írásaiban. Mintegy külö-

kezett, minden bocsánat ingyenes, csak a hit ad megigazulást.⁸⁴

A sémita nyelvek egyik sajátossága magyarázza ez összezavarást és menti ezt a hiányos erkölcsi psychológiát. A *hiphil* forma egyszerre átható és kijelentő értelmű, úgyhogy *hasdik* egyaránt jelenti az «igazzá tételt» és az «igaznak lételt», elengedni valakinek vétkét, amit elkövetett és kijelenteni, hogy nem követett el vétket. A »megigazult« e nyelvhasználat szerint nemcsak az, ki feloldást kapott valamely vétek alól, hanem az is, aki saját maga előtt megvan nyugodva, kinek már nem kell törődnie a vétkekkel, melyeket esetleg elkövetett, a szabályokkal, melyeket tudtán kívül megsérthetett.

Amikor Pál útnak indította rettenetes levelét, körülbelül már megállapította elutazása napját.⁸⁵ A legsúlyosabb nyugtalanságok ostromolták;⁸⁶ komoly szerencsétlenségek előérzete bántotta és gyakran alkalmazta magára a zsoltár szavait:⁸⁷ »Te éretted naponta halált szenvedünk, olyanok vagyunk, mint a leöletésre szánt juhok».⁸⁸ Részletes és csak nagyon is beigazolódtatott értesítések tájékoztattak a veszedelemről, melyek a judeai zsidók részéről fenyegetik.⁸⁹ Még a jeruzsalemi Egyház hajlandóságai felől se lehetett megnyugodva. Annyiszor tapasztalta már a kicsinyes előítéletek uralmát ez Egyházban, hogy rossz fogadtatástól tartott, ami tekintve a még nem nagyon edzett hívőket, kik kíséretében voltak, vésszes következményekkel járt volna. Szüntelenül kéri a hívőket, imádkozzanak Istenhez, hogy a szentek kedvezően fogadják

nős kedvvel mutat reá oly szívbeli megtérésekre, melyek a törvényszerinti és erkölcsi cselekedetektől függetlenül következnek be. Ennyiben Lukács valóban Pál tanítványa.

⁸⁴ *Cseléked.*, XV, 39.

⁸⁵ Rom., XV, 25.

⁸⁶ *Cseleked.*, XX, 22—23.

⁸⁷ Zsolt. XLIV (Vulg. XLIII), 23.

⁸⁸ Róm., VIII, 35—37.

⁸⁹ Róm., XV, 30—31.

az adományt.⁹⁰ Félénk vidéki neophytákat ekként közvetlen érintkezésbe hozni a főváros aristokráciájával, roppant vakmerő gondolat volt. Pál, csodálatraméltó egyenességétől vezéreltetve, mégis megmaradt szándéka mellett. Úgy vélte, hogy a Szent Lélek parancsa kötelezi rá.⁹¹ Nyomatékosan hangoztatta, hogy Jeruzsálembé szolgálni megy a szenteket; úgy tekintette magát, mint a jeruzsálemi szegények diakónusát.⁹² Nevezetesebb tanítványai és az Egyházaik adományát vivő küldöttek ott voltak körülötte, készen az útra. Hogy ismételjük, ezek a következők voltak: Sopatros Bereából, Aristarchos és Secundus Thessalonikából, Caius Derbéből, Tychicus és Trophimos Ephesusból és végül Timotheus.⁹³

Pál éppen hajóra volt szállandó, hogy Syriába menjen, mikor kitűnt, hogy jogosan aggódott Felfedeztek egy összeesküvést, melyet a zsidók szöttek, hogy útközben elrabolják vagy megölik.⁹⁴ Hogy a terveket kijátssza, Pál váratlanul megváltoztatta az utirendet. Elhatározta, hogy Macedónián át mennek. Az elutazás 58 április hónapja⁹⁵ táján történt.

⁹⁰ Róm., XV, 30—31.

⁹¹ *Cseleked.*, XX, 22.

⁹² Róm., XV, 25, 26, 31.

⁹³ *Cseleked.*, XX, 4. V. ö. I Cor., XVI, 3—4; II Cor., VIII, 19, 23; IX, 4; Róm., XVI, 21. Igaz, hogy a *Cselekedetek* itt idézett része a legtöbb kéziratban így mondja: *Συνείποντο δὲ αὐτῶ (Ἰῴλ τῆς Ἀσίας*. De ha összevetjük az imént idézett összes helyeket, meggyőződünk, hogy a *Cseleked.*, XX, 4. említette személyek legnagyobbbrészt az Egyházak küldöttei voltak és Corinthusból legalább azzal a szándékkal indultak el, hogy Jeruzsálembé mennek. Ha egyszerűen csak udvariassági kíséretről lett volna szó, azzal a rendeltetéssel, hogy csak Miletosig kísérjék az apostolt, mi magyarázza meg, hogy a kíséret macedóniaiakból, ephesusiakból, lyacaoniaiakból állott és egyetlen corinthusi se volt közte? Feladatukat egyébiránt vajmi furcsán teljesítették volna, lévén, hogy az út legnagyobb részén át külön voltak az apostoltól. Végül pedig mindenenk egyetértének benne, hogy Trophimos elkísérte az apostolt Jeruzsálembé. A Vatikán R. kéziratában, a *Sinaiticus*-ban és a *Vulgala*-ban nincs *Ἀσίας*.

⁹⁴ *Cseleked.*, XX, 3.

⁹⁵ *Cseleked.*, XX, 6.

Ekként végződött a harmadik térítő út, mely, Pál gondolatában, befejezésre juttatta apostoli terveinek első felét. A római birodalom összes keleti tartományai, a legszélsőbb keleti határtól egész Illyriáig,⁹⁶ kivéve Egyiptomot, hallották megjelenteni az evangéliumot. Az apostol egyetlen egyszer se tért el a maga elé tűzött szabálytól, hogy csak oly országokban hirdesse az igét, ahol Krisztust még nem említették, vagyis ahol más apostolok még nem jártak; minden, amit tett, elsődleges és egyedül az ő műve volt.⁹⁷ A harmadik térítőút mezeje ugyanaz volt, mint a másoké; Pál kissé ugyanegy körben taposott és kezdte magát szűkén érezni.⁹⁸ Immár azon volt a sor, hogy beteljesítse tervének második felét, vagyis a nyugati világban hirdesse Jézus nevét, hogy el lehessen mondani, az örök idők óta rejtett mysterium már az összes nemzetek előtt ismeretes.⁹⁹

Rómában megelőzték, de meg különben is ott a körülmetélés hívei tették az Egyház többségét. Pál, mint a pogányok Egyházainak egyetemes pásztora, aki megerősíti a megtért pogány okát, nem pedig mint alapító akart megjelenni a birodalom fővárosában. Csak útba akarta ejteni, kissé élvezni a hívek társaságát, megpihenni és épülni közöttük, azután, ahogy

⁹⁶ Róm., XV, 19, 23. Illyria és Macedonia határa úgy szerepelt, mint válaszvonal Kelet és Nyugat között. Az idézett hely semmiképp se kívánja, hogy Pál Illyriában járt legyen. V. ö. II. Cor., X, 14—16. *Ἰλλυρικόν* nem csupán a tulajdonképpeni Illyria (vagy inkább Dalmatia) ¹ tartományt jelentette; *Illyricum* a közhasználatban sok, északra és keletre eső részen kívül, mely nem , tartozott Illyria tartományhoz (1. Desjardins, *Comptes rendus de l'Acad. des inser.*, 1868, 112 és köv. 1.; *Ann. de l'Inst. arch. Rom.*, 1868, 7 és köv. 1.) a macedóniai tartományból is foglalt magában részeket (Strabo, II, V, 30; VII, V, 6; VII, 8; /VII, fragm. 11, 275 l., 21 és köv. sor, ed Didót; v. ö. VII, VII, 4). Mikor Pál Bereában időzött, *μέ Qi· του Ἰλλυρικῶ* volt.

⁹⁷ Róm., XV, 20—21. L. fentebb 296—297 l.

⁹⁸ Róm., XV, 23.

⁹⁹ Róm., XVI, 25—26; II Tim., IV, 17. V. ö. *Cseleked.*, I, 8; XIII, 47; Róm., X, 18; Ep., XLIX, 6; Clem. Róm., *Ad Cor.*, 1,5 f.

szokta, új útitársakat venni maga mellé, kik kísérjek további útjaiban.¹⁰⁰ Rómán túlra, Hispániára függesztette tekintetét.¹⁰¹ Hispániában akkoriban még nem voltak zsidó kivándoroltak;¹⁰² az apostol tehát ezúttal el szándékozott térni a szokástól, melyet eddig követett, hogy a zsinagógák és előző zsidó telepdecések nyomán haladjon. Azonban Hispánia úgy szerepelt, mint Nyugat véghatára; ugyanúgy, amiként abból, hogy Achaiában és Macedóniában járt, Pál jogosítottnak hitte magát a következtetésre, hogy elérte Illyriát: azt tartotta, ha majd volt Hispániában, igazsággal lehet mondani, hogy Jézus nevét megjelentették a föld egész szélességében és az Evangélium hirdetése merőben be van teljesítve.¹⁰³

Látni fogjuk, hogy akaratától független körülmények nem engedték megvalósítani Pálnak a maga elé tűzött nagyszerű terv második felét. Negyvenöt-negyvennyolc éves volt; bizonyára még lelt volna ideje és ereje, hogy a latin világban is legyen egy-két olyan térítő utat, mint amelyet oly szerencsésen tett meg a görög világban; de a végzetes jeruzsálemi utazás összes terveit felborította. Pál érezte ez utazás vészédelmes voltát; érezte azt körülötte mindenki. De azért mégse tehetett le a dologról, melynek oly nagy jelentőséget tulajdonított: Jeruzsálemnek vesztét kellett okoznia Pálnak. A megszületendő kereszténységre nézve egyike volt a legkedvezőtlenebb körülményeknek, hogy fővárosa az ily exaltált fanatizmus tűzfészke volt. A fejlemény, mely tíz év múlva majd mindenestől elpusztítja a jeruzsálemi Egyházat, a

¹⁰⁰ Róm, I, 10 és köv.; XV, 24, 28, 29, 32; *Cseleked.*, XIX, 21.

¹⁰¹ Róm., XV, 24, 28.

¹⁰² Az ellenkező állítás önkényes feltevés vagy pedig csak apokryph dokumentumokra támaszkodik. L. Jóst, *Geschichte der Israeliten*, V, 12 és köv.; Amador de los Rios, *Estudios sobre los Judios de España* (Madrid, 1848), I. f.

¹⁰³ Clem. Rom., *Epist. ad Cor.*, I 5; II Cor., X, 13—16; Róm., XV, 19, 23—24, XVI, 26; II Tim., IV, 17. V. ö. *Epist. Clem. ad Jac.* (a Homeliák élén), 1 §.

legnagyobb szolgálat lesz, amit a kereszténységnek története egész folyamán valaha is teljesítettek. Élet-halál kérdés volt, hogy a megszületésben levő szekta megszabadul-e a judaizmustól vagy nem? Már pedig ha a templom körül csoportosuló jeruzsálemi szentek továbbra is megmaradtak volna a kereszténység aristokracziájának, hogy úgy mondjuk: »római udvar «-ának, a nagy szakítás nem történt volna meg; Jézus szektája, mint Jánosé, csendben elaludt volna és a keresztények elvesznek az első és második század zsidó szektáriusai között.

XVIII. FEJEZET.

Pál visszatérése Jeruzsálembe.

Pál és az Egyházak megbízottai tehát elindultak Kenchrcából, magukkal vivén a hívek adományait a jeruzsálemi szegények számára és útjukat Macedonia felé irányították.¹ Némiképpen ez volt az első szentföldi zarándoklat, első csoportos utazása a megtért jámboroknak hitük bölcsőjéhez. Úgy látszik, hogy az út egy részén át,² a hajó az ő bérletükben állott és utasításaikat követte; de csak egyszerű áthidalt bárka lehetett. Egy-egy nap tizenöt-húsz mértföldet haladtak és esténként éjszakára megálltak a szigeteknél vagy a kikötőkben, melyekkel a part tele van hintve;³ meghálni a part közelében levő korcsmákban háltak. Gyakran sokan tanyáztak e helyeken és köztük jóra-váló emberek is, kik nem voltak távol Isten országától. A bárka eközben faragott orrával és felgömbülő végével a fővényre vonva hevert vagy valami védett helyen horgonyozott.

Nem tudjuk, hogy az apostol ezúttal érintette-e Thessalonikát? Nem valószínű. Nagy kerülő lett volna. Neapolisban Pálnak kedve támadt, hogy meglátogassa a philippii Egyházat, mely nagyon kis távol-

¹ *Cseleked.*, XX, 3-4; XXIV, 17. ,

² Kiviláglik ez az előadás általános értelméből. L. főként *Cseleked.*, XX, 6, 13, 16, 17, 18, 36.

³ V. ö. Mischna, *Erubim*, IV, 2.

ságban volt. Útitársait előre bocsátotta, azzal, hogy Troasban várják be. Ő maga Philippibe ment,⁴ ott ünnepelte a húsvétot és azokkal, kiket legjobban szeretett, nyugalomban töltötte a hét napot, amelyen kovásztalan kenyeret ettek. Philippiben Pál újra ott találta a tanítványt, ki a második térítő útban Macedóniában az első kalauza volt és aki a legnagyobb valószínűség szerint nem volt más, mint Lukács. Ismét maga mellé vette és ekként az úthoz odakapcsolta az elbeszélőt, ki aztán végtelen bájjal és igazsággal örökítette meg számunkra annak benyomásait.⁵

Miután a kovásztalan napok leteltek, Pál és Lukács Neapolisban ismét hajóra szálltak.⁶ Bizonyára cllenszemet kaptak, mert öt napig tartott, inig Neapolisból eljutottak Troasba. Ez utóbbi városban az apostoli csoport teljes létszámmal egybegyűlt. Troasban, mint már említettük, volt Egyház; az apostol egy hetet töltött a körében és hathatósan vigasztalta. Egy esemény még fokozta az általános meghatottságot. Az elutazást megelőző nap vasárnap volt; a tanítványok este, szokás szerint, egybegyűltek, hogy együtt törjék meg a kenyeret. A helyiség, melyben összegyűltek, egyike volt azoknak a felső szobáknak, melyek Keleten, különösen a tengeri kikötőkben, oly kellemesek. Az összegyűltek sokan voltak és ünnepélyes hangulatban. Pál folyton mindenütt jövődő megpróbáltatásainak előjeleit látta,⁷ a beszédet mind-egyre közeli végére fordította és azt mondta a jelenlevőknek, hogy örökre búcsúzik tőlük. Május volt; az ablak tárva és számos lámpa világította be a helyi-

⁴ V. ö. Phil., II, 12; III, 18.

⁵ *Cseleked.*, XX, 5—6. L. fentebb 84. és köv. I. A *Cseleked.* XX, 6 és köv. élénksége, (összevetve az előzők szárazságával, nagyon arra az emberre vall, ki' elbeszélésében oly dolgokról, melyeket nem látott és nem tud jól, áttér olyan dolgokra, melyeknek szemtanúja volt.

⁶ Minderre nézve csak nvomon kell követni a *Cseleked.* XX, 6 és fköv. előadását, melynek formája kezeskedik az elbeszélés hűségéről.

⁷ *Cseleked.*, XX, 23.

séget. Pál egész este lankadatlan tűzzel beszélt; éjfélkor még mindig beszélt és még nem törték meg a kenyeret, mikor egyszerre rémült kiáltás hallatszott. Egy Eutychos nevű fiatal suhanc, ki az ablakdeszkán ült, mély álomba merült és a három emelet magasságból lezuhant a földre. Lerohanlak hozzá; azt hitték, vége van. Pál, meg lévén győződve csodatevő hatalmáról, nem habozott, hogy azt cselekedje, amit, mondják Elizeus művelt:⁸ ráfeküdt az ájult fiatalemberre, keblét a keblére, karjait a karjaira tette és csakhamar szilárd meggyőződéssel kijelentette, hogy elüt siratnak, még életben van. Aminthogy csakugyan, a fiatalember csak elkábult az eséstől és nemsokára magához tért. Nagy volt az öröm és mindnyájan csodát véltek láthatni. A'isszamentek a felső szobába, megtörték a kenyeret és Pál folytatta a beszélgetést egész hajnalhasadtáig.

Néhány órával utóbb a hajó vitorlát bontott. Csak a megbízottak és a tanítványok szálltak be; Pál jobbnak látta, hogy gyalog vagy legalább is szárazföldön tegye meg az utat Troasból Assosba⁹ (körülbelül nyolc mérföld). Megbeszélték, hogy Assosban találkoznak, ami meg is történt. Ettől fogva Pál és útíllársai nem váltak el többé. Az első nap Assosból Mytilenebe jutottak,¹⁰ ahol kikötöttek; a második napon áthajóztak Chios és a elasomeni félsziget közti szorosra; a harmadikon érintették Samost,¹¹ de, előttünk ismeretlen okból, Pál és útíllársai az éjszakát inkább Trogylos horgonyozóhelyén, a szomszédos földnyelv védelme alatt, a Mycale-hegy tövénél töltötték.¹² Ephesus előtt megállás nélkül hajóztak el. Az apostol akarta így; félt, hogy az ephesusi hívek

⁸ II Királyok, IV, 34.

⁹ Ma romokban: iBeiramkeui falva.

¹⁰ Ma Kastro (Metelin).

¹¹ Kétségtelenül a sziget fővárosát, tna Port Tigani, Gora falu közelében.

¹² Strabo, XIV, I, 12, 13, 14; Plinius, V, 31; (Ptolomaeus, V, II, 8. L. az angol admirális térképeit, 1530;és 1555 sz.

barátsága feltartóztatja és hogy maga is nehezen szakadna el a várostól, mely kedves volt neki; már pedig nagyon ragaszkodott hozzá, hogy pünkösdöt Jeruzsálemben ünnepelje és husvét óta már huszonhárom vagy huszonnégy nap múlt el, úgy, hogy nem volt vesztegetni való idő. Másnap rövid hajóút Miletos egyik kikötőjébe vitte a hű csoportot.¹³ Pál élénk szemrehányást tett magának, hogy így szó nélkül haladt el kedves ephesusi gyülekezete mellett. Üzent egyik utitársával, hogy itt van néhány mérföldnyire és kéri az öregeket vagy az előljárókat, hogy keressék fel. Sietve engedelmeskedtek a hívásnak és amikor együtt voltak, Pál megható beszédet intézett hozzájuk, amely mintegy összefoglalása és végső szava apostoli pályájának.¹⁴

»Ti tudjátok, hogy amióta Ázsiába jöttem, miként viseltem magamat. Láttátok, hogy szolgáltam az Urat alázatosan, könnyhullatással, megpróbáltatásokban és minden erőmet arra használva, hogy hirdessem a zsidóknak és a pogányoknak a visszatérést Istenhez és a hitet a mi Urunk Jézus Krisztusban. És most, a Létektől kényszerítelve, megyek Jeruzsálembe. Nem tudom, mi vár ott reám; csak azt tudom, hogy városról-városra a Szent Lélek azt mondja nekem,¹⁵ láncok és üldöztetések várnak. De nem gondolok velem; szívesen feláldozom életemet, csak elvégezhessem pályámat és beteljesíthessem a küldetést, melyet az Úr

¹³ Strabo, XIV, I, 6. A Meander hordaléka Miletos (ma Palatia) helyét szárazföldi fekvésűvé tette (1675 sz. admirali- (ási térkép).

¹⁴ A *Cseleked.* szerzője jelen volt a beszédnél; de világos, hogy nem szó szerinti közléssel van dolgunk. Az elbeszélő bizonyára önkényteleuül is módosította a beszédet, megfelelően annak a felfogásnak, amelyben a megírás idején leledzett. A 25. vers jóslata nem nagyon egyezik azzal, amit Phil., II, 24 és Philem., 22 mond.

¹⁵ Álmodások vagy előérzetek útján vagy véletlen jelekkel, melyek profétikusak számára mennek vagy proféták útján; v. ö. *Cseleked.*, XXI, 4, 10 és köv.

Jézustól vettem, hogy tanúságot tegyek Isten kegyelmének Evangéliumáról. Oh! ti mind, kiknek hirdetem Isten országát, tudom, hogy többé nem látjátok orcámat; azért most kijelentem, hogy ártatlan vagyok azoknak a vesztében, kik el fognak veszni; mert mit se mulasztottam el, hogy megismertessem veletek Isten akaratát. Vigyázzatok magatokra és vigyázzatok az egész nyájra, melynek a Szent Lélek felügyelőivé tett benneteket; legyetek igaz pásztorai az Egyháznak, melyet az Úr vérével szerzett; mert tudom, hogy távozásom után ragadozó farkasok esnek majd nektek és nem fogják kímélni a nyáját. És emberek támadnak közietek, kik bűnös beszédeket fognak mondani, hogy elcsábítsák a híveket.¹⁶ Vigyázzatok tehát és ne felejtsetek, hogy három éven át éjjel-nappal meg nem szüntem könnyhullatással inteni mindenekeket. És most Isten kegyelmébe ajánlak benneteket, aki is helyet adhat nektek a megszenteltek főzött. Senkinek én nem kívántam se ezüstjét, se aranyát, se ruházatát. Tudjátok, hogy a kezem munkájával gondoskodtam a magam és társaim szükségleteiről. Megmutattam nektek, miként lehet munkával elérni, hogy legyen miből még segíteni is a szegényeket és igazolni az Úr szavát: «Nagyobb öröm adni, mint kapni.»

Mindnyájan térdreborultak és imádkoztak. Csak elfojtott zokogás hallatszott. Pál szava: «Többé nem látjátok orcámat», átjárta szívüket. Sorban egyik a másik után az ephesusi vének az apostolhoz járultak, vállára hajtották fejüket és megölelték. Azután elkísérték a kikötőbe és csak akkor távoztak a parttól, mikor a hajó már elindult és már messze vitte az apostolt az aegiai tengeren, mely mintegy küzdőtere volt harcainak és színhelye csodás tevékenységének.

Jó hátszél Milctos kikötőjéből Cosba vitte az apos-

¹⁶ Itt a *Cselekedetek* szerzője mélyíti az árnyalatot és oly eszmékre céloz, melyek jnem 58, hanem 75 v^a§y 80 évbeliek.

toli csoportot. Másnap eljutottak Rhodusba,¹⁷ harmadnap Paturába,¹⁸ Lycia partján. Ott találtak egy hajót, mely Tyrusba tartott. A bárkázás, mellyel eddig Ázsia partjai mentén haladtak, nagyon késleltette volna őket, ha tovább is így akarják folytatni Pamphylia, Cilicia, Syria és Phoenicia partja mentén. Inkább a rövidebb útat választották és elhagyva első hajójukat, arra szálltak, mely Phoeniciába indult. Cyprus nyugoti partja éppen utjukba esett. Pál messziről láthatta azt a Nca-Paphost, hol tizenhárom év előtt, apostoli pályafutása kezdetén járt. Balkézt maga mögött hagyta és körülbelöl hat-hét napi hajózás után elérkezett Tyrusba.

Tyrusban volt Egyház, mely az István halálát követő első térítések idején alakult.¹⁹ Noha Pálnak mi része se volt az alapításban, ismerték²⁰ és szerették. A nagy vitában, mely a megszüendő szektát megszozlatta, a nagy küzdelemben, mely a judaismus és a judaismustól megszült sajátos gyermek között folyt, a lyrusi Egyház határozottan a jövő pártja mellé állt. Pál nagyon jó fogadtatásra talált és két napot töltött ott. Az összes ottani inspiráltak erősen igyekeztek őt lebeszélni, hogy Jeruzsálembé menjen; azt mondták, a Lélek feltétlenül ellene nyilatkozott a tervnek. De Pál kitartott szándéka mellett és bárkát bérelt Ptolomaisba.²¹ Az indulás napján az összes hívek feleségestől kikisérték a városból a partra. A jámbor gyülekezet térdreborult a parton és imádkozott. Azután elbúcsúztak; az apostol és társai hajóraszálltak, a lyrusiak pedig szomorúan hazamentek.

Pál és társai még aznap Ptolomaisba értek. Ott is volt néhány atyafi; megkeresték őket és egy napig velők maradtak. Azután az apostol eltérült a ten-

¹⁷ Cos és Rhodus főhelye ma is olt van, ahol az ókorban volt.

¹⁸ Ma romokban.

¹⁹ *Cseleked.*, XI, 19.

²⁰ *Csel eked.*, XV, 13.

²¹ Saint-Jean-d'Acre.

gertől. A Carmell megkerülve, egy nap múltán eljutott a palesztíniai Caesareába. Fülöphöz szálltak, a hét első diakon egyikéhez, ki hosszú évek óta Caesareában lakott.²² Fülöp nem vette fel, mint Pál, az apostoli címet, noha valójában apostoli tevékenységet végzett. Beírta az «evangélista» névvel, ami a másodrendű apostoloké volt²³ és a «hetek egyike» még többre becsült címével.

Pál itt is sok rokonszenvre talált; néhány napig ott maradt Fülöpnél. Éppen mialatt ott időzött, érkezett meg Judeából Agab próféta. Pál tizennégy év előtt ismerkedett meg vele Antiochiában. Agab utánozta a régi próféták modorát²⁴ és jelképes cselekvésekben tetszelgett magának. Titokzatos arckifejezéssel lépett be, odament Pálhoz és megfogta az övét. Kíváncsi és rémült tekintettel követték mozdulatait. Agab az apostol övével, melyet leoldott, megkötözte a maga kezét és lábát. Azután egyszerre megtörve a csendet, látnoki hangon kiáltotta: »Ezt mondja a Szent Lélek: Azt, akié ez az öv, Jeruzsálemben így fogják megkötözni a zsidók és adják a pogányok kezébe.« Nagy izgalom támadt. Pál útítársai és a caesareai hívek egyhangúlag könyörögtek az apostolnak, hogy tegyen le az útról. Pál hajthatatlan maradt és kijelentette, a láncok nem rémítik, mert kész meghalni Jeruzsálemben Jézus nevéért. Tanítványai látták, hogy nem fog engedni és végül is azt mondták: «Legyen meg Isten akarata!» Hozzáláttak tehát a készülődésekhez, hogy elutazzanak. A caesareai hívek közül többen csatlakoztak a karavánhoz. Közöttük volt a cyprusi Mnason is, egy igen régi tanítvány, kinek háza volt Jeruzsálemben, de akkoriban Caesareában tartózkodott. Az apostol és kísérete hozzá volt szállandó. Gyanakodtak a fogadtatás körül, mellyel az Egyház részéről találkozni fognak; az egész társaságban nagy volt a zavar és az aggodás.

²² L. *Az apostolok*. 150 és köv. 1.

²³ Ephes., IV, 11; Eusebius, *Hist. eccl.*, | III, 37.

²⁴ V. ö. *Cseleked.*, XXI, 11 és II *Királyok*, XXII, 11.

XIX. FEJEZET.

Pál utolsó időzése Jeruzsálemben. — Elfogatása.

Pál utólszór, úgy látszik, néhány nappal pünkösöd ünnepe után¹ (58 július) lépett be Jeruzsálem vészes városába. Kísérete, mely a görögországi, macedóniai és ázsiai Egyházak küldötteiből, tanítványaiból és hozzájuk csatlakozott caesareai hívőkből állott, méltán feltűnhetett a zsidóknak. Pált kezdték nagyon ismerni. A fanatikusok, kik alkalmasint Corinthusból és Ephesusból értesítést kaptak visszatéréről, várták a jövetelét. Zsidók és zsidó-keresztények mintegy összefogtak a becsmérelésére. Mindenütt olybá tüntettek fel, mint hitehagyottat, a judaismus ádáz ellenségét, ki járja a világot, hogy lerombolja Mózes törvényét és a bibliai hagyományokat.² Különösen a bálvány-áldozatokból származó húsételekre vonatkozó ta-

¹ *Cseleked.*, XX, 16. Ha összeadjuk a *Cselekedetek-ben* felsorolt napokat, amikor js csak öt napot számítunk a Patarából Tyrusba való útra, négyet a Caesareában való pihenésre és a legrövidebben számítjuk a többi időt, éppen ötven nap telt el a Philippiiben megünnepelt husvét óta. Azonban négy nap nagyon kevésse felel meg a caesareai TrZaovsnak. Azután a XXI, 16 kifejezésmódja nem volna oly kétséges, ha Pál csakugyan a kitűzött időpontban érkezett volna meg. Végül *Cseleked.*, XXI, 17 és köv. nem nagyon vall reá, hogy Pál az ünnepet Jeruzsálemben töltötte.

² *Cseleked.*, XXI, 21.

nítása támasztott nagy felháborodást.³ Azt mondták, megszegte a jeruzsalmi tanácskozásoknak a húsételeket és a házasságot illető megállapodásait. Úgy tün-
tették fel, mint új Bálamot, ki botrányokozást hint Izrael fiai elé, bálványimádásra és pogány nőekkel való paráználkodásra tanítván őket.⁴ A hit által, nem pedig a cselekedetek által való megigazulásról szóló tanát erélyesen visszautasították.⁵ Még ha a megtért pogányok nem is voltak kötelesek betartani az egész Törvényt, a zsidót semmi se mentette fel a származása folytán örökölt kötelességek alól.⁶ Már pedig Pál mi figyelemmel se volt erre; ugyanazokat a szabadságokat engedélyezte magának is, mint megtértjeinek; már semmifélekép se volt zsidó.

Az első atyafiak, kikkel az újonnan jöttek megérkezésük napján találkoztak, jó fogadtatásban részesítették őket.⁷ De már ugyancsak figyelemreméltó, hogy se az apostolok, se az öregek nem jöttek elébe annak, ki, beteljesítve a próféták legmerészebb jóslatait, Jeruzsálem adófizetőivé tette a nemzeteket és a távoli* szigeteket. Látogatását oly hűvösséggel várták, mely inkább politikus volt, semmint keresztényi és Pál kénytelen volt néhány alázatos atyafival egyedül tölteni utolsó jeruzsálemi időzésénck első estéjét.

Jakab Obiám, mint már láttuk, egyedüli és abszolút feje volt a jeruzsalmi Egyháznak. Péter bizonyára távol volt, igen valószínű, hogy Antiochiában lakott; feltehető, hogy János, szokása szerint,⁸ vele volt. A zsidó-keresztény párt ilyenformán ellensúly nélkül uralkodott Jeruzsálemben. Jakab, elvakítva a tisztelettől, mellyel mindenki hódolt neki és büszkén

³ Apok, II, 14, 20; Pseudo-clem. horm VII, 4, 8.

⁴ V. ö. *Cseleked.*, XV, 20; I Cor, VIII, 1 és köv.; II Cor, VI, 16 és köv.; Ju,d, 7, 11; II Petri, II, 15; Apok, II, 14—15, 20; Justinus, *Diaí, enni Tryph.*, 35; Pseudo-clem, *fecognit.*, IV, 36.

⁵ Jak, II, 21—24. V. ö. Róm, III, 27—28; IV, 2—5.

⁶ *Cseleked.*, XV, 21; XXI, 20.

⁷ *Cseleked.*, XXI, 17 és köv.

⁸ *Cseleked.*, I, 13; III, 1, 3, 4, 11; IV, 13, 19; VIII, 14.

a rokonsági kötelékre, mely Jézushoz kapcsolta, a conservativismusként és valami nyomasztó ünneplésségnek szűk elméjében mintegy valami pápaságnak az elvét képviselte. Körülötte egy népes párt, mely inkább farizeus volt, mint keresztény, a törvényes tilalmak betartásában szinte ugyanolyan buzgóságot tanúsított, mint a zeloták serege és azt képzelte, az új mozgalomnak kettőzött ájtatosság a lényege.⁹ Ez exaltáltak a »szegények«, *ebionim*, *πτωχολί* nevet adták maguknak és büszkék voltak rá.¹⁰ Volt ugyan néhány gazdag is a gyülekezetben, de ezeket rossz szemmel nézték; ugyanolyan kevélyeknek és zsarnokiaknak tartották őket, mint a sadduceusokat.¹¹ A vagyonnak Keleten majdnem soha nincs tisztességes eredete; minden gazdagról a tévedés nem nagy kockázatával lehet mondani, hogy ő vagy valamelyik elődje rabló, tolvaj, zsaroló vagy alávaló ember volt.¹² Az az eszmekapcsolás, mely főleg Angliában, a tisztességet oly közel hozza a gazdagsághoz, Keleten sohasem volt érvényben. Júdca legalább megfordítva fogta fel a dolgot. A jeruzsalemi szentek felfogásában »gazdag«
synonimája volt az «ellenség «-nek és a : gonosz«-nak.¹³ Az istentelen ideálja szemökben a dús sadduceus volt, ki üldözte és a bíróságok elé hurcolta őket.¹⁴ A templom körül töltve életüket, jámbor frallicelliekhez hasonlítottak, kiknek az volt az elfoglaltságuk, hogy a népért imádkozzanak. Mindenesetre megrögzött zsidók voltak és Jézus bizonyára meglepetve látta volna, mi lett a tanából azoknak a kezében, kik azzal dicsekedtek, hogy lélek és vérség tekintetében legközelebb állanak hozzá.

⁹ *CseleLed.*, XXI, 20.

¹⁰ Jak., II, 5 és köv.

¹¹ Jak., I, 10—11; II, 1 és köv.; IV, 1 és köv.; V, 1 és köv., 9.

¹² Jusson eszünkbe Szent Jeromos mondása: „Omnis dives aut iniquus est aut haeres irtiqui“.

¹³ Jak., II, 1 és köv.

¹⁴ Jak., II, 6.

Pál megérkezése után másnap az Egyházak küldötteitől kísérve felkereste Jakabot.¹⁵ Az összes öregek odagyüllek Obliam házába. Békeüdvözlettel köszöntötték egymást. Pál bemutatta Jakabnak a küldötteket; ezek átadták neki a magukkal hozott összegeket. Azután Pál elmondta a nagy dolgokat, melyeket Isten általa a pogány világban művelt; az öregek hálat adtak Istennek. Mindazonáltal a fogadtatás olyan voll^ amilyennek jogosan várhatták? Lehel kételkedni benne. A *Cselekedetek* szerzője összebékítő törekvésének értelmében, oly teljesen elmásította az 51-ben Jeruzsálemben tartott tanácskozás előadását,¹⁶ hogy azt kell hinni, hasonlóképpen nagyon enyhítette elbeszélésében azokat a tényeket is, melyekről most van szó. Az első esetben pontatlansága kitűnik a Galatiabliciekhez írott levéllel való összevetésből. >A másodikban nyomós okok arra a feltevésre visznek bennünket, hogy az igazságot hasonlóképpen feláldozta a politika követelményeinek. Először is az aggodalmak, melyeket Pál már előre nyilvánított a felől, hogy a jeruzsálemi szentek miként fogadják majd adományát,¹⁷ nem lehettek valamely alap nélkül. Másodsor a *Cselekedetek* szerzőjének elbeszélése nem egy gyanús vonást foglal magában. A zsidó-keresztényeket úgy tünteti fel, mint akik Pál ellensége^ majdnem ugyanúgy, mint a valóságos zsidók. E zsidó-keresztények a legrosszabb véleménnyel vannak fellőle; az öregek nem titkolják Pál előtt, hogy megérkezésének híre nem lesz ínyökre és tüntetést idézhet elő részükről. Az öregek maguk nem osztják az elfogultságot; de menthetőknek találják és szavaikból mindenestre kitetszik, hogy a jeruzsálemi keresztények nagy része nem hogy kész lett volna jól fogadni az apostolt, hanem inkább csillapítást és megbékítést

¹³ *Cseleked.*, XXI, 18 és köv.

¹⁶ L. fentebb 52 1., 61 jegyzet, 59 1., 86 jegyzet és *Az apostolok*, XXIX és köv. 1.

¹⁷ Róm., XV, 31.

igényelt.¹⁸ Az is figyelemreméltó, hogy a *Cselekedetek* szerzője a gyűjtésről csak odavetve és a legközvetettebb módon beszél.¹⁹ Ha az adományt úgy fogadták volna, mint ahogy kellett, miért nem mondja meg, mikor Pál három levelében²⁰ egész lapokat szentel e tervnek? Tagadhatatlan, hogy Simon Magus, a legtöbb esetben, „mikor a keresztény hagyomány foglalkozik vele, Pál apostolnak az álneve.²¹ Vájjon az elbeszélés, mely szerint ez a csaló pénzzel akarta megvásárolni²² az apostoli hatalmat, nem átformálása-c a kedvezőtlen fogadtatásnak, melyben a jeruzsalemi apostolok Pál gyűjtését részesítették? Merészség lenne ezt állítani.²³ Azonban, hogy egy rosszakaratú hit-tudós-testület megvesztegetési kísérletnek tüntette fel egy oly kartársuk nagylelkű cselekedetét, aki nem volt velők azonos véleményen, az nagyon lehetséges. Ha a jeruzsalemi öregek nem lettek volna oly szűk-körű gondolkodásúak, mi magyarázhatná meg a különös beszédet, melyet a *Cselekedetek* szerzője mondhat velők és amely elárulja zavarukat? Mert alighogy a hálaadás bevégeződött, így szóltak Pálhoz:²⁴ >Látod, atyánkfia, mily nagy a hívők száma a zsidók között és valamennyien buzognak a Törvényért. Már pedig azt hallották, hogy Te a népek között szétszórt zsidókat Mózes törvényének áthágására tanítod, lebeszél-

¹⁸ *Cseleked.*, XXI, 20 és köv.

¹⁹ *Cseleked.*, XXIV, 17.

²⁰ I /Cár., XVI, 1 és köv.; II Cor., VIII—IX; Róm., XV, 26 jés köv.

²¹ L. fentebb 199 l., 70 jegyzet.

²² V. ö. Judás levele, 11.

²³ E feltevéssel szemben az a nehézség, hogy el nem képzelhető egy ily, Pálra nézve annyira sértő, Inythos eredeti értelmé annyira elmosódott lett légyen már a *Cselekedetek* megírásakor, hogy az író, ki pedig lényegében kedvez Pálnak, belevette elbeszélésébe, anélkül, hogy észrevette volna, miről van szó. Még valószínűlenebb, hogy azért vette be, mert Pált meg akarta különböztetni a zsidó-keresztények képzelt Simonjától; a *Cselekedetek* szerzője inkább enyhíteni igyekszik Simon bűnét. 1

²⁴ *Cseleked.*, XXI, 20 és köv.

vén őket, hogy gyermekeiket körülméltessék és a zsidó szokásokat kövessék. Mit kell tehát tenni? Mindenfelől hallani fogják, hogy megérkeztél.²⁵ Tégy úgy, ahogy mondjuk. Itt van négy ember, aki fogadalmat telt. Menj velők, tisztáld meg velők együtt, vállald magadra a költségeket, melyekbe a nazirok felavatása kerül és akkor mindenki fogja tudni, hogy amit rólad mondtak nem igaz és hogy te is megtartod a Törvényt.«

Eképpen tehát annak, aki egy világ hódolatát hozta nekik, c korlátolt elmék csak gyanakvás nyilvánításával tudnak felelni. Pálnak mókázásokkal kell expiálni nagyszerű hódításait. Zálogot kell adnia a kicsinyes gondolkodásnak. Csak majd ha látják, hogy négy koldussal együtt, kik túlságos szegények, semhogy saját költségükön beretváltathatnák le a fejőket,, eleget tesz egy népies babonának, majd csak akkor fogják elismerni társuknak. Olyan furcsa az emberiség dolga, hogy nem való csodálkozni az ilyen eseten. Az emberek nagyon is sokan vannak, semhogy valamit meg lehetne alkotni a középszernek való engedmények nélkül. Hogy valaki sérthesse a gyengék aggályait, az kell, hogy teljesen közömbös legyen a dologgal szemben, vagy pedig igen hatalmas legyen. Akik helyzetüknél fogva kénytelenek számolni a tömeggel, sajátos következetlenségeket kénytelenek követelni a független nagy emberektől. Minden élesen bevallott gondolat zavart jelent a világ kormányzásában. Még az apologia, még a proselytismus is, ha valami kis lángolni éj üség társul hozzá, gyanús a konzervatív pártoknak. Nézzük azokat az ékesszóló laikusokat, kik napjainkban megkísértették kitágítani a katholicismust és megszerezni neki rokonszenvét a társadalom egy oly részének, mely eddig zárva volt a keresztény érzés elől: mit értek el az Egyháznál, melyhez tömegével hozták az új csatlakozókat? Meg-

²⁵ A *Vaticanus-t* követjük. E verset, úgy látszik, kiigazították. '1

lagadtatást. Jakab Obliam utódai célszerűnek vélték, hogy miután hasznukra fordították sikereiket, elítéléssel sújtsák őket. Minden köszönőszó nélkül fogadták adományaikat; azt mondták nekik, amit Pálnak: «Atyámfiai, látjátok a régi hívők ez ezreit, kik ragaszkodnak oly dolgokhoz, melyeket ti hallgatással mellőztök, ha művelt embereknek beszéltek; vigyázatok, hagyjátok az új dolgokat, melyek megbotránykozást keltenek és szenteljétek meg magatokat velünk együtt.

Mit fog cselekedni Pál ott állván a cselekedetek haszontalanságáról való nagy elve és a roppant érdek között, ami ahhoz fűződött, hogy ne szakítson a jeruzsálemi Egyházzal? Helyzete bizonyára súlyos volt. Alávetni magát oly szertartásnak, melyet hiábavalónak és Jézusra majdnem sértőnek tartott, mert azt a hitet kelthette, hogy az üdvösség másként is megszelrezhető, mint csak Krisztus érdemeiből, ez annyi volt, mint kiáltó ellentétbe helyezkedni a tannal, melyet mindenütt hirdetett és amelyet különösen nagy körülélében páratlan erővel fejtett ki. De különben is, miért követelik, hogy újra érvénybe léptessen egy elavult, minden hatékonyság hiányával levő szertartást, amely majdnem tagadása az új dogmának? Hogy nyilvánvalóan megmutassák, hogy zsidó, kereken megcáfolják az elterjedt híreket, hogy már nem zsidó, már nem ismeri el a Törvényt, se a hagyományokat. Már pedig úgy van, hogy nem ismeri el. Elősegíteni a félreértést, nem hűtlenség-e az Krisztus iránt? Mindez észébe juthatott Pálnak és mélyen furdalhata. De egy felsőbb elv, amely egész életében uralkodott rajta, legyőzte ellenkezését. A véleményeknek és egyéni érzéseknek Pál fölébe helyezte a szeretetet. Krisztus megszabadított bennünket minden törvénytől; de ha a szabadsággal, melyet Krisztus adott, az ember megbotránykoztatja atyafiát, jobb letennie szabadságról és újra felvenni a rabszolgaságot. Ez elv értelmében történt, hogy Pál, amiként maga mondja, minden volt mindeneknek, zsidó a zsidókkal, pogány

a pogány okkal.²⁰ Ha elfogadja Jakab és az öregek ajánlatát, kedvenc elvét alkalmazza; tehát alávetette magát. Egész apostoli életében talán sohasem hozott jelentősebb áldozatot művének. A gyakorlati élet e hőseinek mások a kötelességeik, mint a szemlélődő életéinek. Ez utóbbiak első kötelessége aktív szerepüket feláldozni eszméjüknek, megmondani mindazt, mit gondolnak, csak azt mondani, amit gondolnak, pontosan abban a mértékben, ahogy gondolják; amazok első kötelessége gyakran eszméiket, néha még legmeghatározottabb eszméiket is feláldozni az ügynek, melyet diadalra akarnak juttatni.

Egyébiránt amit Páltól kívántak, az nem annyira az volt, hogy nazírrá tegye magát,²⁷ mint inkább, hogy fedezze az avatási költségeit négy nazírnak, akinek nem volt miből fizetni az ez alkalommal szokásos áldozást. Az ilyesmi nagyon becsült cselekedet volt a zsidóknál. A templom körül seregesen tanyáztak szegény emberek, kik fogadalmat tettek és várták, hogy valami gazdag ember fizessen helyettük. »Megenyíratni egy nazírt« kegyes cselekedet volt és idéznek eseteket, amikor hatalmas személyiségek, hálaadásul az ég valamely különös kegyelméért, százakat nyíratnak meg;²⁸ körülbelül olyanformán, mint ahogy a középkorban érdemes tett volt megfizetni embereket, hogy zarándoklatokat végezzenek vagy szerzetesi életbe lépjenek. Pál a nagy nyomorhoz képest, mely a jeruzsalemi Egyházban uralkodott, dúsnak tűnt fel. Azt kívánták tőle, hogy ájtatos gazdag módjára cselekedjen és nyilvánvaló bizonyosságot tegyen mindeneknek, hogy hű maradt országá szokásaihoz. E bizarr gondolatnak alkalmasint Jakab volt a sugalmazója, mint aki nagyon szerette a külsőséges szer-

²⁶ L. fentebb 57, 80—81, 264 és köv. 1.

²⁷ A *Cselekedetek* szövegéből nem derül ki világosan, hogy Pál maga is nazírrá lett, noha ez az értelmezés látszik a leghelyesebbnek.

²⁸ Jos., *Ant.*, XIX, VI, 1; *Bereschith rabba*, XCI; *Koheleth rabba*, VII, 11; Jer., *Talm.*, *Nazir*, N, *Berakoth*, VII, 2.

tartásokat. Egyébiránt siettek hozzátenni, hogy az ilyen kötelezettségek a megtért pogányokra nem vonatkoznak.²⁹ Csak egyszerűen a szörnyű botrány elkerüléséről volt szó, hogy lehetséges olyan zsidó, ki nem tartja be Mózes törvényét. Oly nagy volt a Törvény fanatismusa, hogy ez rendkívülbbnek tűnt volna fely mint a világ összeomlása és az egész Teremtés felbomlása.

Pál tehát oda csatlakozott a négy szegényhez. Az efajta fogadalmattevők először is megtisztálkodtak, azután beléptek a templomba, egy bizonyos számú napig, a szerint, hogy milyen fogadalmat tettek (legtöbbször hét vagy harminc nap) ott maradtak, tartózkodtak a bortól, levágták a hajukat. Miután a napok száma letelt, áldozatot mutattak be, melynek meglehetősen nagy volt az ára.³⁰ Pál mindennek alávetette magát. A következő napon, hogy Jakabnál járt, elment a templomba és feliratkozott hét napra; ezután eleget tett az összes szokásos szertartásoknak, magasabbra emelkedve a megalázás e napjaiban^ mikor szándékos gyarlósággal, rongyokba öltözött emberek társaságában elavult külsőségekkel ájtatoskodott, mint amikor Corinthusban vagy Thessalonikában lángelméjének kitérta egész erejét és függetlenségét.

Pál fogadalmának már ötödik napján tartott,³¹ mikor egy esemény, mely nagyon is előrelátható volt, döntő fordulatot adott pályafutásának és oly zavarokba sodorta, melyekből talán csak a halál szabaddította ki.

A hét nap alatt, mely Jeruzsálembe való megérkezése óta eltelt, a zsidók gyűlölete rettenetesen kiélesedett iránta. Megérkezése után az első vagy második napon az ephesusi Trophimus-szal, ki nem volt körülmetélve, látták sétálni a városban. Ázsiai zsidók

²⁹ *Cseleked.*, XXI, 25. Eriesbach és az elfogadott szöveg.

³⁰ Numeri. VI, 13—14; *Cseleked.*, XXI, 24, 26, 27; Josephus, *B. J.*, II, XV, 1; Jer. Talm., *Nazir*, I, 3 és a fentebb idézett talmudi helyek.

³¹ Erre vall *Cseleked.*, XXIV, 11.

felismerték Trophimust és azt híresztelték, hogy Pál bevitte a templomba. Biztos, hogy hamis beszéd volt; eltekintve attól, hogy az ilyesmi halálveszedelemmel járt, Pálnak bizonyára egy pillanatra se jutott eszébe, hogy keresztény tanítványait résztvétesse a templom vallási gyakorlataiban. E szertartások az ő szemében a meddőség bélyegét hordták magukon; folytatásuk szinte sértés volt Krisztus érdemeivel szemben. Azonban a vallási gyűlölség kevéssel is beéri, ha arról van szó, hogy ürügyet találjon az erőszakosságra. A jeruzsalemi csöcselék hamarosan meg volt győződve, hogy Pál oly bűnt követett el, melyet csak vérral lehet lemosni. Mint az összes nagy forradalmárok, Pál eljutott az élet lehetetlenné válásához. Ellenségei összefogtak; körülötte úr támadt. Ütitársai idegenek voltak Jeruzsálemben; az ottani keresztények ellenségnek tartották és vele szemben majdnem egyetértettek a fanatikus zsidókkal. Ha figyelmesen elemezzük a *Cselekedetek* elbeszélésének³² bizonyos vonásait, tekintetbe véve az ismételt figyelmeztetéseket, melyek az utazás folyamán értésére adták Pálnak, hogy Jeruzsálemben aknamunka folyik ellene,³³ azt kell kérdeznie az embernek, vajjon ezek a zsidó-keresztények, kiknek az öregek tudták a kedvezőtlen indulatát és akik részéről ellenséges tüntetéstől tartottak, nem járultak-e hozzá megnöveléséhez a vihar-nak, mely az apostolra reá volt zúdulandó? Római Kelemen az apostol vesztét »az irigységének tulajdonítja.³⁴ Szörnyűséges ezt elgondolni; de ugyancsak megegyezik azzal a vastörvénnyel, mely az emberi dolgokat Isten végső diadaláig kormányozni fogja. Talán tévedek; de ha a *Cselekedetek* e XXI. fejezetét olvasom, leküzdhetetlen gyanú támad bennem; valami azt mondja, hogy Pált azok a »hamis atyafiak« döntötték vesztébe, kik nyomon követték a vi-

³² összevetve különösen a XXI, 22 verset, ahogy a legtöbb kéziratban olvasható, a XXI, 30 verssel.

³³ L. fentebb 326 és köv. 1.

³⁴ *Epist. I ad COT.*, 5.

lágban, hogy meghiúsítsák munkáját és olybá tün-
tessék fel őt, mint egy új Bálámot.

Akárhogy történt is, a zavargásra azok az ázsiai zsidók adták meg a jelt, kik Trophimus társaságában látták. Felismerték a templomban, mikor a nazirokkal együtt végezte a kiszabott szertartásokat. »Segítség, Izrael fiai! — kiáltották. — Itt az az ember, ki mindenütt a zsidó nép, a Törvény, e szent hely ellen beszél. Itt van a templom megszenteltelenítője, az az ember, ki pogányokat vezetett be a szentélybe.« Csakhamar az egész város izgalomban volt. Nagy tömeg csődült össze. A fanatikusok megragadták Pált; el voltak szánva, hogy megölik. De vért ontani a templom belsejében a szent hely beszennyezése lett volna. Pált tehát kihurcolták a templomból és alig hogy kívül volt, a leviták bezárták mögötte az ajtókat. Most neki álltak, hogy agyonverjék. Vége lett volna, ha a római hatóság, mely e chaosban egymaga tartotta fenn a rendnek némi árnyékát, közbe nem lép, hogy kiragadja az őrzöngök kezéből.

Judea procuratora, különösen I. Agrippa halála óta, rendszerint Caesareában lakott,³⁵ ebben a profán, szobrokkal díszített, zsidóellenes és Jeruzsálemmel mindenben ellentétes városban.³⁶ Jeruzsálemben a római hatalmat a procurator távollétében annak a cohorsnak a tribunusa képviselte, mely teljes fegyveres erejével a templomtól az észak-nyugati sarkon álló Antonia-toronyban volt elhelyezve. A tribunus abban az időben egy bizonyos görög vagy syr származású Lysias volt, ki pénzzel vásárolt pártfogások révén Claudiustól elnyerte a római polgár címét és attól fogva a Claudius nevet odakapcsolta

³⁵ Tacitus, *Hist.*, II, 79. Már Pilátus is ott lakott: Jós., *Ant.*, XVIII, III, 1; *B. J.*, II, IX, 2—3, de nem rendszeresen: Philo, *Leg.*, 38.

³⁶ Jos., *Ajit.*, XX, VIII, 7, 9; *B. J.*, II, (XIII, 7; XIV, 4 és köv.; XVIII, 1; III, IX, 1; VII, III, 1; Philo, *Leg.*, 38.

a magáéhoz.³⁷ A zavargás hírére az egyik lépcsőn, mely a toronyból a templom előtti térre szolgált,³⁸ néhány centurióval és egy szakasz katonával sietve a helyszínére jött. A fanatikuskok ekkor abbahagyták Pál ütlegelését. A tribunus megragadtatta és két láncsal megkötöztette, miközben megkérdezte, ki-csoda és mit műveit; de a lármatól egy szót se lehetett hallani; a legkülönbözőbb kiabálások töltötték be a levegőt. Rémes volt az ilyen zsidó zavargás; a mélyen barázdált arcok, az üregekből kiálló nagy szemek, a fogak csikorgatása, az átkozódások, emberek, akik felmarkolt port szórtak a levegőbe, gör-csösen tépték és rángatták ruhájukat,³⁹ mintha démonokat látott volna az ember. Noha a tömeg fegy-vertelen volt, a rómaiak mégis némi félelmet érez-tek ily dühöngőkkel szemben. Claudius Lysias pa-rancsot adott, hogy vigyék Pált a toronyba. A zen-dülő tömeg halált követelő kiáltásokkal követte őket. A lépcső tövé-nél oly nagy volt a tolongás, hogy a katonák kénytelenek voltak karjaikra emelni és úgy vinni Pált. Gladius Lysias hiába igyekezett lecsillapí-tani a kedélyeket. Ekkor egy meglehetősen meggon-dolatlan ötlete támadt vagy talán rosszul tájékozott emberek sugalmazták azt neki. Azt hitte, akit elfo-gatott, azonos azzal az egyiptomi zsidóval, ki rövi-desen azelőtt több ezernyi zelotát csábított magával a pusztába, azt ígérve nekik, hogy nyomban meg-valósítja Isten országát.⁴⁰ Nem tudták, hogy mi lett a csalóból és minden zavargásban őt vélték újra megpillanthatni az izgatok között.

Mikor elérték a torony kapuját, Pál görögül megmondta kilétét a tribunusnak és kérte, hogy hadd szóljon a néphez. A tribunus, meglepetve, hogy a

³⁷ V. ö. *Corpus inser. gr.*, 4528 e sz.; *Mission de Phénicie*, 202 l.

³⁸ Jos., *B. J. V*, V, 8; de Vogü, *le Temple de Jerusalem*, 52 l., XV és XVI ábra.

³⁹ *Cseleked.*, VII, 54; XXI, 13.

⁴⁰ L. *Az apostolok*, 265 l.

fogoly tud görögül és látva, hogy nem az egyiptomi álprófétával van dolga, teljesítette a kérelmet.⁴¹ Pál most a lépcsőfokon állva intett kezével, hogy beszélni akar. Csend támadt és mikor hallották, hogy héberül (vagyis syro-chald nyelven) beszél, megkettőződött a figyelem. Pál szokásos módján elmondta megterésének és elhivatásának történetét. Csakhamar félbeszakították; a kiáltások: »Halál reá! halál reá!« újra elkezdődtek; a düh tetőpontjára hágott.

A tribunus megparancsolta, hogy a foglyot vigyék be a fellegrárba. Mit sem értett a dologból; hogy világosságot derítsen reá, a korlátolt és brutális katonának az a gondolata támadt, hogy kivallatás alá veszi a zavargás okozóját. Megragadták Pált és már a cölöphöz kötözték, hogy megoistorozzák, mikor a centuriónak, ki a vallatást vezette, kijelentette, hogy római polgár.⁴² E szónak mindig, igen nagy volt a hatása. Az ostorozok arrább léptek; a centurio ment jelentést tenni a tribunusnak; a tri-

⁴¹ A kételkedés itt nem volna megengedhetetlen. A *Cselekedetek* szerzője gyakran enged, különösen e végső fejezetekben, a vágnak, hogy beszédeket tartasson az apostollal és szónoki fellépésben mutassa be (XVII, 22; IX, 18; XXI, 40; XXIII, 1; XXIV, 10; XXV, 23; XXVI, 1). Az ókor egyetlen, történetírója se riad vissza tőle, hogy eképpen mondasson beszédeket történelmének szereplőivel.

⁴² Jeruzsálemben ugyanúgy, mint Philippiben, Pál szántszándékkal engedi, hogy a hatóságok tévesen vasraverjék és kiváltságos címét csak akkor árulja el, mikor már túlságosan messze mentek. Az elbeszélő részéről ebben valami szándékoságot lehetne sejtetni és az ember gyakran azt kérdi, vajjon a *Cselekedetek* szerzője, ki mindig római polgárjogot szeretne a szektának, nem önkényesen adományozta-e Pálnak a római polgár címét? Miután azonban e két eset azokban a részekben foglaltatik, melyeket a szerző szemtanúi minőségben ad elő, szabad, hogy Pál szokásszerű eljárásának tekintsük a dolgot. A hagyományok, i melyek Pál halálának módja felől szólnak, szintén római polgárnak gondolják (Tertullianus, *Praescr.*, 36); de a halálnak e módja következtetés is lehet, melyet a *Cselekedetek* állításából voltak. *Τρις ιραβδισ&ην* (II Cor., XI, 25) és a *στίγματα* (Gal., IX, 17) még fokozhatnák a kétséget; mert nem természetes dolog, hogy, a jelen eseten

bunus nagyon meg volt lepetve. Pál úgy festett, mint egy szegény zsidó. »Igaz, hogy római polgár vagy? — kérdezte tőle Claudius. — Igaz. — Én tömérdek pénzt adtam ezért a címért. — Én pedig születésemnél fogva örököltem,« — felelt Pál. A buta Claudius kezdett félni; szegény feje hiába erőlködött, hogy megértse a dolgot. A római polgárok jogai ellen elkövetett merényleteket igen szigorúan büntették. Már maga az, hogy Pált megostorozás céljából a cölöphöz kötötték, vétség volt.⁴³ A sérelem,⁴⁴ melyről tudomást se vettek volna, ha valami közönséges embert ér, most kellemetlen következményekre vezethetett. Végül is, Claudiusnak az jutott eszébe, hogy másnapon összehívja a főpapságot és a sanhedrint és így tudja meg, micsoda bűnnel vádolják Pált, mert a maga részéről nem látott semmifélet.⁴⁵

A főpap Ananias volt, Nebedea fia,⁴⁶ ki ritka kivételképpen, már tiz év óta töltötte be ezt a magas állást.⁴⁷ Nagy tekintélyű férfi volt, torkossága ellenére is, mely közmondásos maradt a zsidóknál.⁴⁸ Állásától függetlenül is egyike volt a nemzet elsőinek,⁴⁹

kívül, Pál háromszor is megismételte a philippii jelenetet. Pál perének Caesar elé való utalása nem feltételezi szükségképpen a római polgár címét: 1. Jós., *Vita*, 3. Tarsusi illetősége szilárdabb alap az inductióra. Renier, *Inscr. de l'Algerie*, 127 (26 sor) és 721 sz. és Wallon, *Croyance due à d'Evangile*, 2. kiad., 509 l.; Grotefend, *Imp. rom. tributim descriptum*, 149—150 l.

⁴³ Cic., *In Verr.*, II, V, 62 és köv.

⁴⁴ Digeola, XLVIII, XVIII, 1.

⁴⁵ *Cseleked.*, XXII, 30. V. ö. *Cseleked.*, XXIII, 29.

⁴⁶ A talmud *Johanán ben Nedabar*-nak nevezi. *Johanán* értelmileg azonos *Hanania*-sal; *Hanan* a rövidített forma.

⁴⁷ Jos., *Ant.*, XX, V, 2; VIII, 8; Bab. Talm., *Pesachim*, 57 a; *Kerithouth*, 28 a. Nehézségek támaszthatók Jos., *Ant.*, XX, VI, 2; VIII, 5 alapján. Lehet, hogy Ananias, miként a Jézus idejebeli Hanan, letétele után is megtartotta az irányító hatalmat. V. ö. Jos., *B. J.*, II, XII, 6; Derenbourg, *la Palestine d'après les Thalmuds*, I, 230 és köv. 1.

⁴⁸ Bab. Talm., id. helyek.

⁴⁹ Jos., *Ant.*, XX, IX, 2; *B. J.*, II, XVII, 9.

ahhoz a Hanan-családhoz tartozott,⁵⁰ melynek tagjai biztosan ott találhatók a bírói széken, valahányszor keresztényeket, népszerű szenteket, akármiféle újítókat kellett elítélni. Ananias vezette az ülést. Claudius Lysias parancsot adott, hogy oldják fel Pált láncából, azután behozatta; ő maga is jelen maradt a tárgyaláson. Ez roppant viharos volt. Ananiast elragadta az indulat és egy kijelentésért, melyet istenkáromlónak tartott, megparancsolta a mellette állóknak, hogy vágják szájon Pált: «Téged Isten fog megverni, te fehérre meszelt fal, — felelt Pál. — Azzal jössz, hogy megítélj engem a Törvény szerint és azt parancsolod, hogy üssenek meg engem a Törvény ellenére. — Micsoda! Te szidalmazod Isten főpapját?® — szóltak a körülállók. Pál helyreigazította szavait: »Nem tudtam, atyámfiái, hogy a főpap; ha tudtam volna, nem beszéltem volna így; mert meg van írva: «Néped fejét meg ne sértsd.»⁵¹ E mérséklet ügyes számítás volt. Pál ugyanis észrevette, hogy a gyülekezet két pártra oszlott, melyek nagyon eltérő érzésekkel voltak iránta: a sadduceus főpapság feltétlenül ellene volt; de a farizeus polgársággal bizonyos mértékig megegyezésre juthatott.⁵² «Atyámfiái! — kiáltott fel — én farizeus vagyok, farizeusnak a fia. Tudjátok, miért vádolnak? Reménységemért a halottak feltámadásában.® Ezzel elevenre tapintott. A sadduceusok tagadták a feltámadást, az angyalokat és a szellemeket; a farizeusok viszont hittek mindebben.⁵³ Pál haditerve pompásan bevált;⁵⁴ a gyülekezet hamarosan összeveszett. Farizeusok meg

⁵⁰ Jos., *B. J.*, II, XII, 6. V. ö. Derenbourg, *op. cit.*, 231 1., jegyzet.

⁵¹ Exod., XXII, 28.

⁵² Az ellenszenvre nézve, mellyel a farizeusok Nehedea és általában a főpapság iránt viseltettek, 1. *Bab. Talm.*, az imént idézett helyek.

⁵³ V. ö. Jos., *Ant.*, XVIII, I, 3, 4; *B. J.*, II, Vili, 14.

⁵⁴ Azt hisszük ugyan, hogy a *Cselekedetek* előadása némileg mesterségesen csoportosítja a történeteket.

sadduceusok sokkal inkább azzal törődtek, hogy egymás ellen érveljenek, semmint hogy közös ellenségük ellen forduljanak. Több farizeus egyenesen védelmébe fogadta Pált és úgy tettek, mintha valószínűséget találtak volna látományának előadásában. »Végül is, mondták, mit vetnek szemére ennek az embernek? Ki tudja, hogy egy szellem vagy angyal nem szólt-e hozzá?«

Claudius Lysias tátott szájjal hallgatta a vitát, melyből egy szót se értett. De látta elérkezni a pillanatot, hogy, mint az előző napon, nekiesnek Pálnak. Parancsot adott egy szakasz katonának, hogy jöjjenek be a terembe, ragadják ki Pált a tusakodók kezéből és vigyék vissza a toronyba. Lysias nagy zavarban volt Pál azonban örvendezett a dicsőséges bizonyoságon, melyet Jézus mellett tett. A következő éjszaka látománya volt. Jézus megjelent neki és így szólt hozzá: »Bátorság! Amiként bizonyoságot tettél felőlem Jeruzsálemben, bizonyoságot kell tenned felőlem Rómában is.«

Ezenközben a fanatikusok gyűlölete nem maradt tétlen. Bizonyos számúan azok közül a zeloták vagy sicariusok közül, kik mindig törrel jártak a Törvény megvédése végett, összeesküdtek, hogy megölik Pált. A legszörnyűbb átkok alatt fogadalommal kötelezték magukat, hogy se nem esznek, se nem isznak, amíg Pál életben van.⁵⁵ Az összeesküvők mintegy negyvenen voltak; a sanhedrin ülését követő nap reggelén tettek esküt. Hogy céljukat elérjék, mondják, a papokhoz fordultak, elmondták a tervet, melyet kifőztek és felszólították őket, járjanak el a sanhedrinnel együtt a tribunusnál, hogy másnapra rendelje el Pál újból való kihallgatását. Az összeesküdtek ki fogják lesni az alkalmas pillanatot és az átszállítás közben megölik Pált. Az összeesküvés titka azonban nem maradt rejtve; tudomására jutott Pál egy unokaöccsének, ki Jeruzsálemben lakott. Ez szaladt a ka-

⁵³ V. ö. Jer. Talm., *Aboda zara*, 5, 9.

szárnyába és mindent elmondott Pálnak; Pál egy centurióval Cladius Lysias elé vezettette őt. A tribunus. kézenfogja a fiatal hírnököt, félrevonja, kitudja tőle a cselszövény összes részleteit és azzal bocsátja el, hogy senkinek se szóljon semmit.

E pillanattól fogva Claudius Lysias nem habozott többé. Elhatározta, hogy Pált Caesareába küldi, egyrészt, hogy Jeruzsálemben ürügyét vegye a zavargásoknak, másrészt, hogy az egész súlyos ügyet a procuratorra hárítsa. Két centurió megbízást kapott, hogy olyan kíséretet állítson össze, mely ellenállhat minden kísérletnek az elrablásra. A kíséret kétszáz katonából állott, továbbá hetven lovasból és kétszáz olyan rendőrféléből,⁵⁶ akiket az úgynevezett *custodia militaris-τᾶ* használtak, vagyis a foglyoknak oly módon való őrzésére, hogy a fogoly jobbkeze össze volt láncolva az őr balkezevel. Pál részére is gondoskodtak szállító alkalmatosságról és az indulás az éj harmadik: órájára (esti kilenc óra) volt kitűzve. Claudius Lysias ezzel egyidejűleg e/ot/zum-ot, vagyis értesítőlevelet írt Felix procuratornak, elmondva, hogy a maga részéről az egészben csak hiú vallási vitát lát és semmi olyast, ami halált vagy börtönt érdemelne, egyébként tudtul adta a vádlóknak, hogy nekik is a procurator előtt kell megjelenniük.

A parancsokat pontosan teljesítették. Erőltetett éjszakai menet után reggel eljutottak Antipatris-ba,⁵⁷ mely valamivel több, mint fele úton volt Jeruzsálem és Caesarea között.⁵⁸ Itt, miután a meglepetés veszedelmétől már nem kellett tartani, a kíséret megszolgált: a négyszáz gyalogos, pihenő után, visszaindult Jeruzsálembé; Pált csak a lovas csapat kísérte Caesareába. Az apostol ekként (58 augusztus elején) fogolyként tért vissza a városba, melyet tizenkét

⁵⁰ *Ἀεζιολάβοι, frumentarii*. V. ö. H. Etienne, *Thes.*, ® *δεζιολαβέω* szónál. ¹

⁵⁷ Alkalmasint Kfar-Saba. L. Robinson, III, 259..

⁵⁸ *Itiner. a Buráig Hieros.*, 600 l. (*Wesseling*),

napja hagyott el,⁵⁹ ellenére a baljóslatnak, melyekre hallgatni megszokott bátorsága nem engedte. Kevéssel utóbb tanítványai is megérkeztek.⁶⁰

⁵⁹ *Cseleked.*, XXIV, 1, 11 magyarázata végett 1. lentebb 358 l., 11 jegyzet. A Caesareából Jeruzsálembe való út nincs benne a 11 v. (számításában).

⁶⁰ Erről tanúskodik *őseleked.*, XXIV, 23.

XX. FEJEZET.

Pál fogsága a palesztinai Caesareában.

Judeát akkoriban Félix kormányozta, királyi hatalommal és rabszolgalélekkel.¹ Claudius szabadosa volt és testvére annak a Pallasnak, ki Agrippina és Nero szerencsáját megalapította. Megvolt benne fivérének teljes erkölcselensége, de nem annak adminisztráló tehetsége. Pallas befolyására, 52-ben, Judea procuratorává nevezték ki és állásában kegyetlen, kicsapongó, kapzsi embernek bizonyult.² Becsvágyának semmi se volt túlmagas. Egymásután három királynőt vett feleségül³ és házasság révén rokonságba került Claudius császárral.⁴ Abban az időben, amely-nél tartunk, Drusilla, II. Herodes Agrippa nővére volt a felesége, kit gyalázatos módon⁵ ragadott el első férjé-től, Aziz-től, Emesa királyától. Nem volt bűn, melyre képesnek ne tartották volna; odáig mentek, hogy úton-állással vádolták a maga szakállára⁶ és a sicariusok tőrének igénybevételével gyűlöletének a kielégítésére.⁷ íme, ilyenek voltak azok az emberek, kik a legfőbb

¹ Tacitus, *Hist.*, V, 1.

² Jos., *Ant.*, XX, VII, 1; VIII, 5; *B. J.*, II, XII, 8; Tacitus, *Ann.*, XII, 54; *Hist.*, V, 9.

³ Suetonius, *Claudius*, 28.

⁴ Tacitus, *Hist.*, V, 9.

⁵ Tacitus, *Hist.*, V, 9. '.

⁶ Tacitus, *Ann.*, XII, 54.

⁷ Jos., *Ant.*, XX, VIII, 5.

hivatalokat betöltötték, amióta Claudius mindent kiszolgáltattott a szabadosoknak. Ezek már nem római lovagok, komoly hivatalnokok, mint Pilátus vagy Coponius: kapzsi cselédek ezek, kevélyek, züllöttek, kik felhasználják a szegény öreg keleti világ politikai lealacsonyodottságát, hogy kényök-kedvökre tömjék magukat és henteregenek az iszapban.⁸ Soha még. ily borzalmas dolog nem volt, se ily szégyenletes.

A lovasok parancsnoka, ki Pált hozta, mihelyt megérkezett, az *elogium-ot* és a foglyot átadta Félixnek. Pál egy pillanatra színe elé került a procurátornak, ki megkérdezte tőle, hova való? Az *elogium* kiváltságos helyzetet szerzett a fogolynak.⁹ Félix kijelentette, hogy az ügyet majd akkor vizsgálja meg, ha a vádlók is már megérkeztek. Elrendelte, hogy addig Pált ne a börtönben, hanem Nagy Herodes régi palotájában őrizték, mely az időben a procuratorok rezidenciájául szolgált. Pált ekkor kétségtelenül egy katona (*frumentarius*) gondjaira bízták, ki fejével felelt, hogy vigyáz reá és amikor kell, a kihallgatásra elővezeti.¹⁰

Három nap múlva megérkeztek a zsidó vádlók.¹¹ Ananias főpap, néhány öregtől kísértetve, személyesen eljött. Görögül és latinul vajmi keveset tudván és tele bizalommal a korbéli hivatalos retorika iránt, maguk mellé vettek egy bizonyos Tertullus nevű ügyvédet. A tárgyalást nyomban megtartották. Tertullus, megfelelően foglalkozása szabályainak, a *captatio benevolentiae-val*. kezdte. Szemérmetlenül dicsérte Félix kormányzását, hogy mily boldogság alatta élni, az

⁸ Tacitus, *Hist.*, V, 9.

⁸ Digests, XLVIII, III, 6.

¹⁰ Digests, XLVIII, III, *De custodia et exhibitione reorum*, 1, 12, 14; Senecs, *Epist.*, V; Alex. Dionys., Eusebius, *H. E.*, VI, 40; *Cseleked.*, XXVIII, 16. Msnilius, *Astr.*, V, 619—620, itt nem sokat bizonyít. V. ö. *Cseleked.*, XVI, 27; XXVII, 42.

¹¹ *Cseleked.*, XXIV, 1. Az öt napot onnantól fogva kell számítani, amikor Pál eljött Jeruzsálemből, ahogy ezt *Cseleked.*, XXIV, 11 is bizonyítja.

általános hálát emlegette és kérte Félixet, hogy szokott jóságával hallgassa meg. Azután reatért tárgyára, Pált dögvésznek tüntette fel, a zsidóság felkavarójának, a nazareusok fejének, bajkeverőnek, kinek csak azon jár az esze, hogy az egész világon zavargásokat szítson hitsorsosai között. Nyomatékosan hangoztatta a templom állítólagos meggyalázását, ami főbenjáró bűn volt és azt állította, hogy Pál kézrekerítésével csak a Törvény szerint akartak vele elbánni.

Félix intésére most Pál kezdett beszélni. Előadta, hogy a templomban a legbékésebb zsidó módjára viselkedett, hogy nem volt ott se vita, se csoportosulás, hogy egyetlen egyszer se szónokolt Jeruzsálemben és hogy ő csakugyan eretnek, ha eretnekség hinni mindabban, ami meg van írva a Törvényben és a Prófétákban és remélni a halottak feltámadásában; alapjában az egyetlen bűn, amivel vádolják, az, hogy hisz a feltámadásban; »de — tette hozzá — másutt a zsidók is hisznek benne...« A zsidókat illetőleg ez ügyes apologia, sőt inkább ügyes, mint őszinte, mert elleplezve az igazi nehézséget, igyekezett elhíttetni, hogy megérthetik egymást, mikor szó se lehetett róla és oly módon fordított a kérdésem, ahogy azt később a keresztény apologisták gyakran utánozták. Mindenesetre Félix, kit a feltámadás dogmája nem igen érdekelt, közömbös maradhatott. Hirtelen véget vetett a tárgyalásnak, kijelentve, hogy majd csak bővebb tudakozódás és Cladius Lysias meghallgatása után mondja ki az ítéletet. Addig is megparancsolta a centuriónak, hogy enyhén bánjon Pállal, vagyis hagyja láncok nélkül, *custodia libera*¹² állapotában és engedje meg tanítványainak és barátainak, hogy érintkezzenek vele és szolgálatára legyenek.

Néhány nappal utóbb Félix és Pál újból összer kerültek. Drusilla, ki zsidónő volt, mondják, hallani kívánta az apostoltól, hogy miben áll a keresztény hit.

¹² Freund vagy Forcellini, e szónál; Szent Ágoston, *In Joh. Evang.*, trad. XLIX, 9 §.

Pál beszélt az igazságról, a megtartózkodásról, az elkövetkezendő Ítéletről. Mindez kevésbé hangzott elragadóan az újfajtájú catechumeneknek. Úgy látszik, még maga Félix is félni kezdett. «Egyelőre elég, — mondta Pálnak — majd hivatlak, ha reákerül a sor.» Megtudván, hogy Pál jelentékeny összegeket hozott magával, azt remélte, hogy tőle vagy barátaitól nagy pénzt fog kicsikarhatni szabadonbocsátásáért. Úgy látszik, több ízben beszélt vele és igyekezett beléje sugalmazni ezt a gondolatot. Minthogy azonban az apostol nem volt reá kapható, Félix legalább erősen megrendült népszerűsége javára akart hasznot húzni az ügyből. A legnagyobb élvezet, amit a zsidóknak szerezni tudott, azoknak az üldözése volt, kiket ellenségeiknek tekintettek. Tovább is fogságban tartotta tehát Pált, sőt újból megláncoltatta.¹³ Pál két évet töltött ebben a helyzetben.

A börtön, még a lánc és a frumentarius katona hozzászámításával is, akkoriban távolról se volt az, ami ma, vagyis teljes megfosztás a szabadságtól. Az ember, különösen ha volt némi pénze, megegyezhetett őrével és végezhetette a dolgait. Mindenesetre érintkezhetett barátaival, nem volt elrekesztve, teljes tevékenységet fejthetett ki.¹⁴ Semmi kétség tehát, hogy Pál, noha fogoly volt, Caesareában folytatta apostoli munkáját. Soha annyi tanítvány nem volt körülötte. Timotheus, Lukács, a thessalonikai Aristarchos, Tychicus, Trophimus mindenfelé vitték rendeleteit és szolgálatára voltak a levelezésben, melyet Egyházaival folytatott. Így Tychicust és Trophimust Ephesusba menesztette.¹⁵ Trophimus, úgy látszik, Miletosban megbetegedett.¹⁶

¹³ *Cseleked.*, XXIV, ,:27; XXVI, 29.

¹⁴ *Jos., Ant.*, XVIII, VI, 7.

¹⁵ Ez következik, mert *Cseleked.*, XXVII, 2 (v. ö. XX, 4) mellőzi az említésüket, amihez hozzáveendő II Tim., IV, 12; Tit., III, 12, figyelembe véve, hogy e két utóbbi levél nem autentikus és tele van megmagyarázhatatlan dolgokkal.

¹⁶ II Tim., IV, 20; ugyanaz a megjegyzés.

E palesztinai időzés folytán a macedóniai és ázsiai Egyházak legintelligensebb tagjai huzamos érintkezésbe kerültek a judeai Egyházakkal. Különösen Lukács, ki eddig nem mozdult ki macedóniai hazájából, beavattatást nyert Jeruzsálem hagyományaiiba. A jeruzsálemi fenség kétségtelenül igen élénk benyomást tett reá és arra gondolt, hogy összeegyeztesse az elveket, melyeket Pál hirdetett, azokkal, melyeket a jeruzsálemi öregek vallottak. Azt vélte, a legjobb volna elfelejteni a kölcsönös méltatlanságokat, bölcsen fátyolt borítani reájuk és nem beszélni többé róluk. Az alapvető gondolatok, melyek később nagy műve írásában vezették, alkalmasint már akkor kialakultak elméjében. A különféle érintkezések folytán egységes hagyomány fejlődött. Az Evangéliumok az Egyházat alkotó összes pártok belső érintkezésében formálódtak. Jézus megalkotta az Egyházat, az Egyház viszont megalkotta őt. A nagy eszménykép, melynek századokon át uralkodnia kellett az emberiség felett, valóban az emberiség bensőjéből fakadt és pedig mintegy titkos egyetértés folytán mindazok között, akikre Jézus örökségül hagyományozta szellemét.

Félix végül is megbukott, nem a megbotránykozás folytán, melyet bűneinek támasztaniok kellett volna, hanem a helyzet nehézségei következtében, melyekkel szemben semmiféle procurator se állhatott meg. Római kormányzónak lenni Caesareában elviselhetetlenné vált; a zsidók és a syriaiak vagy görögök szüntelen verekedtek egymással; a legfeddhetetlenebb ember se tudta volna megőrizni az egyensúlyt ily vad gyűlölködés közepette. A zsidók, szokásuk szerint, Rómában panaszkodtak. Meglehetősen erős befolyásuk volt ott, különösen Poppeanál¹⁷ és a cselszövények révén, melyeket II. Herodes Agrippa irányított. Pallas sokat vesztett hiteléből, főként 55 óta.¹⁸ Nem sikerült megakadályoznia fivére kegy vesztését; csak annyit tudott

¹⁷ Jos., *Ant.*, XX, VII, 11; *Vita*, 3.

¹⁸ Tacitus, *Ann.*, XIII, 14.

elérni, hogy megmentette a haláltól. Félix ulódjául egy szilárd és igazságos¹⁹ embert nevezlek ki, Porcius Festust, ki 60 augusztusában érkezett meg Caesareába.²⁰

Három nappal azután, hogy megérkezell, bevonult Jeruzsálembe. Ismael főpap. Phabi fia, és az egész sadduceus párt, vagyis a főpapság²¹ ostrom alá fogta és első kéréseik egyike Pálra vonatkozott. Azt akarták, hozassa vissza Jeruzsálembe; lest terveztek, hogy útközben megöljék. Festus azt felelte, hogy pár nap múlva visszamegy Caesarcába, következőképpen jobb, ha Pál ott marad, de minthogy a rómaiak sohasem ítélnék el valakit anélkül, hogy a vádlottat szembesítették vádlóival, az kellene, hogy azok az előkelők, kik Pált vádolni akarják, jöjjenek vele. Nyolc vagy tíz nap múlva Festus csakugyan visszatért Caesarcába és másnap megjelentette ítélőszéke előtt Pált és ellenfeleit. Zavaros vita után, melyben Pál azt hangoztatta, hogy nem követett el semmit se a Törvény, se a templom, se a császár ellen, Festus felkínálta neki, hogy visszaviteti Jeruzsálembe, ahol az ő felügyelete és főbíráskodása alatt zsidó törvényszék előtt védheti magát. Festus bizonyára mit se tudott az összeesküvők tervéről; azt hitte, e visszaküldéssel megszabadul egy unalmas ügytől és kellemes dolgot cselekszik a zsidóknak, kik oly unszolóan kérték a fogoly átszállítását.

Pál azonban óvakodott, hogy elfogadja az ajánlatot. Megszállva tartotta a vágy, hogy lássa Rómát. A világ fővárosa valami hatalmas és rejtelmes varázsszal vonta magához.²² Ragaszkodott jogához, hogy római törvényszék ítéljen felette, tiltakozott ellene, hogy kiszolgáltassák a zsidóknak és kimondta az ünnepélyes szavakat: Fellebbezek a császárhoz«.

¹⁰ Jos., *B. J.* II, XIV, 1.

²⁰ Jos., *Ant.*, XX, VIII. Pált 58 augusztusában vitték Caesareába. Festus két évvel utóbb érkezett oda. A *Cseleked.*, XXVII, 9 megjegyzése egyezik ez adatokkal.

²¹ L. *Pesachim* és *Kerithouth* fentidézelt helyeit.

²² Plinius, *Epist.*, X, 97; Jós., *Vita*, 3; Dio Cassius, LX, 17.

E szavak, ha római polgár mondta ki azokat, félbeszakító erővel bírlak minden tartományi bíraskodással szemben. A polgárnak, lett légyen a világ bármely részén, joga volt visszavitetnie magát Rómába, hogy ott Ítéljenek felette. A tartományi kormányzók egyébiránt a vallási jogeseteket gyakran a császár ítélőszéke elé utalták. Festus első meglepetése után, amit a fellebbezés okozott, egy pillanatig tanácskozott környezetével, aztán kimondta a válaszoló formulát: »A császárhoz fellebbeztél; a császár elé mégy«.

Pál Rómába való küldetése e pillanattól fogva meg volt pecsételve és csak alkalmat vártak, hogy útnak indítsák. Közben különös eset történt. Pár nappal utóbb, hogy Festus visszatért Caesareába, II. Heródes Agrippa és nővére, Berenice, ki, nem gyanúja nélkül a gyalázatosságnak,²³ vele élt, üdvözölni jöttek az új procuratort. Több napig Caesareában maradtak. A beszélgetések folyamán, melyeket a római tisztviselővel folytattak, ez említést tett a fogolyról, kit Félix reá hagyott. »Vádlói — mondta — semmiféle oly bűnt se hoztak fel ellene, amelyet vártam. Az egész ügyben csak szörszálhasogatásokról van szó, melyek babonáikra és egy bizonyos Jézusra vonatkoznak, aki meghalt és akiről Pál azt mondja, hogy él. — Éppen ez az az ember, — mondta Agrippa — kivel már régóta akarok beszélni. — Holnap beszélni fogsz vele« — felelt Festus.

Másnap Agrippa és Berenice ragyogó kísérettel csakugyan megjelentek a törvényszéki teremben. A katonaság összes tisztjei és a város főbbjei mind ott voltak. A császárhoz való fellebbezés után semmiféle hivatalos eljárásnak se volt többé helye, de Festus kijelentette, hogy meggyőződése szerint a fogollyal együtt jelentést is kell küldeni Rómába; úgy tett, mintha adatokat akarna szerezni a jelentés megszerkesztése végett, hivatkozott a zsidó dolgokban való járatlanságára és kijelentette, hogy ebben az ügyijén

²³ Jos., *Ant.*, XX, VII, 13; Juvenalis, VI, 156 és köv.

Agrippa király útmutatásai alapján akar eljárni. Agrippa felszólította Pált, hogy beszéljen. Pál ekkor, bizonyos szónoki kedvteléssel, elmondott egy olyan beszédet, aminőt már százszor is ismételt. Szerencsésnek vallotta magát, hogy ügyét oly bíró előtt védheti, ki annyira ismeri a zsidó dolgokat. A rendesnél is jobban elsáncolta magát szokott védelmi rendszerébe, hogy semmit se mondott, ami nincs a Törvényben és a Prófétákban, hogy csakis a feltámadásban való hite miatt üldözik, amely hit pedig az összes izraelitáké és ösztökélője jámborságuknak, alapja reménységüknek. Az írásból vett idézetekkel magyarázta kedvenc tételeit, nevezetesen, hogy Krisztusnak szenvednie kellett és neki kellett elsőnek feltámadnia.³⁴ Festus, ki idegen volt ezektől a spekulációktól, Pált valami álmodozónak nézte, a maga nemében tudós, de téveteg és agyrémes gondolkodású embernek. »Bolond vagy, Pál, — mondta neki — olvasmányaid elvették az eszedet.« — Pál Agrippa tanúságára hivatkozott, mint aki járatosabb a zsidó theológiában, ismeri a prófétákat és akiről feltette, hogy tud a Jézussal kapcsolatos tényekről. Agrippa kitérően válaszolt. Ügy látszik, egy szemernyi tréfálkozás is vegyült a beszélgetésbe. »Még reá fogsz venni, hogy kereszténnyé legyek...« Pál, szokott elmésségével, átvette a hangot és azzal végezte, kívánja, hogy mindnyájan hasonlók legyenek hozzá. »Kivéve láncok tekintetében« — tette hozzá könnyed gúnnyal.

Ez udvarias hangú tárgyalás, mely annyira más volt, mint azok a kihallgatások, melyekben zsidók voltak a vádlók, végeredményében kedvező volt Pálra.

²⁴ Nem lehetetlen, hogy az egész jelenet csak elképzelés a *Cselekedetek* szerzője részéről, hogy Pált még egyszer úgy tüntesse fel, amikor kifejti tanát a pogány világ előtt. V. ö. az areopagi epizódot (fentebb, 125 l.) és *Cseleked.*, XXIV, 24—25. Mindazonáltal bajos, hogy az elbeszélésnek ne lett volna valami alapja. Máté, X, 18—9, Lukács, 11 Halán valami vonatkozással van az apostol e különböző hatóságok előtt elmondott apológiáival.

Festus, római józan eszével, kijelentette, hogy ez az ember nem követett el semmi rosszat. Agrippa azon a véleményen volt, hogyha nem fellebbezett volna a császárhoz, szabadon lehetne bocsátani. Pál, ki azt akarta, hogy maguk a rómaiak juttassák Rómába, nem vonla vissza fellebbezését. Néhány más fogollyal együtt tehát reábízták a *prima Augusta Italica*²⁵ egy ccenturiójára, bizonyos Júliusra, ki alkalmasint itáliai volt. Tanítványai közül Timotheus, Lukács és a thessalonikai Aristarchos voltak az egyedüliek, kik vele mentek.²⁶

²⁵ L. *Az apostolok*, 202 1.

²⁶ *Cseleked.*, XXVII, 2; *Phil.*, I, 1; II, 19; *Col.*, I, 4; *Phil.*, 4; *Zsid.*, XII, 23.

XXL FEJEZET

A fogoly Pál utazása.

Egy a mysiai Adramyltumból való hajóra száll, mely visszatérőben volt kiindulási helyére. Julius a. számított, hogy valamelyik közbencső kikötőben Inak Italiába tartó hajót, mellyel folytathatják útju-

Az őszi nap-éjegylenlőség ideje volt;¹ viharos a lehetett számítani.²

A hajóút második napján Sidonba értek. Julius, nagyon kíméletesen bánt Pállal, megengedte neki, y kiszálljon a városba, meglátogassa barátait és >gadja gondoskodásukat. Az út az lett volna, hogy lenjenek a nyílt tengerre és úgy jussanak el Kis-ia délnyugati csúcsához; de a szelek kedvezőtlenek .ak; északra kellett fordulni, Phoenicia mentén, tán szorosan Cyprus szigetének partja mel-kellett haladni. Követték a csatorna menetét jrus és Cilicia között, áthaladtak Pamphylia öblén a lyciai Mysa³ kikötőjébe. Itt elhagyták az adra-Itumi hajót. Julius talált egy alexandriai hajót,

¹ E mellett szól *Cseleked.*, XXVII, 9 és az előző tények szata.

² Az út egészére nézve v. ö. Jós., *Vita*, 3. Az utazás tech-si részleteire nézve l. James Smith, *the Voyage and ship-ck of St. Paul* (London, 1848); Convbear et Howson, *the of St. Paul*, II, 308 és köv. l. '.

³ Ma romokban. '.

mely Italiába tartott, megegyezett a kapitánnyal és arra szállíttatta foglyait. A hajó nagyon meg volt terhelve; kétszázhetvenhatan voltak rajta.⁴

Az út ettől fogva nagyon nehéz volt. Több nap után még mindig csak Knidossal voltak egyvonalban. A kapitány kikötőbe akart vonulni, de az észak-keleti szél nem engedte és hagyni kellett, hogy Creta szigete felé sodortassák magukat. Csakhamar felismerték a Salmone-fokot,⁵ mely a sziget keleti csúcsa. Creta, szigete mintegy valami roppant gátat alkot, mely a Földközi-tengernek tőle délfelé eső részét az Archipelagosról jövő szelek elöl védett nagy kikötővé teszi. A kapitánynak az az egészen természetes gondolata támadt, hogy kihasználja ezt az előnyt. Követte tehát, nem nagy veszélyek nélkül, a sziget keleti partját; azután befordult a csendes déli vizekre. Itt találtak egy meglehetősen mély kikötőt, melyet egy kis sziget zárt el és két fővenypad szegélyezett, köztük egy előre-nyúló sziklafok, úgy hogy mintha két részre lelt volna osztva.⁶ Ezt hívták *Kali Limenes-nek* (Jó-kikötő); közel hozzá állott Lasaea vagy Alassa városa.⁷ Ebbe a védett öbölbe menekült tehát; a személyzet és a hajó nagyon meg volt viselve; meglehetősen hosszú ideig maradtak a kis kikötőben.

⁴ Csak a B. kézirat mond (*Cseleked.*, XXVII, 37) „hetven hat“-ot.

⁵ Másnéven Salmonium vagy Samonium.

⁶ Thenon úr (kiadatlan) dolgozata 'Creta szigetéről.

⁷ L. Creta szigetének nagy (térképét Sprattól (1858 és 1862). Pococke megtalálta a szóbanforgó kikötőt, mely még mindig a *Νιμέωναξ wxlovg* nevet viseli, a Littinos-fok alatt, a sziget déli partjának közepe táján (*Description of the East*, II, 1. r., 250—251 l. és a térkép). Több utazó járt az e nevet viselő kikötőben (Smith, 30, 38, 44, 45 L; Conybeare és Howson, II, 329—330 l.). Thenon és Spratt (*Travels and researches in Crete*, II, 1 és köv.]. London, 1865) a καλοί Αί/ΥΟVÍ-Í vagy *Kali-Limenes* és a kikötőt elzáró kis sziget előtt egy a tengerbe benyúló hegyfokon romokat találtak, melyeket a parasztok Lasaeá-nak neveznek. Ez az elnevezés talán újkeletű és szerzetesek vagy tanítók „műve, kik teljessé akarták tenni e tájakon a *Cselekedetek* topographiáját. Egy a közelben állá

Mikor újból útrakelésre kerül a sor, az évszak már nagyon előrehaladt volt. A Bűnbocsánat (*Kippour*) nagy böjtje, Thisri (október) havában, már elmúlt; a zsidóknak e böjtnap jelölte a határt, melyen túl a tengeri út cseppet se volt biztonságos.⁸ Pál, ki meglehetősen tekintélyre tett szert a hajón és aki különben is hosszú tengeri tapasztalatra tekinthetett vissza, megmondta a véleményét: nagy veszedelmeket és súlyos károkat jósolt, ha elindulnak. >Azonban a centurio (ami nekünk nem lehet oly meglepő, mint a *Cselekedetek* szerzőjének) inkább hitt a kapitánynak és a kormányosmesternek, semmint annak, amit Pál mondott.« A *Kali-Limenes* kikötő nem volt jó hely a telelésre. Az általános vélemény az volt, hogy a rossz hónapok idejére igyekezni kell eljutni Phoenix kikötőjébe, mely a sziget déli oldalán volt⁹ és ahol az e tájakkal ismerős emberek jó veszteglésre számítottak. Egy nap, amikor déli szél fújt, elérkezettnek hitték a kedvező pillanatot. Felszedték a horgonyt és a sziget mentén Littinos-fokig haladtak, azután neki indultak Phoenix irányába.

A személyzet és az utasok már azt hitték, hogy túl vannak a bajokon, mikor kelet felől egyike azoknak a hirtelen orkánoknak, melyeket a Földközi-

nagy zárda bizonyítja, hogy már korán keresztény emlékek kapcsolódtak e helyhez. Creta déli partján 'nagyon /kevés a kikötő és feltéve, hogy a καλοι At/u'orí» kifejezés későbbi azonosításból ered, más helyet nem lehetett számára választani. Bármiként volt is, Λασαια, Αασέα, 'Αλαασα alkalmasint ugyanaz, mint Strabo (X, IV, 14) ''Ολύσβην- vagy Μσσην-je, Bizánci Stephanos Λισσζ/γ -e (a Φαιστός szónál), Peutinger térképének *Lisiá-ja*.

⁸ Veget., IV, 39; Horatius, Od., I, IV, 2; III, VII, 2 és köv.: Hesiod., *Op. et dies*, 670 és köv.; Aristoph., *A vés*, 712; Philo, *Leg.*, 3 §. V. ö. Tit., HI, 12.

⁹ Strabo, X, IV, 3; Ptolemaeus, III, XVII, 3. Ma Loulro, Sphakiotes kikötője. L. *Travels*, II, 247 és köv. 1. és a térkép; Smith, *Shipwreck*, 51 l.; Pashley, *Travels in Crete*, II, 259; Conybeare és Howson, II. 331 és köv. 1. Xchéz a βλέποντα χατα λιβα -/al v.ατα igazolása.

tenger hajósai *euragirilon-nak*¹⁰ neveznek, támadt a szigetre. A hajó csakhamar képtelenné vált szembeállani a viharral; szabadjára került a szeleknek. Egy kis banda¹¹ nevű szigethez jutottak; egy pillanatra e sziget védelme alá vonultak és az ilykép nyert rövid pihenőt felhasználták, hogy nagy erőfeszítéssel felvonják a segédcsonakot, mely minden pillanatban veszélyben forgott, hogy összezúzódik. Megtették az elővigyázati intézkedéseket a kikerülhetetlennek hitt hajótörés esetére. A hajótörzs körül köteleket vontak,¹² a vitorlákat bevonták és átengedték magukat a szélnek. Másnap a vihar még mindig ugyanúgy dühöngött; könnyíteni akarlak a hajón; az egész rakományt a tengerbe vetették. Harmadnap kidobták a bútorféléket és mindazt, ami nem kellett a hajó kezeléséhez. A következő napok borzalmasak voltak; a nap egy pillanatra se tűnt elő; egyetlen csillagot í>e lehetett látni; nem tudták, merre mennek. A Földközi-tenger, inig másutt be van szórva szigetekkel, nyugatra Sicilia és Malta, keletre Peloponesos és Creta, északra Italia déli része és Epirus, délre Afrika északi partja között nagy négyszögben szabad tengeri alkot, hol a szél akadály nélkül száguld és roppant víztömegeket görget. Ez az a rész, melyet a régiek gyakran Adriának neveznek.¹³ A hajónlevők általában azt hitték, hogy az afrikai Syrtes felé tartanak, ahol is biztosan odavesznek. Úgy látszott, hogy már semmi remény; senki se gondolt az ételre, de nem is

¹⁰ A levanleiek *gregaliá*-j azonos az *euraquilon* szóval (mint *Euripe Egripou-vii*). L. Conybeare és Howson, 11, 336 l.; Spratt, II, 11 és köv. 1.

¹¹ Másnéven Claudos vagy Gaudos; ma Gafda vagy Gaudo vagy Gaudonesi vagy Gozzo. Nem tévesztendő össze a Malta melletti Gozzo-val.

¹² V. ö. Thukydides, I, XXIX, 1 és a görög szótárakat *πρόζωια* szónál. V. ö. Conybeare és Howson, II, 311 és köv. 1.

¹³ *Cseleked.*, XXVII, 27; Jós., *Vita*. 3; Hor., *Od.*, 1, Hl. 15; Ovidius, *Fastes*. IV, 501; *Trist*, I, XI, 4; Ptolemaeus. *Geogr.*, HI, XV, 2; VIII, IX, 2; XII, 2; Pausanias, V, XXV, 3; Procopius, *Hell. Vand.*, I, 14; *De aedif.* IV, 1.

lehetett volna főzni. Csak Pál nem vesztette e] nyugalmát. Meg volt győződve, hogy meglátja Rómát és megjelenik a császár ítélőszéke előtt. Bátorította a hajósokat és az utasokat; sőt, úgy látszik, azt mondta* látománya volt, hogy senki se fog elveszni, mert Isten megengedte, hogy mindnyájan életben maradjanak, ellenére a hibának, hogy nem hallgatva a tanácsra, odahagyták Jó-kikötőt.

Csakugyan, onnan történt elindulásuk után a tizennegyedik nap éjszakájának közepe táján a matrózok partot véltek látni. Kivetették a mérősúlyt, hús ölet mutatott; kissé arrább tizenöt ölet. Attól féltek, hogy zátonyra jutnak; a hajó faráról nyomban lebo-csátottak négy vasmacskát;¹⁴ elállították a kormányt vagyis a két nagy lapátot, mely a híd mögül nyúlt ki;¹⁵ a hajó megáll; szorongva várják, hogy megvirradjon. A matrózok, kihasználva a hajózási műveletekben való ügyességüket, menekülni akartak az utasok rovására. Azzal az ürüggyel, hogy az elülső horgonyokat is ki akarják vetni, vízrebocsátották a segédcsónakot és be akartak abba szállani. Azonban a centurio és a katonák, kiknek erre a tisztességtelen dologra állítólag Pál felhívta a figyelmüket,¹⁶ nem engedték őket. A katonák elvágták a köteleket, melyek a csónakot tartották, úgy hogy azt elsodorta az ár. Pál azonban mindeneiket bátorított és kijelentette, hogy senkinek se lesz baja. A tengerész-élet e válságaiban

¹¹ Smith, *Shipwreck*, 92 és köv. 1.: Conybeare és Howson, II, 345—346 i.

¹⁵ L. az ókori emlékműveken oly sokszor látható hajó-ábrázolásokat, különösen a Herculumbeli íeslményeken, a Vatican Virgiliusában. V. ö. *Did. de l'Acad. des beaux-arts*, II, 337 1.; *Jal. Gloss, naut., barca duorum thimonorum, barié du gouvernail, gouvernail* szóknál; W. Smith, *Dictionary of (greek and roman antiquities, navis* cikk; Martin és Cahier, *Afél. d'archeol.*, III, 1 fig.; B. Graser, *De veterum re nauali* (Berlin, 1864) tab. IV és V; *Die Gemenen des kön. Museum zu Berlin mit Darstellungen antiker Schiffe* (Berlin, 1867), I és H fig-

¹⁶ Az elbeszélő enged a vajmi természetes kísértésnek, hogy túlozza Pál szerepének jelentőségét.

a lét mintegy fel van függesztve; amikor elmúltak, az ember akkor veszi észre, hogy piszkos és éhes. Tizennégy napon át majdnem senki se evett semmit, részint az izgalom folytán, részint meg a tengeri betegség következtében. Pál, míg a virradatot várták, azt tanácsolta, hogy mindnyájan egyenek és így gyűjtse-
nek erőt az elkövetkezendő tennivalókhöz. Ő maga járt elől jó példával és, mint jámbor zsidó, hálaadó imádság ntán, melyet mindenek láttára végzett, megtörte a kenyeret. Az utasok követték példáját és kissé összeszedték magukat. A hajót még könnyebbé tették, amennyiben minden gabonát, ami még megmaradt, a tengerbe vetettek.

Végre felkelt a nap és meglátták a földet; elhagyott pusztá volt; senki se tudta, hogy hol vannak. Öböl volt előttük, melyet homokos part szegett be. Elhatározták, hogy a fövényre vettetik magukat. A szél arrafelé fúj. Elvárták tehát a horgonyok köteleit, úgy hogy azok a tengerben maradtak; kiszabadították a kormány lapátait; felhúzták az elülső vitorlát;¹⁷ melybe a szél belefeküdt és a part felé kormányoítak. A hajó egy kétoldalt a tengertől mosott homokpadra jutott és megfeneklett. Az orra befürödött a homokba és mozdulatlan maradt; a fara viszont az ártól csapkodva ide-oda ingott és minden hullámcsapásra jobban és jobban lazult. A mentés ily körülmények között a Földközi-tenger partjain meglehetősen könnyű, mert a dagály kevéssé jelentékeny. A megfeneklett hajó mintegy védőfalat alkot és megkönnyíti a közlekedést. Azonban az, hogy az utasok között sok volt a fogoly, megnehezítette a helyzetet, a foglyok elúszhattak és megszökhettek volna őrük-

¹⁷ Az *άρτεμων* igazi értelmét illetőleg 1. Henri Etienne. Freund, Jal. az *άρτέμων*, *artemon*, *artimon* stb. szavaknál. L. továbbá Coinmodus pénzeit, 715 sz., Cohen, *Méd. imp.*, III, II, 000 1.; Jal., *Gloss. naut.*, I, 256 L; Conybeare és Howson, I, 56 1.; II, 317 1; Graser, *Gemmen*, 9, 11, 19, 21 I. és H. ábra. A kis ferde árboc, mely Hadrian, Lucius Verus, Commodus, Gadara városa számos érmén látható, úgy látszik, zászló tartására szolgált. V. ö. Graser, / . c.; W. Smith, / . c.

től; a katonák azt ajánlották, hogy meg kell ölni őket. A derék Julius azonban visszautasította ezt a barbár gondolatot. Megparancsolta, hogy akik tudnak úszni, elsőnek ugorjában a tengerbe, ússzanak ki a partra és segítsenek a többiek megmentésénél. Akik nem tudtak úszni, deszkákba és mindenféle roncsba kapaszkodtak; senki se pusztult el.

Csakhamar megtudták, hogy Máltában vannak.¹⁸ A sziget, mely már régóta a rómaiaknak hódolt éa erősen ellatinosodott, gazdag és virágzó volt.¹⁹ A lakosok emberségesen viselkedtek és nagy tüzet gyújtottak a szerencsétlen hajótörötteknek. Ezek ugyanis csontig át voltak fázva és az eső csak úgy zuhogott. Ekkor egy igen egyszerű eset történt, melyet Pál tanítványainak képzelnie erősen kiszínezett.²⁰ Egy csomó rőzsével, melyet a tűzbe akart dobni, Pál egy viperát talált felmarkolni. Azt hitték, hogy beleharapott a kezébe. Arra gondoltak, hogy ez az ember gyilkos, kit a Nemezis üldöz és mert a vihar útján nem tudott vele végezni, most a szárazon ejti el. Az odavalók, úgy látszik, minden percben várták, hogy felfúvódik és holtan esik össze. Minthogy semmi ilyes nem történt, olybá kezdték nézni, mint valami istent.

Az öböl közelében, hol a hajó megfeneklett, volt egy bizonyos Publius-nak, a sziget és Gaulos municipiuma princeps-ének a birtoka.²¹ Ez az ember oda-jött a hajótöröttekhez, legalább is egy részeket, akik

¹⁸ A maltai *Céda di san (Tasilo)* (I. az angol admirális térképét, 1863) jól megfelel a *Cselekedetek* elbeszélésének. Salmonella vagy Gzeier szigete lenne *τόπος δι'ἀηλασσος*. S. Smith, 91 és köv. 1.; Conybeare és Howson, II, 351 és köv. 1.

¹⁹ Cicero, *In Vertem*, II, IV, 46; Diód. (Sic., V, XII, 2 és 4; Ovidius, *Fastes*, III, 567; Silius Italicus. XIV, 251; *Corp, inser. gr.*, 5754 sz.; Henzen, 6124 sz. A maltai feliratok pun, görög és jatin nyelvűek.

²⁰ V. ö. Márk, XVI, 18.

²¹ Ὁ πλωτός της νήσον. V. ö. πλωτός Μελιταιίων, *Corp, inser. gr.*, 5754 sz., de nem Henzen 6124 sz. feliratának *MEL. Pfil-MUS-a, melyben Melitensium* az előzőkhöz igazodik, *primus* meg ' a következőkhöz, ellentétben Ciantar vélekedésével. Figyelembe veendő a két *princeps* latin neve.

közölt Pál és tanítványai is voltak, a majorjába fogadta és három napon át nagy vendégszeretettel látta el őket. Itt is történt egy olyan csoda, aminőt Pál tanítványai lépten-nyomon ismétlődni láttak körülötte. Az apostol, mondják, kézrátevéssel meggyógyította Publius apját, ki lázban és dysenleriában szenvedett. Thaumaturg voltának híre ment a szigeten és mindenfelől hozták hozzá a betegeket. Arról azonban nincs említés, hogy Egyházat is alapított volna. Ez alsórendű afrikai²² nép nem tudott felülemelkedni a babonán és a durva kézzelfoghatóságon.

A Földközi-tenger régi bárkaközlekedése télen át szünetelni szokott. A borzalmas út, melyet Pál és útilársai tettek, nem biztatott a folytatásra. Három hónapig maradtak Máltában, körülbelül 60 november 15-től 61 február 15-ig. Ekkor Julius foglyai és katonái számára bérelt egy másik alexandriai hajót, melynek *Castor et Pollux* volt a neve és amely a sziget kikötőjében telelt. Elértek Syracusába, hol három napig maradtak, aztán a szoros felé fordulnak és eljutnak Reggióba. Másnap jó déli szél támadt, mely két nap alatt Pouzzolébe vitte a hajót.

Pouzzolc volt, mint már mondtuk, Itáliának az a kikötője, melyet a zsidók leginkább használtak. Az alexandriai hajók is rendszerint itt rakodtak ki.²³ Rómával egyidőben alakult itt is egy kis keresztény társaság. Az apostolt nagyon szívélyesen fogadták; kérték, hogy maradjon ott egy hétig és a jó Julius centurio szívességéből, ki nagyon megkedvelte, ezt meg is tehetette. Azután útnak indultak Rómába. Pál érkezésének híre elterjedt a római hívek között, akik egynéhányának szemében, levelének megküldése óta, már ismert és tisztelt mester volt. Az Appius fóruma²⁴ nevű postaállomáson, negyvenhárom mérföldnyire

²² A sziget népnyelve még mindig a pun volt. *Cseleked.*, XXVIII, 2, 4.

²³ Strabo, XVII, I, 7; Plinius, XXXVI, 14; 'Suetonius, *Aug.*, 98; Jós., *Vita*, 3; Philo, *In Flacc.*, 5 §.

²⁴ Ma San Donato. '

Rómától a Via Appián várta az első küldöttség. Tíz mérfölddel odább, a pontini mocsár végénél, az ott levő sok vendéglő²⁵ miatt. Három fogadódnak nevezett hely közelében újabb csoport csatlakozott hozzájuk. Az apostol öröme élénk hálaadásokban tört ki. A szent csapat nem meghiúsítás nélkül tette meg a tizenkét-tizenhárom mérföldet, ami a «Három fogadót a Porta Capenától elválasztja és mind csak a Via Appia vonalát követve, miután Aricián és Albánon áthaladt, a fogoly Pál belépett Rómába, 61 márciusában, Nero uralmának hetedik esztendejében, Caesennius Paetus és Petronius Turpilianus consulságának idejében.²⁰

²⁵ Cic., *Ad. Att.*, II, 10, 11, 13; *Itiner. Anton.*, 107 1., ed. Wesseling. Ma Cisterna.

²⁶ Porghesi, *Fastes cons.* (még kiadatl.) 61 'év.

XXII. FEJEZET.

Pál művének áttekintése.

Pálnak még három éve van hátra és munkás-életének nem e három év lesz a legkevésbé elfoglalt szakasza. Sőt ki fogjuk mutatni, hogy apostoli útjai, minden valószínűség szerint, folytatódtak. Ez új utazások azonban Nyugat felé, nem pedig azokba az országokba vitték, melyekben már járt volt.³ Egyébiránt ez utazások, ha megtörténtek, a kereszténység terjesztésének szempontjából számbavehető eredmények nélkül valók voltak. Megengedhető tehát, hogy már most mérjük meg Pál művét. Kis-Ázsia egyik fele az ő érdeméből kapta meg a keresztény vetőmagot. Európában Macedonia eléggé mélyen került megmunkálásra. Görögország a szélein volt kikezdve. Ha mindezekhez hozzávesszük Italiát, Pouzzoletől Rómáig, melyet a keresztények már felbarázdáltak, megkapjuk a képét annak a hódításnak, melyet a kereszténység az e könyvben felölelt tizenhat év alatt véghezvitt. Syria, láttuk, már előzőleg hallotta Jézus igéjét és szervezett Egyházakkal bírt. Az új hit terjedése igazán csodás volt és noha a közönség még vajmi keveset foglalkozott vele, Jézus követőinek már megvolt a jelentőségük a kívülállók előtt. Látni fogjuk, hogy a 64-ik év közepe táján a világ figyelme velők foglalkozik és igen fontos történelmi szerepet játszanak.

Ez egész történetben egyébiránt résen kell lenni,

¹ *Cseleked.*, XX, 25.

hogy² engedjük át magunkat egy illúzióknak melyet Pál leveleinek és az Apostolok cselekedeteinek olvasása szinte reákényszerít az emberre. Ez olvasmány hatása alatt az ember kísérteiben van, hogy tömeges megtéréseket, népes Egyházakat képzeljen és azt gondolja, egész országok sereglettek az új kultusz köré. Pál, ki gyakran beszél lázadó zsidókról sohasem említi a pogányok roppant többségét, melynek tudomása se volt a hitről. Ha az ember Tudelai Benjamin utazásait olvassa, szintén azt hihetné, hogy a korabeli világ csupa zsidóból állott. A szektáknál szokásos az ilyen optikai csalódás; szemükben kívülük nincs semmi; a köztük lejátszódó események olybá tűnnek fel előttük, mint az egész mindenséggel érdeklő események. Akik érintkezésben vannak a régi saint-simonistákkal, csodálkozva tapasztalják, mennyire az emberiség központjának nézik magukat. Az első keresztények hasonlóképpen annyira a maguk körébe zárkozva éltek, hogy jóformán mit se tudtak a profán világról. Amely országban Jézus neve elhangzott és vagy tíz ember megtért, azt már evangelizáltak tartották.² Sok Egyháznak nem volt tizenkét vagy tizenöt tagja se. Talán az összesek száma, kiket Szent Pál Kis-Ázsiában, Macedóniában és Görögországban megtérített, nem sokkal tett ki többet az ezernél.³ Ez Egyháznak éppen e kis szám, a titkos társulat, a szükköri szellemi család szelleme tette elpusztíthatatlan erejét és ez formált belőlük megannyi termékeny csírá a jövő számára.

² Rom., XV, 19—20. V. ö. *Cseleked.*, XX, 25—27; Col., I, 6 és főként 23. '

³ Feltehető, hogy a Róm., XVI, 3—16 üdvözlétei felölelik majdnem Pál egész egyházát Ephesusban. Pál névszerint üdvözöl huszonhat személyt; három házi Egyházat említ és kétszer alkalmazza a *ἡμῖν τοῦς οὐκ ἄντις* formulát. Ha húszra tesszük azok számát, kik jegy-egy házi Egyházat 'alkottak és tízre a *καὶ τοῦς οὐκ ἄντις* formulák alá foglaltak számát: az ephesusi egyház száz-százhusz személyből állhatott. A corinthusi Egyháznak kevésbé népesnek kellett lennie, mert csak egy *ecclesia*A alkotott, mely egy házban talált elférésre (Róm.

Egy ember mindenki másnál többet tett a kereszténység e gyors elterjedésére; ez az ember szétszakította a szoros és felette veszedelmes pólyafélét, mellyel a gyermeket rögtön a megszületésénél körülkötötték; kihirdette, hogy a kereszténység nem egyszerű reformálása a judaizmusnak, hanem teljes, önmagában független vallás. Ha azt mondjuk, hogy ez az ember igen nagy rangot érdemel a történelemben, nyilvánvaló dolgot mondunk; de alapítónak nem kell nevezni. Hiába hangoztatja Pál a jogcímeit, hátrább áll a többi apostolnál. Nem látta Jézust, nem hallotta a szavát. Az isteni *logia-k*, a parabolák alig, hogy ismeretesek voltak előtte. A Krisztus, ki külön megjelent neki, az ő saját phantomja; amikor azt véli, hogy Jézust hallja, saját magát hallgatja.

Még ha látható szereplését nézzük is, sok hiányzik belőle, hogy Pál életében oly fontos személyiség lelt volna, mint amilyennek képzeljük. Egyházai nem voltak szilárdak, vagy pedig megtagadták őt. A macedóniai és galatai Egyházaknak, melyek bizonyára az ő tulajdon művei, a II. és III. században nem volt nagy jelentőségük. A corinthusi és ephesusi Egyházak, melyek nem oly kizárólagosan az övéi, ellenségeihez pártolnak vagy pedig alapításukat nem tartják eléggé canonikusnak, ha csak ő szerepel benne.⁴ Miután letűnt az apostoli küzdelmek színteréről, majdnem felejtve látjuk. Halálát ellenségei alkalmasint úgy fogadták, mint valami izgága emberét. A II. század alig említi és mintha szándékosan eltörölni igyekezne az emlékét. Leveleit kevéssé olvassák és csak meglehetősen szűk csoport előtt van tekinté-

XVI, 23, görög szöveg).¹ Vegyük kétszázra a macedóniai keresztényeket; mondjuk, hogy két-háromszáz személy tartozott a galatai Egyházakhoz; még mindig három-négyszáz hiányzik az ezerhez, ami ¹ is az elegendőnél többnek látszik, hogy magába foglalja az athéni, troasi, cyprusi Egyházakat és a többi kisebb csoportokat.

⁴ V. ö. *Az apostolok*, IV és köv. fejj., és fentebb 215—21G, 241 és köv. I.

lyük.⁵ Még párthívei is erősen mérsékelik igényeit.⁶ Nem maradtak híres tanítványai; Titus, Timotheus és annyi más, kik mintegy udvart alkottak körülötte, észrevétlen tűnnek el. Az igazat megvallva, Pál sokkal erélyesebb egyéniség volt, semhogy külön iskolát alapíthatott volna. Agyonnyomta tanítványait; csak titkárok, szolgák, küldöncök szerepét játszották mellette. Tiszteletük oly nagy volt a mester iránt, hogy sohasem mertek szabadon tanítani. Ha Pál együtt volt csapatjával, egyedül ő létezett; a többi mind semmi volt vagy pedig csak általa látott.⁷

A HL, IV., V. században Pál sajátosan megnövekedik. Ő lesz a hit kiváltképpen! tudósa, a keresztény theologia alapítója. Azoknak a nagy görög zsinatoknak, amelyek Jézust egy metaphysika zárókövévé teszik, Pál apostol az igazi vezetője. A középkorban azonban, különösen Nyugaton, dicsőségének nagy elhalványosodása következik be. Pál majdnem mitsem mond a barbárok szívének; Rómán kívül nem támad legendája; a latin kereszténység csak versenytársának nevéhez kapcsoltn mondja ki a nevét. Szent Pál a középkorban mintegy elvész Szent Péter sugaraiban. Míg Szent Péter megmozgatja a világot, remegést és engedelmességet parancsol, a szegény *Széní Pou* csak másodrangú szerepet játszik a nagy keresztény költészetben, mely betölti a cathedralisokat és sugalmazza a népies énekeket. A XVI. század előtt majdnem senki se viseli a nevét; az ábrázolások emlékműveken alig, hogy látható; nincsenek hódolói, nem építenek neki templomokat,⁸ nem gyűjtanak neki gyertyákat. Környezete, Titus, Timotheus, Phoebe, Lydia kevéssé szerepel a nyilvános kultuszban, fő-

⁵ Az a csoport, melyből Római Kelemen, Ignác, Polykarp — hiteles vagy apokryph — levelei származnak.

⁶ Érezhető ez a *Cselekedetek* szerzőjénél. L. *Az apostolok*, XXX és köv. 1.

⁷ L. főként *Cseleked.*, XX, 10 és köv.; XXVII, 11, 21 és köv.

⁸ A „Szent Péter és Szent Pál“ forma gyakori, de Szent Pál egyedül meglehetősen ritka. Leoni Szent Pál, Narbonnei Szent Pál helyi szentek.

ként a latinokéban kevésbé.⁹ Nem mindenki tud magának legendát szerezni. Hogy valakinek legendája legyen, a nép szívéhez kellett szólnia, a képzeletre kellett hatnia. Már pedig mit mond a népnek a hit-től való üdvözülés, a Krisztus vérétől való megigazulás? Pál nagyon is kevésbé volt rokonszenves a népi öntudatnak és aztán talán nagyon is ismeretes volt a történelemnek, semhogy mesék aureolája szövődhetett volna feje körül. Péterről beszéljete, ki előtt királyok hajtanak fejet, ki birodalmakat tör össze, eltiporja az áspist és a baziliskust, sarka alá hajtja az oroszlánt és a sárkányt, kezében tartja az ég kulcsait.

A reformáció a dicsőség és a tekintély új korszakát nyitja meg Szent Pálnak. Még a catholicismus is, a középkoriaknál alaposabb tanulmányok folytán, meglehetősen igazságos felfogásra jut a pogányok apostola felől. A XVI. századtól fogva Pálnak mindenütt ott a neve. Azonban a reformáció, mely annyi szolgálatot tett a tudománynak és az értelemnek, legendát nem tudott alkotni. Róma, előzékenyen fátyol t borítva a Galatiabeliekhez írott levél nyersességeire, Pált majdnem egyenlő talapzatra emeli Péterrel. Mindazonáltal Pál még sem válik a nép szentjévé. Milyen helyet juttat neki a kritika? Micsoda rangot jelöl ki neki azoknak a hierarchiájában, kik az eszményt szolgálják?

Az eszményt a jó cselekvésével, az igaz feltárással, a szép megvalósításával szolgálja az ember. Az emberiség szent processiójának a jónak embere, az erényes ember halad az élén; a második hely az igaznak az emberéé, a tudósé, a bölcsészé; utána következik a szépnek embere, a művész, a költő. Jézus úgy tűnik elének égi dicsfényében, mint a jóság és szépség eszménye. Péter szerette Jézust, megértette

⁸ A Szent Trophimusra, Szent Crescentiusra vonatkozó elbeszélések nem annyira legendák, hanem inkább szándékos elferdítései a történetnek bizonyos Egyházak hiúságának legyezgetésére.

öt és úgy látszik, némely gyengesége ellenére is kitűnő ember volt. Mi volt Pál? — Nem volt szent. Jellemének uralkodó vonása nem a jóság. Büszke volt, merev, éles; védelmezte magát, tartotta (ahogy ma mondják) az egyéniségét; kemény szavakat mondott; feltétlenül az igazság birtokában vélte magát; ragaszkodott véleményéhez; többekkel összezőrdült. — Nem volt tudós; sőt azt lehetne mondani, hogy az értelem paradox lenézésével, a látszólagos bolondság dicséretével, a transcendentalis képtelenség felmagasztosításával sokat ártott a tudománynak. — Nem volt költő sem. írásai, bár a legsajátabb eredetiség művei, báj nélkül valók; formájuk rideg és majdnem mindig kellem nélküli. — Mi volt tehát?

Kiváló cselekvő ember volt, erős, megmarkoló, lobogó lélek, hódító, térítő, propagáló, ki annál hevesebben lángolt, mert először az ellenkező irányban érvényesítette fanatizmusát. Már pedig a cselekvés embere, ha még oly nemes is, mikor valamely nemes célért tevékenykedik, kevésbé van közel Istenhez, mint aki az igaz, a jó vagy a szép tiszta szerelmében élt. Az apostol természeténél fogva valamelyest korlátozott lélek; sikert akar aratni és ezért áldozatokat hoz. A valósággal való érintkezés kissé mindig szennyez. A mennyek országában az első helyek azokra várnak, kiket érintett a kegyelem sugara, kik csak az eszményt imádták. A cselekvés embere mindig gyenge művész, mert nem egyedül a mindenség ragyogásának visszatükröztetése a célja; tudós nem lehet, mert véleményét a politikai hasznossághoz igazítja; sőt nagyon erényes se lehet, mert sohasem feddhetetlen, lévén, hogy az emberek ostobasága és rosszasága megalkuvásra kényszeríti az ostobasággal és a rosszasággal. Különösen pedig sohasem szeretetreméltó: a legbájosabb erény, a tartózkodás, tilos neki. A világ a bátraknak kedvez, vagyis azoknak, kik segítik magukat. Pál, ki oly nagy, oly becsületes, kénytelen az apostoli címet adományozni magának. A cselekvésben hibái erősítik, jó tulajdonságai gyengítik az embert.

Mindent összevéve, az a történelmi személy, ki legtöbb hasonlóságot tüntet fel Szent Pállal — Luther. Mindkettőnél ugyanaz az indulat a nyelvben,¹⁰ ugyanaz a szenvedély, ugyanaz az erély, ugyanaz a nemes függetlenség, ugyanaz a frenetikus ragaszkodás a feltétlenül igaznak tartott tételhez.

Megmaradok tehát amellett, hogy a kereszténység megteremtésében Pál része sokkal hátrább helyezendő, mint Jézusé. Sőt, véleményem szerint, Pál mögötte áll Assisi Ferencnek és az »Imitatio« szerzőjének is, kik mindketten igen közletről látták Jézust. Isten Fia egyetlen. Egy pillanatra megjelenni, szelíd és mély fényt árasztani, igen fiatalon meghalni, — ez egy isten élete. Küzdeni, vitatkozni, győzni, — ez embernek az élete. Miután háromszáz év óta, az orthodox protestanlismus kegyéből, a kereszténység kiváltképpen való hittudósa volt, Pál ma a végén tart uralmának; Jézus ellenben élőbb, mint valaha. Már nem a Rómabeliekhez Írott levél a kereszténység összefoglalása, hanem a Hegyi beszéd. Az igazi kereszténység, mely örökké fog tartani, az evangéliumokból ered, nem pedig Pál leveleiből. Pál írásai veszedelmé és zátornyá váltak, okává a keresztény theologia fő fogyatkozásainak; Pál az apja a szörszálhasogató Ágostonnak, a kopár Aquinói Tamásnak, a komor kálvinistának, az epés jansenistának, a bőszi theológiának, mely elkárhoztat és praedestinál az elkárhozásra. Jézus az apja mindazoknak, kik az eszmény álmaiban keresik lelkük nyugodalmát. Ami a kereszténységet élteni, az az a kevés, amit Jézus szavai és személye felől tudunk. Egyedül csak az eszmény embere, az isteni költő, a nagy művész dacol az idővel és a forradalmakkal. Csak ő ül Istennek, az Atyának jobbán örökkön örökké.

Emberiség, néha igazságos vagy és egynémely ítéleted helyes!

¹⁰ L. főként Phil., III, 2. A szellem tekintetében a Galatia-beliekhez írott levélhez leginkább hasonló írásmű a *De captivitate babilonica Ecclesiae*.